

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A PHILOSOPHIA
TÖRTÉNETE

THALESTÓL COMTEIG.

IRTA

LEWES GYÖRGY HENRIK.

BUDAPEST.

1878.

A PHILOSOPHIA TÖRTÉNETE.

III. KÖTET.

A PHILOSOPHIA TÖRTÉNETE.

THALESTÖL COMTEIG.

IRTA

LEWES GYÖRGY HENRIK.

AZ ANGOL EREDETI NEGYEDIK JAVÍTOTT ÉS RÉSZBEN ÁTDOLGOZOTT KIADÁS
UTÁN

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDÍTOTTA

Dr BÁNÓCZI JÓZSEF

egyetemi m. tanár.

III. KÖTET.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

WYDAWCA
KSIĘGARNIA
WARSZAWA

OTODIK KORSNAK

Wydawnictwo Książki i Sztuki

Wydawnictwo Książki i Sztuki
Wydawnictwo Książki i Sztuki
Wydawnictwo Książki i Sztuki

I. FEJEZET.

Hume.

1. §. H u m e é l e t e.

Hume kimerítő és kitűnő életrajza* bőven szolgáltatna anyagot e tárgybeli érdekes tanulmányhoz, ha ugyan itt anynyi térrel rendelkezhetnénk. Így azonban be kell érünk azzal, hogy az olvasót e munkára utaljuk, s itt csak főbb adatait s eseményeit mondjuk el egy eseményekben szegény életnek.

Hume Dávid Edinburgban született 1711-iki április 26-án; jó családból származott szegény földbirtokos legifjabb gyermeke volt. Árvaságra jutott, mielőtt nevelése be lett volna fejezve. Gyámjai eleinte a jogi pályára szánták, de minthogy ő ettől anyira irtózott, Bristolba, egy bank-üzletbe, küldték, a hol azonban nem maradt soká. Midőn nagykorú lett, kis vagyon birtokába jutott, mely nagyon kevés volt arra, hogy Angolországban megélhessen, de Franciaországban megélhetett belőle; elment

---

* *John Hill Burton*: The Life and Correspondence of David Hume, from the Papers bequeathed to the Royal Society of Edinburgh, 2. kötet.

tehát Rheimsba, innét La Flèchebe, a hol a jezsuiták iskolája és könyvtára nagy vonzóerőt gyakorolt a tudni vágyó ifjúra; itt több évet töltött magányos tanulmányozással.

Nagy becsvágya volt: oly forradalmat akart előidézni az erkölcsi tudományokban, a milyent Bacon támasztott a physikai tudományokban. A *Treatise on Human Nature* (Értekezés az emberi természetről), mely 1737-ben jelent meg, oly kísérletnek hirdettetett, mely hivatva volt az erkölcsi tudományok tárgyalásában a kísérleti módszert alkalmazni. Szükségtelen kiemelni, mily gyökeres félreértés rejlik a kísérleti módszer ilyen alkalmazásában; azt sem szükséges bővebben kimutatni, hogy Hume e kísérlete: a psychológiát tapasztalat által bizonyítani, éppen nem volt új.

1741-ben jelent meg a halhatatlan *Essays* (Tanulmányok) első része; 1747-ben St. Clair tábornoknak, a követnek, volt titkárja Bécsben és Turinban. 1752-ben adta ki a *Political Discourses* (Politikai értekezések) és az *Inquiry concerning the Principles of Morals* (Vizsgálódások az erkölcsiség elveiről) című műveit. Az edinburghi jogi karnál való könyvtárnoki állása — mely után járt fizetését nagylelkűen Blacklock költőnek engedte át — egy kitűnő könyvtárt bocsátott rendelkezésére; ez érlelte meg benne azt a gondolatot, hogy megírja *Angolország történetét*, melynek első kötete 1754-ben jelent meg.

Az irodalomtörténet írójára nézve, Hume életében két esemény lesz különösen érdekes. Az első, hogy Párisban, hová Hertford marquist kísérte, ünnepelték; a második Rousseauval folytatott barátsága és vitája. Burton mindkét eseményt bőven adja elő.

Hume 1776-ik év tavaszán halt meg; az angol irodalomban halhatatlan nevet hagyott hátra, ámbár neve oly nézetekhez van kötve, melyek heves ellenzést keltettek és fognak kelteni ezentúl is. Ne feledjük azonban, hogy oly férfiú, a minő a bölc és derék Smith Ádám volt, azt írhatta róla nyilvánosan: »Éltében és halála óta mindig az volt a nézetem felőle, hogy ő annyira közeledett az igazán bölc és teljesen erényes férfiú eszményéhez, a mennyire ezt az emberi természet gyarlósága egyáltalán megengedi.«

2. §. Hume skepticzizmusa.

Hume elméjének bámulatra méltó élességét és agyasságát soha sem vonták kétségbe. Az elmélődésre való befolyását ép annyira elősegítette a tanai által támasztott aggodalom, mint az a finomság, a melylyel azokat védelmezte. Berkeley nem talált czáfolót — Hume nem is találhatott. Ellenfelei rendesen el szokták ismerni, hogy a skeptikus okoskodást megczáfolni nem lehet.

Locke kimutatta, hogy egész ismeretünk a tapasztalattól függ. Berkeley azt bizonyította, hogy nincsen tapasztalatunk egy külső világról függetlenül az észlelettől; de hogy ilyen tapasztalatunk egyáltalán nem is lehet. Azt mondotta, hogy az Anyag: elvonás; s ez igaz is, csak hogy összevontakból (from concretes) van képezve, a melyekről igenis van tapasztalatunk. Hume kezébe vette a mérőont s a hol Berkeley használta, ott bocsátotta le újra a tenger mélységébe, hogy a lét titkait fölfedje. Mélyebben kutatott abban az irányban, a melyet Ber-

keley követett, s azt találta, hogy nem csak az Anyag elvonás, hanem az elme is az. Ha tagadhatni, hogy az a rejtett álladék (substratum), a melyet az emberek az anyagi tünemények megmagyarázására találtak, léteznek — akkor, úgy mond Hume, tagadnunk kell azt a rejtett álladékot (Elmét) is, a melynek létre az emberek az elmei tünemények magyarázata végett következtettek. A miről tapasztalatunk van, az mindössze nem egyéb, csak benyomások és képzetek. Az az állomány, *a melynek* ezek benyomásai volnának, rejtett és ismeretlen — nem egyéb pusztá következtetésnél; az az állomány, *a melyben* ezek a benyomások volnának, szintén rejtett — nem egyéb pusztá következtetésnél. Az Elme nem egyéb a benyomások és képzetek egymásra következő soránál.*

Igy változott át Berkeley dogmatikus ideáлизmusa skepticizizmussá. Hume azt mondja Berkeleyről: »E kitűnő philosophus legtöbb munkája a legjobb vezérfonal a skepticizizmushoz; nem találni jobbat sem a régi, sem az újkori philosophusok között, Baylet sem kivéve. Bevallja ugyan címlapján (és kétségtelenül igaza is van), hogy könyvét a skeptikusok ellen irta, valamint az atheisták és szabadon gondolkodók ellen. Hogy azonban minden okadata, ha szándéktalanul is, valójában mégis tisztán skeptikus, abból tűnik ki, hogy nem engednek meg semmi feleletet, s nem keltenek semmiféle meggyőződést.«

---

* Már Locke fejtegette, hogy valamint az állományról, ép úgy a szellemről sem tudunk semmit. Az elmét csakis *nyilvánulataiban* ismerjük meg; mint *álladékot* azonban nem ismerhetjük meg. Hume okadatolásának tehát az akkor divó philosophiában erős alapja volt. Ő csak megengedett előzményekből következtetett.

Azt sem szabad feledni, hogy Hume skepticizmus a az ontológiát egy különös kétélű okoskodásra viszi ugyan vissza — ugyanis vagy czáfoljuk meg a skeptikus okadatokat, vagy pedig ismerjük el, hogy az ontologia és követelései hiába valók és alaptalanok — mindazáltal az emberek közönséges ítéleteire vagy cselekedeteire semmiképen be nem foly. Sok oktan, nevetséges és könyelmű ellenvetést tettek Humenek és fognak alkalmasint tenni ezentúl is. Reid, a kitől az ember méltán várhatott volna jobbat, meg van lepve, hogy Hume az emberi természetre akar egy tudományt alapítani, »pedig az egész mű czélja, kimutatni, hogy nem létezik a világon sem emberi természet, sem tudomány. De talán e panasz nem is jogosult egy oly íróval szemben, a ki nem hiszi, hogy akár ő, akár olvasója csak léteznék is; aki tehát nem is akarthatta ezt csalódásba ejteni, sem hiszékenységét kinevetni. Még sem képzelhetem, hogy az *Értekezés az emberi természetről* című mű írója annyira skeptikus volna, hogy erre a mentségre hivatkoznék. Minden elvének ellenére is azt hitte, hogy olvasni fogják művét, s hogy ő maga megőrizheti egyéni azonságát, a míg nem részesül abban a tiszteletben és hírben, mely methaphysikus élelműségét megilleti.« Ily hangon beszél azután Reid tovább, idézi azt a régi tévedést Pyrrhont illetőleg, a ki, egészen következetlenül, haragra gyuladt, mert szakácsa »nem izlése szerint készítette el pecsenyéjét,« és Pyrrhonnak ezen magáról való megfélelkezését összehasonlítja Humenek minden »esetleges visszaesésével a tömeg hitébe.«*

---

* *Juquiry*, introd. §. 5.

Gúnynak ez nagyon közönséges; okadatnak nagyon gyarló. De minthogy az ily okadatok elég erőseknek tetszettek egy oly nagyhirű elmélkedőnek, a milyen Reid, jogosan föltehetni, hogy alsóbbrendű elmék azokat bizonyító erejűeknek veszik. Hadd szóljon tehát Hume magamagáért, még pedig ugyanazon *Értekezésének* szavaival, a melyre Reid utal: —

»Ha valaki itt azt kérdi tőlem, csakugyan helyeslem-e ezt az okadatot, a melyet annyszor ismétlek, s csakugyan egyike vagyok-e azon skeptikusoknak, a kik azt hiszik, hogy minden bizonytalan, és hogy *bármely* dolgról való ítéletünkre nem lehet akár az igazságnak, akár a tévedésnek *bármely* mértékét is alkalmazni — azt felelném: ez a kérdés teljesen fölösleges és sem én, sem senki más valaha őszintén és állandóan ily nézetten nem volt. Föltétlen és ellenőrizhetetlen kényszernél fogva, a természet ép úgy rendelt bennünket ítélésre, mint lélekzésre és érzésre. Attól sem óvhatjuk magunkat, hogy némely tárgyakat erősebb és teljesebb fényben ne lássunk, minthogy rendesen egy jelenvaló benyomással vannak összekötve — valamint nem szünhetünk meg gondolkodni, a meddig ébren vagyunk, vagy látni a körülöttünk lévő tárgyakat, ha fényes nappal hordjuk körül szemeinket. Bárki törekedett is e tökéletes skepticizmus agyasságait megezáfolni, tulajdonkép ellenfél nélkül vitatkozott s azon erőlködött, hogy okadatok által állapítson meg egy tehetséget, melyet a *Természet* már *eleve beleoltott az elmébe és elkerülhetetlenné tett.*

»Azzal, hogy e képzelmes felekezet okadatait ily gondosan kifejtem, csak az a szándékom, hogy fogékonynyá tegyem az olvasót föltevésemnek igazsága iránt

— az iránt ugyanis, hogy minden okoskodásunk okokról és okozatokról csakis és egyedül a szokásból van leszármaztatva; és hogy a hivés inkább érző, mint gondolkodó természetünk cselekedete vagy megtétele . . . . Ha a hivés a gondolkodásnak volna egyszerű megtétele, a fölfogásnak minden sajátos módja vagy minden nagyobb erő és elevenség nélkül — akkor szükségképen önnön magát kellene lerontania és minden esetben az ítélet teljes fölfüggesztésében végződnie. Minthogy azonban a tapasztalat bárkit is eléggé meggyőzhet arról, hogy ámbár nem talál hibát okadatolásomban, mégis ép úgy hisz és gondolkodik és okoskodik, mint eddig — azért bátran következtetheti, hogy az ő okoskodása és hivése: bizonyos érzéklet vagy pedig sajátos módja a fölfogásnak, s hogy azokat pusztá képzetek és elmélkedések le nem ront-hatják.« *

Különös világot vet Hume ellenfeleinek igazságszeretetére, hogy e jellemző és világos sorokat sohasem idézték; én legalább nem emlékszem, hogy e sorokat valaha idézve láttam volna valakinél. Kérdezhetni, vajjon egyébre megy-e ki az előbbi nyilatkozat, mint a nagy-hírű »józanész álláspontjára«, a mely szerint az anyag létébe vetett hitünk ösztönszerű, alapvető? És midőn dr. Brown elismeri, hogy a skeptikus okadat, mint az okoskodás merő játéka, czáfolhatatlan — nem ismer-e el akkor mindent, a mit Hume követel? És dr. Brown következtetése, hogy a skepticizmus elleni egyetlen menedékünk az »ellenállhatatlan hit«, nem egyezik-e meg szintén Humenek azon határozott nyilatkozatával, hogy

---

* *Human Nature*, part IV. §. 1. 250 l.

igenis hiszünk, hogy hinnünk kell, ámbár hívésünk okát nem adhatjuk?

»A skeptikus ekép, így folytatja Hume, még tovább is okoskodik és hisz, noha azt állítja, hogy okoskodását okokkal támogatni nem tudja; épen így el kell ismerni a test létezésének elvét, noha valóságát semmiféle phillosophiai okadatokkal bizonyítani nem tudja. *A természet nem bizta ezt reá*, és kétségkívül sokkal fontosabb dolognak tartotta, semhogy bizonytalan okoskodásainkra és elmélőzéseinkre reá bizta volna. Kérdezhetjük: *micsoda okok visznek rá bennünket, hogy a testek létezését hisszük?* de merőben hiábavaló kérdés: *van-e test, vagy nincs?* — ezt a pontot minden okoskodásunkban állandónak kell tekintenünk.«

Ezek után Hume praktikus következetlenségeiről nem lehet többé szó. Elég világosan látta már be és mutatta ki Locke ő előtte, hogy lehetetlen a tüneményeken túl behatni akarni, s az ő szokott nyugodt bölcseségével azt tanácsolta az embereknek, hogy »nyugodjanak bele a teljes tudatlanságba«. Tudta ő, hogy a vállalkozás eredménytelen; tudta azt is, hogy hiába való. Módunkban van mindent, a mi bennünket közvetlenül érdekel, oly bizonyossággal megismerni, a mely szükségleteinknek megfelel. Ezzel a józan ember be fogja érni. Ha ki többet keres, lehetetlenséget keres; ha kit elmélődése mélyebbre visz, a skepticzizmushoz ér el. Humenek phillosophiai *rendeltetése* volt, kimutatni, hogy minden hasonló elmélődés, ha következetes, szükségképen skepticzizmusra visz.

»Az embereket — így szól ő — természetes ösztönük, vagy előítéletük viszi reá, hogy érzékeikben

bizzanak. Ha a természet ezen vak és hatalmas ösztönét követik, mindig azt hiszik, hogy az a *kép*, mely az érzékek előtt föltűnik, maga a külső *tárgy*, és *eszükbe sem jut, azt gyanítani, hogy az egyik a másikat csak föl-tűnteti*. Ámde az emberek ezen általános és eredeti véleményét csakhamar lerontja a legcsekélyebb bölcselekedés is, mely arra tanít bennünket, hogy az elme előtt jelenvaló soha egyéb nem lehet, mint *kép vagy észlelet*. Ennyire tehát kénytelenek vagyunk *a természet eredeti ösztönének okoskodással ellentmondani*, érzékeink tanubizonyosságát illetőleg pedig egy új rendszert elfogadni. Itt azonban a philosophia legnagyobb zavarban látja magát, ha a skeptikusok agyasságát és ellenvetéseit ki akarja kerülni. Nem hivatkozhatik többé a természet csalódhatatlan és ellenállhatatlan ösztönére, mert hisz ez egészen más rendszerhez vezetett bennünket, egészen más rendszert fogadtatott el velünk, melyről elismerjük, hogy megbizhatatlan, sőt téves; ezt az ugynevezett bölcséleti rendszert pedig a tiszta és meggyőző okadatok lánczolatával, vagy legalább a bizonyításnak némi látszatával is igazolni — fölülmúl minden emberi képességet.

»Bizol a természet ösztönében és készségében, az érzéki benyomások igazságának elismerését illetőleg? Hisz ez azon fölvételre visz, hogy *maga az észlelet vagy az érzéki kép a külső tárgy* — (idealizmus).

»Nem fogadod el ezt az elvet és azt a sokkal észszerűbb véleményt, hogy az észleletek valami külsőnek csak *képzeti*? Akkor lemondasz természetes előítéletedről és közelebb fekvő nézetedről, és még sem elégítheted ki gondolkodásodat, mely soha a tapasztalatban nem találhat meggyőző okot arra nézve, hogy az észleletek a

külső tárgyakkal össze volnának kapcsolva» — (skeptícizmus.)

Ez az a kétélű okoskodás, a melyre az ontologia redukáltatott: lehetetlen neki előre menekülni; és Hume az emberiség hálájára tette magát érdemessé azzal, hogy a philosophiát ebbe a szűk szorosba belevitte. Az emberiség azonban szidalommal és becsmérléssel fizetett meg neki érte. Minthogy Történetünk egész folyama azt törekedett kimutatni, hogy minden ontológiának épen ez az elkerülhetetlen eredménye, olvasóink el vannak már készülve arra, hogy mi Humet egészen másképp fogjuk méltatni. Azon leszünk tehát, hogy meghatározzuk e spektícizmusnak mivoltát, a mely oly nagy aggodalmat szült. Skeptícizmus annyi, mint kételkedés, s minthogy gyakran használják e szót a vallásos kédelkedés megjelölésére, azért keltett oly nyugtalanságot. Valakit skeptikusnak nevezni, annyi, mint eretneknek mondani, és a mi Hume philosophiai hírnevének annyit ártott, az, hogy ő ép úgy volt skeptikus a theológiában, mint a philosophiában, és az emberek következetesen azonosították az előbbit az utóbbival.

Már pedig a bölcséleti skeptícizmus: kételkedés a philosophia biztosságában; — más szókkal csakis valamely különös tárgyban való kételkedés. Ha elfogadom azokat a következtetéseket, melyek Hume tanából folynak, kénytelen vagyok-e ítéletemet fölfüggeszteni és *minden* tárgyat bizonytalannak mondani? vagy csak *némely* tárgyat kell-e bizonytalannak mondanom? Nyilván, csak az utóbbi nézetet vallhatom. *Melyek* tehát azok a kérdések, a melyekre nézve meg kell elégednem azzal, hogy homályban maradjak? Locke, ép úgy mint Hume azt felelték: Mind-

azok, melyek az ontológiára vonatkoznak — a melyek meg akarják vitatni a természetet és a dolgok lényegét, és ezeket olybá veszik, mintha velünk semmiféle viszonyban nem állnának.

Az olvasó el fogja ismerni, hogy ebben a skeptizmusban nincs semmi nyugtalanító — kivéve a philosophiára. Ezt a skepticizmust vallja a gondolkodó emberek nagy többsége — némelyek meggyőződésből, mások azon homályos sejtelem által indítva, hogy az ontológiai elmélődések hiába valók. Csakis a vitázás által fölszabadított indulatosság és szenvedély zavarhatná az össze a vallásos eretnekséggel. A skepticizmus a kutatás határait jelöli. Arra visz, hogy lemondunk a repülés lehetetlen kísérleteiről; biztos járásra tanít bennünket. Csak azért rontja le a metaphysikai philosophiát, hogy minden erőnket a positiv philosophiára irányítsa. Hogy Göthe szavaival éljek: »Ne akarjuk bizonyítani, a mit nem lehet bizonyítani! Különben kelletlen gyarlóságainkat úgynevezett tudományos munkásságunk által csak annál föltünőbbekké tesszük az utókor előtt.«

Hume skeptikus volt, ennél fogva már korán hagyott föl azzal, hogy bámulatos éleselműségét bármely oly kérdésre fordítsa, a melylyel az iskolák foglalkoztak. *Tanulmányai és Története* ez új iránynak kitünő eredményei; és ámbár *Tanulmányainak* egy részét a philosophiának szentelte, mégis csak egy részök volt az — az a rész, melyben népszerű és tetszetős alakban mutatta be első művének elveit.

3. §. Hume psychológiája.

Hume tisztán belátta, hogy a philosophia sikertelensége nagyratörő czéljának elérésében az emberi értelemről való téves fogalmában rejlik. »Az egyetlen módszer, így szól, hogy a tudományból e homályos és különös kérdéseket kiküszöböljük, abban rejlik, hogy az emberi elme mivoltát komolyan megvizsgáljuk és erejének és tehetségeinek pontos elemzése által kimutassuk, hogy ily távol eső és homályos tárgyak megoldására egyáltalán nem képes.« * Elemzésének skeptikus eredményét csak úgy lehetett kikerülni, ha valami hibát mutathattak ki ez elemzésben. Minthogy egész szellemi készletünk benyomásokra redukáltatott, (s még az eszmék is csak gyöngé másolatai az élénkebb benyomásoknak) azért a philosophus »mellőzheti azt a sok badar beszédet, mely a metaphysikai okoskodásban oly régóta uralkodik és oly szégyent hozott reá. Minden eszme, főképen az elvont eszme, természetesen halvány és homályos. Az elme azokat csak gyöngén fogta föl: könnyen összezavarodnak tehát más hasonló eszmékkel; s ha gyakran használtunk valami kifejezést, s bár nem használtuk határozott értelmében, könnyen elképzeljük, hogy határozott eszmével van összekapcsolva. Ellenben minden benyomás, azaz, minden érzéklet, külső úgy, mint belső, egyaránt erős és érezhető; a határok közöttük pontosabban meg vannak vonva; nem is lehet bennök könnyen tévedni, vagy őket egymással fölcserélni. Ha tehát gyanúval élünk az-

iránt, vajjon valamely philosophiai kifejezés össze van-e kapcsolva valamely értemenynyel vagy eszmével, csak azt kell kérdeznünk: *micsoda benyomásból van ez az eszme lezármaztatva?* És ha nem találunk semmit, ez meg fogja erősíteni gyanunkat.« *

Más szókkal, az olyan fogalomnak, melyet érzéki elemekre nem redukálhatunk, nem lehet objektív realitása. Ha *viszony*, ki kell mutatnunk a viszonyított *részeket*. Ha *jelkép*, ki kell mutatnunk a tényeket, melyek jelekké vannak átváltoztatva. Hume a »benyomás« szót a következő bő értelemben használja: »minden élénkebb észleletünk, ha hallunk, vagy látunk, vagy érzünk, vagy szeretünk, vagy gyűlölünk, vagy kívánunk, vagy akarunk« — a mi kissé ügyetlen sokértelműség, s nem lesz világosabbá azon különbségtétele által, hogy az eszmék ugyanazok a benyomások, csak hogy kevésbbé élénk alakban. De, ha nézeteiben nincs is elég szabatosság, azt hiszem mégis, hogy Hume a pszichologiai fölfedezések igaz útján járt. Hogy nem tett elég világos különbséget tehetségek és érzékletek, vagy érzékletek és eszmék között, nyilván való. Így, midőn a velünk született eszmék kérdését fejtegeti, ezt mondja: »Ha velünk született, annyi, mint természetes, akkor el kell ismernünk, hogy az elme minden észlelete vagy eszméje velünk született, vagy természetes . . . . Ha velünk született annyi, mint születésünkkel egyidejű, akkor az egész vita hiábavalónak tetszik; és nem érdemes kutatnunk, mikor kezdődik a gondolkodás, születésünk előtt, vele egyidejűleg, vagy utána-e?« (Mily teljes félreértése a vita jelentőségének!)

»Az *eszme* szó továbbá közönségesen, még Locke által is, igen határozatlan értelemben használtatik; a mennyiben bármely észleletünk, vagy érzékletünk és ép úgy szenvedélyünk és gondolatunk helyett áll. Már pedig e szerint szeretném tudni, mit akarnak mondani azzal, hogy az önszeretet, a sérelmek megtorlása, vagy nemi ösztön nem velünk született? Ha azonban e kifejezéseket: *benyomások* és *eszmék*, a fönt kifejtett értelemben vesszük és *velünk született* alatt azt értjük, a mi eredeti vagy semmi előző észleletből lemásolva nincsen, akkor mondhatjuk, hogy minden benyomásunk velünk született, eszméink pedig nem születtek velünk.« Valóban föltűnő zavar ily kitűnő elmélkedőben.

Hume átlátta, hogy nehézséggel jár elismerni, hogy az elme lényiség volna; de minthogy biológiai ismeretei meglehetősen gyarlók voltak, nem látta be a másik lehetőségét, hogy az elme functio is lehetne. Azáltal, hogy az anyag minőségeinek alapúl szolgáló *álladéknak* megfelelő *szellemi álladékot* tagadta — ezáltal a föltétlen skepticizmus álláspontjára volt utalva. A tudalomnak logikai egységet kölcsönzött és azt hitte, hogy az emberek csakis ezt a logikai egységet értik, midőn élő egységről szólnak. A metaphysikus ez ellen joggal fölhozhathná, hogy hiszen az elme valóságága benrejlük a benyomások tényében: az egy benrejlő valami, a mely benyomásokat szenved, oly valami, mely érez és eszméket alkot, s hogy ez a valami a szellemi álladék. A biológus hasonló ellenvetést támasztana. Hume azt mondja: »Egy benyomás először is az érzékekre hat . . . ebből a benyomásból csinál magának az elme másolatot, mely megmarad, ha a benyomás elmúlik; és ezt nevezzük eszmé-

nek.« Ez a mily helytelen, ép oly határozatlan — egy föltevéses elmét visz be (a melynek létét tagadja), mely másológép módjára működik; s ha meg akarjuk tudni, micsoda ez az elme, azt találjuk, hogy »nem egyéb, mint különböző észleleteknek *halmaza vagy gyűjteménye*, melyet bizonyos viszonyok összekapcsolnak és a melyről, bár tévesen, fölteszik, hogy teljes egyszerűséggel és azonossággal volna felruházva.« * Mit mondanánk az oly philosophusról, ki azt állítaná, hogy a lokomotiv nem *egyéb, mint az áthaladott terek egymásutánja*, ki tagadná, hogy itt valami mozditó volna, egy valódi tárgy, mely a mondott tereken áthalad?

Ha az elme a benyomások sora, vagy mint az újkori psychologusok mondják: a tudalom állapotainak egymásutánja, mi akkor az összekötő kapcsuk? Bármily két állapot között időköznek kell lenni — bármily rövid legyen is — a melyben semmiféle tárgy a tudalmat el nem foglalta. Eltűnik-e a tudalom ez időköz alatt, hogy azután a következő állapottal újra előálljon? Nincs-e itt folytonosság? A metaphysikus így felel: Igen is, az elme folytatja és összeköti minden nyilvánulását egyetlen összetételezésben (synthesis). A két megtétel közti időközben statikus állapotban van: egyéb nyilvánulásai alatt pedig dinamikus állapotban.

A biologus így felel: A tudalom, minthogy élet-proceszus, nem lényiség; összetételezését pedig az élet-föltételek folytonosságában bírja. Valamint az izom két összehúzódás közti időközben is mint izom létezik tovább — épen úgy létezik tovább az ideg-mechanismus, a mely-

* *Treatise on Human Nature.*

nek a tudalom csak egy functiója, a tudalom két megtétele közti időközben; de sem az összehuzódás, sem az érzéklés nem létezik szöveteitől függetlenül; ép oly kevéssé nyilvánulhatnak, ha az életminőségek ki vannak merülve.

A methaphysikus bizonyára visszautasítaná a segítség *ily* nemét, még Humeval szemben is. Azt állítaná, hogy az elmei lényiség valódisága igazolva van a tudalom által és bizonyítva azon tény által, hogy azt mondjuk: az én testem — a mi megerősíti, hogy az *én* testem nem *én*. Itt a biológus azt jegyezné meg, hogy a tudalom tanúbizonysága rászorúl az elemzés rostájára. Mondjuk ugyan: testem, de ép oly tagadhatatlan, hogy azt is mondjuk: elmém.

Hume állítása, hogy az elme nem egyéb, mint a benyomások sora, nem annyira pszichológiai kutatás, mint a logikai deductió eredménye volt. Azok az okadatok, melyekkel Berkeley az állományi Anyag fogalmát döntötte meg — ugyanazok fordítottak most hasonló erővel az állományi Elme fogalma ellen. Ez skeptikus gondolat mindazáltal, miután kimondatott, erjesztő anyagként hatott. Egy lépés volt ez a biológiai megoldás felé; oly lépés, mely mindaddig nem vihetett messze, a meddig a biológia a tárgyat a maga részéről közelebb nem érte.

4. §. Hume oksági elmélete.

Hume oksági elméletének fejtegetésében rendszeren bizonyos elkeseredéssel szólnak ő róla. Azonban először is az elmélet nem csak az övé; másodsor pedig alkalmazása a csodákra, mi oly indulatos vitát támasztott, arra

az »igen egyszerű és ártatlan állításra« szorítkozik, »hogya mi ellentmond a teljes inductionnak, hihetetlen. Hogy az ily sarktételt veszedelmes eretnekségnek mondhatták, vagy mélységes igazságnak hirdethették, bizony nem jó színben mutatja be az ily tárgyakról való philosophiai elmélődés állapotát.« *

Az elmélet röviden a következő. Összes *tapasztalatunk* az okságról, egyszerűen az állandó egymásután tapasztalata. Egy előzmény, melyet egy következmény követ — egy esemény, melyet egy másik követ: íme mindaz, a mit tapasztalatunk. Igaz, hogy mi az előzménynek, oly *erőt* tulajdonítunk, a mely a következményt létre hozza vagy okozza; de az ily erőről nem lehet tapasztalatunk. Ha azt hisszük, hogy a tűz, mely bennünket már egyszer megégetett, ismét meg fog égetni, úgy mi ezt szokásból hiszszük, nem pedig azért, mert a tűzben valamely *erőt* észleltünk volna. Azt hiszszük, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz, mert a szokás megtanított bennünket, hogy az ily hasonlóságára számítsunk. »Ha a külső tárgyakat nézzük és az okok hatását megfigyeljük, soha sem vagyunk képesek, egyes esetben bármely *erőt*, vagy szükséges kapcsolatot fölfedezni — valami minőséget, mely az okozatot az okhoz köti s az egyiket a másiknak szükségképi következményévé teszi. Azt találjuk csak, hogy az egyik a másikat tényleg és valóban követi. Az egyik tekegolyó meglökését, a másiknak mozgása követi. Ennél többet a külső érzékek nem vesznek észre. Az elme a tárgyak ezen egymásutánjából nem érez semmit, nincs róla semmi belső benyo-

* Mill: System of Logic, vol. II. 183. l.

mása ; ennél fogva az ok és okozat egyetlen esetében sincs olyas valami, a mi az erő vagy a szükséges kapcsolat eszméjét ébreszthetné.« * Ime ez az ő elméletének veleje. Az, hogy erőben vagy szükséges kapcsolatban hiszünk, az ő magyarázata szerint pusztán a szokás dolga.

Nem tudom, olvasta-e valaha Hume Glanvill *Scepsis Scientifica*-ját (Tudományos kételkedés); a címe érdekelhette volna. Minden esetre áll, hogy Glanvill elég világosan fejtette ki Hume elméletét, például: »Minden ismeretünk az okokról deductív; mert egyikről sem tudunk semmit pusztá szemlélet, hanem csakis okozataik közege által. Nem is következtethetünk semmiből arra, hogy valami egy másiknak az oka, *mint egyedül abból, hogy folytonosan követi*; mert az okság maga észlelhetetlen.« Malebranche szintén megelőzte őt; ép úgy Hobbes. Ez utóbbinak fejtegetése valóban oly annyira hasonlít a Humeéhoz, hogy teljesen egyet értek Dugald Stewarttal, midőn azt gyanítja, hogy Hume az övét Hobbestól kölcsönözte. »A mit mi tapasztalatnak nevezünk, mond Hobbes, nem egyéb mint a visszaemlékezés arra, hogy milyen előzményeket mily következmények követtek . . . Senkinek sem lehet fogalma a jövőről, mert a jövő még nincsen; csak a múltból való fogalmainkból alkotunk magunknak jövőt, vagy inkább a múltat viszonyosan mondjuk jövőnek. Ha tehát valaki hozzá szokott ahhoz, hogy hasonló előzmények után mindig hasonló következményeket látott beállani, — akkor valahányszor olyant lát történni, ami már egyszer megtörténthez hasonlít, azt várja, hogy ugyanaz fog bekövetkezni most is, a mi akkor bekövetkezett.«

---

* *Essays*, sect. VII.

Az okság ezen elmélete heves vitáknak volt tárgya, részben azon következtetések miatt, a melyeket némelyek bizonyos aggodalommal láttak belőle levonhatóknak (mert a véleményeket inkább lehetséges következményeik, mint sem kimutatott igazságaik szerint itélik meg); részben azért is, mert Hume nem fejtette ki ezt az elméletet oly világosan, hogy félreértéseknek elejét vette volna. Mi itt csak az utóbbi pontra lehetünk tekintettel.

Midőn Hume azt állítja, hogy a tapasztalat soha sem mutatja két esemény *kapcsolatát*, hanem csak változatlan *együttlétöket* — midőn azt mondja: az elme nem észlelhet oksági kapcsolatot, hanem csakis az előzmények és következmények változatlanságát észlelheti, akkor, azt hiszem, olvasóimnak öntudata neki ellent mond. Azt mondják alkalmasint: az egymásra következés tényén fölül és kívül mindig van még minden okozatban rámutatás az *erőre*, és épen ez különbözteti meg az oksági egymásutánt az esetleges egymásutántól, a kapcsolatot a pusztá együttlétől. A tűz elégeti a papirost, mert van bizonyos erő a tűzben, mely ezt a változást előidézheti. A pusztá időbeli megelőzés, még ha változatlan is, nem lehet elégséges a magyarázatra, mert különben a nap volna oka az éjnek, a villámlás meg oka a dörgésnek. Az okság mindegyik esetében az erő bizonyos elemének kell lenni — bizonyos képességnek, mely a megfigyelt változást okozza — az összekötés bizonyos módjának, mely a testek pusztá egymásmelletségén fölül és kívül áll. A gyémánt metszi az üveget, mert meg van benne a hozzávaló erő; a legélesebb késben nincs meg ez az erő.

Igy okadatolnak Hume ellenfelei. És nem is hiszem, hogy meg volnának azáltal czáfolva, hogy az erő esz-

méjét az előzmény és következmény pusztá változatlan-ságává oldják föl; mert azt felelhetik erre, hogy hiszen maga az a »változatlan-ság«, a mely a közvetlen tapasztalatnak soha tárgya nem lehet, az erő eszméjéből van levonva — hisszük, hogy változatlanul fogja a tűz a papirt elégetni, mert van ereje hozzá, mert valódi kapcsolat van a tűz és papir elégeése közt; csakis az ily hiedelemre alapítható biztosan az a várakozás, hogy a jövő hasonlítani fog a múlt-hoz.

Tény tehát az emberiség abbeli közönséges hiedelme, hogy a pusztá előzménynél és következménynél nagyobb valami is létezik. Ezt a tényt Hume és mások el is ismerik. De mert nem észlelhetik az erőt, kinyilatkoztatják, hogy nincs is jogunk benne hinni. Hume ragaszkodik ahhoz, hogy nem észlelhetünk erőt — hogy nem észlelhetünk semmi szükséges kapcsolatot két esemény között. Ez elmélet ellenzői azonban így szólnak: »Bár nem észlelhetjük az erőt, mégis kénytelenek vagyunk *elhinni*, hogy van; ez a hiedelem pedig nem a szokás dolga, hanem magokban a tudalom tényeiben fekszik. Észleljük, hogy *valamely erő* okozatokat idéz elő; ennek az erőnek *valódi mivoltát* persze, hogy nem észlelhetjük, mert soha sem ismerhetjük meg a magánvalókat, a dolgokat önmagukban. Midőn egy szikra puskaport lobbant föl, akkor a szikrában oly erőt észlelünk, mely a puskaport föllobbantja; hogy ez az erő *micsoda*, azt nem tudjuk: csak okozatait ismerjük. Azonban tudatlanságunk a puskaport illetőleg ép oly nagy: hogy ez *micsoda*, nem tudjuk; csak azt tudjuk, hogyan jelenik meg nekünk. Ép oly joggal lehetne mondani, hogy szokásból hiszünk a puskaporban (minthogy igazában semmit sem tudunk

róla magáról), mint azt, hogy szokásból hiszünk a szikra puskapor-lobbantó erejében, minthogy igazában semmit sem tudunk a puskaporról önmagáról. Semmit sem tudunk önmagában.«

Azért törekszem ez okadatokat ily kis téren összeállítani, hogy pontosan meg lehessen itélni, miért ellenzik olyanok is sokan Hume elméletét, kiket semmiféle tanbeli bizalmatlanság nem vezet. Mielőtt a nehézség magyarázatába fognánk, szükséges szemügyre venni az okságba vetett hiedelmünk alapjait. Minthogy tény, hogy minden ember elhiszi, hogy minden oksági megtételben bizonyos erő rejlik, azt kell kérdeznünk: Alapos-e ez a hiedelem vagy nem?

Azonnal két iskola jelentkezik. Az egyik, a Humeé; ez kinyilatkoztatja, hogy e hiedelemnek nincs jogos alapja, az tisztán a szokás dolga. Ha azt hiszem, hogy a nap holnap föl fog kelni, azért van, mert mindig fölkel. Ha azt hiszem, hogy a tűz jövőben is égetni fog, azért van, mert mindig égetett. Szokásból várom, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz; bizonyító okom azonban erre nézve nincs.

A másik iskola kinyilatkoztatja, hogy az okságba vetett hiedelem »intuitív meggyőződés arról, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz«. Így szólnak Reid és Stewart. Dr. Whewell azt akarja, hogy e hiedelmet alapvető eszmének tekintsük — szükséges igazságnak, mely minden tapasztalattól független és fölötte áll.

Mindakét magyarázat kérdéses. A szokásnak lényegileg nem lehet semmi köze hozzá, mert egyetlen esetből merített hiedelmünk ép oly erős, mint az ezerből merített. »Ha sok hasonló példa tűnik föl, így szól Hume, és ha ugyanazt a tárgyat mindig ugyanaz az esemény

követi, *akkor kezdjük* az ok és a kapcsolat fogalmát *magunknak megalkotni*. Akkor valami újat érzünk, ugyanis *szokásos kapcsolatot* a gondolatban egy tárgy között és a között, a mi rendesen követi; és ez az érzés eredete annak az eszmének, a melyet keresünk.« Ez kézzelfoghatóan téves. Egyetlen eset, hogy egy tekegolyó egy másikat megmozdít, elégséges az »érzésnek« keltésére minden további ismételés nélkül. Ép oly kevésbé igaz az a másik állítás, hogy a hiedelem attól a meggyőződéstől függ, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz; ez a magyarázat azt veszi föl, hogy az általános eszme megelőzi a különös eszmét. Ha azt hiszszük, hogy hasonló okozatok állnak elé, ha ugyanazok az okok működnek — ha azt hiszszük, hogy a tűz égetni fog, vagy hogy a nap holnap föl fog kelni — úgy e hiedelem egyszerűen *követi tapasztalatunkat*, és ez az egész. Tapasztalatunknak kell lenni: ez föltétlenül szükséges; de ebbe a hiedelembe sem a multnak, sem a jövőnek eszméje nem lép. Nem azért hiszem, hogy a tűz égetni fog, mert elhiszem, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz, hanem egyszerűen azért, mert a tűzről az a tapasztalatom, hogy éget — hogy van égető ereje. Vegyünk csak egy egyszerű példát, akár igen köznapit, de magyarázót. — Egy gyermek egy darabka czukrot kap: a czukor fehér, bizonyos alakú és kemény; tapasztalata a czukorról ezekre a tulajdonságokra szorítkozik; szájába dugja; a czukor édes, kellemes: tapasztalata bővült; hiszi (tudja) már most, hogy a czukor édes és kellemes, hogy fehér és kemény.*

* Talán föltűnő, hogy az édességet választottuk példakép az okságra. Egyszerűsége miatt tettük. Senki sem fogja tagadni, hogy az édesség ize ép úgy a czukor által előidézett okozat mint

Eddig a tapasztalaton nem lépett túl. Nehány nappal utóbb ismét egy darabka czukrot kap. Szükséges-e már most, hogy neki valami »intuitív meggyőződése legyen arról, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz« — valami alapvető eszméje, mely a tapasztalattól független — hogy arra a hiedelemre jusson, hogy ha a czukrot a szájába dugja, édességet fog érezni? Legkevésbé sem; hiszi, hogy édes. Semmi erőlködés által nem szabadulhat az édesség képzetétől, mert az édesség a czukorról való képzetének kiegészítő részét teszi. Épen úgy mondhatjuk a nap fölkelteről, hogy ez teljességgel hozzá tartozik a napról való képzetünkhöz. Így mondhatjuk továbbá egy tekegolyóról, mely egy másikat mozgásba hoz: tapasztalatunk a tekegolyókról az, hogy mozgásba hozzák egymást.

A szokásnak eredetileg nincs semmi köze a hiedelemhez. Ha csak egyetlen tapasztalatunk volna a tűzről — ha csak egyetlen egyszer látnók egy égékeny testhez hozzá közelítve — azt hinnők, hogy ég, mert a tűzről való képzetünkhöz hozzá tartoznék valami dolog, a mely ég. Másod helyen azonban igenis van a szokásnak némi befolyása azon törekvésünk javítására, miszerint a dolgoknak minőségeket tulajdonítunk. A gyermek, például, egy barátját látja, ki almát ad neki. Mihelyt a gyermek újra meglátja barátját, almát kér tőle, mert e barát képevel össze van fűzve egy oly embernek a képe, kinek egyéb tulajdonságai közt az a tulajdonsága is van, hogy

---

a fájdalom is okozat, melyet a tűz idézett elő. Az emberek többsége könnyen téveszti szem elől, hogy az okság: az egyik test minőségeinek hatása egy másiknak minőségeire. Az édességet a czukor minőségének mondják; de egy tekegolyó mozgásáról azt mondják, hogy egy ember golyó okozta.

almákat ad. Ha nem ad almát, ez a képzet meg van zavarva. Épen így: ha minden tapasztalatunk a dolgokról megerősítik *első* tapasztalatunkat, könnyen mondhatjuk, hogy a szokás visz reá, bizonyos okoknak bizonyos okozatokat tulajdonítani. Ha későbbi tapasztalatunk első tapasztalatunknak ellent mond, akkor nem tulajdonítjuk többé ez okozatokat azoknak az okoknak, melyeket először tapasztaltunk; ez pedig csak annyit mond, hogy későbbi tapasztalatunk megdöntötte vagy megzavarta először alkotott eszménket vagy képzetünket.

Érdemes megfigyelni, mily zavart támasztott e tárgyat illetőleg a »hiedelem« szó meggondolatlan használata. Félreértéshez vezet, ha azt mondjuk, hogy valaki *hiszi*, a tűz égetni fogja, ha beléteszi az ujját; nem *hiszi*, hanem *tudja*. El fogja hinni, hogy megégetett valakit — el fogja hinni valamely állításodat a tűzről, hiszen a hiedelem egy állításnak helybenhagyása; de azt mondani: *hiszi*, hogy a cukor édes lesz, mikor nem is képzelheti másképp mint édesnek — vagy hogy *hiszi*, hogy a tűz égetni fog, midőn tudja, hogy éget, ez ép úgy vezet félreértéshez, mintha azt mondaná valaki, hogy *hiszi*, hogy fázik, midőn érzi, hogy fázik.

Csakis a »hiedelem« szó ily félrevezető használata. állapíthatta meg pillanatra az alapvető eszmék elméletét, vagy pedig az intuitív meggyőződést, hogy a jövő hasonlítani fog a múlthoz. Ha bárkivel szemben állítjuk »a tűz el fogja égetni a papírt«, kétségkívül el fogja hinni, mert tudja a tűzről, hogy sajátosága elégetni. Ez az állítás oly nyilvánvaló előtte, mint az, hogy kettő meg kettő = négy. Ha tehát mondhatni is, hogy *hisz* abban az állításban: »a tűz el fogja égetni a papírost«

még sem mondhatni tulajdonképen, hogy hiedelme szerint cselekszik, midőn papirost készül elégetni. — Tudása szerint cselekszik. A metaphysikusok úgy okoskodnak, mintha egy cselekedetnek közvetlen eredményébe vetett hiedelem: a természet folyásáról való valamely *benrejlő állításba* vetett hiedelem volna. Valójában pedig a tapasztalatba vetett bizalom, és semmi egyéb.

Különbséget kell tennünk a meglétben való hiedelem és az állításokban való hiedelem között. Nem szólunk pontosan, ha azt mondjuk, hogy valaki a saját létében *hisz*, mintha ez valamely állításban való hiedelem volna. Ámbár azonban nem hihet senki a saját létében egyszerűen azért, mert nem létezőnek lehetetlen magát képzelnie; de azt igenis hiheti, hogy örökké fog létezni, mert ez oly tétel, melynek ellenkezője gondolható és állítható.

A mint már e Történet Előfejtegetéseiben előadtam, minden gondolkodásnak őseredeti megtétele abban áll, hogy *jelenvalóvá* tegye az elme számára, a mi *nincs jelen* az érzékekre nézve; és ez, mi minden szellemi tüneményt egyetlen osztályba kapcsol össze, gyakran lehetetlenné teszi pontos elválasztásukat, oly észrevétlenül megy át az egyik a másikba. Ha például azt mondom »látom, esett az eső«, mert a nedves utcák az következtetik velem, hogy a nedvesség eső által okoztatott, akkor állításom a jelen nem lévő eset szellemi képzelésén alapszik, a mi teljesen hasonló ahhoz, a mi akkor történik, midőn az előttem fekvő czukor édességéből *következtetek*, vagy midőn *észlelem*, hogy a nővérem hajába tűzött virág: rózsza, vagy midőn azt *hiszem*, hogy az a papír, a melyet a gyertyához közel tart, múlhatlanul el

fog égni, ha a papir és a láng érintkezésbe lépnek. A következtetés, az észlelet vagy hiedelem mindenik esetben oly tények képzelése, melyek jelen voltak azelőtt tapasztalatomban az esőről, czukorról, rózsákról és gyertyákról. Mihelyt az előző tények bármelyikét elfeledem, azaz nem teszem őket jelenvalókká, már csak tökéletlen fogalmat alkothatok magamnak arról a dologról, melyről itélek vagy következtetek. A rossz logika tökéletlen képzelés. Minél bonyoltabb a tétel, annál inkább vagyunk kitéve a tévedésnek, mert ki vagyunk téve annak, hogy az előző tények közül néhányat szem elől tévesztünk. Ez a tétel például »a tűz el fogja égetni a papirt« oly egyszerű s a mindennapi tapasztalattal annyira meg egyezik, hogy nyomban helyben fogja hagyni mindenki. Ez a tétel ellenben »az emberi élet két évszázadra terjedhet ki« annyi tényt zár magába, melyet az elmére nézve jelenvalóvá nem tehetünk, mert közönséges tapasztalatának körébe nem eshetik, hogy helybenhagyás helyett tagadást támaszt, vagy legalább kételkedést, mely a hiedelemnek felfüggesztése, ez meg vallomás arról, hogy minden tényt az elme részére jelenvalóvá nem tehetni. Hogy »kettő meg kettő: négy« az a mívelt embernek közetlen és kényszerült következtetése; mégis ugyanez az ember meggondolná magát, mielőtt helyben hagyná e tételt »nyolczszor háromszáz kilenczvenhat: három ezer százhatvannyolcz«, mert jelenvalóvá kell tennie elméje előtt a számvetés egymást követő fokait és ez oly megerőltetésébe kerülne, mely a számvetésben való járatlanságának arányában igen nagy volna.

A hiedelem és az észlelet ezen azonsága ellenére is szükséges a fejtegetés pontossága kedvéért e kettőt

egymástól megkülönböztetni, s én azt ajánlom, hogy a hiedelem szó értelme a tételek helybenhagyására szoríttassék, s hogy azt ekként elválasszuk azon közvetlen következtetésektől, melyek a tárgyak jelenlétében és irántuk való vonatkozással hozatnak le. Azt mondanám, elhiszszük e tételt »a tűz éget«; ellenben tudjuk, hogy a papir, melyet épen a lángba dobunk, el fog égni. A kitételek ily megkülönböztetése hasznosnak fog bizonyulni az okság fejtegetésében. Be fogjuk így látni, mennyiben különbözik az elemeiben bonyolt tételnek helybenhagyása az emberek »gyakorlati hiedelmétől« az egyes tényekben; — meg fogjuk különböztetni a philosophus hiedelmét e tételben: »Minden okozatnak okának kell lenni«, a gyermek hiedelmétől: hogy a tűz, mely tegnap a papirt elégette, ma is el fogja égetni. Mindkét hiedelem tapasztalaton alapszik és általa határoltatik; a philosophus tapasztalata azonban a gyermekétől a hasonló tények nagyobb összehalmozása által különbözik. A »szükségességet« és az »egyetemességet« a melyek Kant szerint a philosophiai fogalmat megkülönböztetik s a tapasztalat fölé helyezik, alább szemügyre fogjuk venni. Egyelőre elég, ha az okságba (vagy az erőbe) vetett hiedelmet közvetlen nemű tapasztalatra redukáltuk a mely bármely más szellemi megtételtől el *nem* választható, hanem valamennyi többi megtétellel azáltal van összekapcsolva, mert szellemi képzelése azon tüneményeknek, melyek azelőtt a tapasztalatban jelen voltak. És ez talán segédkezet fog nyújtani a küzdők kibékítésében, kik az okságban az »erő« eszméje fölött vitáznak.

Az egyik fél tehát megengedi, hogy mi két esemény között, ugyanis: ok és okozat között nem veszünk észre semmiféle *kapcsolatot*, mely az előzmény és következmény pusztá tényén fölül emelkednék; és hogy tehát Humenek igaza van, midőn azt mondja — »Mi csakis ezt az előzményt vesszük észre, de az oksági kapcsolatot nem.« A másik félnek ezzel szemben azt kell állítania, hogy e két esemény között sajátos *viszony* van, oly valami, melynél fogva az egyik a másikra következik s a mely inkább okozza ezt a hatást, mint egy másikat; s ez a finom láncszem az a kapcsolat, a melyről szó van; ez a viszony az, a mely az oksági megtételt megkülönbözteti az esetleges egymásra következéstől. Sajátos viszonynak kell léteznie az oxygen és a fémek között, különben soha sem lehetne a fémeket oxydálni. A vas oxydálása oly okozat, mint a papir elégetése; de oly okozat, mely csakis sajátos viszony vagy ok által idézhető elő. Ha az ok Viszony, akkor annak az oka, hogy mint elkülönített létezőt nem észlelhetjük, az, hogy nem különíthetjük el a viszonyt a viszonyított részekről. Nem oly tárgy az, mely a tudalom előtt föltűnhetnék. A tünetményekről való ismeretünknek mindig meg kell határolva lennie a viszonyított részek pusztá megismerése által. Ámbár azonban a viszony maga az észlelésnek nem lehet tárgya, mégis tárgya az inductionnak — ha tehát e viszony létezik, föl is fedezhetjük.

Minden dolog szükségképen viszonyban áll minden más dologhoz: ezek a viszonyok némelykor mintegy kihívják figyelmünket, mert az együttlét viszonyaiból az egymásután viszonyaivá lesznek, és oknak és okozatnak nevezzük őket; máskor meg a megfigyeletlen együttlét

háttérben maradnak s föl nem hívott figyelmünk nem veszi őket észre; ilyenkor nem nevezzük őket oknak és okozatnak. A szénsavas mész, melyet márványként látok magam előtt veszteglésében, nem kelti bennem az erőnek vagy okságnak fogalmát, mert figyelmem semmi *egymásra következő* viszonyok által fölhíva nincsen. Ha azonban a szénsavnak hatását a mészre megfigyeltem és észrevettem volna a mozgást, mely a két elem egyesülését és márványnyá alakulását *okozta*, akkor az átmenet az egyik állapotból a másikba bizonyos működő erő eszméjét vagy képzetét keltette volna föl bennem. Világos, hogy kell bizonyos viszonyoknak létezni szénsav és mész között, a melyek *okozzák*, hogy a kettő úgy marad egyesítve, a mint a márványban látjuk. Ezeket a viszonyokat nem látjuk — nem látjuk tehát az okot — de azt tudjuk, hogy az oknak ez alatt hatnia kell, jöllehet a változás meg nem történténél fogva a hatás megfigyelésére nem indíttatunk. Innét van, hogy csak egymásután következő tünemények mondatnak okságiaknak; innét van továbbá az is, hogy Humenek igaza van, midőn azt mondja, hogy végre is az előzmény és következmény változatlansága mindaz, a mit a tapasztalat az okságról elmond; jöllehet ő e tételt, a mint hiszem, nem állította föl világosan és igazi alapját sem ismerte föl.

E fölfogása az okságnak, mint két együttlétező vagy egymást követő tünemény közti viszonynak — megegyezik azzal a fölfogással, hogy az, a mit okozatnak hínak, maga is csak találkozó okoknak egyesülése — az oxygen és a fém együtt működnek, hogy az oxydot előállítsák; a tények azon csoportja, melyet mi előzményeknek mondunk, kombinalódik a tények azon csoportjával, melyet

következménynek mondunk. Így, ha azt mondjuk: »I. Henrik a töveshaltól halt meg, melyet evett« akkor azt hiszük, hogy szervezetének bizonyos állapotában a töveshal bevitele előzménye volt a következmények egész sorozatának, melyek halálával végződtek; noha igen jól tudjuk, hogy a töveshal nem volt az »ok«, hanem csak kiegészítője az okok összességének. Minden igazi ok megállapításának nehézsége magában a viszonyok bonyoltságában rejlik: — ha egy csoport minden elemét ismerjük, csak akkor különíthetünk el egyet, hogy befolyását meghatározzuk.

Ime kibékíteni törekedtem a szövevényes kérdés fölött vitatkozó pártokat, s minden további fejtegetést illetőleg Mill *Logikájára* utalom az olvasót, ámbár van ott egy pont, mely szerintem tökéletesen ellenkezik a saját tanával. A *cessante causa cessat et effectus* (az ok megszűntével megszűnik az okozat is) tételre tett megjegyzéseit értem. »A napszúrás agygyuladást idéz elő valakiben: megfog-e a gyulladás szünni, ha az illetőt a napfény nem éri többé? Egy kard átszúr valakit: az illető testében kell-e maradnia a kardnak, hogy halva maradjon?«* Ez az okadatolás bizonyára csak azok részéről tartható fön, a kik az okot az előző föltételek egész csoportjával azonosítják, az okozatot pedig a következő föltételek egész csoportjával; de nem tarthatják fön azok, a kik azt tartják, hogy ok és okozat egyszerűen előzmény és következmény. A nap sugarai, melyek valakinek fejét érik, megzavarják a vérkeringést s ez a maga részéről agy-verbőségnek lesz az előzménye s ez meg

---

* Vol. I. 413. l. 1. kiadás.

agygyuladás lesz. Az ok és okozat egymásra következése helyett, íme az ily egymásra következések egész sora van előttünk; s ha a napszúrás különböző fokait elemezhetnők, azt találnók, hogy mindenik okozat megszűnt okának megszűntével. És valóban, ha az okozat nem egyéb, mint az előzménynek következménye — és nem az ok valamely teremtető erejének származéka — akkor létének az előzmény jelenvalóságától kell függnie.

Hume oksági elmélete indította Kantot a megismerés alkotó elemeiről való elmélődésére; mielőtt azonban a philosophia fejlődését követnők, szükséges Locke befolyásának további fejlődését más irányokban is kimutatni.

HATODIK KORSZAK.

Kísérletek a pszichológiai mechanizmus működésének fölfedezésére: a szenzualisztikus iskola.

HATONIK KORSNAK

Dr. János HATONIK, a magyar nyelv és irodalom tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Nyelvészeti Társaság elnöke, a Magyar Nyelvészeti Társaság elnöke, a Magyar Nyelvészeti Társaság elnöke.

II. FEJEZET.

Condillac.

1. §. Condillac élete.

Bonnot István, a ki utóbb Abbé de Condillac lett, Grenobleben született 1715-ben. Élete nagyobb részt tanulásban folyt le, és nem tarkította azt semmi olyas esemény, mely ez életrajzának érdekességet és regényességet kölcsönözhetne. Első műve *Essai sur l'Origine des Connoissances humaines* (Tanulmány az emberi ismeret eredetéről) 1746-ban jelent meg; három évvel később a *Traité des Systèmes* (A rendszerek fejtegetése). Egyéb művei igen gyorsan következtek egymásra, s oly hírnevet szereztek neki, hogy Parma herczeg nevelőjének szemeltetett ki; az ő oktatása számára írta a *Cours d'Études*-ot (A tanulmányok folyama). 1768-ban megnyiltak előtte a francia Akadémia szeszélyes ajtói; de miután tagúl választatott, soha semmi gyűlésre el nem ment. 1780-ban kiadta *Logique* (Logika) című művét néhány hónappal halála előtt; hátrahagyott műve *Langue des Calculs* (A számvetés nyelve) 1798-ban jelent meg.

Egy érdekes életrajzi adatát akarjuk megemlíteni, melyet, úgy emlékszem, senki Mauricen* kívül még nem idézett; ez adat annál érdekesebb, minthogy két más philosophus életében is találunk hasonlót. Comte bevallja, hogy későbbi elmélődéseire egy nő volt nagy befolyással; hasonlót vall magáról egy kitünő angol philosophus**; ily befolyásról tesz hasonló nyíltsággal és majdnem hasonló lelkesedéssel vallomást Condillac is, Ferrand kisasszonyt említvén, a kinek »azt a megvilágosodását köszöni, mely előítéleteit elűzte«. Fájlalja vesztét és művének tökéletlen voltát, a melynek e nő javító keze hiányzott. »A legfinomabb megjegyzéseket, melyeket e mű tartalmaz, az ő elméje erejének s képzelete élénkségének köszönöm. Ő felismerte annak szükségét, hogy érzékeinket egyenkint vegyük tekintetbe, hogy pontosan különböztessük meg azokat a képzeteket, melyekkel az egyiknek vagy másiknak tartozunk, és hogy megfigyeljük mily hatással fejlesztik és hogyan segítik egymást kölcsönösen.« ***

2. §. Condillac rendszere.

Láttuk hogyan eredt az idealizmus s a skepticizmus az ismeret eredetéről való tanokból. Most a szenzuálisztikus iskola fejlődését fogjuk tekintetbe venni.

---

* *Maurice*: Modern Philosophy.

** Mill. — B. J.

*** »Les vues les plus fines qu'il renferme, sont dues à la justesse de son esprit et à la vivacité de son imagination. Elle sentit la nécessité de considérer séparément nos sens, de distinguer avec précision les idées que nous devons à chacun d'eux, et d'observer avec quel progrès ils s'instruisent, et comment ils se prêtent des secours mutuels.« — *Condillac*. Traité des Sensations, 48—55 ll.

A siker, melyet Locke Franciaországban aratott, ismeretes. Descartes honfitársai egy századon keresztül dicsőítették az angol philosophust, nem is gyanítván, hogy ez a philosophus, ha él, hódolatukat elhárította volna magától. Condillac Franciaországban elismert képviselője Lockenek. Midőn *Essai sur l'Origine des Connoissances humaines* című első műve megjelent, nem gondolt arra, hogy minden ismeretnek Érzékletre való redukálásával Locket egyszerűsítse. Condillac szerény tanítvány volt s alapelvül azt állította föl, hogy »az érzékletek és az elme működése elemei minden ismeretünknek — oly elemei, melyeket az elmélkedés kapcsolataik és viszonyaik fölkeresése által működésbe hoz.« (I. fejt. 5. §.)

1754-ben jelent meg híres munkája a *Traité des Sensations* (Az érzékletek fejtegetése). Ebben a művében elpártol Locketól és Gassendis Hobbes mellé szegődik. »E munka főtárgya, így szól, kimutatni, hogyan ered minden ismeretünk és minden lelki tehetségünk az érzékekből vagy pontosabban szólva: az érzékletekből.« Ez az adalék »lelki tehetségeink« valamint eszméinknek ezen érzéki eredete is, egészen Condillacé. Hobbes sohasem gondolt ily egyszerűsítésre. Az eltérés Locketól szembeszökő: az eszmék azon két forrása helyett, melyeket a *Tanulmány az emberi elméről* kifejt, Condillac csak egyetlen forrást vesz föl — az Érzékletet; a bizonyos elemi tehetségekkel fölruházott Elme helyett, ő csak egyetlen elemi tehetséget ismer el — az Érzékiséget; minden többi tehetség ebből van kifejtve a külső tárgyaknak az érzékekre való hatása által. S ez nem volt Condillac részéről pusztá szóbeszéd; elve gyökeres és

alapvető; rendszerének sajátossága éppen ebben fekszik. Midőn a különböző philosophusokról szól és dicsérőleg említi az Aristotelesnek tulajdonított tételt, hogy »Semmi sincsen az értelemben, a mi nem volt már azelőtt az érzékekben,« ezt teszi hozzá: »Közetlenül Aristoteles után Locke következik; mert a többi philosophus, a ki e tárgyról irt, említést sem érdemel. Az angol bölcselelő igazában nagy fényt derített e tárgyra, ámbár egynémely dolgot homályban hagyott... Szerinte a lélek minden tehetségei velünk született minőségek és soha eszébe sem jutott, hogy magából az érzékletből erednek.

»Locke, így szól Condillac, jegyezte meg először, hogy a tárgy hiánya által okozott nyugtalanság cselekedeteinknek elve. Ő azonban a nyugtalanságot a vágyásból eredezteti, pedig éppen az ellenkező áll... Hátra maradt tehát még annak kimutatása, hogy ez a nyugtalanság az első elv, a mit a tapintás, látás, hallás, ízlelés, hasonlítás, ítéls, elmélkedés, vágyás, szeretés, gyűlölés, félelem, remény és akarat szokásaiból nyerünk; hogy, egyszóval, a lélek és a test egész mivolta ő belőle ered.

»Locke az eszmék kétféle forrását különbözteti meg: az érzékiséget és elmélkedést. Pontosabb volna, csak egyet elismernünk; mert először is az elmélkedés, elvénél fogva, nem egyéb mint maga az érzéklet; másodszor, mert az elmélkedés nem annyira az eszmék forrása, mint inkább csatorna, a melyen át ezek az érzékiségből kifolynak.

»Ez a pontatlanság bármily jelentéktelennek látszassék, nagy homályt borított rendszerére. Ő meglegszik annak elismerésével, hogy a lélek észlel, gondolkodik, kételkedik, hisz, következtet, akar, elmélkedik; hogy ezen működések meglétéről meg vagyunk győződve,

mert minmagunkban találjuk föl őket, s mert ismerekünk fejlődéséhez hozzájárúlnak. De azt nem látta be, hogy szükséges fölfedezni eredetüket és eredésük elvét — nem sejtette, hogy ezek nem egyebek szerzett szokásoknál; úgy látszik, velünk születetteknek tekintette őket, és csak annyit mond róluk, hogy gyakorlat által tökéletesíthetők volnának.« *

Ez eléggé eltér Locketól, a ki nem kevésbé csodálkozott volna, ha hallja, hogy »ítélés, elmélkedés, szenvedélyek — egyszóval az elme minden tehetsége — nem egyebek, mint *érzéket, mely különféleképen alakúl át* (qui se transforme différemment).«

A kik tudni óhajtják, hogyan alakúl át az érzéket e tehetségekké, olvassák el Condillacnak ím e fejtegetéseit. »Ha az érzéketek nagy száma az élénkség hasonló vagy majdnem hasonló fokával működik ugyan abban az időben, akkor az ember csakis állat, mely érez; a tapasztalat eléggé meggyőz bennünket arról, hogy a benyomások nagy száma az elme minden tevékenységét megszünteti. De ha csak egy érzéket marad hátra, vagy ha a többit nem is távolítjuk el egészen, hanem csak erejüket kevesbitjük, akkor az elme azonnal inkább foglalkozik azzal az érzéklettel, vagy benyomással, mely élénkségét megőrzi, és ez a benyomás figyelemmé lesz anélkül, hogy az elmében bármi egyebet fölvenni kénytelenek volnánk. Ha egy új benyomás nagyobb élénkséget nyer egy előbbinél, akkor ismét ez lesz figyelemmé.

---

* *Extrait raisonné du Traité des Sensations: Oeuvres de Condillac (1803), IV. k. 13. l. V. ö. Essai sur l'Origine des Connoissances, 26. l.; és Logique 25., 49., 83. ll.*

Minél nagyobb erejű volt azonban az előbbi, annál nagyobb benyomást tesz reánk s annál tovább őriztetik meg. A tapasztalat ezt bebizonyítja. Képességünk a benyomások befogadására tehát két részre oszlik: azon érzékletre, melyet birtunk és azon érzékletre, melyet most bírunk; mindkettőt egyszerre észleljük, de különböző módon észleljük: az egyik elmúlnak a másik jelenvalónak tetszik. E kifejezés *érzéklet* az érzékeinkre tényleg tett benyomást jelenti; *emlékezet* lesz pedig a neve akkor, ha mint oly érzéklet jelentkezik, melyet az előtt éreztünk. Emlékezet csak az átalakult érzéklet. Ha kettős figyelemmel van dolgunk, akkor hasonlítás áll elő; mert két képzetre figyelmesnek lenni és azokat egybe hasonlítani, azonegy dolog. De nem hasonlíthatjuk őket egybe anélkül, hogy közöttük valamely különbséget vagy hasonlóságot ne észlelnénk: ily viszonyokat észlelni, annyi mint *ítélni*. A hasonlítás és ítézés megtétele tehát nem egyéb figyelemnél; így lesz az érzéklet egymásután figyelem, hasonlítás, ítézés.«

Ha Leibnitz epigrammja: *nisi ipse intellectus* (kivéve az értelmet magát) okadatként használható volna, úgy e rendszerre alkalmazhatnók leginkább. Ámbár Condillac tetszetős fejtegetései Európát egy időre meghódították, csakhamar beállott az ellenhatás, mely abból a meggyőződésből indult ki, hogy bárhogyan azonosítsa is Condillac a tüneményeket, valódi különbség mégis tényleg létezik. Condillac egészen következetes volt. Azt találta, hogy ítézés, hasonlítás, számolás, képzelés, csodálás, elvont eszméket bírni, az idő és szám eszméjét bírni, általános és különös igazságokat tudni — csakis különös módjai a figyelemnek; minden szenvedélyünk csak a

vágyásnak különös módja; minthogy pedig a figyelem és a vágyás: az érzés módjai, világos, hogy az érzéklet »enveloppe toutes les facultés de l' âme« — magába zárja a lélek minden tehetségét.

Az első ellenvetés, melyet e rendszer ellen föl kell hozni — ámbár nem emlékszem, hogy már más is fölhozta volna — az, hogy ugyanannak az elmének létezését teszi föl, melyet utóbb tagad. Condillac materialistának mondatik, mert gondatlan olvasók vagy rosszakarató ellenfelek nem vették észre világos és ismételt nyilatkozatait, miszerint hiszi, hogy van lélek a testben és hogy az érzékletek az elmei működéseknek csak alkalmi okai.*)

Ezért elismeri az elme abbéli erejét, hogy az érzékektől függetlenül is szerezhethet képzeteket; és ez a jövő életben fog megtörténni. És föltevése a lélekről, mint egy létező lényiségről, nem képmutató szóbeszéd Condillacnál. A lélek cselekvősége még magában az érzéklésben is mindig föltételeztetik. Így például híres szobrában minden érzéklet ítélést, hasonlítást, vágyást idéz elő; s Condillac mégis azt állítja, hogy az így előidézett tehetségek nem egyebek, mint maga az átalakult érzéklet. Bárhogyan nevezze el azonban e proczeszust — ez maga semmiben sem különbözik a Locke által leírt proczeszustól, a ki szintén azt tanítja, hogy az elme az érzékek szolgáltatta anyagokon gyakorolja tehetségeit.

Midőn tehát Condillac azt állítja, hogy minden tudást és minden tehetséget az érzékletből és az érzéklet

---

* »Alkalmi okot említek, mert az érzékletek a lélek sajátos módosulatai s a műszerek reájok nézve alkalomnál egyebek nem lehetnek.« *Traité des Sensations*, 51 l.

átalakulásából vezet le (és ez volna, a miben Locket meghaladta), meg kell ezzel szemben jegyeznünk, hogy e levezetésében hallgatagon el van fogadva már ugyanazon tehetségeknek levezetése, melyekről azt mondja, hogy le kell őket vezetni. Valóban, Condillac összezavarja a tehetségeket a tehetségek működésével. Nem is tehetett ő másképp. Azon tehetségek nélkül, a melyek az érzékleteket észleletekké, ítéletekké, következtetésekké alakítják át — az érzékek az ő szobrát soha a hülyeség állapota fölé nem emelték volna. Az olyan ember, kinek csakis érzékletei volnának, a galambhoz hasonlítana, kinek agyvelejét kivették — érezne, de képtelen volna az emlékezésre, ítélésre, gondolkozásra. Condillac ennél fogva kénytelen volt föltételezni a lelki tehetségek létét — az átalakító erőt. Azt mondani, hogy az érzékletek maguk a tehetségek, annyi volna mint állítani, hogy a gyakorlat: a szaladás tehetsége. A gyermek nem szaladhat, míg lábainak hasznát venni meg nem tanulta; de a gyakorlat, mely által ezt megtanúlja, neki lábakat nem ad. Condillacnak tökéletesen igaza van, midőn azt mondja, hogy nem születünk teljesen kifejlődött lelki tehetségeinkkel, ép oly kevésbé tudunk mindjárt szaladni; s midőn ő ez igazságot kitálalta, egy fontos kutatás küszöbén állott, ugyanis: Hogyan fejlődtek a tehetségek? De képtelen volt a kutatást folytatni, minthogy nem volt helyes módszere. A biológiai elemzés helyett szóbeli elemzést folytatott. Ő a tüneményeknek körülbelől szóbeli elemzését adta, és ezt a műszer és funkciója elemzéseként vette.

A második ellenvetés az, hogy ha az elme a megismerésre nézve *tabula rasa*, fehér lap, és sem mint tehetség nem létezik eleve (a metaphysikusok szerint),

sem mint szervezet (a biologusok szerint), ha egy szóval az érzékletek és az érzékletek combinatioi ismeretet és ismerő tehetségeket is teremtenek — hogyan magyarázhatjuk akkor a hülyeség tünetényeit? Hogyan van, hogy az állatoknak, bár érzékeik a mieinkhez hasonlítanak, mégis a mieinktől oly annyira különböző lelkük van? A tébolyodottnak érzékletei ép oly élénkek és különbözők, mint az ép elméjű emberéi; a különbségek a kétőnek *agyi működéseitől* erednek; Condillac érezte az állatokról való ellenvetés súlyát; törekedett is azt megelőzni; először azzal a kijelentéssel, hogy az állatoknak tapintásbeli érzékleteik kevésbbé tökéletesek »és ennél fogva nem lehet az számukra alkalmi oka mindazon működéseknek, melyek mi bennünk jelentkeznek;«* és másodszor azon fölvétel által, hogy »az állatok lelke lényegesen másnemű mint az emberé.«** Az elsőre azt feleljük, hogy a tébolyodottaknak és majmoknak meg van a tökéletes tapintó érzékük, csakhogy az elme azon tökéletessége nélkül, mely Condillac állítása szerint belőle következik; a másodikra meg azt feleljük, hogy a nehézséget egyenesen kikerüli.

Végül, ha az érzékiség minden lelki tehetség kútfeje és vége, honnan van, hogy élénk érzéki cselekvőségű emberek nem egyszersmind kiváló szelleműek is? — pedig ismeretes, hogy nem azok; hogyan magyarázható az oly

---

* »... et par conséquent il ne saurait être pour elles la cause occasionelle de toutes les opérations qui se remarquent en nous.«

** I. h.

eset, mint Bridgman Lauráé? — E leány anyaszült süket, néma és vak volt és mégis szokatlan és különböző szellemi cselekvőséget árult el. A biologus nem lát ebben nehézséget, a közönséges psychologus sem. Az egyik agyi szervezetet lát örökölt képességekkel, a tevékenységre készen; a másik elmét lát alkotó tehetségeivel együtt. A szenzualistának azonban nincs ily támasztéka, hacsak nem tartozik a biológiai iskolához, mely az érzékiség fejlődését az állatok valamennyi osztályán keresztül kutatja és a tehetségeket a szerves fejlődésből eredezteti, úgy hogy a mi eleinte egyszerű érzéklet volt, fokonként azonosúl az érzékiség azon formájával, mely az agyműködésnek sajátossága. Csakhogy Condillacot nem ily eszme vezette. Azt látta, hogy minden elmei tüneménynek érzéklet a kútfeje; de minthogy nem látta be, hogyan lehetnek a tehetségek azonosak az érzéklettel, föltételezi létezésüket, noha azt hirdeti, hogy nem egyebek átalakulásoknál.

Mondottam, hogy szóelemzést fogadott el biológiai elemzés gyanánt. Ez mutat rá Condillac rendszerének sajátosságára. Érdeme, hogy belátta és tisztán kifejtette, mily roppant befolyása van a nyelvnek a gondolkodásra. Tévedése, hogy túlozta e befolyást és hogy azt a zárttelt hozza ki, hogy tökéletes tudomány nem egyéb, mint tökéletes nyelv.* Az kétségtelen, hogy ha a tudomány tökéletes, nyelve is tökéletes lesz; Condillac ezt azonban megfordítja s azt mondja, hogy látjuk a tudományt alakulni, a mint nyelve alakult; és hogy egyszerűsítvén a

---

* »Une science bien traitée n'est qu'une langue bien faite.«
Langue des Calculs, 7 l. V. ö. 142, 163 ll.

nyelvet, könnyebbé tesszük a tudományt is. Elfelejtíti itt a saját megjegyzéseit: »mivel neveket adunk a dolgoknak, melyekről fogalmunk van, azt hiszik, hogy fogalmunk van mindazokról, melyeknek neveket adunk.« *

Szók a képzetek jelei és a nyelv a gondolkodás eszköze, nem pedig a gondolkodás maga. Condillac azt állítja, nevek nélkül nem volnának elvont képzeleteink; éppen az ellenkezője áll: az elvonás képessége nélkül sohasem szorúlnánk a nevekre, melyek az elvontaknak csak jelei. »Minthogy mi, így szól, csakis az elnevezések segítségével gondolkodunk, ez új bizonyítéka annak, hogy csak azért gondolkodunk jól vagy rosszul, mert nyelvünk van jól vagy rosszul csinálva.« ** Oly tökéletesen forgatja ő fel a valódi procieszust, hogy kijelentette, miszerint a gondolkodás művészete jól alkotott nyelvre szorítkozik, »mert a képzeleteinkben uralkodó rend nem egyéb, mint az alárendelés, mely azon nevekben van meg, melyek a nemeknek és fajoknak adattak.«

Abból a téves föltevésből indulván ki, hogy a szóelemzés többhöz, egyébhez vezethet, mint szóelemzéshez, úgy tetszett neki, mintha a metaphysika ép oly határozottságra volna képes, mint a geometria, hacsak a kifejezések ép oly pontosan volnának meghatározva;*** és az

---

* »Parce que nous donnons des noms à des choses dont nous avons une idée, on suppose que nous avons une idée de toutes celles auxquels nous donnons des noms.« — *Logique*, 50 l.

** »Si nous ne raisonnons qu'avec le secours de ces dénominations, c'est une nouvelle preuve que nous ne raisonnons bien ou mal que parce que notre langue est bien ou mal faite.«

*** *Essai sur l'Origine des Connoissances* 2 l.

elméről adott elemzése érdekes példája azon csalódásnak, mely szerint valaki azt hiszi, hogy sokat mond vagy tesz, ha a dolgoknak új neveket ad. A ki megvizsgálja Condillac fejtegetését a tehetségek eredetéről, azt fogja találni, hogy az nem egyéb az elnevezések proczeszusánál.

Hogy elején kezdjem a dolgot, ki fogom mutatni, hogy Condillac az érzéklet vagy benyomás neve alatt két egészen különböző dolgot ért, azaz két tüneményt, melyeknek egészen különböző a jellemük, és ámbár oly közösség által kapcsolja őket össze, mely az érzékiség minden tüneményeit egyesíti — mégis sajátos különbségeiknél fogva oly teljesen el vannak egymástól választva, mint akármely két más tünemény. Érzéklés és eszmeképzés két különböző functió, melyeknek két különböző műszerök is van. Azt mondani, hogy az agyműködés vagy eszmeképzés ugyanaz a tünemény, mint a melyet az érzék műszerei mutatnak — egy eszmét vagy képzetet »átalakult érzékletnek« mondani — egyenlő azzal, ha izommozgást mondanánk átalakult érzékletnek. Az egyik esetben mint a másokban az érzéklet a kiinduló pont; az egyik esetben mint a másokban a kiinduló pont nem a következmény. Az érzéklet ingerli működésre az izmot; az érzéklet ingerli működésre az agyat. A bevezető ideg idegműködése érzékiséggé alakul át (érzékiséget ébreszt) a központban, és ismét átalakul idegműködéssé (idegműködést ébreszt) a kimenő idegben, a mely ismét összehúzóhatóság lesz (összehúzóhatóságot ébreszt) az izomban. Ez a lefolyás, a mint máshol bizonyítani törekedtem; és a lefolyás ugyanaz akár gondolat, akár cselekedet legyen a végső tünemény; az egyetlen különbség az, hogy

az egyik esetben egy központ érzékisége az agyon, a másokban egy izmon tükröződik.*

Érzéklet alatt tehát az érzékiség azon pontját kell érteni, mely az érzék műszereihez tartozik — hozzá számítván természetesen azon fontos, de közönségesen tekintetbe nem vett érzékleteket is, melyek a belekből és az izomműködésekből erednek. Központjuk pedig a különböző érző gangliák az agy alján és a medulla oblongatában a gerinczagyban levő gangliákkal együtt.

Vajjon az eszmeképzés ugyanaz-e? Ez is az érzékiségnek egy alakja* — a gangliaszövetnek különös sajátossága — de *specziális* alak, egy specziális műszernek a működése. Nem lehet ezt az érzéklésből elválasztani, valamint a mozgás sem választható el az érzékléstől; de hogy egy specziális műszernek a működése és specziális törvényeknek van alávetve, elégséges az érzékek működésétől való elválasztatásra.

A vitának e pontja oly fontos és — minden pszichologiai tan harcztere lévén — oly bensőleg van összekapcsolva a szenzualisztikus iskola egész tanával, hogy közelebb kell azt szemügyre vennünk. Az érzéklésnek összezavarása az eszmeképzéssel: ime Condillacnak rendszeres tévedése; csak hogy ez oly tévedés, hogy még a spiritualista iskolabeli írók közül is csak kevesen vannak, ha egyáltalában vannak, kik benne nem leledzenek. E két tünetmény nyíltan vagy hallgatagon ugyanazon dolog két

* Physiology of Common Life, II.

** »A képzetek vagy eszmék ép úgy mint az érzékletek a lélek létének módjai.« Condillac: *Logique*, 83 l. Ez igaz, de nem a lét ugyanazon módjai. Mozgás és elválasztás az életműködés módjai, de azért senkinek sem jut eszébe, e kettőt azonosnak mondani.

jelenésének tekintetett. Nincs az a pszichologiai fejtegetés, melyben az érzéklés, mint egyik proczeszus, az agyműködéstől, mint a másik proczeszustól — persze úgy hogy mindegyik a saját ideg-központjától függne — szigorúan elvolnának egymástól választva. Pedig az összehasonlító anatómiának sikerült az érzék műszereinek és az agynak függetlenségét kimutatni; jöllehet senki sem fedezte még föl a valódi viszonyokat, melyek ezen független központokat összekötik és közös cselekvésre bírják. Tudjuk, hogy az agy ép úgy *adalék* az érzék műszereihez, valamint ezek a műszerek adalékok az egyszerűbb állatok idegrendszeréhez. Az igen alsó fokon álló állatokban nyomára sem akadunk az idegrendszernek; néhány fokkal fölebb egy egyszerű gangliumot fedezünk föl megnyúlásaival egyetemben; ismét fölebb bonyúltabb ganglium-rendszert s az érzéki műszerek nyomait; ismét fölebb és fölebb bonyúltabb érzéki műszereket s az agyvelő nyomait; míg végre elérkezünk az emberhez bonyúlt szerveivel és bonyúlt agyával. Oly független azonban az agyvelő, hogy még az emberi fajban is előfordúlnak úgynevezett »anencephalus csodaszülöttek«, azaz teljesen agyvelő nélkül született gyermekek; és ezek a gyermekek lélekzenek, szopnak, kiáltanak és rugdalóznak, mint más gyermekek.

Ha ezt megengedjük, megengedjük azt, hogy a functiók: az érzéklés és az eszmeképzés ép oly függetlenek, mint azon műszerek, a melyeknek ők képezik a functióját; és ámbár az eszmeképzés szerves kapcsolatban áll az érzékléssel, ez még sem több annál, hogy az izommozgás érzékléssel van összekapcsolva.

Úgy beszélnek közönségesen az érzék műszereiről, mintha ezek egyszerű műszerek volnának; nem kell e dologban újítanunk, ámbár szükségesnek találjuk arra emlékeztetni az olvasót, hogy minden egyes érzék valósággal a műszerek bonyúlt készletének functiója. A látás műszere például legalább három részre osztható: 1-szor a fény benyomásainak befogadására; 2-szor ezen benyomások továbbvitelére (azaz az ideg az ő működésével); 3-szor az érzéki benyomásra (azaz a ganglium az ő érzékiségével). Ezek közül csak az utolsót kell itt közelebb szemügyre vennünk, a melyet az *érzéklés központjának* nevezhetünk. E központban a külső ingerlet érzéklet lesz; e központból vezettetik az érzéklet közönségesen (nem mindig) az agyvelőbe, mely a maga részéről tovább viszi a benyomást az izmokba vagy mirigyekbe.

Minden érzékünknek, akár az ötnek legyen egyike, akár az úgynevezett »szerves érzékeknek« (milyenek a tápláló csatornához és az izomműködéshez tartozók), megvan a maga külön központja vagy sensoriuma; úgy látszik azonban nincs okunk, mint Unzer és Prochaska tesz, valamely általános sensorium létét fölvenni, melyben a többi valamennyi találkoznék; én tehát az *érzéklés központjairól* mint az érzékletek székhelyéről fogok szólni, melyek az érzék műszereire ható ingerletekből erednek. Mint Érzéklő Központok pedig teljesen függetlenek az agyvelőtől; ezek működhetnek és működnek is az agyvelő közrehatása nélkül, mert akkor is működnének, ha az agyvelő hiányoznék; az agyvelőtől megfosztott állat kétségbe vonhatatlan jeleit adja annak, hogy megvan érzékisége a fényt, hangot stb. illetőleg. A szervezet szabályszerű állapotában azonban ezek a központok szorosan össze vannak kap-

csolva az agyvelővel; és az érzékletek, melyek közvetlenül hatnak rájuk, közvetve hatnak az agyvelőre. A fény, mely a retinára hat, változást idéz elő az optikus érzéklő központban; ez a változás rendszeren tovább vitetik az agyvelőhöz, és valamint az első változás érzéklet volt, úgy lesz a második képzet. Ez a képzet ébreszthet másokat, vagy lehet oly gyöngé, hogy azonnal elvész, s akkor azt mondjuk, hogy az érzéklet »alig tudatos« — a mi annyit tesz, hogy nem igen gondoltunk rá. Példa erre, hogy mily kevés figyelmet fordítunk az óra ütésére, ha valamely komoly tárgygyal vagyunk elfoglalva, maga az ütés ténye pedig közömbös ránk nézve; halljuk, de már a következő pillanatban nem gondolunk rá; ha azonban az óra ütése nem közömbös ránk nézve, akkor az általa keltett különböző gondolatok az érzékletet bennünk teljesen és tökéletesen »tudatosá« teszik. A harc hevében egy kard áthatja a férfi karját és a sebet még sem követi sem fájdalom sem »tudatoság«; az ingerlet, mely közönséges körülmények között tovább vitetett volna az érzéklő központból, és innét az agyvelőbe — sokféle képzetet keltett volna, például a következményeket illetőleg, vagy hogy mit kellene most tenni stb. — ez az ingerlet azonban, mondjuk, most akadályozva van kisugárzásában és az érzéklő központon nem lép túl.

Nem csak érzékleteink lehetnek azonban a nélkül, hogy tudatosak volnának, azaz a nélkül, hogy gondolnánk rájuk; még akkor is teljes szabadsággal gondolkodhatunk, ha valamennyi érzéklő központ (a szerves életét kivéve) bármely külső ingerlettől érintetlen, azaz ha nincs határozott érzékletünk. Ezt tesszük, ha csendes éjjelen

fölbredünk ágyunkban: az érzékek nyugosznak, az agyvelő működik.

Így dönti meg az eszmeképzés és az érzéklés függetlensége psychologiaiilag és anatomiailag Condillac tanának alapját. Azonban más okokkal is megezőfolhatjuk az ismeret eredetének ez elméletét. Ez az elmélet két tételen nyugszik; — az első minden ismeretnek érzéklettel való azonosítása; a második az a fölvetel, hogy tehetségeink nem velünk születettek. Az első Gassendi és Hobbes tana. Diderot, Condillac leghíresebb tanítványainak egyike, így fejti ki e tant: — »Minden képzetnek, ha végleges föloszlásának állapotára jut, szükségképpen *érzéki* képpé kell feloldódnia. S minthogy minden, a mi értelmünkben van, az érzékiség esaternáján keresztül vezetettett be, azért mindennek a mi az értelem**ből** jön, vagy agyrémnek vagy pedig arra kell képesnek lennie, hogy ugyanazon az úton visszatértében érzéki előképe szerint visszahelyezkedjék. Innét a philosophia fontos szabálya: a mely kifejezés nem találhat külső vagy érzéki tárgyat, a melyhez való rokonságát kimutathatná, jelentmény nélkül való.« *

Ez igaz, s ki is volt már emelve; ámbár azonban a képzetek érzékletekből erednek, de azért maguk nem szintén érzékletek; érzékletekből alakúlnak, de ők maguk nem érzéki képek. A legcsekélyebb tapasztalat is meggyőzhet bennünket arról, hogy számtalan sok az olyan eszménk, melyeket semminemű *érzéki képre* redukálni nem lehet; vagy hogy minden kétértelműséget, mely az »eszme« szóhoz tapad, kikerüljünk, mondjuk inkább,

* Idézve *Dugald Stewart* által: *Philosophical Essays*, 166 l.

sok olyan gondolatunk van, melyeket nem lehet tisztán érzékletekre redukálni. Az elemeket az érzékiség adja ugyan, de a gondolkodás új módon kombinálja. Gondolhatjuk az erényt vagy jóságot, a hazafiságot vagy czudarságot, a nélkül hogy az eszméről szellemi képet alkothatnánk magunknak, ámbár ez összetett egészek minden eleme az érzéklésre igenis redukálható.

Térjünk most át a második pontra. Mint már említettük, Condillac volt az első, ki előtt azon fontos igazságnak egy sugara fölcspillámlott, hogy *tehetségeink* nem velünk születettek (innate) — sőt velünk együtt születettek (connate) sem; e tehetségek eredetének kimutatásában azonban nem volt szerencsés. Hogy az emberek nem születtek a következtetés, visszaemlékezés, képzelődés képességével, oly tétel, mely első pillanatra nem igen számíthat hitelre. Egy kevés tapasztalat és elmélkedés mindazáltal megtanít bennünket arra, hogy a csecsemő bizonyára nem tud következtetni, sem visszaemlékezni vagy képzelődni, minthogy ezek csak később és lassan fejlődő tehetségek; azt kell tehát következtetnünk, hogy a lelki tehetségek csak *lehetőség szerint* vannak az újdonszülött gyermekben (a mi annyit tesz, hogy egyáltalán nincsenek benne. Lásd *Előfejtegetések* IV. 52. §.). A csecsemő ép oly kevéssé tud következtetni, a mint nem tud beszélni. Mind a kettőt *tanúlja*; mielőtt pedig megtanulhatná, szükséges, hogy agyvelejének ereje ép úgy, mint beszélő műszereinek izmai nőjenek, fejlesztessenek és gyakorlat által erősödjenek. Az ember ép oly kevéssé született gondolkodással, mint a tölgyfa nem született a makkban. A gyermekben és a makkban benne van ugyan, a mi kedvező körülmények között gondolkodássá fog

fejlődni az egyikben és lombozattá a másikban, de nem mondhatni, hogy az egyikben van már gondolkodás s a másiknak lombozata.

E fontos különbségtételre megtanít bennünket a gyermekek mindennapi megfigyelése. Condillac érdeme, hogy ezt ő látta be először — csak hogy igen tökéletlenül s épen nem tudta helyesen fölhasználni. Hogy példát idézzek: ő, ki arra tanít bennünket, hogy tehetségeink nem velünk születettek, hanem »szerzett szokások«, e tehetségek eredetét magyaráztában azt mondja, hogy egyszerre ébrednek létre, — hogy teljesen kifejlődve születnek, — a makk hirtelen tölgyfává növi ki magát. Híres szobrának van is már emlékező tehetsége, ítélete, vágyása stb. mihelyt érzékletei vannak. Ez eléggé mutatja, hogy bár Condillac fontos tényt fedezett föl, csak megbotlott benne, de jelentőségét nem ismerte föl.* Reméljük, hogy ha majd Angolországban a psychologianak egy új rendszere támad, tekintetbe fogja venni e fölötté fontos pontot: tehetségeink növése és fejlődése ép úgy része a psychologianak, a mint műszereink növése és fejlődése része a biologiának.** Ha azonban Condillac a gondolkodásnak és az érzéklésnek azonosításában nem is járt el helyesen, maga a kísérlet jogos föltevés volt s meg is volt az a hatása, a mi más föltevéseknek: pontos

---

* Az egyetlen, ki legalább tudtunkkal, e tényt fölhasználta, az *dr. Beneke*, ki azt egész philosophiájának alapjává teszi. Lásd *Neue Psychologie* című művét, továbbá *Lehrbuch der Psychologie* (Berlin, 1845).

** Mióta e sorok irattak (1846) *Spencer Herbert* kifejtette a tehetségek fejlődését *Principles of Psychology* (A ps. elvei, 1855) című nevezetes művében.

irányt szabott a kutatásnak. Kísérlet volt az az elme mechanizmusának fölfedezésére, mely azonban azért nem sikerülhetett, mert a mechanizmust a tünemények szóbeli elemzésével akarta fölfedezni. Látni fogjuk, hogy Hartley és Darwin inkább közeledtek a mechanizmus objectiv tanulmányozásához; mielőtt azonban erre rá térnénk, vessünk egy pillantást Condillac érdemeire, melyek neki európai hírnevet szereztek.

Föltétlen dicséretet érdemel nyelvezetének átlátszó tisztasága, abbeli gondos fáradozása, hogy a metaphysikai ködöt érinthető vízzé sűrítse. Szerencsétlen kor az a francia philosophiára nézve, midőn hívei a félreértett s azért megútált tanok elleni vak visszahatásban a 18-dik század világos nyelvezetét fölcserélték azzal a ködös ékes-szólással és mysztikus keverék-beszéddel, mely úgy fél a világosságtól, mint a kísértet a napvilágtól. Condillactól Maine di Biranig és Victor Cousinig roppant nagy a hanyatlás; és e hanyatlással karöltve járt a francia philosophia rosszabbodása is.

Condillacnak olvasásra fölötte méltó műveiben igen sok a kitünő megjegyzés és élelmű elemzés. Hadd utaljak arra, hogyan magyarázta, a mit Leibnitz és Hamilton az elme tudattalan átalakulásairól mondtak; * továbbá az emlékezettről adott azon elmés magyarázatára, miszerint az nem egyéb, mint az agyvel rostjainak azon törekvése, hogy ugyanazon módon rezegjenek, mint azelőtt: »Az embernek emlékezetében eszmék vannak, valamint ujjai-ban zongoradarabok: azaz, mint minden más érzék, az

* Essai sur l'Origine des Connoissances, 43 l. s köv.

aggyvelő is könnyen mozog azon meghatározások szerint, melyekhez hozzá szokott.« *

Condillac bizonyára nem volt materialista e szó szoros értelmében; mégis ellenfeleinek azon fölszines magyarázata, hogy rendszere azok közül való, melyek a gondolat és érzés — és mindkettőnek az idegrostok mozgásaival való azonosítása által a materializmushoz »vezetnek« — ez a fölszines magyarázat, mondjuk, elhitette a világgal, hogy Condillac nem hitt a lélek szellemiségében. Valóban, a mint Descartes gyakorlatilag a Teremtőre való minden tekintetet kizárt, midőn a világegyetem rendszerét csakis az anyag és mozgás tényezői segítségével állapította meg: ép úgy mellőzött gyakorlatilag Condillac egy spiritualis tényre való minden tekintetet, midőn a psychologia oly rendszerét állapította meg, melyben csakis az érzéklés és ennek átalakulásai voltak az egyetlen tényezők. Nyilván való volt, hogy mindkét esetben a kiküszöbölés az utódok által tényleg végre fog hajtatni,** s ámbár azt hiszem, hogy a mit materializmusnak neveznek, a positiv psychologia igaz tudományára nem tartozik, valamint a »keringések« tana nem tartozik a kozmologia positiv tudományához — mégis az alapvető föltevést mindkét esetben roppant haladásnak tartom. Condillac, legalább egy időre, tönkretette a metaphysika babonahitét a szellemi működéseket illetőleg. Mellőzte a

* »On a des idées dans la mémoire comme on a dans les doigts des pièces du clavecin: c'est à dire: que le cerveau a, comme tous les autres sens, la facilité de se mouvoir suivant les déterminations dont il s'est fait une habitude.« — *Logique*, IX. fejt. 82 l. stb.

** Lásd alább a fejezetet *Destutt de Tracy*ről.

megismerhetetlen lényiséget s ragaszkodott a megismerhető tüneményhez. Ha nem tartottak volna azon erkölcsi és politikai következményektől, melyeket a tüneményekről való nézetéből levonhatóknak tartottak, a psychologia most bizonyára sokkal fejlettebb állapotban volna; azonban a következményektől való iszonyodás ellenhatást támasztott szempontja ellen s ez megakadályozta tévedésének helyreigazítását és módszerének fejlesztését.

A psychologia két nagy iskolája közt oszlott meg Európa figyelme; az egyik Descartesé volt, mely a tiszta gondolkodásból indult ki és a deductiv módszert alkalmazta; a másik Lockeé, mely az érzékiségből indult ki és az inductiv módszert alkalmazta. Az első iskolának főhiánya a subjectiv módszer elősködésében állott, mely a gondolkodás föltételeinek és a külvilághoz való sokféle viszonyainak tekintetbe nem vételét eredményezte. A másodiknak főhiánya szintén e módszerbe vetett túlságos bizalom és az objectiv viszonyok tökéletlen méltatása volt. A cartesianusok a lélek szellemiségével lévén elfoglalva, a szellemi állományról való fogalmaikból törekedtek következtetéseket levonni. A vele versenyző iskola ellenkező szempontból indulván ki, túlságos kizárólagossággal foglalkozott az érzékekkel és összezavarta az érzékletet a gondolattal. A psychologusok skót iskolája összegyeztetni törekedett a kettőt; de minthogy nem veték észre, hogy a psychologia a biologiának egy ága, ezért tovább is a régi subjectiv módszert alkalmazták; — hogy mily eredménynyel, majd meglátjuk.

Az átatakúlt érzékletek tana egy lépés volt előre, ha más egyéb ok miatt nem, már azért is, mert a psychologusok figyelmét igazolható folyamatokra irányozta,

s visszatartotta őket a vége nem érhető és hiábavaló fejtegetésektől a lélek mivoltáról — mint szellemi állomány-
nak minőségeiről és mint szellemnek működési módjáról.
Más tekintetben azonban e tan nem volt haladás. Nem
magyarázott semmit; csak új nevet adott rég ismert pro-
cessusoknak. Az utazó, ki mint láttuk (Előfejtegetések
19. §.) az óra tünetényeit magyarázni törekszik, vissza-
vetvén azon föltevést, hogy az óra állat volna, ahhoz a
zártételhez jut, hogy járásának első, eredeti oka az inga.
Képzeljük, hogy Condillac tanítványa, igen elmésen úgy
okoskodott volna, hogy a ketyegés, az ütés és a mutatók
mozgása valamennyien »átalakult ingamozgások«. Való-
ban azok; de ezt megtudva, mit tudunk meg, ha nem
födik föl előttünk egyszersmind az átalakulás mechaniz-
musát is? Többet tudott volna-e meg utasunk az óráról,
ha tudja, hogy tünetényei átalakult ingamozgások?
Tudta-e volna az óra járását szabályozni, vagy ha mecha-
nizmusát valami véletlen elrontja, megtudta volna-e igazí-
tani? Ha kénytelen volna ismeretét ez esetekben fölhasz-
nálni, fölsimerte volna terméketlenségét; a valóságos
elemzés szükségessége megtanította volna szóelemzéseinek
hiábavalóságára.

Condillac jelentékenysége tehát e szavakba foglal-
ható: az embereket a metaphysikai lényiség szemléletétől
visszatartani segítette, de őket objectiv kutatásokra ve-
zetni nem tudta. Lássuk hogyan jártak követői.

II. FEJEZET.

Hartley.

1. §. Hartley élete.

Hartley Dávid egy yorkshirei pap fia, 1705-ben aug. 30-án született. Tizenöt éves korában Cambridgebe ment és a jezsuita kollegium fellowja lett. Papnak kellett volna lennie, de minthogy az aláírandó harminczkilencz pontozat iránt aggodalmai támadtak, a papi pályát az orvosival cserélte föl; e tudományt később nagy sikerrel gyakorolta.

Csak huszonötéves volt, midőn tervezte s megírni is kezdette hires művét *Observations on Man, his Frame, his Duty, and his Expectations* (Megfigyelések az emberről, alakjáról, kötelességéről és kilátásairól). Mint előszavában elmondja, e könyv megírására az a hír vezette, hogy »tisztelendő Gay ur azt állította, hogy lehetséges minden lelki kéjt és kint képzet-társulásból leszármaztatni.« Gay nézeteit egy értekezésben bocsátotta közre, mely King *A rossznak eredetéről* című művének Law által eszközölt fordítása elé nyomtatott. Ha azonban Hartley el is ismeri, hogy Gay hozta rá e gondolatra, művének

minden olvasója mégis azonnal be fogja látni, hogy ő teljesen bírta és magáévá tette a képzettársulás elvét, mint az értelmi combinatio eredeti törvényét. Hartley *Megfigyeléseit* csak 1748-ban adta ki, tizennyolcz évvel tervének első megírása után. Dr. Parr szerint egy évvel előbb egy kis értekezést adott ki, mintegy előkészítésül nagy művéhez. »Csodálni fog, írja Dr. Parr Dugald Stewartnak, ha hallja, hogy Hartley e művében a szükségesség tana helyett nyíltan az akaratnak közönbössége mellett nyilatkozik, amint King érsek állította.« Az olvasó pedig csodálkozni fog, ha hallja, hogy Hartley nem tesz ilyesmit! Dugald Stewart, ki az említett művet nem látta, megjegyzi, hogy »csodálatos, hogy Hartley véleménye az ily lényeges pontban egy év alatt teljesen megváltozott.« Még különösebb azonban, hogy Dr. Parr e művet olvasta volna és benne ily légvárat találhatott. A kérdésben forgó értekezés újra le van nyomtatva és az ily czímű kötetben *Metaphysical Tracts by English Philosophers of the Eighteenth Century. Prepared for the Press by the Late Rev. Samuel Parr, D. D. London, 1837* (Metaphysikai értekezések a 18. század angol philosophusaitól. Sajtó alá rendezte néhai tisztel. P. S.) — Ez igen becses kötet a metaphysikát tanulmányozók számára, mert Colliernek *Clavis Universalis* és *Specimen of True Philosophy* (Általános kulcs; Az igaz philosophia próbája) czímű értekezéseit is tartalmazza. Ha az olvasó ez értekezések harmadikát, az év kelte nélkül közlött *Conjecturae quaedam de Sensu, Motu, et Idearum Generatione*-t (Néhány hozzávetés az érzék, mozgás és eszmék keletkezéséről) elolvassa, azt fogja találni, hogy nem egyéb, mint latin nyelvű kivonata Hartley

Megjegyzései első részének, és hogy a szabad akarat kérdése benne sehol fejtegetve nincsen. Meglehet, hogy dr. Parrrt, ki a physiologiai elmélődéseket nem ismerte, az automatikus és önkényes cselekedetek kitűnő fejtegetése (31—35 l.) vitte arra a gondolatra, hogy Hartley itt a szabad akarat tana mellé áll; csodálkozom azonban, hogy sir W. Hamilton helyreigazítás nélkül vette be e kérdést Stewart értekezéseinek kiadásába.

Hartley 1757-ben augusztus 25-kén ötvenkét éves korában halt meg a jámborság és jóság hírnevét hagyván maga után; ez védette meg nagyrészt tanait a rosszszalástól, mely ezeket bizonyosan érte volna, ha mások fejtegetik vala.

2. §. Hartley rendszere.

Hartley Newtonnak egy a *Principiák* (Elvek) végén és az *Optikájához* kapcsolt kérdésekben előadott sejtelmét az aether rezgéseiről mint az érzékletek okáról, combinálta Lockenek a képzetek társulásáról való tanával, és így oly psychologiai rendszert hozott létre, mely történetileg is érdekes, mint első kísérlet a psychologiai tünetmények physiologiai mechanizmusának magyarázására. Bár mint adalék a philosophiához nem nagybecsű, mégis följegyzésre méltó mint a szellemi és physikai tünetmények összekapcsolására irányzott törekvés. Későbbi írók, s nem ok nélkül, nevetségessé tették ugyan a rezgéseket és rezgésecskéket, a melyeket Hartley a régi metaphysikai fogalmak helyébe tett; mindazáltal bizonyos, hogy kísérlete: a tünetményeket physiologiailag

magyarázni, a későbbi elmélkedők gondolkodására nagy befolyással volt.

»Az ember, így szól ő, két részből áll, testből és lélekből.« Vajjon ezzel egy oly külön anyagtalan lényiségnek létét állítja-e, mely a testhez hozzájárul? Műve első lapján álló meghatározásának szavai szerint, úgy látszik, ez volt az ő nézete; mert meghatározása szerint a lélek »az az állomány, hatószer, elv stb., a melyre az érzékleteket, képzeteket, kéjt és kint és önkényes mozgásokat vonatkoztatjuk.« A rezgések egész rendszere mindazonáltal, úgy látszik, az ellenkezőt tételezi föl; és műve első részének végén ki is nyilatkoztatja, hogy egyáltalán tartózkodik e kérdéstől. Nem akarja a lélek anyagtalanságát tagadni: »Ellenkezőleg, tisztán látom s örömet elismerem, hogy anyag és mozgás, ha még oly finoman osztják is el, még sem eredményez egyebet, mint ismét csak anyagot és mozgást. De azt sem állítanám, hogy ez bizonyosságot szolgáltat a lélek anyagtalanságára.« Mint Locke, ő is azt hiszi, hogy teljességgel lehetséges, hogy a Teremtő az anyagot érzékléssel ruházta föl; de igazsággép nem meri ezt állítani. »Elégségesnek tartom, hogy van bizonyos kapcsolat a lélek érzékletei és azon mozgások között, melyek az agyvelő állományában keltenek.« * Szigorúbb logika határozottabb véleményre

---

* V. ö. Adalék az 5-ik tételhez, (I. k. 33. l.): »Midőn így a velőállományban keltett rezgéseknek érzékletet tulajdonítok, épen nem akarom azt állítani, hogy az anyag érzéklő erővel lehetne fölruházva. Minden rendszer fölveszi, hogy az érzékletet bizonyos mozgások követik, minthogy a testi tárgyaknak működéseik által bizonyos mozgást kell testeinkre gyakorolniok » L. továbbá *Conjecturae quaedam de Sensu*, stb. 41. l.

készítette volna ; mert a lélek anyagtalanságának e kérdése velejében érinti a rezgések rendszerét ; ellenfelei pedig könnyen kimutathatták a »rezgések« elégtelenségét egy anyagtalan lélek tüneményeinek magyarázására. Az anyagtalan elv és az anyagi rezgések között áthidalhatatlan mélységet láttak : bármily rhythmikusan rezegjen is az aether, mégis csak »rezgő aether« marad az mindig ; nem lehet belőle »érzéket« vagy »gondolat« ; a mélységet Hartley egy »a lélek és a dúrva test közti végtelen elemi közbenső test« fölvételével sem hidalhatja át, a melylyel és a melytől az idegek rezgései közölvék ; az eredeti nehézség megmarad.

Azt vethetnék ellen, hogy azokat, kik Hartley föltevésének hiányára útnak, hasonló kifogás érheti, mint-hogy azt veszik föl, hogy egy anyagtalan elvre anyagi változás hatna és azt állítják, hogy a lélek kapcsolatban van a testtel s módosulásait követi. Ezek között s Hartley között azonban az a különbség, hogy ők nem mondják, hogy meg tudnák magyarázni, hogyan hat a test a lélekre — Hartley pedig igen is ezt akarja magyarázni. Ők végleges tényül fogadják el, a mit ő megmagyarázni próbál ; és éppen e magyarázatát nem akarják elismerni.

Első tétele az, hogy : »Az agyvelő, a hátgerincez és az ebből kiinduló idegek fehér velő-állománya az érzéklés és mozgás közvetlen eszköze.« Az újkori physiologusok éppen az ellenkezőjét állítják, kinyilatkoztatván, hogy a *szürke* állomány az érzéklés és mozgás székhelye. Mellékesen meg akarom itt jegyezni, hogy kizárólagossága miatt nekem mindkét állítás tévesnek látszik, és hogy jelen kell lennie a fehér állománynak ép úgy mint a

szürkének, valamint a czink és rézlemez egyaránt szükséges a galvanikus telephez.

Hartley így folytatja: »Az érzékekre ható külső tárgyak először is az idegekben, a melyekre hatnak, és azután az agyvelőben okoznak rezgéseket a kis — vagy a mint mondhatni: végtelenül finom — állományú részecskékben. Ezek a rezgések, mozgások előre és hátra és oly neműek, mint az inga ingásai és a hangzó testek részecskéinek rezgése. Végtelenül rövideknek és kicsinyeknek kell őket képzelnünk, úgy hogy az idegek egész állományát vagy az agyvelőt legkevésbé sem képesek zavarni vagy mozgatni. Mert hogy az idegek úgy rezgének mint a zenei húrok, az képtelenség.«

Hogy a külső tárgyak az idegekben rezgő mozgásokat támasztanak, azt az érzéklés folytonossága bizonyítja »minthogy a rezgő mozgást kivéve semmiféle mozgás sem maradhat valamely részben akár csak egy pillanatig is. A rezgéseket terjeszti az aether, a mely az idegek likacsait áthatja és az aether rezgései »egyidejű rezgésekbe hozzák az érzéki idegek velő-állományának kis részecskéit, épen úgy, mint a levegőnek rezgései különböző szabályos testet a hangokban hoznak megfelelő mozgásba.« »Valóban sejthetni, hogy a fény sugarai egyenes és közvetlen hatás által a látó ideg kis részecskéiben rezgéseket támasztanak. És lehet, hogy az ízzel vagy szaggal bíró részecskék sajátos rezgésekkel hozatnak mozgásba és hogy ezeket az ízlelő és szagló idegek kis részecskéivel egyenesen közlik, valamint a közbenfekvő aetherrel is.«

Hartleynek a rezgések rokonértelműek az érzékeltekkel. »Az anyag mennyisége a testekben mindig sú-

lyukkal arányos: ezért vagy az anyag mennyiségét tehetjük a súlynak aránymutatójává, vagy a súlyt amannak aránymutatójává, *a szerint, a mint az egyiket vagy a másikat ismerjük . . .* S éppen így következtethetjük, hogy ha a mozgások e neméről, melyet rezgéseknek nevezünk, világos okok által kimutatható, hogy minden érzéklethez és mozgáshoz hozzá tartozik és hogy velők arányos, akkor szabadságukban áll vagy a rezgéseket tenni az érzékletek, képzetek és mozgások aránymutatójává, vagy ezeket a rezgésekéivé — a mint a kutatásnak legjobban megfelel; bármily lehetetlen legyen is különben fölfedezni, hogyan okoznak a rezgések érzékleteket és képzeteket; azaz, ámbár a rezgések testi, az érzékletek és képzetek pedig lelki mivoltúak.«

A dült betűkkel nyomtatott sornak gondolkodóba kellett volna őt ejteni. Rövid elmélkedés rávitte volna őt arra, hogy ámbár súly és tömeg gyakran tehetők egymás aránymutatóivá, mert némelykor az egyik mérhető meg könnyebben, máskor meg a másik; de azért mozgások és érzékletek még sem állnak egyenlő viszonyban egymáshoz. Az érzékletnek mindig könnyebben kimutathatónak kell lennie, mint a rezgésnek — minthogy ez utóbbi valójában föltevéses. Mióta Hartley művét megírta, a természettudomány haladása e pontban oly nagy, hogy a rezgések általános elméletének nagy fokú valószínűséget kölcsönöz; de érzékleteink ismerete ma is sokkal bizonyosabb és sokkal könnyebben megállapítható, mint a tényleg bennfoglalt rezgéseké. Nem használhatjuk oly szabadon az egyiket a másik aránymutatójául, a mint a physikus választ súly és tömeg között.

Hadd mutassak itt reá Hartley rezgési elméletének teljesen elégtelen voltára. Nem egyéb az egy föltevéses gépezetnél, mely a Condillacé helyébe lép; ismeretünk a pszichikai proczeszusokról általa legkevésbé sem bővül. Akár nevezzük el azokat rezgéseknek és rezgésecskéknek, akár pedig érzékleteknek és átalakult érzékleteknek — egyik esetben sem bővítik szemkörünket. Nekünk a gondolkodás mechanizmusát kell kimutatni; a rezgések elmélete segítségünkre lehetne, ha a rezgő testek ismert törvényeiből levonhatnók az eddig megmagyarázhatatlan szellemi tünetények magyarázatát — a mint például a fény esetében levonjuk a polarisatio és fénytörődés tünetényeit. És én azt hiszem, az ily deductiók lehetségesek; de nem Hartley határozatlan elméletének alapján; ő pedig ezt egyáltalán meg sem kísérti. Oly annyira távol esik a rezgések föltevése bármely pszichologiai folyamatól, a mint Hartley azt magyarázza, hogy midőn Priestley philosophusunk művét rövidítette, e föltevést teljesen kihagyta — és észre sem vették, hogy hiányzik belőle.

Az az állítás, hogy a rezgések érzékleteket keltenek, keveset magyaráz. Mi az egyes rezgés speczifikus gyorsasága és köre, *ezt* tudnunk sokat érne. Az újkori physikusok kutatásai meglepő pontossággal mérték meg a rezgés *nemét*, mely minden egyes speczifikus hangot és minden egyes speczifikus színt és a hő érzékletét határozza meg; de nem mérték még meg a rezgéseket, melyek meghatározzák a tapintást, a csiklandozást, az ízt vagy a szagot. Hartley sohasem gondolt arra, hogy az általánosakból ily részletekbe ereszkedjék. Megelégedett azzal, hogy az érzékleteket rezgéseknek nevezte, a mint előzői azokat az állati lélek mozgásainak nevezték. Semmi

tekintetben sem találhatók e tanban haladást azon tanhoz képest, melyet Descartes követője, De la Forge, oly jól kifejtett.* A föltevés egyetlen hatása az, hogy művét néhány olvasója szemében visszataszítóvá s némileg nevetségessé, más olvasói szemében meg fölös módon unalmassá teszi.

Azon fölül figyeljük csak meg, mily teljesen mellőztetett a biológiai módszer még egy oly orvos részéről is, a ki a metaphysika békőitől annyira megszabadult, hogy a szellemi tüneteményeket rezgésekre vitte vissza. Az órát még Hartley sem szedte részeire; még mindig a subjectiv elemzés szolgáltatta az adatokat, melyeket az objectiv elemzés csakhamar tévesnek mutatott volna ki, azt ugyanis, hogy a képzetek gyöngített érzékek volnának, és hogy az érzékeknek s képzeteknek azon egy székhelyük volna.

Ámbár azonban Hartley, ép úgy mint Condillac, nem derített semmi világosságot a physiologiai folyamatra, de tovább fejtette ki még Condillacnál is azt a termékeny gondolatot, hogy a pszichologiai folyamatok voltakép physiologiaiak, és hogy a szerves mechanizmusban kerecsendők: nagyban fölülmúlja Condillacot abban is, hogy tisztán fölismerte a képzet-társulás alapvető törvényének jelentőségét s így e törvény oly nagy alkalmazhatóságát mutatta ki, a mint előtte senki sem sejtette. Sőt mi több — még azon physiologiai tüneteményekre is alkalmazta, melyek a philosophusokat még mindig érdeklik és zavarba ejtik, ugyanis az önkényes és önkénytelen működ-

---

* *De la Forge*: Remarques sur l'Homme de René Descartes. Paris, 1729 190—7 ll.

désekre. Huszonegyedik tétele s a következő magyarázatok még ma is megérdemlik, hogy olvassák.*

A képzet-társulás törvényét, mely a legtöbb, ha nem valamennyi szellemi proczeszust szabályozza, bőven magyarázták a skót és angol psychologusok, míg a németek és francziák ritkán használták. Mindenki pedig a ki e törvény fontosságát belátja, hálás lesz Hartley iránt a megállapításában végzett szolgálataiért; és pedig annnyival inkább, mert a rezgések és rezgésecskéek a sikertelen s meddő fáradozások sorába tartoznak már régóta és Hartley neve ma csak fölötte ritkán idéztetik.

---

* Érdemes ezzel összehasonlítani a *Conjecturae* ide vonatkozó sorait is, 34 l.

III. FEJEZET.

Darwin.

Darwint az egykor ünnepest férfiút a mostani nemzedék még inkább mellőzi, mint Hartleyt, pedig említést érdemel e helyen mint azon psychologusok egyike, kik a szellemi törvényeknek physiologiai alapját megvetni törekedtek.

Darwin Erasmus Eltonban, Newark mellett született 1731-ben, deczember 12-én. Szt. János kollegiumában Cambridgeben tanult s miután Edinburgban az orvos tudomány doctora lett, mint gyakorló orvos működött Lichfieldben; kétszer házasodott és három fia volt; 1802-ben ápril 18-án meghalt 70-ik évében. Mint költőnek *Botanic Garden*-je (Botanikus kert; 1781.) csillogó, de mulékony fényével neki csillogó de mulékony hírnevet szerzett; mint philosophusnak *Zoonomia or Laws of Organic Life* (Z. vagy a szerves élet törvényei, 2 kötet, 4-ed rétbén, 1794—6.) neki szintoly lármás és múltó hírnevet szereztek.

Darwin elmélete más nyelvezetben lép ugyan föl, lényegileg azonban mégis Hartleyével azonos: »rezgések« helyébe ő »a sensorium mozgásait« teszi. Sensorium alatt Darwin »nem csak az agyvelő, a hátgerincz, az idegek az érzéki műszerek és az izmok velős részét érti; hanem

egyszersmind az élet elvét vagy az élet szellemét, mely az egész testben honol anélkül, hogy érzékeink előtt más úton volna fölismerhető mint hatásai által.« Azon változások, melyek alkalmilag a sensoriumban megesnek, mint az akarás erőlködései vagy a kék és kín érzései közben, *sensorius mozgásoknak* neveztetnek.*

A velős állomány, úgy hiszi, végig megy az idegeken és az izomrostokkal vegyül. »Ép úgy állanak az érzékek műszerei mozgó rostokból, melyeket a velő állomány vesz körül.« Az *eszme* szó, úgymond, különböző értelményű, s hogy szoros jelentése legyen, úgy határozza meg, hogy az eszme »azon rostok összehúzódása, vagy mozgása, vagy alakzata, melyek a közvetlen érzéki műszert alkotják. Az eszme szóval rokonértelműnek fogjuk venni némelykor a *sensualis mozgást*, megkülönböztetésül az *izommozgástól*.

Ezután ezen sensualis mozgások létét igyekszik bizonyítani, s e bizonyításból azt a tényt következteti, hogy abban az arányban, a mint korosodunk, testünk minden része egyre inkább merevebb lesz, s ennél fogva kevésbbé fogékony is a szokatlan mozgások iránt, de a már megállapodottakat megőrzi. Ezért tud csak a fiatal ember tanulni; ezért felejtik el a koros emberek a tegnapi nap eseményeit, bár gyermekkorukra visszaemlékeznek.**

»Ha emlékezetünk vagy képzeletünk nem állati mozgások ismétlődése, kérdem, hát mi? Azt mondjátok, képekből vagy a dolgok másolataiból áll. Hol függ ez a nagy darab vászon? — vagy hol van az a sok fiók, a

* *Zoonomia*, I. k. 10 l.

** *U. o.* 27 l.

melyekben ezek a képek le vannak téve? — vagy mi egyébhez hasonlítanak az állati rendszerben? Úgy látszik, hogy a tárgyaknak a szem reczehártyáján kisebbitett alakban föltűnő csinos képe adott okot erre a hiába való beszédre. Elfelejtették, hogy *inkább tartozik az a fény, mint az élet törvényeihez*; és hogy ép oly tisztán látható a sötétkamrában mint a szemben; és hogy végül a kép örökre eltűnik, mihelyt a tárgy eltávolíttatik.*

Ha Darwin az épen idézett mondatnál nem hagyott volna hátra egyebet, máris mélyebb belátást kellene neki a psychologiába tulajdonítanunk, mint előzői közül bárkinek és utódjai nagy részének; s ámbár a *Zoonomia* olvasása mindenkit meg fog győzni arról, hogy Darwin rendszere tarthatatlan föltevésen alapszik, mégis helyet érdemel a történetben a miatt az egy kitűnő gondolat miatt, hogy a psychologia alá van vetve az élet törvényeinek. Oly kevésbé méltatták e fogalmat, hogy nem csak psychologiai rendszereket alkottak derült közönbösséggel minden physiologia iránt, hanem hogy sok olyan kérdés, melyet az elmei physiologia támasztott, reménytelen zavarban teng, mert az emberek nem tudnak vagy nem akarnak különbséget tenni physikai problémák és physiologiai problémák között — a szervetlen anyag törvényei által szabályozott tünetmények és a szerves anyag törvényei által szabályozott tünetmények között. Innét van, hogy az ily kérdések mint például: Miért látjuk két szemmel a tárgyat *egynek*? — és: Miért nem látjuk a

---

* U. o. 29. l. Bain művében *Senses and the Intellect*. (Az érzékek és a szellem) 60. l. s következőkben, megtalálja az olvasó a Darwin által itt mellőzött régi elméletet a *sensoriumról* vagy a képek kamrájáról, megezáfolva a physiologia szempontjából.

tárgyakat *megfordítva*, minthogy képük meg van fordítva a reczehártyán? — már sok ezer embert hoztak zavarba. És a megkísérlett magyarázatok közül egy sem ismerte föl azt a fontos tényt, hogy e problémák *psychologiaiak*, nem pedig optikaiak vagy anatómiaiak, s ennél fogva nem is oldhatók meg optikával vagy anatómiával; az optikai idegek beeső és átmetsző szögeinek nincs semmi közük többé a tünetenyekkel, mihelyt az érzéklő központ megillettetett. Ép oly joggal dedukálhatnók a czukor hasonulását kristály szögeiből vagy szemecskéinek homokszerű mivoltából, a mint egy tárgynak észlelését az optika törvényéből dedukáljuk: a czukor kristályainak és szemecskéinek előbb el kell *rontatniok*, a czukornak előbb föl kell oldódnia mielőtt áthasonúlhat; ép úgy kell a reczehártya képeinek előbb az érzéklő központban átalakulniok, mielőtt a központon keresztül az agyvelőt megillettethetnék.

Hogy ez nem pusztá föltevés, hanem az észlelés folyamatának igazi kifejezése, a mennyiben ugyanis a folyamatot már fölismerték, talán a következő elmélkedésből fog kitünni: Ha azt mondom, hogy a látás tárgyának észlelése *psychologiai* megtétel, mely egyáltalában nem magyarázható sem az optika törvényei által, sem az optikai készlet anatómiai alkatának nyomozása által, úgy ez állítást bizonyos döntő tények alapjára fektetem; fölteszem például a sokat hányatott kérdést: miért látunk *egy* tárgyat, ámbár a két reczehártyán *két* kép alakul? — és a helyett, hogy a reczehártya pontos anatómiája, vagy a látóidegeket átmetsző rostok által törekednék e kérdésre megfelelni — kiemelem teljesen e fejtegetések köréből és egészen hasonló tünetenyekkel sorozom együvé. Két

szemmel egynek látjuk a tárgyat; de a hangot is egynek halljuk két füllel; egy szagot szagolunk két orrezipával; egy tárgyat tapintunk öt újjal. Miért nem vigyázott egy physiologus sem e tények jelentőségére? Ha az optikai észlelet közönséges magyarázatai helyesek, miért nem kereszteződnek a halló és szagló idegek is, hogy az egész titok meg legyen fejtve? Mihelyt a két halló és két szagló ideggel történő egyszerű hallás, és egyszerű szaglás tényére fordítjuk figyelmünket, azonnal megszűnünk különösnek tekinteni a két látó ideggel történő egyszerű látást és megpróbáljuk, mit nyernénk pszichológiai magyarázattal. Azt hiszem, a magyarázat igen egyszerű lesz. *Nem lehet két egészen hasonló érzékletünk egy és ugyanazon pillanatban; a két érzéklet egyidejűsége megkülönböztethetetlenekké teszi őket.* Két egészen egyenlő magasságú és erejű hangot, melyek egymásra észrevehető időközben következnek, két hangként fognak hallatszani; de ha azok oly hirtelen következnek egymásra, hogy az időköz észrevehetetlen, akkor semmiféle különbség érezhető nem lesz s a kettő egynek fog tetszeni, mert egyidejűleg hallottuk.

Az a tény, hogy egy képet az állat reczehártyáján tükröződni látunk, és hogy a kép alakulását optikai okból magyarázhatjuk, nagyon félrevezette a physiologusokat abbeli törekvésökben, hogy az érzékletet megmagyarázzák; ők természetesen azt képzelték, hogy a látásnál a reczehártya képét látjuk; pedig, ha ugyan teljesen nem tévedek, éppen nem látunk ilyesmit — a reczehártya képe *által* megillettetünk, valamint a hallásban megillettetünk egy léghullám által, de a hullámot nem vesszük észre; vagy a mint a szaglásban megillettetünk az illó állomá-

nyoknak a szagló idegre való hatása által, de az állományokat nem vesszük észre. Mi csak a változásokat vesszük észre, melyeket e hatószerek bennünk eredményeznek.

A különböző érzéklő központokat *különböző módon* illeti meg *ugyan az* a külső ingerlet; a villamosság a szagló idegben a szagos testek ingerletét kelti, a halló idegben a hangzó testek ingerletét, a látó idegben a fénylő testek ingerletét és a tapintó idegekben a tapintás ingerletét. Nyomás a szemre fényes pontokat láttat; azt hiszszük, tüzes legyeket látunk. Túltelt véredények nyomása káprázatot szül s ép oly élénken *látunk* törröket a légben mint oldalunkon. Szerencsétlen tudósok jól ismerik a »fülzúgást«, melyet a túlságos szellemi munka idéz elő. Sőt mi több: narkotikus állományok a vérben, minden érzéklő központban azon speczifikus érzékletet keltik, melyet külső ingerletei szabályos módon támasztanak: fénylő pontok tüneményét keltik a szemben, fülcsendülést a halló idegekben és »hátborsózást« a tapintás idegeiben.

Ennek oka abban rejlik, hogy minden érzéklő központnak meg van az ellenhatás speczifikus módja, bármi legyen is az, a mi reá hat. Minthogy csak bizonyos dolgok keltenek benne érzéki benyomást, mindazok, melyek reá hatnak, speczifikus módon hatnak reá. A fény például az optikai központra hat, de a halló, ízlelő vagy tapintó központokra nem tesz észrevehető benyomást; de azért ép úgy megillethetik az optikai központot a nyomás, a narkotikus állományok vagy a villamosság, mint a fény. A hangvilla rezgései, melyek a halló központot mint hang

illetik meg, a tapintó központot mint »csiklandozás« illetik meg és nem mint »hang«.

E kétségbevonhatatlan tényekből nem nehéz következtetést levonni — azt ugyanis, hogy az érzéklet jelleme az érzéklő központtól függ, nem pedig a külső ingerlettől, minthogy az ingerlet csak oka az érzéklet változásának. Akár a reczehártyát illessék meg közvetlenül valamely tárgyból kiinduló fénysugarak, akár pedig az optikai központ legyen megilletve a túlterhelt véredények nyomása által — mindkét esetben *látunk*, mindkét esetben az optikai központ oly specifikus módon van megilletve, a hogy ő lehet csak megilletve. Minthogy tehát a látás érzéklete az optikai központ e megilletésétől függ, *nem* pedig valamely kép alakulásától a reczehártyán, nem marad egyéb hátra mint elismernünk, hogy *a reczehártya megilletése át van alakítva az érzéklő központ által*, és hogy a *benyomás* csak itt lesz *érzéklétté*.

E tan megerősítésére, a mely szerint a központ az érzéklés székhelye, fölhozhatni még, hogy Müller oly fénylő színeképeket említ, melyek a reczehártya teljes megsemmisülése után belső okok által idéztettek elő, és »Luicke említ egy beteget, ki, miután szeme rákos elfajulás miatt kimetszetett, mindenféle fénylő tünetényeket vett észre egészen függetlenül a külső tárgytól.« *

Ha tehát azt kérdezik: Miért látjuk a tárgyakat *fennállva*, noha a reczehártyára *megfordított* képeket vetnek? — a felelet az lesz: Azért, mert a reczehártya képét egyáltalán nem látjuk; mi a tárgyat látjuk, mi csak a tárgy által illettetünk meg; és a fennálló tárgy-

---

* Müller Physiology. I. k. 1072.

ról való érzékletünk nem függ a látástól, hanem fogalmainkról a térről és a tér viszonyairól, melyek a látás érzéklésében nincsenek adva, hanem eszmei fogalmak — oly fogalmak, melyek a legtöbb philosophus szerint a következtetések hosszú, bonyolt láncolata által nyeretnek; melyek Kant szerint »a szemlélet formái«; de a melyet egyetlen iskola sem tart az optikai érzéklet közvetlen elemeinek.

Így térünk vissza arra az állításra, hogy a tudalom minden egyes megtételében az ideg benyomások csak az érzéklő központban alakíttatnak át érzékletté; és nyilván való, hogy az »eidolak«, »képek«, »benyomások« régi elméletei tarthatatlanok. Valamint a czukor kristályainak szét kell bontatniok és a czukornak glycosissá, ennek tejsavvá lennie, mielőtt a czukor a szervezetben áthasonítható lesz — ép úgy kell a reczehártya képeinek az optikai központban szétbontatnia, mielőtt a látás *érezklete* állhatna elő. Tegyük kísérletet egy közvetlenebb procezszussal és a sikertelenség elkerülhetetlen. A kékerekbe (venákba) befecskendezett nádméz (cane-sugar) a húgyban, mint áthasoníthatatlan idegen test, el fog távolíttatni; hasonlóképen nem keltenék a látás érzékletét azok a fénysugarak, melyeket a legügyesebb eljárással *közvetlenül* vezetnénk az optikai gagliumra és a melyeket nem az optikai ideg vitt volna oda.

Érzékleteket és képzeteket a mozgás határozatlan nevével elnevezni, egyenlő a philosophiai nyelv törvényeinek megsértésével s azoknak félrevezetésével, a kik abban a hiszemben fogadják el, hogy a kifejezés változával magyarázatot nyertek volna. Hogy ez Darwint kép-

telenségekre vitte, világos lesz következő kísérletéből, melylyel az észleletet akarja magyarázni: —

»Senki sem fogja tagadni, így szól, hogy az agyvelő és idegek velőállományának bizonyos alakjuk van, melynek, minthogy csaknem az egész testben el van terjedve, körülbelől a test alakjával kell birnia. Már most következik, hogy az élet-szellemnek vagy az élet-elvnek, mint-hogy e velőállományt foglalja el és más részeket nem, szintén olyan alakja van mint a velőállománynak . . . . mely körülbelől a test alakja. Ha a szilárdság eszméje élesztetik, akkor a tapintás külterjes műszerének egy-része valamely külső tárgy által összeszoríttatik, és az így összeszorított sensoriumnak ezen része *alakra nézve* teljesen hasonlít azon test alakjához, mely őt összeszorította. Innét van, hogy ha a szilárdság eszméjét alkotjuk, megalkotjuk egyszersmind az *alak* eszméjét is; és az alakról, vagy a tapintó műszer egy részének mozgásáról való képzet pontosan hasonlít *alakjára nézve* azon test alakjához, mely okozza; és így pontosan megismertet bennünket a külvilág ezen sajátásával.« *

Így tér ő vissza a régi fogalomra, hogy az elme lenyomatokat nyer a tárgyak pontos alakjától mint a viasz a pecsétnyomótól. Minél tovább halad, annál képtelenebbek állításai.

Így azt mondja »ámbár lehetnek a világegyetemben oly lények, melyek a szilárdság minőségével nem birnak, azaz olynak, melyek a térnek egy részét elfoglalják ugyan akkor, midőn azt más testek töltik be — mégis lehetnek más lények, melyek *a szilárdság e minő-*

---

* *Zoonomia*, 111–12 l.

ségét fölvehetik vagy alkalmilag leteszik, a mint ezt a szellemekről és az angyalokról mondják; és úgy látszik, hogy az *élet szellemének* e tulajdonsággal föl kell ruházva lennie, *különben hogyan hozhatná alkalmilag mozgásba az állat tagjait?* Vagy pedig hogyan ingereltetnék ő maga mozgásra a körüllevő tárgyak taszítása által, valamint a fény, illat és a szag által?«* Darwinterre az a spinozistikus sarktétel vezeti, hogy »két dolog nem hathatna egymásra vagy nem illethetné meg egymást, ha nem volna valami tulajdonságuk, a mely mindkettővel közös« ez a sarktétel pedig megdönti azt a lehetőséget, hogy a szellem a testre hathasson. Hartley, mint láttuk, e nehézséget egy oly állomány létének fölvételével akarta kikerülni, a mely a test és lélek között volna. Darwin ellenben egészen könnyedén azt állítja, hogy a szellemnek hatalmában áll az anyag tulajdonságait tetszése szerint fölvenni vagy letenni. »Ezért magának az életszellemnek is, midőn a szilárd testekkel mozgást közöl vagy tőlök mozgást fogad, a szilárdság tulajdonságával kell birnia. És midőn a fénytől másnemű mozgásokat fogad, birnia kell azon tulajdonsággal, melylyel a fény bir, hogy közölje azt a mozgást, melyet láthatóságnak nevezünk. Épen így bir ízletességgel, illatossággal, tapinthatósággal és hallhatósággal.«*

Ez elég annak kimutatására, mily kevéssé értette Darwin a saját útbaigazító gondolatának valódi becsét — hogy a psychologia az élet törvényein alapszik; a közlöttek azt is megértetik mindenkivel, miért lázadtak föl

---

* *Zoonomia*, I. k. 114 l.

** *U. o.* 115 l.

a philosophusok az ily materializmus ellen, mely a szellemi tüneményeknek »érzéki mozgások« által való magyarázatából eredt.

Mielőtt búcsút vennénk a *Zoonomiától*, álljunk meg egy pillanatig magyarázatánál a szépség érzelméről. Darwin leírja a csecsemő érzékleteit »midőn kevéssel azután, hogy a hideg világra megszületett, anyjának meleg keblére tétetik« és a kellemes befolyásokat, melyek így a csecsemő elméjében nőnek és az emlő formájával vannak összekapcsolva, »melyet a csecsemő kezeivel fog körül, ajkaihoz szorít és szemeivel őriz; ily módon pontosabb eszméket szerez az alakjáról mintsem szagáról és ízéről vagy melegségéről, a melyet más érzékeivel észlel. S ha tehát érettebb korunkban valamely tárgyat látunk, mely hullám- vagy csigavonalával a női emlő vagy kebel alakjához némiképen hasonló — akár találkozunk vele egy tájképen a fölszinek gyöngye emelkedésében, vagy a régi vázák formájában, vagy az ecset vagy vésű műveiben — akkor a gyönyör általános hevülését érezzük, mely minden érzékünket megragadni látszik, és ha a tárgy nem igen nagy, karjainkkal akarjuk átölelni, ajkainkkal üdvözölni, a mint csecsemő korunkban anyánk emlőjével tettünk.« * Azon téves közönséges állításra, hogy a nevetségesség próbaköve volna az igazságnak, kitűnő példa Sheridan azon megjegyzése, melyet a szépség ezen elméletére tett: »Azt hiszem, ugymond, hogy a gyermekben a kit kézzel táplálva neveltek föl, mindezek az érzelmek akkor lesznek meg, ha fakanalat lát!«

* *Zoonomia*, I. 145.

IV. FEJEZET.

Destutt de Tracy.

Descartes tévedésének csiráját kifejtette Spinoza egy oly rendszerben, melytől a philosophia visszariadt. Locke tévedésének csiráját kifejtették Berkeley és Hume oly rendszerekben, melyektől a józan ész szintén visszariadt. Condillac tévedésének csiráját kifejtette a szenzualisztikus iskola, mely logikai kifejezését Destutt de Tracyban találta: és a megriadt philosophia újra a theologiai párt karjaiba veté magát és nagy szükségében a metaphysikát és rhetorikát hívta segítségül.

Condillac, mint láttuk, az érzékekkel azonosított tehetségek és megtételeik mellett és azokon fölül elfogadta egy szellemi lénynek is létét. Az ő rendszerében azonban ez a lény egészen fölösleges volt. Egészen hatástalan volt; nem volt az elme működésének sem székhelye sem alakító oka. A tehetségek, melyeket Locke minden elmében létezőnek föltételez, Condillac állítása szerint az érzéklés megtételében fejlődtek. De Tracy megszüntette Condillac e hatástalan lényét. Laplace azt mondá Napoleonnak, azért nem említi meg a Teremtőt világrendszerében, mert »nem szorúlt e föltevésre«. Ép így nem

szórult De Tracy egy szellemi lény föltevésére, midőn a szellemi tünemények rendszerét kifejtette.

Destutt de Tracy Antal Lajos született 1754-ben július 20-án. Családja skót eredetű volt. A Stutt család négy fiát küldötte a Douglasoknak VII. Károly védelmére az angolok ellen. Miután a fiatal katonák Károly és XI. Lajos skót gárdájában — garde écossaise — szolgáltak, Berriben nyertek birtokokat; ezek egyikétől, ki egy De Tracy de Nivernaist vett nőül, származott a mi philosphusunk.

Fényes katonai pálya után De Tracy a forradalmi párthoz szegődött és az alkotmányos gyűlésben Lafayette mellett ült. Mint sok más hazafi, ő is gyanús lett, bebörtönöztetett és thermidor 11-én — a mely napra volt kitűzve pörének tárgyalása — bizonyára kivégeztetik, ha thermidor 9-ének emlékezetes eseményei a rémuralomnak hirtelen véget nem vetnek. Elfogatása idejében, sőt csak négy nappal thermidor 9-ike előtt tervezte azt a rendszert, melyet később kifejtett. Foucroy és Lavoisier nyomaiban búzgón haladván, előkészült a tudományos kutatásra s elhatározta, hogy elemezni fogja a gondolatot amint e nagy kutatók elemezték az anyagot.

Condillac volt vezetője. Tőle kölcsönözte azt az elvet, hogy az érzéklés nemcsak az értelem eredeti eleme, hanem egyetlen eleme is. Minden tehetséget, az elme minden megtételét érzékletre vitte vissza. »Látni való, úgy mond, hogy az érzéklés általános tehetségében egyesítem és foglalom össze azt, a mit szokás szerint *érzelme*kre és *ismeretek*re osztanak s a mit gyakran képes szókkal s nem épen pontosan szellemnek és szívnek neveznek el.

Valóban azt hiszem, hogy ennek a felosztásnak nincs alapja. « * Szerinte négy alapvető megtétel van: észlelet, mely a tárgyak érzéklése; emlékezet, mely a visszaemlékezések érzéklése; ítélet, a viszonyok érzéklése; és akarat, a vágyások érzéklése.

Az első három tehetség képezik eszközeinket az ismeretek megszerzésében. A negyedik pedig eszközünk a cselekvésre. Hogy mind a négy az érzékeknek tulajdonítandó, nyilván való. A külső tárgy benyomást gyakorol idegeinkre és az idegek egy nekik sajátos mozgás folytán átviszik e benyomást az agyvelőre. Az agyvelő, mely sajátos erővel van fölruházva (mely sem meghatározva, sem pedig leírva nincsen), befogadja e benyomásokat és átváltoztatja 1-ször észleletre, ha a tárgy jelen van; 2-szor visszaemlékezésre, ha a tárgy nincs jelen; 3-szor viszonyra több tárgy egyszerre hozza hasonlóságának vagy különbségének képét; 4-szer következtetésekre, ha többféle viszony van; és végül, ha a tárgy vágyásokat kelt, még egy másik mozgás támaszt kielégítésére; és ez hoz létre *cselekvést*, valamint az előbbi mozgást, *megismerést* hozott létre. Ekép az ismerés és akarák két szerves működésnek eredményei, melyek egymástól függenek.

A mondottak után szükségtelen e rendszer hiányait külön kiemelni, elég ha ráutalunk azon tévedés logikai

---

* »On voit que je réunis et confonds dans la faculté générale de sentir, ce que l'on a coutume de distinguer en *affections* et *connaissances*, et ce qu'on appelle souvent en termes métaphoriques et peux exacts, l'esprit et le coeur. Effectivement, je crois que cette distinction n'est pas fondée.« — *Idéologie*, Paris, 1825. III. k. 102 l. *Logique*, II. fej.

kifejtésére, melynek csiráját Condillacban ismertük föl. Mind Condillacban, De Tracyban is sok kitünő elemzést találunk, és néhány nézetet, melynek a psychologia hasznát veheti. Egy kitünő elvet állított föl, azt ugyanis, hogy a psychologia a biológiának része — *l'idéologie est une partie de la zoologie*. Ezt az elvet fejtette ki azután Cabanis még nagyobb nyomatékossággal.

V. FEJEZET.

Cabanis.

Cabanis Péter János György 1757-ben junius 5-én Conacban, Brives mellett, született. De Tracynak benső barátja volt és mint bölcselő nagyra becsültetett Turgot, D'Holbach, Franklin, Condorcet, Mirabeau, Diderot és D'Alembert által, mint orvos pedig számtalan betegről. 1808-ban május 6-án halt meg.

Kifejtettük a psychologia kutatás folyamatát s látuk, mily kísérletek történtek az elme mechanizmusának fölfedezésére — e vázlatunkban eddig azon pontig jutotunk, a melyet de Tracy rendszerével elért. Az a kijelentés, hogy az ideologia része a zoologiának, csak rendszeres kifejezése azon irányzatnak, mely homályosan már Lockeban is fölismerhető, ki mint Cousin panasolja, előszeretettel veszi tényei a vademberekől, gyermekektől és állatoktól. *Traité des Animaux* (Értekezés az állatokról) című művében Condillac merészen állítja azon következtetések érvényességét, melyek az állatokból levonhatók; az összehasonlító módszer teljes és gyökeres alkalmazása azonban ama korban nem volt még lehetséges.

Tiltották pedig ezt ama kor előítéletei. Lehetetlenné tette ama kornak tudatlansága. Az összehasonlító physiologia csak kevéssel idősebb Göthénél, az összehasonlító

psychologia csak most kezd lehetőségképen derengeni az emberek elméjében. Ha azelőtt azt hitték, hogy megismerhetik az emberi testet, ha bonczoljuk, s hogy nem szorúltak ama fényre, melyet reá az állatok bonczolása vet — akkor természetes, hogy pszichológiai fölvilágosítást még kevésbbé kerestek az állatokban, sőt tagadták, hogy az állatoknak is volna lelkök.

Locke iskolája a lelket az anyag minőségének tekintette ugyan s ennél fogva az emberi szervezetre fordítván a figyelmet, megérteni törekedett az érzékiség mechanizmusát, s így érinthető valóságokkal foglalkozott, nem pedig megközelíthetetlen s örökre eltűnedező lényiségekkel — tényleg azonban ez iskola még sem birta az általa föltett problémát megoldani, mert tökéletlen volt módszere, s mert hiányosak voltak ismeretei. Működésének jó hatása positiv volt; rossz hatása negativ. Hartley és Darwin e positiv irányzatot követték, és a helyes módszert jóval megközelítették; — minthogy egy merész föltevessel függővé tették a tüneményeket az idegrezgésektől s így a szervezetnek még pontosabb és *határozottabb* megfigyelésére vezettek.

Mindazáltal e kísérleteket nem vezette semmi világos fogalomra, a műszer és a functió közti szükséges viszonyról. A voltaképi biológiai módszer kezdetét Cabanis e művében kell keresnünk: *Rapports du Physique et du Moral de l'Homme* (Az ember fizikai és erkölcsi természetének viszonyai). *

---

* E mű eredetileg emlékirat-sorként jelent meg; ez emlékiratok az *Institut*ben olvastattak föl 1798—99-ig. Mint külön mű 1802-ben jelent meg e cím alatt: *Traité du Physique et du Moral*

Cabanis, bár tanítványa volt Condillacnak, világosabban látta be mégis Condillac rendszerének alaptévedését, mint bárki ő előtte. Azt ugyanis, hogy a szellemi tünemények érzéki benyomásokra vannak szorítva és hogy a velünk együtt született ösztönök el nem ismertetnek. Ha az érzékiség minden szellemi tüneménynek elismert forrása (és Cabanis joggal állította, hogy a tünemények többet zárnak magukba, mint csupán csak »eszméket«), akkor a philosophusnak föladatává lett, magát az érzékiség mi-voltát megvizsgálni: »Senki, úgy szól, nem fejtette ki tisztán, miben áll az érzéklés megtétele. Vajjon mindig föltételez-e tudalmat és világos észleletet? És vajjon az élő test valamely más minőségének kell-e tulajdonítanunk mindazokat az észleletlen benyomásokat és mozgásokat, a melyekben az akarásnak nincsen része?« E kérdést fölvetni egyenlő volt egy új kutatás megkezdésével. Szükségessé vált megvizsgálni, vajjon nem volnának-e redukálhatók a szellemi tünemények mind, az érzékiség alaptörvényére. »Midőn az értelem ítél s az akarat kíván vagy visszavet, ugyanezen időben sokféle más functiók is folynak, melyek az élet fenntartására valamennyien többé-kevésbbé szükségesek. Van-e a különböző működéseknek egymásra valami befolyások? És lehetséges-e azon különböző physikai és erkölcsi állapotok megfigyeléséből, melyek egyidejűleg vétetnek észre, azon viszonyokat kiemelni, melyek a legföltűnőbb tüneményeket oly pontos-

de l'Homme (Értekezés az ember physikájáról és erkölcséről); az 1805-ben megjelent második kiadásnak szintén ez a címe. Csak 1815-ben, Cabanis halála után, tétetett a *Rapports* szó a *Traité* helyébe.

sággal kapcsolják össze, hogy bizonyosak lehetünk a felől, hogy más kevésbé világos esetekben, melyekben a kapcsolat nem fedezhető föl oly könnyen, ez csupán azért van így, mert a rámutatások nagyon is futólagosak?»

E fogalom egy lehetséges psychológiáról már magában elegendő, hogy Cabanisnak örök helyet biztosítson a Philosophia Történetében. E fölfogás a psychológiát az élet nagy tudományának egyik ágává teszi. Összekapcsolja az értelem és az akarat működéseit minden életmozgás eredetével. Az életet és a lelket viszonyfogalmakká teszi. Fölelevenítése volt ez azon nagy igazságnak, a melyet Aristoteles tisztán fölismert és a kitől a scholastikusok azt átvették. »Lehetetlen, ugymond Thomas Aquinas nagy nyomatékossággal, hogy egy emberben több lényegileg különböző lélek volna; az értelmi lélek csak egy, mely a táplálónak és érzőnek és megértőnek végzi teendőit.«^{*} Az életnek és léleknek mint két különböző lényiségnek egymástól való elválasztását a renaissance olasz férfiai hozták forgalomba; elfogadták azután Descartes és Bacon, de vissza vetette Stahl, ki Aristoteles fölfogására tért vissza. Stahl tanának megdültével, a lélek és élet szétoszlása egészen Cabanisig, újra egyik tantétele lett az iskoláknak; és Cabanis óta, úgy látszik, senki sem volt igazán mélyen áthatva a kettőnek egységétől, míg Spencer Herbert azt a psychologiai inductió alapjává nem tette.^{**} A következtetés ez volt: Ha a lelket mint az élet egyik jelenését kell vizsgálni, akkor csak az inductiv és tapaszt-

---

^{*} »Impossible est in uno homine esse plures animas per essentiam differentes, sed una tantum est anima intellectiva, quae vegetativae et sensitivae et intellectivae officiis fungitur.«

^{**} *Spencer: Principles of Psychology, 1855.*

talati módszer szerint lehet alaposan vizsgálni — azon módszer szerint, mely a positiv tudomány bizonyos igazságait szolgáltatta: »Az alapvető elvek egyenlő biztosak lesznek; egyaránt fognak ők előállani a komoly tanulmányból és a tények kapcsolatából; és az okoskodás egyenlő módszerek szerint fogna kiterjedni.«* Cabanis előre megmondja olvasóinak, hogy nem fognak benne semmi olyast találni, a mit metaphisikának neveznek; nem fognak találni egyebet, csak physiologiai kutatásokat, »a melyek azonban a functiók egy nemének tanulmányozására irányozvák« — *mais dirigées vers l'étude particulière d'un ordre de fonctions.*

A tisztán physiologiai irányt illetőleg volt ugyan Cabanisnak sok előzője Willistől fogva, a tizenhetedik század közepében, egészen Prochaskáig, a ki Cabanist csak egy évvel előzte meg.** A physiologusok természetesen tanulmányozták az ilyen rendszert, és az ilyen tanulmány természetesen psychologiai elméletek kifejtésére vitte őket; de ha máshol, különösen Unzerben és Prochaskában, az idegrendszerrel illetőleg egészségesebb né-

---

* »Les principes fondamentaux seraient également solides elles se formeraient également par l'étude sévère et par la composition des faits; elles s'étendraient par les mêmes méthodes de raisonnement.«

** *Lehrsätze aus der Philosophie des Menschen*, 1797. E műnek második és harmadik kiadása egy időre esik Cabanis művének második és harmadik kiadásával, 1802 és 1805 (a *Mémoires de l'Institut*-ben történt közzétételt első kiadásnak számítván). Nem tehető föl, hogy Cabanisnak Prochaskáról tudomása volt; physiologiai következtetéseikben is csak igen általános hasonlóság van.

zetekkel találkozunk is, nem találjuk sehol a physiologiai psychologia oly tiszta és átfoglaló fölfogását, mint Cabanisban.

»Az ember, így szól ő, alá van vetve a külső tárgyak behatásának és azon benyomásokban, melyeket e tárgyak műszereire gyakorolnak, megtalálja tudományát és folytatólagos létének okait; mert élni annyi mint érezni; a tünemények azon bámulatos lánczolatának pedig, melyek létét megalkotják, minden *szükséglet* valamely *tehetség* fejlődésétől függ; minden tehetség már épen fejlődése által kielégít valamely szükségletet, és a tehetségek nőnek a gyakorlat által, valamint a szükségletek is szaporodnak, minél könnyebben lehet őket kielégíteni. A külső tárgyaknak az ember érzékeire való folytonos behatásából származik létének legnevezetesebb része. Igaz-e azonban, hogy az ideg-központok az e testek által nyert benyomásokat csakis fogadják és kombinálják? Igaz-e, hogy egyetlen kép vagy képzet sem alakítatik az agyvelőben és hogy az érzéklő műszer nem határoztatik meg más által, mint ugyanazon benyomások által, a szoros értelemben vett *érzékekre*?«*

Ez a kérdés gyökerében támadja meg Condillac rendszerét. Cabanis könnyen kimutathatta, hogy a szellemi tüneményeknek a különböző érzékekre való meghatározása — a mint ezt Condillac kifejtette — ellentmond a mindennapi tapasztalatnak, azaz annak a sokféle befolyásnak, melyet a kor, a nem, vérmérséklet és a belső érzékletek általában gyakorolnak. Áttekintvén az állatival

* *Deuxième Mémoire*, §. II.

összehasonlított emberi szervezetet, Cabanis íme következtetésekre jut:

»Az érzés és önkényes mozgás lehetőségében fekszik az állati mivolt sajátossága.

»Az érzés tehetsége az idegrendszer azon sajátosságában áll, hogy különböző részeire, főképen pedig a végeire tett benyomások által figyelmeztetik. E benyomások belsők vagy külsők.

»Ha az észlelet világos, akkor a külső benyomások *érzékleteknek* neveztetnek.

»Belső benyomások igen gyakran határozatlanok és zavarosak és az állat ekkor csak hatásaik által lesz figyelmeztetve, s nem különbözteti meg tisztán okaikkal való kapcsolatukat.

»Az előbbiek a külső tárgyaknak az érzék műszereire való alkalmazásából erednek; és az *eszmék* tőlük függenek.

»Az utóbbiak a rendes functiók fejlődéseiből erednek, vagy azon betegségekből, melyeknek minden műszer alá van vetve; és ezekből erednek azon meghatározások, melyek *ösztönöknek* neveztetnek.

»Érzés és mozgás össze vannak kapcsolva. Minden mozgás benyomás által határoztatik meg. Az idegek pedig, mint az érzés műszerei, élesztik és irányítják a mozgás műszereit.

»Az érzésben az idegműszer önmagára hat vissza. A mozgásban más részekre hat, a melyekre átviszi az összehúzódas tehetségét: minden állati mozgás egyszerű és termékeny elvét.

»Az életfunctiók végre az egész rendszertől elkülönített idegelágazások befolyásában is nyilvánúlhatnak

az ösztön tehetségei még akkor is kifejlődhetnek, ha az agyvelő majdnem egészen meg van semmisítve s ha egészen tehetetlennek látszik.

»A gondolatok alakulásához azonban szükséges, hogy az agyvelő létezzék s hogy egészséges állapotban legyen: az agyvelő a gondolkodás voltaképi műszere.« *

Cabanis joggal elutasít minden kísérletet az érzékiség magyarázására, el kell azt fogadni mint a szervezett lények általános tulajdonságát, valamint elfogadják a vonzást a testek általános sajátságául. Egyetlen általános sajátságot sem lehet megmagyarázni. Nem lehet azt csak alárendelni valamely más sajátságnak s ez által magyarázni oly módon, mintha *nem* volna általános. Cabanis tehát az érzékiséget a szerves világban végleges tényül fogadja s fölfedezi tünetényeit, melyekéleti és szellemi nyilvánulásaiban egyaránt jelentkeznek.

»Nem becsmérleendő eredmény, úgymond, annak megállapítása, hogy minden eszme s minden erkölcsi tünetény a különböző műszerek által nyert benyomások eredménye; s azt hiszem, hogy még nagyobb lépést tettünk előre annak kimutatása által, hogy e benyomások között észlelhető különbségek vannak, s hogy megkülönböztethetjük őket helyük és származékuk jellege által, ámbár az érzéklés műszerével való gyors és folytonos közlekedésnél fogva valamennyien egymásra hatnak és ellenhatnak.«** Értekezésének tárgya azon viszonyok kutatása, melyek az erkölcsi és physikai állapotok közt fenállanak — ki akarja mutatni, hogyan ala-

---

* *Deuxième Mémoire*, § VIII.

** *U. o.*, § V.

kúlnak át az érzékek a műszerekben való átalakulások által, hogyan fejlődnek és módosulnak az eszmék, az ösztönök, szenvedélyek a kor, nem, vérmérséklet stb. befolyásainak következtében. Nem értekezés ez tehát a psychológiáról, hanem adalék a psychologia tudományához s mint ilyen mégis haszonnal olvasható, ámbár a mai tudomány előtt több physiologiai részlete többé meg nem állhat. Cabanis előre látta, hogy ez be fog következni: »Az olvasó csakhamar észre fogja venni, hogy egészen új térre lépünk. Nem dicsekedem azzal, hogy e tért egészen befutottam volna; tehetségesebb és szerencsésebb férfiak azonban dülőre fognak vinni sokat, a mit én csak megkísérlettem.« *

Nem szabad mellőznünk az inductiv psychológiáról adott példáját, azon tapasztalati bizonyítását ugyanis, miszerint az ösztön bizonyos szerves föltételek által fejlődik ki. Cabanis a legbámulatosabb ösztönök egyikét hozza föl: az anyai szeretetet, s miután physiologiai föltételeit elemezte, így folytatja: »Az én megyémben s némely szomszédos megyében különös eljárás dívik, ha kotlós tyúkokban hiány van. Az emberek egy kappant vesznek, lekopasztják tollait hasáról, bedörzsölik csalánnal és eczettel, és a helyi ingerlet ezen állapotában a tojásokra ültetik. A kappan eleinte rajtuk marad, hogy fájdalmát enyhítse; csakhamar azonban a szokatlan, de kellemes benyomások egész sorozata fejlődik benne,

---

* »Le lecteur s'apercevro bientôt que nous entrons ici dans une carrière toute nouvelle. Je n'ai pas la prétention de l'avoir parcouru jusqu'au bout; mais des hommes plus habiles et plus heureux achèveront ce que trop souvent je n'ai pu que tenter.«

mely a költés egész idejére oda láncsolja; s az eredmény pedig az, hogy bizonyos mesterséges anyai szeretetet kelt benne, mely, mint a tyúké, mind addig tart benne, a míg a kis csirkék segítségre s oltalomra szorúlnak. A kakassal nem tehetni hasonlót: neki oly ösztöne van, mely másfelé hajtja.«

Fölfogásának ujdon volta s az az érdek, melyet igen sok fejtegetése keltett, Cabanis művét igen népszerűvé tették; befolyása azonban csak közvetett volt. A tudatlanság, melyet majdnem minden psychologus nemcsak a physiologiát, hanem a physiologiai módszer szükségessé voltát illetőleg is folyton elárul — továbbá a »materializmus« vádjától való félelem, melyet nagyban támogatott a főkép politikai jellegű ellenhatás, mely azonban csakhamar a philosophiai kérdésekre is kiterjedt és a tizennyolczadik század munkásságát és törekvéseit elítélte — mindez közrehatott, hogy Cabanisnak híve kevés, folytatója pedig egy sem akadt. Nagy terjedelmű művekben még mindég fejtegették ugyan, hogy az agyvelő a »lélek műszere«, de szenvedélyesen kinyilatkoztatták, hogy a lélek *nem* functiója az agyvelőnek. Cabanis mélyebbre ható fejtegetéseit, melyek szerint a lélek az élet egyik jelenésének tekintetett, fölváltották a régi metaphysikai fogalmak az Énről — *le Moi* — mint anyagtalan lényiségről, mely *játszott az agyvelőn*, mint a zenész játszik egy hangszeren. * Nem állították többé, hogy az ösztön meg

---

* Egy tekintélyes élő író egészen komolyan azt állította, hogy a szellemi fáradság az a tudatosság, melylyel a *lélek* bir az *agyvelő* fáradságáról! Minthogy nyíltan bevalljuk, hogy képtelenek vagyunk megérteni, *micsoda* az anyag, nem kellene-e fölhagynunk az arról való dogmatizálással is, hogy *micsoda* nem?

van határozva a szervezet által, hogy változik az ő változásaiival, hogy gátoltatik esonkításai által, s működésbe hozatik ingerletek által; a szervezetbe »oltott titokzatos elvnek« tekintették az ösztönt egy »valaminek«, mely lényegileg titokzatos és megismerhetetlen ugyan, de a metaphysikusnak azért teljesen ismeretesnek tetszett.

Egy szerencsétlen kifejezése által Cabanis ellenfeleinek dolgátigen megkönnyítette, saját nézeteinek haladását pedig nagyban akadályozta. Úgy értették, mintha azt mondotta volna, hogy az agyvelő gondolatokat választ el valamint a máj epét. Cabanis nem mondott hasonlót; de a mit mondott, könnyen vezethetett e téves fölfogáshoz; az a gúny s ellenérzés pedig, a melylyel megtámadták, komolyan ártottak a physiologiai módszer hatásának. Ime a mit ő valóban mondott: »Hogy helyes fogalmat alkot-hassunk magunknak azon működésekről, a melyekből a gondolat ered, az agyvelőt oly sajátos műszernek kell tekintenünk, mely egyedül és külön az ő létrehozására van rendelve [ha itt megáll, kevesen találtak volna benne valami kifogni valót; ő azonban hozzáteszi], ép úgy mint a gyomor és a belek az emésztés előidézésére, a máj az epe elválasztására van rendelve.« * Ez valósággal nem mond többet, mint hogy a gondolat az agyvelő functiója; a különbség pedig e között és a közönséges fölfogás között, mely az agyvelőt »a lélek műszerének« tekinti nem egyéb,

---

* »Pour se faire une idée juste des opérations dont résulte la pensée, il faut considérer le cerveau comme un organ particulier destiné spécialement à la produire, de même que l'estomac et les intestins à opérer la digestion, le foie à filtrer la bile.« *Cabanis*: Rapports, II. Mémoire, § VII.

mint a szabatos és a pongyola nyelv közti különbség. Azonban az »emésztés« és az »epe elválasztása« szerencsétlen kifejezések sok olvasóban azt a hiedelmet keltették, mintha Cabanis a gondolkodást elválasztásnak tartaná.

Igaz, hogy Cabanis nyelve kétértelmű, sőt arra a magyarázatra visz, hogy a gondolkodás elválasztás, jól lehet az ő nézete az, hogy a gondolkodás functió. Az ily kétértelműség sajnos dolog. De hogy szóbeli pongyolaságnál egyéb nem volt, kitűnik következő soraiból: «Látjuk a táplálékot a gyomorba jutni; látjuk azt onnét új tulajdonságokkal kikerülni, s azt következtetjük, hogy a gyomor valóságos változást idézett elő benne. Ép úgy látjuk, hogy a benyomások az idegek csatornáin keresztül az agyvelőbe jutnak; ekkor elkülönítvük s összefüggés nélküliek. A műszer (viscère) hat rájuk, és csakhamar eszmékké alakítja át őket, melyeket külsőleg a beszéd és taglejtés tesz nyilvánvalóvá. Ugyanazon bizonyossággal következtetjük, hogy az agyvelő a benyomásokat úgy szólva megemészt — hogy szervesen elválasztja a gondolatot.»* Ha valaki oly kifejezésmódot enged meg magának, hogy azt mondja, *látjuk* a benyomásokat az idegen keresztül az agyvelőbe jutni és *látjuk*, hogy az agyvelő e benyomásokat eszmékké vagy képzetekké változtatja át, akkor bátran mondhatja azt is, hogy a gondolkodás: elválasztás; de hogy ez valójában nem volt Cabanis nézete, művének figyelmes tanulmányozása után nyilván való. Mint a legtöbb psychologusnak és biologusnak, neki is csak homályos fogalmai voltak a functióról; s mint iskolája leg-

---

* »... qu' il fait organiquement la sécrétion de la pensée.«

több írójának, neki is igen tökéletlen érzéke volt a kifejezés szabatos voltának értéke iránt. De nem hiszem, hogy azt hitte volna, a mit ellenfelei neki tulajdonítanak. Nézetem szerint ő egyszerűen arra akart rámutatni, hogy a gondolkodás funkciója az agyvelőnek, valamint ez emésztés a belek funkciója.

Ha azonban a gondolkodást elválasztásnak tekinti, akkor a tévedés persze roppant nagy volt, s az ellene támadt zaj igazolható volna. Visszatérek majd még e tárgyra, midőn némely korunkbeli német író materializmusáról lesz szó.

VI. FEJEZET.

A hatodik korszak rövid átnézete.

Ha a szenzualisztikus iskola munkásságát a philosophiának hajtott haszon szempontjából nézzük, azt találjuk, hogy beese leginkább csak közvetett. Föllépésükkor a philosophia egy pszichologiai kérdésre volt redukálva, maga a pszichologia meg oly tökéletlen állapotban volt, hogy megbízható útmutatást nem nyújthatott. Az ismeret eredetének kérdése szükségképen magába foglalta a szellemi működések egész tárgyát. Hogy eldönthessék: vannak-e a tapasztalattól független eszméink, vagy nem? — szükséges volt megállapítani, hogy mi a tapasztalat — melyek föltételei s melyek határai? Ennek eldöntése szükségessé tette a test és lélek viszonyának megállapítását. Ha ellehetett dönten, hogy a lélek tüneményei tisztán a szervezet tüneményei, akkor a pszichologia pozitív tudománya lehetségessé vált és eredményei ép oly bizonyosak, mint a physikai tudományoké. A philosophia már legrégibb időtől fogva elismerte, hogy a lélek csakis a test műszerei által nyilvánul, és hogy ezek a nyilvánulások többé vagy kevésbbé anyagi föltételeknek vannak alávetve. Descartes föllépése óta azonban határozott ellenérzés nyilatkozott minden oly kísérlet ellen, mely a

szellemet lényiségétől azáltal látszott megfosztani, hogy szellemi tünetmények életi tünetmennyekkel azonosítottak. A léleknek mint lényiségnek függetlensége alapvető igazságnak tekintetett, s a metaphysikusok és theologusok azt egyaránt elfogadták. Ez igazságban kételkedni annyi volt, mint »megdőnteni minden erkölcsiséget, lealázni az embert a baromig, gúnyt űzni a vallásból.« Ez igazságban kételkedni tényleg annyi volt, mint magát a legsűjtőbb vádnak kitenni — a materializmus vádjának.

Vallásos és jámbor férfiak azonban mégis kénytelenek voltak ez igazságban kételkedni, jóllehet előre látták a gyűlöletet, melyet azáltal magukra vonnak. És ámbár a szenzualisztikus iskola híveinek legnagyobb része részint félelemből, részint a régi metaphysikai előítélet hatása folytán egy szellemi lényiség határozatlan elismeréséhez ragaszkodott, a melynek tényleges közbelépését különben nyugodtan mellőzték — ellenfelei mégis tisztán belátták tanuk elkerülhetetlen irányzatát és így végre maguk ez iskola követői is elismerték.

A kérdésnek el kellett válnia. Ha a lélek független lény volt s ha voltak erői, melyeket nem szerves feltételekből nyert, akkor az emberi ismeret föltételeinek és határainak *tudományos* fejtegetése lehetetlen volt. Akkor elfogadhattak velünk született eszméket, oly igazságokat, a melyek a tapasztalat által nyerteket meghaladták és oly kritériumokat, melyek a tapasztalat szabályainak nem voltak alávetve. Ha azonban (léte elfogadása esetében) a lélek minden működése szerves föltételek által van korlátolva, akkor ily tudomány lehetséges lesz ugyan, de az előleges föltevés fölöslegessé vált. A szenzualisztikus iskola a philosophiát szerencsésen elvezette a követ-

kező kétélű okoskodásig. Vagy a biologia egy részének kellett tekinteni a psychológiát és a lelket az ép oly titokzatos élet csak egyik jelenésének — vagy pedig újra vissza kellett esni a régi metaphysikába, jöllehet az újkori positiv tudomány azzal dicsekedett, hogy örökre kivonta magát alóla.

E két tétel elseje a philosophusok többségében nagy ellenérzést keltett. Ellenérzést keltett, mert megzavarta a kegyelet azon szent képzet-társulatait, a melyek a lélek mysteriumát körülvelték, és mert az ellenfelek azt állították, hogy lealázó és erkölcstelen következtetésekre visz. Ezt *nem* tette s nem is tehette, ha helyes volt; ámbár az ellenfelek azt állították, hogy a tétel azért nem igaz, mert ők azt hiszik, hogy erkölcstelen következtetésekre visz. S a mellett, hogy első tekintetre is ily ellenzéstkeltő volt, még abban a hibában is leledzett, hogy utalásaiban nem volt elég szabatos, sem bizonyításaiban elég meggyőző arra nézve, hogy az ellenkedő elméket meggyőzze. Nem kellett nagy mélység vagy agyasság ahhoz, hogy kitűnjék, hogy Hartley és Darwin, De Tracy és Cabanis nagyon távol estek a tünemények kielégítő magyarázatától; kellemetlen következtetéseiket pedig mégis egyedül a bizonyítás ereje tehette volna csak elfogadhatókká.

Így tehát általános lázadás állott be. Buzgón kaptak ama két tétel másodika után. A metaphysika javára megindult ellenhatás győzedelmeskedett egy ideig azon, a mit a tizennyolczadik század philisophiájának neveztek, noha valósággal a szenzualisztikus iskolával kellett megküzdenie. Föl fogjuk tüntetni ez ellenhatást Skót-, Német- és Franciaországban.

HETEDIK KORSZAK.

Második válság: idealizmus, skepticizmus és szenzualizmus a
józanész ellenhatását idézik elő.

I. FEJEZET.

Reid.

Dugald Stewart Reid Tamás életéről és műveiről írt tanulmányát azzal a megjegyzéssel kezdi, hogy e philosophus élete »szokatlanul szegény az olyan eseményekben, melyek egy életrajzra anyagot szolgáltatnak«; minthogy terünk amúgy is szűk, az oly tények fölsorolására akarunk csak szorítkozni, melyeket nem fölösleges tudni. Reid Tamás 1710-ben született Strachanban, Kincardineschireben. A Marischal iskolában neveltetett Aberdeenben. 1752-ben ugyanott az erkölcs-philosophia tanszékét tölté be, 1764-ben *Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense* (Kutatások az elméről a józanész elvei szerint) czimű műve jelent meg. »1763-ban* a *Kutatást* a glasgowi egyetem részéről az elismerés még nagyobb bizonyítéka érte«, midőn ide hívták meg az erkölcs-philosophia tanszékére, mely Smith Ádám lemondása folytán üresedésbe jött. 1780-ban Reid

---

* *Stewart* szavai; de itt aligha tévedés nincs. Ha a *Kutatás* csak 1764-ben jelent meg, akkor a glasgowi tanszék nem ajánlathatott neki már 1763-ban e műért való »elismerés bizonyítéka«-ként.

lemondott állásáról s élte hátralévő éveit visszavonultságban és tanulmányokkal töltötte. 1781-ben jelentek meg *Essays on the Intellectual Powers* (Tanulmányok a lelki tehetségekről). Glasgowban halt meg 1796-ban, miután gyermekei közül négyet élt túl.

Reid philosophiája eleinte nagy zajt keltett, de néhány év óta megérdemlett feledésbe merült. A józan észre mint ítélő bíróra való hivatkozást a philosophiában ma ép annyira becsülik, mint dr. Johnson eljárását, ki lábával egy követ rúgott meg, hogy Berkeleyt megczáfolja. Dugald Stewart maga teljesen belátta az ily bizonyítás hatástalanságát és mesterét azzal igyekszik megvédeni, hogy e kifejezések »józanész« és »ösztön« szerencsétlenül vannak megválasztva. Csak hogy Reid nagy szerencsétlenségére ezek nem voltak nála pusztá kifejezések, hanem valóságos elvek. Lehetetlen e *Kutatást* olvasni és be nem látni, hogy Reid a józanészt választotta álláspontjául;* Beattiet és Oswaldot, közetlen tanítványait pedig még inkább éri e szemrehányás.

Nagyon is messzire vinne, ha a józanész philosophiájának minden kétséges állítását fejtegetni akarnók. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül vélt győzedelmét Locke fölött, ki azt mondá, hogy a személyes azonság a tudalomban áll. »Ez annyit tesz, mondja Reid, hogy ha tudatod van arról, hogy egy évvel ezelőtt tettél valamit, akkor e tudat az elmúltról nem jelenthet egyebet mint visszaemlékezést arra, hogy tetted; Locke elvének tehát

---

* »Én a philosophiát megvetem és az általa való vezettestről lemondok: az én lelkem a józanésznel lakozzék« (*Inquiry* I. fej. 3 §.). Mellékesen megjegyezzük, hogy Reid tanítványai a *Kutatást* tartják legjobb művének.

úgy kell hangoznia, hogy az azonság a visszaemlékezésben áll; és következésképen az embernek el kell vesztene személyes azonságát mindarra nézve, a mit elfelejtett.« Itt Locke tana egészen tévesen van előadva. A tudalom nem szorítkozik az emlékezet egyes tényeire, a mint Reid itt velünk el akarja hitetni; ép oly kevésbé lehet a személyes azonságot bármely egyes ilyen tényre szorítani. Tudatom van egy bizonyos szellemi állapotról és ezzel össze van kapcsolva a visszaemlékezés is egy bizonyos előző állapotra, mely ismét össze volt kapcsolva egy előző állapottal és így tovább. A hajókötél több ágból van összefonva, és ha némelyiköket nem is látjuk, azért egyik sincs eltépve. Gyermekkorommal tudalmam folytatólagos megtételeinek szabályos sora által vagyok összekapcsolva. Elfeledhettem ezt vagy azt a dolgot, de nem feledtem el magamat; ha *egy* tegnapi megtétel ma el van feledve, nincs még elfeledve *valamennyi*; a tudalom folytonosságának megőrzésére pedig elégséges egyetlen megtételre is visszaemlékezni, s ha csak homályosan is. A kik azt képzelik, hogy a személyes azonság érzése nem áll a személyes azonság tudalmában — ám mutassák ki, hogy hát mi egyébben áll.

Rátérünk most Reidnak nagy tettére, a melyről ő maga mondotta, hogy ő rajta nyugszik philosophiai hírneve: Berkeleyt és Humet czáfolta ő meg az eszme-elmélet czáfolatával, melyet, mint láttuk, teljesen félreértett. Ezzel járult ő a saját nézete szerint a philosophia öregbítéséhez: ~~e~~ lett dicsőségének oszlopa. Műveivel való hosszú ismeretségünk és bírálói és csodálói fejtegetéseinek gondos tekintetbe vétele alapján azt hiszszük, hogy Reid egyetlen érdeme e tekintetben az, hogy rámutatott a nyelv

némely visszaéléseire s néhány oly esetre, melyekben jelképeket szerepeltettek tényekül. Hogy az »eszme« szó mily zavarnak volt folytonos szülőoka, arra alig kell utalnunk; minden kísérlet pedig, mely e szónak a *kép-pel* való egyértelmű használatát megdönteni törekszik, hasznos s ezért dicsérendő. Ennyiben hálásak vagyunk Reid iránt. De bármely visszaélések fészkeltek volna is be magukat az »eszme« szó használatát illetőleg, nyilván valónak tetszik, hogy Berkeley és Hume nem czáfolhatók meg az eszmék föltevésének czáfolata által, a mint ezt Reid és iskolája hiszik — és pedig még azon esetben sem, ha valóban úgy fogták volna föl ez elméletet, a mint ő értette.

Fölös szószaporítás kikerülése kedvéért hadd vegyük bizonyosnak, hogy voltak olyan philosophusok, kik elfogadták az eszmék azon elméletét, mely ellen Reid küzd; azt is megakarjuk engedni, hogy Reid ez elméletet megdöntötte. Vajjon mennyivel értük közelébb a problema megoldását? Egy lépéssel sem. A kétélű okoskodás, mely elé Hume a philosophiát állította, ugyanaz maradt. Mint-hogy tudalmam körét túl nem léphetem, sohasem ismerhetem meg a dolgokat máskép, mint a hogy reám hatnak — mint a hogy tudalmamat megilletik. Más szókkal, egy külső világ megismerése lehetetlen máskép, mint a hogy érzékemnek megjelenik; ez az érzék pedig a világot átalakítja és elferdíti.

E tétel, mondhatni, alapját teszi a skepticizmusnak. Kérdezzük már most, meg van-e támadva e tétel az eszmeelmélet megdöntése által? Van-e valami jelentősége, ha »tudalmam illeteseit« »képeknek« nézem vagy nem? Ep oly tisztán *subjectivek* maradnak azok, bár

hogyan tekintsük is őket. Változások azok *én bennem*. A skepticizmus főtétele éppen az ismeret ezen subjectivitása. Minthogy a tudalmon nem léphetünk túl, azért a dolgokat *önmagukban* sohasem ismerhetjük meg. Reid elismeri, hogy nem ismerhetjük meg a dolgokat önmagukban; azt mondja azonban, hogy hinnünk kell bennök, mert abban a mit tudunk, létükre való *utalás* fekszik. Már pedig éppen ez Lockenak nézete; sőt mi több, ez Humenak is tana: mert ez azt mondja, hiszünk egy külvilágban, noha nincs elég alapos okunk, hogy higgyünk benne. Sir J. Mackintosh elbeszéli, hogy egyszer azt mondá dr. Brown Tamásnak, hogy szerinte Reid és Hume inkább szókban mint véleményben különböznek; Brown azt felelte: Igaz, Reid hangosan kiáltja, hogy kell a külvilágban hinnünk; és suttogva teszi hozzá, nem adhatjuk okát hiedelmünknek. Hume hangosan kiáltja, nem adhatjuk okát az ily véleménynek; és az suttogja, megvallom nem szabadúlhatunk tőle.«

Reidnek be kellett volna látnia, hogy az eszme elméletről adott czáfolata az idealizmust és skepticizmust nem érintette*: mindkét tanra nézve egészen mellékes, *hogyan* szereztetik az ismeret és pedig mindaddig, a mig bírósága pusztán subjectiv. Dugald Stewart bizonyítása — hogy a külvilág létében való hiedelem az emberi hiedelem egyik alaptörvénye — philosophikusabb; midőn azonban azt mondja, hogy Berkeley idealizmusa Descartesnek azon szerencsétlen és éppen nem philosophiai ki-

---

* *Malebranche* idealizmusa, mely igen hasonló *Berkeley*éhez valóban az észlelés oly elméletére van alapítva, mely *Reid*ével csaknem azonos.

sérletéből eredt, hogy a világ létét bizonyítsa — elfelejtí, hogy az idealizmust már a régi iskolák sokkal előbb ismerték, mielőtt valaki az anyag létének bizonyítására gondolt volna. Továbbá, ámbár Stewart formulájához nem férnek ugyanazok az ellenvetések, mint Reidéhez, de a főkérdést mégis érintetlenül hagyja.

Senki sem kétkedik azon, hogy hiszünk a különvilág létében. E tény az idealizmus soha kétségbe nem vonja. Az egyetlen kétség az, vajjon e hiedelem ép oly jogos- és alapos-e objective is, mint subjective. Azt mondani, hogy az objectiv létben való hiedelem *alapvető törvény*, egyszerűen annyi, mint mondani, hogy *mi úgy vagyunk alkotva*, hogy kénytelenek vagyunk érzékleteinknek külső realitást tulajdonítani. Ép oly joggal mondhatni: úgy vagyunk alkotva, hogy a testünket érintő tűz fájdalmat okoz. Mi így vagyunk alkotva. Hát aztán? Előbbre visz-e ez bennünket csak egyetlen lépéssel is? Épen nem. Valami bizonyítást kell azért keresnünk arra nézve, hogy *alkatunk törvényei*, mértékei *más létezők törvényeinek* — kutatnunk kell még, honnét van az, hogy a mi a subjectivról igaz, annak szükségképen igaznak kell lenni az objectivról is.

E szerint ha meg is engedünk mindent, a mit Stewart akar, látni való, hogy nem száll le a kérdés velejére és hogy voltakép Berkeleyt nem is érinti, hanem egyedül Humet. Mert felelet-e Berkeley kérdésére, ha azt mondjuk, hogy az anyagba való hiedelmünk alapvető törvény, mely nem is lehet kérdéses? Berkeley erre azt felelné: »Igaz; épen ezt mondtam én is. Mondám, hogy az emberek érzékeiknek hisznek és hogy hiszik, hogy a mit látnak, körülöttük van. Ez az emberi mivolt törvénye:

Isten ezt így rendelte. De a mit az emberek *nem* hisznek, az egy rejtett állománynak léte, egy képzelt világa, mely minden jelenségnek alapúl szolgálna. Azt csak nem akarjátok mondani, hogy ez állományban való hiedelem alapvető törvény? ha mégis mondjátok, nem vagytok ép eszeteknél.« Kitetszik tehát, hogy Stewart felelete épen nem talál.

Reid szünet nélkül mondogatja, hogy hiedelmünknek nem lehet semmiféle okát adni; vissza kell azt vinni alkatunknak egy eredeti ösztönszerű elvére, a mely egyenesen e célra van belénk oltva. Ha ez áll, kérdjük, minek alapján tulajdonítja magának Reid azt az érdemet, hogy megczáfolta az ideáлизmust és a skepticizmust azáltal, hogy megczáfolta az eszmeföltevést? Ha a kérdést az *ösztön* dönti el s nem az *ész*, akkor az *eszmeföltevése*nek semmi köze hozzá; ha pedig az eszmeföltevés czáfolata elégséges, akkor meg az ösztönnek nincs semmi köze hozzá. A *Quarterly* (Negyedévi szemle) Stewart *Second Dissertation* (Második fejtegetés)-éről szólván, így nyilatkozik: »Nyilvánvaló tévedés azt állítani Reidről, hogy művei a skeptikus philosophia hatalma elé gátat vetettek volna. Reid eredményesen megczáfolta azon elveket, melyekkel Berkeley és Hume következtetéseiket be akarták bizonyítani; de magokat a következtetéseket ő maga is elfogadta, még pedig mint azokat az előzményeket, melyekből következtet. Hogy lehetetlen az anyagi világnak létét bebizonyítani »gondolkodásból, vagy tapasztalásból, vagy oktatásból, vagy szokásból, vagy bármely másféle elvből, melyet a philosophusok eddig ismertek« — íme azon bizonyítás, még pedig az

egyetlen bizonyítás, melynek alapján reánk akarja erőszakolni az ő elméletét az ösztönszerű elvekről.»

Ugy látszik tehát, hogy a mennyiben Reid kinyilatkoztatja, hogy az *ösztön* az *egyetlen* elv, melyre a külvilágról való hiedelmünk alapítható — Berkeley ellen való okadatolása háromszorosan hibás. Először, mert a *hiedelem* soha kérdés tárgya nem lehet; másodszor, mert ámbár ösztöneink szerint kell *cselekednünk*, az ily szükségesség épen nem bizonyítja, hogy *hiedelmünk igaz*; harmadszor, mert ha az ösztön és nem az ész az ítélő bíró, akkor az eszmeföltevés megtámadása épenséggel nem tartozik a kérdésre.

Ha tehát meg is hagyjuk Reidnak a maga követelte dicsőségét, hogy az eszmeföltevést megdöntötte, látjuk, hogy ő csak egy elő-várművet döntött meg s azt képezte, hogy az a vár maga. Helyén lesz itt egy pár szóval megemlékezni az érzékletről adott elméletéről.

Teljes joggal mondá, hogy az eszmeföltevés alapatlan. Nincs semmi okunk föltenni, hogy az elme a dolgoknak csak képeit észleli, nem pedig magukat a dolgokat. Tagadja azonban, hogy a dolgokat *közvetve* észlelnők; azt állítja, hogy *közvetlenül* észleljük azokat. Fejtegetései ellenmondók és zavarosak, de annyiszor ismétli állítását, hogy semmi kétség benne, hogy azt hiszi: mi a dolgokat közvetlenül észleljük; az elme szemtől szemben áll a dolgokkal és közvetlenül veszi azokat észre mindenféle közegek nélkül, legyenek azok akár eszmék, akár képek, eidolák vagy hasonlók. E pontra nézve Reid folytonosan ellentmond magamagának.

»Ha, úgymond, lehető pontosan vigyázom meg, a mi elmémben történik, világosan tetszik, hogy *ugyanaz*

a dolog, melyet tegnap láttam, és az illat, melyet szagoltam *közetlen tárgyai* most elmémnek, ha erre visszaemlékezem . . . . A legpontosabb figyelem alapján úgy tetszik nekem, hogy az emlékezetnek tárgyai az elmúlt és nem a *jelenvaló eszmék*.« Íme az ő tétele az eszmeföltevés ellen, a mely szerint semmi sem észleltetik, a mi nincs az elmében, mely azt észleli; hogy mi valósággal nem észlelünk dolgokat, melyek körülöttünk vannak, hanem csak bizonyos képeket róluk, melyek az elmébe vésődnek. Ez a tétel tarthatatlan. Ugyan az a dolog, a rózsa, a melyre gondol, egyáltalán nem közetlen tárgy: a dolog együtt van. Az illat még csak vissza sem idézhető; azaz nem *érezhető* újra, hanem csak *gondolható* újra. A mire emlékezhetünk, nem egyéb azon ténynél, hogy a rózsa bennünket bizonyos módon megilletett: ezt az illetést nevezzük illatnak, magát az illetést nem idézhetjük vissza. Reid azért bajosan gondolhatta, a mit szavai szószerint mondanak. Tán azt gondolta, hogy ha a rózsára és illatra gondolunk, akkor a tárgy, a melyre gondolunk: a rózsa, nem pedig: a rózsa eszméje. De mily közhely ez! Azt mondja, hogy »az emlékezetben az elmúlt *dolgok*, nem pedig a *jelenvaló eszmék* az elme tárgyai.« Ez vagy fölösleges közhely, vagy tévedés. Változtassuk meg a tételt így — »Emlékezetben maguk a *dolgok, melyekre gondolunk*, nincsenek jelen az elme előtt, hanem csakis a *gondolatok* vannak jelen.« Ez ellen Reid nem tiltakoznék — nem is tiltakozhatnék: pedig ez nem egyéb, mint az eszmeföltevés óvatosabb föllátása; »gondolatokat« tettünk az »eszmék« helyébe. Őt a »tárgy« szó kétértelmősége vezette félre, melyet oly értelemben használ, mintha egyszerűen azt jelentené, a mit

az elme gondol; az elme pedig természetesen a dologra gondol, nem pedig az elmére. Az eszmeföltevés azonban azt érti a »tárgy« szón, a mi közvetlenül jelen van az elme előtt, szemtől-szemben áll vele, tehát egy eszmét vagy gondolatot; az elme pedig természetesen gondolataival gondolkodik: gondolkodhatik a tárgyakról, de ezt csakis a gondolat segítségével teheti.

A különbség ez: — Az idealista azt mondja, ha a dolgok bennünket megilletnek, akkor a mit észlelünk: érzékleink, nem pedig a dolgok, melyek ezen érzékleteket előidéznek. Reid azt mondja, hogy érzékleinket érezzük, de velük együtt észleljük a dolgokat is. Az idealista továbbá azt mondja, hogy ha dolgokról gondolkodunk, akkor a közvetlen tárgy, mely szemtől-szemben áll az elmével, nem dolog, hanem egy eszme (gondolat). Reid azt mondja, hogy a tárgy maga a dolog — a mi vagy képtelenség, vagy éppen nem különbözik az eszmeföltevéstől.

Készséggel elismerjük, hogy a gondolatoknak úgynevezett elválasztása a gondolkodástól és a gondolatoknak tárgyakká tétele téves; és hogy Reid kifejezése módja ezért talán kevésbé kárhóztatandó. Be kell azonban vallanunk, hogy nem látjuk át, mi egyébben győzedelmeskednék ellenfelein. Azt nem állítja, hogy érzékleink valamiképen *hasonlitanának* okaikhoz; sőt azt képzei, hogy megdönti az eszmeföltevést, ha az anyag és érzékleink közti hasonlóság hiányát nyomatékosan kiemeli. Százszor is ismétli, hogy a külvilág semmi tekintetben sem hasonlít róla való érzékleinkhez. »Valóban nem képzelheti senki, hogy valamely érzéklete hasonlítana a

tárgyak valamely ismert minőségéhez. Azt sem mutathatja ki senki, bármely bizonyító okadatolással, hogy valamennyi érzékletünk nem lett volna olyan, a milyen, ha sem tárgy, sem a tárgynak valami minősége soha nem létezett volna.« * Ha ezt megengedjük, az a kérdés áll elő: Hogyan tudunk meg valamit a külvilágról? — Reid azt feleli: »Egy eredeti ösztön által, mely e célra oltatott belénk.« Ha tovább kutatunk s őt sarokba szorítjuk s kérdezzük: Mennyiben képesít az ösztön arra, hogy az anyagról tudjunk valamit? — azt fogja felelni: »Az érzékletben van valami rámutatás az érzéklet okára — egy oly test minőségében, a mely képes az érzékletet előidézni.« Ez pedig Locke nézete.

Reid elméletének főpontja az, hogy érzékeinkkel érzékletek vannak összekötve: »Az érzékleteknek, úgy mond, kettős föladatuk van; különböző érzékleteket szolgálatnak nekünk — kellemeseket, kellemetleneket és közömbösöket; egyidejűleg pedig fogalmat adnak a külvilág létéről és benne való hiedelmet. Ezt a fogalmat és hiedelmet, melyet a természet az érzékek segítségével idéz elő, *észleletnek* nevezzük.« ** Erre oly nagy súlyt fektetnek, hogy azt mondják: a philosophusok mindig tévedtek, mert ezt észre nem vették — mi pedig éppen ebben látunk kitünő példát arra, hogy Reidban hiányzott az éleselműség. Sem Berkeley, sem Hume nem tagadták az érzékletek okainak kivűlségében (externality) vetett hiedelmünk tényét: Berkeley azt tagadta, hogy ez

* *Inquiry*, V. fej. 2 §.

** *Essays on Ontellectual Powers*, II. fej. XVII.

okoknak valami rejtett álladékok volna; Hume meg azt tagadta, hogy kivülségükbe vetett hiedelmünknek valami okát lehetne adni. Mi értelme van tehát az »észleletnek«? Ez Reid szerint nem több mint ama »hiedelem«; már pedig hiedelmet észleletnek mondani, az legalább is szokatlan. De ha meg is engedünk mindent, a mit kíván, mégis csak azt engedjük meg, hogy érzékleteinket valamely hiedelem kíséri ez érzékletek külső okának létében. Berkeley erre azt felelné: »Nagyon igaz; de ez az ok nem gondolkodás nélküli anyag.« Hume azt felelné: »Nagyon igaz: de nem adhatjuk okát hiedelmünknek; az okról nem tudhatunk semmit.« Reid csak az felelhetné vissza: »Az észlelet nem egyéb, mint hiedelem« — a mit iskolája elégségesnek ismert el, de a mi valósággal csak visszaélés a nyelvvel; és a minek meg van azon felül az a gyöngéje is, hogy csak Hume ellen hozható fel okadatúl, míg Berkeleyvel szemben hatástalan. Ha az észlelet hiedelem, s mi egy külvilágot észlelünk, akkor ez megczáfolja Humet, ki azt mondja, hogy hiedelmünknek nincs alapja. Berkeleyt azonban nem czáfolja meg. Ez azt mondja, hogy mi hiszünk ugyan egy külvilágban, de ez nem gondolkodás nélküli anyag, hanem az isteni hatóerő világa. Reid nem állította, hogy az érzékletben vagy észleletben megkülönböztethetők azon okok mivoltát, melyek bennünket megilletnek; ő folyton azt mondja, hogy nem tudhatjuk, *mik* ezek az okok, hanem csak azt, hogy vannak okok. A míg az értelmi világ belátásunk tárgya nem lehet, addig Berkeleyt az észlelés semmiféle elmélete meg nem czáfolhatja.

Reid azt mondja, ha elfogadjuk Berkeley előzményét, azt ugyanis, hogy »nem lehet semmi fogalmunk valamely anyagi dologról, mely nem hasonlít valamely lelkünkben lévő érzéklethez« — akkor az idealizmus és skepticizmus következtetései czáfolhatatlanok. Ezért támadja ő meg ezt az előzményt. És halljuk csak kihevését: — »Én tehát illő szerénységgel a következő kísérletet javaslom, a mely által az idealisztikus rendszernek vagy bebizonyúlnia vagy megdőlnie kell, s a mely a kérdést rövid úton elintézheti: Kiterjedés, alak és mozgás — akár egyikök, akár mind a három — legyen tárgya e kísérletnek. Ezek vagy az érzéklés eszméi, vagy nem. Ha valamelyikökről ki lehet mutatni, hogy az érzéklés eszméje, vagy hogy bármely érzéklethez legkevésbé is hasonlít, akkor befogom a szamat s lemondok minden követelésről, hogy e dologban a gondolkodást a józanésszel kibékítsem és az idealisztikus skepticizmusnak engedem át a győzedelmet.«* Csak többszöri átolvasás után értettük meg e mondat értelmét s még most sem vagyunk egészen bizonyosak a felől, vajjon megértettük-e? Hogy e mondatnak egyáltalán lehessen valami értelme, az »érzéklés eszméi« alatt, »az érzéklés képeit« kell értenünk. A kiterjedés bizonyára semmiféle érzékletnek sem másolata. De ha Reid azt akarja mondani, hogy a kiterjedés eszméje nem azon bonyolt érzékletek eredménye, melyeket egy test bennünk kelt — ha azt akarja mondani, hogy a kiterjedés eszméje nem oly elvont eszme, mely által a testek egy bizonyos sajátságát

fejezzük ki, oly sajátságát, melyet csakis érzéklés folytán ismerünk meg — akkor föl kell hagynunk minden vitatkozással, akkor nem háboríthatjuk meg Reidot fölfedezésének zavartalan birtokában.

Reid elmélete az észlelésről így állapítható meg: A külső tárgyak bizonyos érzékleteket okoznak bennünk; ez érzékletekkel némely oly minőségek létét észleljük, melyek képesek azokat előidézni: ezeket ő eredetiekre és átvittekre osztja föl. Az eredetieket ugymond *közvetlenül* észleljük; az átvitteket *közvetve*.

Ime az az elmélet, a melylyel ő egy »eredeti ösztön« segítségével az idealizmust megeczáfolta volna. Mindenki belátja, hogy Berkeley készséggel elfogadhatta volna Reid föltevését, anélkül, hogy idealizmusát bármiképen veszélyeztette volna. Az »ismeretlen okok«, melyeket Reid »minőségeknek« mond, Berkeley elnevezése szerint »isteni törvények«. A különbség pusztán szóbeli.

Ennyit az idealizmusról. Humeet illetőleg Reid elmélete ép oly ártatlan. Hume azt mondaná: »Mind az, ami az érzékletben adva van: érzéklet; »észleleted« (melyet hiedelemnek mondasz) a minőségekről semmi egyéb, mint *fölvétel* — szükséges fölvétel, megengedem; de mindig mondtam, hogy az érzékletek külső okaiban való hiedelmünk oly előítélet, *melytől nem szabadulhatunk* s én azt állítom, nincs más bizonyításunk ez előítéletnél — okunk reá egyáltalán nincsen.«

Locket illetőleg végül ki fog tűnni először is, hogy Reid megfejtése a Lockeénél se többet, se kevesebbet nem tartalmaz; másodsor pedig, hogy az eszmeföltevés híres czáfolatát Reid iskolája mindig olybá veszi, mintha

az Locke nézetét czáfolná meg az ismeret eredetéről — ez pedig nagy tévedés. Mivel Berkeley és Hume Locke rendszerét oly következtetésekig juttatták, a melyektől ő maga bölcsen óvakodott — azért közönségesen azt hitték, hogy az ő fejtegetése ismeretünk eredetéről elválaszthatatlanul össze van kapcsolva az idealizmus föltetvéssel, a melylyel vagy fönáll, vagy eldül. Ez valószínűleg azon közönséges tévedés értelme, miszerint Locke nézete az ismeretről atheizmushoz visz. E nézet Humehoz vitt.

Reid fölvételének czáfolatáról pedig azt hozzuk föl, hogy először: az idealizmus nincs elválaszthatatlanul összekapcsolva az eszme-föltevéssel, és hogy Berkeley ezt a föltevést nem fogadta el; másodszor: Locke rendszere teljesen független e föltevéstől és Malebranche tanairól adott átnézetében azt egészen határozottan és nyomosan vissza is veti. E megjegyzés értelme jobban ki fog tűnni ha visszaemlékezünk arra, hogy ámbár Locke nyelve köztudomásúlag pongyola és ingadozó, minden következtetése azon alapúl, hogy az »eszme« szót »fogalmakkal« vagy »gondolatokkal« rokonértelműen használja.*

Térjünk most át Reidnak és követőinek pszichológiai kutatásaira. Azok a kedvelt kifejezések, a melyek-

---

* E mű első kiadása óta Sir *W. Hamilton Reid* műveinek új kiadását tette közzé, melyet nagy tudományosság és élesesű jegyzetek és fejtegetések gazdagítanak. Azon magyarázatot illetőleg melyet *Hamilton Reid* tanainak ad, csak azt akarom megjegyezni, hogy azt bizonyította, mi mindent olvashat bele az éles elme a józanész philosophiájába; de legkevesbbé sem győzött meg engem arról, hogy *Reid* mindig azt mondotta, a mit a kiadó a szájába ad.

kel Stewart azokat jóakarólag »inductiv metaphysikának« és »az elme kísérleti philosophiájának« jellemzi, nem egyebek az objectiv módszernek bemutatott hódolatnál egy oly férfiú részéről, ki sokkal műveltebb volt, sem hogy a módszer diadalait nem ismerte volna; nem kell azonban e hódolatot félre értenünk. Ez iskola összes irataiban az inductió fölötte kevés, a kísérletnek pedig bennök nyoma sincs. Sok azonban bennök a kitünő elemzés és finom megjegyzés. Szabadelvű s philosophiai szellem lengi át e lapokat; sok becses adalékot találunk bennök a psychologia tudományához ép úgy, mint Brown Tamás felolvasásaiban és Mill Jakab *Elemzéseiben*. Nézetem szerint azonban egyiköknek sem volt helyes fogalma a psychologia valódi köréről, sem pedig azon módszerről, melylyel az ilyen tudományt meglehetne alapítani. Brown még leginkább közeledett ily fogalomhoz. Egyikök sem látta be, hogy azok a vitatkozások, melyeket eddig minden eredmény nélkül folytattak, csakis a kutatás azon új módszere által szüntethetők meg, mely idáig minden más tudományban is egyedül mutatkozott gyümölcsözőnek. Egyikök sem látta be, hogy a szervezetet teljesen kell ismernie, ha meg akarja ismerni functióit.

Így Reid egy egész fejezetben mondja el nézeteit azon segédeszközökről, melyek az elme működéseinek fölismerésére alkalmasak.* »Az ismeret ezen ágának legfőbb és voltaképi forrása a saját elménk működéseinek pontos megfigyelése«. Ezért szükséges a nyelv alkatára, az emberi cselekedetek lefolyására s az ember

---

* *Essays* I., V. fejk.

magatartására ügyelni. »Az emberek cselekedetei okozatok; érzelmeik, szenvedélyeik és indulataik ezen okozatok okai; és sok esetben képezhetünk magunknak ítéletet az okozatból az okra.« Ilyen levén a módszer, silány eredményein nincs miért csodálkoznunk. Az érzékekről való fejtegetéseit oly engedménynyel kezdi, a melynek — ha teljesen magyarázza — a kutatás physiologiai segédeszközeinek elfogadására kellett volna őt bírnia. Első igazságkép ugyanis azt állítja föl, hogy külső tárgyat csupán csak testi műszerek segítségével észlelhetünk. »Ennek nem adhatjuk más okát, mint azt, hogy Teremtőnk ezt így akarta. Senki sem bizonyíthatja be, hogy lehetetlen lett volna a Legfőbb Lénynek bennünket oly hatalommal fölruházni, hogy a külső tárgyakat ily műszerek nélkül is észlelhettük volna.« Következésképen nem kell hinnünk, hogy e műszerek mivoltuknál fogva volnának szükségesek az érzéklethez — hanem Isten úgy akarta, hogy észleletünk műszereink által legyen meghatározva. Erre a mondatra Hamilton a következő együgyű megjegyzést teszi: »Bármily csodálatos is, mégis minden kétségen fölül be van ma már bizonyítva, hogy az idegrendszer bizonyos rendkívüli állapotában az észleletek más úton módon is lehetségesek, nemcsak az érzékek közönséges közegei útján.« A psychologia ily kezek között bizony számalomra méltó helyzetben volt. Hamilton itt világosan az alva-látásra, vagy káprázatokra hivatkozik. Ezek az egyetlen rendkívüli állapotok, a melyekben a közönséges közegek ~~mellőz~~özötteknek tekinthetők. Ha Hamilton az alva-látásra hivatkozik, mint gondoljunk akkor psychológiájáról? Mert meg is engedvén, hogy a fölízgatott agyvelő képeit jogosan mondják érzékleteknek, nem világos-e,

hogy ezek a képek csak azoknak ismétletei, melyek eredetileg az érzékek közönséges közegei által származtak? Az idézett jegyzetnek nem lehet semmi értelme, ha csak azt nem állítja, hogy az elmének más közegei is vannak, mint az érzékek műszerei; ebben az értelemben pedig izetlenség és képtelenség.

Ámbár Reid szorosan ragaszkodik ahhoz, hogy a szellemi tünemények anyagi föltételektől függnék, még is ragaszkodik ahhoz is, hogy e föltételeket okoknak ne tekintsük. Nehány philosophus, ezt megengedi, azt képzei, hogy az ember »oly különösen van szervezve, hogy a külső tárgyak benyomásai benne érzékletet keltenek, és észleletet és visszaemlékezést, és mindazokat a működéseket, melyek bennünk tudatosak. Ez a *bolond nézet* csak azon állandó kapcsolatnak megfigyeléséből eredhetett, melyet a természet Alkotója az érzékekben keltett bizonyos benyomások között és azon tárgyakról való észleleteinek között létesített, melyek által a benyomás előidézttetett; *ebből elég gyarlón azt következtették*, hogy a benyomások volnának a megfelelő észleletnek tulajdonképi és ható okai.« * Más tudományban az *állandó* kapcsolatból való következtetés érvényesnek tartatik; a psychológiában azonban, úgy látszik, vissza kell azt vetnünk és e becses útmutatás helyett azt kell elfogadnunk, hogy »azért észlelünk, mert Isten észlelő erőt adott, nem pedig azért, mintha a tárgyakról benyomásaink volnának!«

Fölösleges tovább is folytatni e rendszer birálását, melynek már régóta nincsenek hívei. A skót iskola psy-

---

* *Essays* II., IV. fejt.

chológiájában a tudós, mint már megjegyeztem, igen sok hasznos anyagot talál ugyan, de mint tan teljesen kihalt és elveszett. Megbukott a mint meg is érdekelte. Nem volt sem világos célja, sem helyes módszere. Szóelemzést halmozott szóelemzésre és metaphysikai fejtegetést fűzött metaphysikai fejtegetéshez, mialatt a physiologusok és néhány psychologusok »az órát alkotó részeire szedték szét« — a mint később látni fogjuk.

NYOLCZADIK KORSZAK.

A psychologia végre a biologia egyik ágának el van ismerve.
A phrenologiai föltevés.

I. FEJEZET.

Gall.

1. §. Gall élete.

Gall Ferencz József Tiefenbrunnban, Svábországban, születetett 1757-ben márczius 9-én. 1810-ben megjelent *Anatomie et Physiologie du Système nerveux* (Az idegrendszer anatómiája és physiológiája) című nagy munkájának előszavában elmondja, hogy már gyermekkorában föltűntek neki a jellem és tehetségek különbségei ugyanazon család tagjai közt, s hogy észrevette, hogy a fej bizonyos külső sajátosságai e különbségeknek megfeleltek. A metaphysikusok műveiben nem találván útmutatást, visszatért a természet megfigyelésére. Bécsben az örültek házának orvosa gyakran szolgáltatott neki alkalmat megfigyelni, mint találkoznak a téboly bizonyos nemei a koponya bizonyos alakzatával. A börtönök és a törvényszékek is bő anyagot szolgáltatottak neki. Mihelyt valakiről hallott, aki akár jóban, akár rosszban kitűnt, tanulmányozta fejét. Megfigyeléseit az állatokra is kiterjesztette és végre az anatómiában keresett támogatást. Rendszeresen azt találta, hogy a koponya külseje megfelel az agyvelő alakjának.

Miután husz évet töltött megfigyeléssel, bonczolással, elméletalkotással és elmélkedéssel, megkezdette Bécsben fölolvasásainak első folyamát. Ez 1796-ban történt. Néze-
teinek új volta nagy föltünést keltett; a közönség egy-
része fanatikusan megtámadta, a másik majdnem ép oly
fanatikusan védette azokat. Gúnyolódásban sem volt
hiány. Az új rendszer mintegy maga hívta ki a gúnyt
és boszankodó ellenfelek — mint az ellenfelek rendesen
— vetekedve igyekeztek kimutatni, hogy a mi őket bo-
szantja, merő bohóság. 1800-ban legjobb tanítványa,
Spurzheim, csatlakozott hozzá. Eddig Gallt egy Niklas
nevű fiatal anatomus segítette csak, a kit az agyvelő
anatomia új módszerére megtanított.* Spurzheim kitünő
anatomiai ügyessége és az általánosításban és a népszerű
előadásban való kiváló tehetsége nagyban elősegítették
az új tan tudományos alapra fektetésének óriási föladatát.

Villers Károlytól, Kant fordítójától, 1802-ben jelent
meg *Lettre à Georges Cuvier sur une Nouvelle Théorie
du Cerveau par le docteur Gall* (Levél C. Györgyhöz az
agyvelőnek Dr. Gall által föllállított új elméletéről). E
levelet nem szerezhettem meg; de sok tekintetben érde-
kes az a phrenologia történetirójára nézve, mert úgy
fejt ki e tant, a mint *akkor* fölfogták, és mert a műszerek
elhelyezését úgy írja le, a mint azt Gall akkor megál-
lapította. Egy lap bemutatja a koponyát, melyen Gall
maga megjelölte azt a huszonnégyszert, melyek ez
időszakban a lélek »eredeti tehetségeit« magukba foglal-

---

* Gall Niklas iránt az *Anat. et phys. Pdu Système Nerveux*
első kiadásában (I. préface XV) rójjá le háláját. E sorok a má-
sodik kiadásból kimaradtak.

ták. E huszonnégyszer között van négy olyan, melyek később egészen mellőztettek: Életerő, — Érzékenység — Elme (függetlenül attól, a mi a metaphysikai tehetséget jellemzi) — és Nagylelkűség (függetlenül a jóakarattól). Gall e négy csodálatos műszert nemcsak eredeti tehetségek képviselőinek tekinti, hanem ezen fölül az a négy műszer, melyeket később megtartott, itt *másképen* vannak elhelyezve; úgy, hogy Lélut szerint, a kitől e részleteket merítettem »a huszonnégyszer közt alig foglalja el egy is azt a helyet, melyet Gall neki végül kijelölt.« *

A phrenologusoknak e tényt ki kellene emelniök. Nem szabad azt mellőzniök. Mindenképen fontos az e tan történetében. Talán meglehet azt kielégítően magyarázni; de a míg ez meg nem történt, addig ellenök bizonyít — még pedig ugyanazon oknál fogva, a melyre mint tekintetbevételük jogczimére folyton hivatkoznak, ugyanis: hogy a különböző műszerek *megfigyelés*, nem pedig elmélet alapján állapították meg. ** Mert ha az elmélet a föltevés és megfigyelés keveréke alapján állapították meg, akkor mi sem természetesebb, mint hogy az első vázlat tartalmilag éretlen és részleteiben bizonytalan volt; míg ellenben, ha a tan a szigorúan igazolt tények fokozatos halmazából lassanként fejlődött ki, akkor a

* *Lélut*: Rejet de l'Organologie phrénologique. 1843, 29 l.

** »Kitetszik e kutatások folyamából, hogy az első lépés némely műszerek fölfedezése által történt meg; mi csak fokozatosan beszéltettük a tényeket, hogy belőlük az általános elveket lehozzuk, s csak utólagosan és legvégül tanúltuk meg az agyvelő alkatát ismerni.« — Gall: Anat. et Phys. I. préface XVIII.

tanoknak állandóknak kelle maradniok a tan minden tagogatózó változásai közt is. Gall husz éven át gyűjtött a külső alkat és a jellem sajátossága közti megfelelésre vonatkozó tényeket. E megfigyeléseit ismételt igazolásokkal őrizte ellen. Börtönök, őrütek házai, mellszobrok, arczképek, híres férfiak, sőt állatok is szolgáltattak neki tényeket. És ha e tények nem érdemlik meg valóban azt a bizalmat, melyet számukra követelnek akkor a phrenológiának nincs alapja; ha pedig e tényekben megbizunk, minő okból hagyhatjuk el ez alapot az oly későbbi tények miatt, melyek mindazt megdöntik, a mi előbb mondatott? Ha Gall csalódhatott, miután husz évig figyelt meg oly tényeket, melyek a saját állítása szerint könnyen megfigyelhetők, mert nagyon föltűnő jelleműek — miért nem csalódhatott volna későbbi megfigyeléseiben is? Ha a tények egyik sora arra készítette, hogy a költészet műszerét egy külön pontra helyezze (a Villers számára általa megjelölt koponyán), hogyan helyezhette el innét a tények egy másik sora a költészetet, hogy a jóakaratot tegye helyébe? Oly bensően függnék-e össze a költészet s a jóakarat nyilvánulásai, hogy a megfigyelőt félrevezethették?

Spurzheim támogatása épen alkalmas időben kezdődött arra nézve, hogy sok nagyon merész pszichologiai adatott helyre igazítson s hogy a tényeket jobb rendbe hozza. Gallal együtt bejárták Németországot és Svajczt. terjesztvén tanukat és gyűjtvén mindenütt új meg új tényeket. 1806-ban október 30-án Párisba értek. 1808-ban bemutatták az Institut-nek ily czímű tanulmányukat: *Az idegrendszer anatómiája és physiologiája általában és az agyvelő különösen.* 1810-ben jelent meg

ugyan e cím alatt nagy művek első kötete. Gall 1823-ban átdolgozta e művet és hat negyedrért kötetben adta ki ily cím alatt: *Fonctions du Cerveau* (Az agyvelő functiói).

1813-ban Gall és Spurzheim összevesztek és elváltak egymástól. Spurzheim Angolországba ment, Gall pedig Párisban maradt, hol 1820-ban augusztus 22-én meghalt. Hullájá bonczolásából kitűnt, hogy koponyája legalább kétszer oly vastag volt mint a koponyák rendesen — ami végtelen, de többnyire igen gyarló elméskedésnek szolgált forrásául. Találtak agyvelőjében egy kis daganatot is »e tény bizonyos tekintetben érdekes, mert az agyvelő azon részén volt az, melybe a szeretet műszerét helyezte; ez az ösztön pedig mindig igen erősen jelentkezett nála.« * Nem tudom miért tartja e sorok írója e tényt oly jelentősnek. Hiszen nem találunk rendesen a nagy költőkben daganatot »a képzelés műszerében« vagy nagy művészekben daganatot az észlelő régióban, nagy emberbarátokban daganatot a homlokon, vagy nagy lázadókban daganatot a fülük mögött. **

2. §. Gall tudományos adalékai.

Az az idő, melyben Gall fölött gúnyolódtak, rég lejárt. Minden pártatlan és képzett elmélkedő akár elfo-

* *The English Cyclopaedia* III k. A Gallról irt czikk

** Azt lehetne erre mondani, hogy a betegségnek megléte egy műszerben, szokatlan cselekvőséget támaszthatna benne; elég azonban ezzel szemben arra utalni, hogy ez »ösztön« Gallban nem halála előtt, hanem, mint mondják, folyton szokatlan erővel nyilatkozott. Ha a betegség s a cselekvőség között oksági kapcsolat lett volna, akkor a betegség gyors haladásával a cselekvőség is fokozódott volna.

gadja a phrenológiát akár nem, elismeri a nagy szolgálókat, melyeket Gall tett a physiológiának és a psychológiával ép úgy fölfedezései, mint merész bár kérdéses föltevésai által. Gyökeres változást idézett ő elő ezen tanulmányokban az agybonczolásról adott módszere és ezáltal, hogy bizonyos műszereknek bizonyos functiókat tulajdonított. Terjedelmes kutatást tettek, hogy föltevését igazolják avagy megezáfolják; az állatok idegrendszerét új és szinte szenvedélyes buzgalommal vizsgálták; és nincs ma physiologus, ki nyíltan merné tagadni, hogy a szellemi tünetmények közvetlen módon kapcsolvák össze az idegek alkatával; és még a metaphysikusok is immár tanulmányozni kezdik az érzékek mechanizmusát és az ideg működés általános törvényeit. Elérkezett végre az az idő, a melyben ép oly képtelenségnek tetszenék physiologiai törvények mellőztével theoretizálni a szellemi tünetményekről, mint ha elfogadnák Stahl véleményét és fölöslegesnek itélnék az orvosi tudományban az anatomiai és chemiai kutatásokat. Ezt pedig főképen Gall befolyásának köszönjük. Ő emelte ki először kellő nyomatosággal az elvet a műszer és functiója közti szükséges viszonyról — úgy a szellemi, mint az életi tünetményeket illetőleg. Mások ez elvet csak alkalmilag mondták ki; ő ellenben főponttá tette folytonos magyarázata, részletekben való kimutatása s azon tana által, hogy minden változásnak a műszerben, szükségképen elő kell idéznie megfelelő változást a functióban is. Gall nem állítá, hogy a lélek a szervezet *származéka* »mi nem zavarjuk össze a föltételeket a ható okokkal«; * ő csak annyit állított,

* »Nous ne confondons pas le conditions avec les causes efficientes.«

hogy megfelelés van a műszer állapota és nyilvánulásai között.* Így lett egyszerre fölhíva Európa figyelme a műszerek csodálatos készletére, a melyet azelőtt oly kevéssé tanulmányoztak — kivéve ha tisztán anatómiai szempontból történt — hogy egészen Sömmeringig, Gall kortársáig, senki sem vette észre, hogy az agyvelő nagysága és a szellemi tehetség közti viszony oly tény, mely az egész állatvilágban állandóan jelentkezik. Ez az egy részlet is elegendő, hogy figyelmessé tegyen minden olvasót azon zavart állapotra, melyben a physiologiai psychologia volt, midőn Gall föllépett.

Gall befolyása a tisztán psychologiai irányban sem volt kevésbé fontos. Az emberek rendesen nem igen gondolják meg, mennyire terjesztették e befolyást még a phrenologia elleneinek iratai is, s hogy az a legközségesebb elmékig is elhatott. Mondhatni, hogy a velünk született eszmék és a szenzualizmus pártfelei közti vitának Gall vetett teljesen véget azon velünk együtt született érzelmi és értelmi irányzatok föllállításával, melyek az ember szerves alkatával vele járnak. Két oly psychologiai tényt tett ő tanának alapjává, melyek a közönséges fölfogás előtt is ismereteseek voltak mindenha, de a melyeket a philosophia különösségei mindig homályba vontak. E tények elseje az, hogy minden eredeti hajlam velünk

---

* Így mondja *Spurzheim* is: »Gall és én mindig azt mondtuk, hogy mi csak az érzéklési és szellemi nyilvánulatokat és azokat a szerves föltételeket figyeljük meg, a melyek alatt ezek megtörténnek; s hogy, ha e szót »műszerek« használjuk, akkor mi ezen csak azokat a szerves részeket értjük, a melyeknek segítségével a lélek tehetségei föltűnnek, de nem azt, hogy a lelket ezek alkotnák meg.« — *Phrenologie*, 16 l.

együtt született, melyet ép oly kevésbé teremthet a tanítás és a nevelés, a mint le nem ronthatja a rosszalás és büntetés. A második tény az, hogy az ember különböző tehetségei lényegileg különböznek és függetlenek egymástól, jóllehet bensőleg vannak egymással összekapcsolva. Ebből Gall azt következtette, hogy az elme többféle functióból áll. A műszerek többfélesége e tétel szükséges párdarabja lett, mihelyt a műszer és functió közti viszonyhoz állandóan ragaszkodott.

E két tétel a legtöbb pszichologiai tan egészébe fölvétetett, noha a másodiknak párdarabja még sokak által heves támadásoknak van kitéve. Nincs ma többé józan eszű és értelmes ember, ki Johnson híres állítását ismételné, miszerint a költészeti tehetség nem egyéb különös irányú szellemi működésnél — a minek értelmében azután Newton írhatta volna *Othellot* és Shakspeare a *Principiát*, ha épen ezt tűzték volna ki feladatokúl. »A mily messzire mehet valaki keletnek, ép oly messzire mehet nyugatnak is« — ezt meggyőző erejű bizonyításnak tartották; s valóban az volt, ha a tehetségek egysege ellenmondásra nem talált; ma azonban csalékony hasonlóságnál egyebet nem lát benne senki. Gall rendszerének egy másik fogalma is általánosan elfogadtatott, ugyanis, az érzőtehetségek elősködése az értelmiek fölött; ép úgy az érzőtehetségek alosztása hajlamokra és érzelmekre, és az értelmi tehetségeké észlelőkre és elmélkedőkre; — így jelöltetik meg a fejlődésbeli haladás az egyéniből a társaságiig, az érzékitől a szellemiig, a mely a művelődés nagy haladását alkotja, midőn a társasági diadalmaskodik az állati fölött.

Gallnak nem csak az végtelen érdeme, hogy véglegesen állapított meg több ingadozó fogalmat az agyvelőről és hogy ezt az értelmi és erkölcsi tehetségek eszközeként határozta meg; — az övé még az az érdem is, hogy teljesen átértette az összehasonlító módszer jelentőségét. Azáltal, hogy az agyvelőt a műszernek készletének és a szellemi tehetségeket e műszerek functióinak vette, — ezáltal, mondjuk, e fogalmat az egész állati világra kiterjesztette és az állatok megfigyeléseiből bizonyításokat vont le az emberről való megfigyeléseit illetőleg.

A ki a physiologia mai tanait ismeri, de a physiologia történetében nem jártas, azt hihetné, hogy e lépést könnyű volt megtenni. Ez helytelen fölfogás volna. Sőt olyannyira nem volt könnyű e lépést megtenni, hogy híres anatomusok sem teheték meg Gall előtt és híres metaphysikusok Gall óta nem követhették. Ámbár Hippokrates óta ismerték már el többé vagy kevésbbé határozottan, hogy az agyvelő a szellemi tehetségek székhelye, de nagyon is ingadoztak abban, vajjon székhelye-e az indulatok- és hajlamoknak is? Még Cabanis és Bichât e tehetséget a beleknek tulajdonították. Sőt még azok is, kik az agyvelőt tartották az értelem székhelyének — vagy azt hitték, hogy tisztán helyi székhely, de nem határozott műszer, melynek az értelem a functiója; vagy épen azt hitték, hogy az agyvelő csakis műszer, de hogy ennek mi a functiója, arról igen határozatlan nézeteik voltak; — nem volt fogalmuk arról, hogy az agyvelő műszerek készlete, nem volt fogalmuk arról, hogy minden tehetségnek meg van a saját külön műszere.

E szerint Gall fölfogása lényegileg új volt; a mely része nem volt új, időszerű volt. Még Flourens, a phre-

nologia hajthatatlan ellenfele is elismeri, hogy Gall egy ingadozó véleményét dülőre vitt: »Az a tétel, hogy az agyvelő a lélek kizárólagos székhelye, se nem új, se Galltól nem ered; helyet foglalt az már a tudományban, mielőtt az ő tana megjelent volna. Gall érdeme, és ez nem közép-szerű érdem, abban áll, hogy ő jobban átlátta ennek egész fontosságát mint előzőinek bármelyike és hogy azt bizonyítani iparkodott. A tétel benvolt a tudományban Gall előtt; mondhatni azonban, hogy Gall óta uralkodik benne.« * A kik tehát visszavetik Gall sajátos föltevését, mely mindegyik tehetségnek külön központi műszert jelöl ki, (e föltevést Prochaska csak határozatlanul fogta föl)** — azoknak is el kell ismerniök okadatainak fontosságát, melyek az elmének az agyvelőtől

---

* »La proposition, que le cerveau est le siège exclusif de l'âme n'est donc pas neuve, n'est donc pas de Gall: elle était dans la science avant qu'eût paru sa doctrine. Le mérite de Gall, et ceci même n'est pas un médiocre mérite, est d'en avoir mieux compris qu'aucun de ceux qui l'avaient précédé toute l'importance, et de s'être dévoué à la démontrer. Elle était dans la science avant Gall; on peut dire que depuis Gall elle y règne.« — *Flourens*: De la Phrénologie, 1863, 20 l.

** *Prochaska* egy rövid szakasz fölé e fölíratott tette: »A lélek különböző tehetségei az agyvelő különböző részét foglalják-e el vagy nem.« A kérdés föltétetik, de felelet nélkül marad. *Prochaska* következő szavaiból világosan kitűnik, mily ingadozók voltak nézetei: »Épen nem valótlán színű, hogy a szellem minden egyes részének megvan az agyvelőben a saját műszere, úgy, hogy külön műszere lehet az észlelésnek, ismét külön az értelem számára, s valószínűen ismét mások az akarát, képzelem és emlékezet részére.« — *Dissertation on the Nervous System*, angolra fordítva Laycock által, 447 l.

való szerves függését megállapítják. Hogy ez szükséges volt, kitetszik továbbá abból is, hogy a metaphysikusok még ma is vonakodnak azt elismerni. Sir W. Hamilton például merészen állítja, hogy: »Az elme philosophiája nem talál gyámolítást az idegrendszer kutatásaiban; az olyan tan, vagy az olyan tanok pedig, melyek *az agyvelő és szellem fölvelt parallelizmusán alapszanak*, valamennyien, a meddig a megfigyelés terjed, *teljesen* tartahatatlanok.« * Ha az ilyen férfiú, ki nem volt járatlan a physiologiában a szellemi tünemények függetlenségét taníthatta, nem kell csodálkoznunk, hogy Jeffrey, ki a természettudományokban teljesen járatlan volt, a phrenológiát megtámadtában * hasonló álláspontra helyezkedhetett: »Az igazság, nem habozunk kimondani, az, hogy legkisebb okunk sincs azt hinni, hogy az elme bármikor anyagi műszerek hatóereje folytán működne, kivéve az anyagi tárgyak észleletében vagy azon test önkényes mozgásaiban, melyben honol; és hogy ez az egész tudomány oly követelményen vagy fölvételen nyugszik, melyet sem a bizonyításnak, sem az oknak még csak árnyéka sem támogat.« *** Talán kegyetlenség két ily iróból, két ily helyet idézni; de ez idézetek bizonyítják, mily nagy szükség volt Gall munkáira.

* *Hamilton Lectures on Metaphysics*, I. 264 l. A 404 lapon szűkebb körre szorítja e képtelenséget, azt mondván, hogy »Az elme az ő alsóbb rendű megtételeiben és gerjedelmeiben az idegrendszer állapotától függ, az agyvelő fejlődése az állatok különböző fajaiban pedig [az emberben tehát nem?] megfelel értelmiségőknek.«

** Az *Edinburgh Review*ben.

*** Idézve *Combe* által: *Phrenology applied to Painting and Sculpture*, 1855, XIII l.

Az anatomia történetének némi ismerete azt is mutatja, mily szükség volt az agyvelő anatómiájának új módszerére, melyet Gall megkezdett. Elég lesz erre egyetlen mondatot idézni ellenfelétől, Flourenstől. »Soh sem fogom elfelejteni, mily benyomást gyakorolt reám, midőn először láttam Gallt egy agyvelőt boncolni. Úgy tetszett, mintha e műszert még soha sem láttam volna.«* Nem akarjuk Gall anatómiáját e helyen kifejteni vagy bírálni. Csak azon nagy érdemére akarunk figyelmeztetni, hogy a kutatás új módszerét kezdette meg. Saját eredményeit itt is mint egyebükt, csak mint előleges rámutatásokat kell fogadnunk, nem pedig mint fölfedezéseket.

Ugyan e megjegyzés vonatkozik azon termékeny nézeteire is, a melyekkel ő a psychológiát a biológiával törekedett összekapcsolni. Neki ugyan mindkét tárgyról csak nagyon tökéletlen nézetei voltak, de szempontja átfoglaló s kiválóan tudományos volt. A míg e szempont magaslatán áll és a tért mint egy panorámát veszi szemügyre, csodálatraméltó volt. Ha leszáll a részletekbe, megmegbotlik.

Ő tisztán belátta, s tisztán ki is fejezte azt az igazságot, hogy a psychologiai kutatás legfőbb akadályja azon téves eljárás, mely az emberi természetet az állatok sorától elkülöníti, és az a törekvés, mely az emberi természetet azon törvényektől akarja felszabadítani, melyek az állati életet kormányozzák. Minden kár nélkül, úgy mond (ebben azonban nincs igaza), hagyhatjuk figyelmem

---

* »Je n'oublierai jamais l'impression que j'éprouvais la première fois que je vis Gall disséquer un cerveau. Il me semblaît que je n'avais pas encore vu cet organ.« — *Flourens*, i. h. 180 l.

kivül az ember viszonyait a szervetlen világhoz ; de lehetetlen a végtelen zavarokat kikerülni, ha meg nem különböztetjük azon functiókat, melyek közösek az ember és növények között, és azokat a functiókat, melyek közösek az ember és állatok között: mert nyilvánvaló, hogy az útóbbiak az idegrendszer functiói.« * Minthogy azt találta, hogy az állatoknak oly idegrendszerük van, mely mindenben a mi lényeges, az emberével azonos s mert továbbá azt találta, hogy az állatoknak is vannak ösztöneik, hajlamaik és értelmök, melyek az emberéhez hasonlók, ha ugyan velök nem azonosak — joggal kérdezi, hogy az emberi tehetségek mivoltát és eredetét vizsgálván, nem kell-e az állatok tehetségeit szintén tekintetbe vennünk? »Az ember, a mennyiben állat, elkülönített lény-e az élő természet többi részeitől? a szerves törvények, melyek őt igazgatják, ellentétesek volnának-e azokkal, melyek a ló, kutya, majom tulajdonságait és tehetségeit kormányozzák?« ** Az itt kigúnyolt fölfogást pedig váltig vallották a metaphysikusok, kik azzal mulattak, hogy hosszú értekezéseket irtak az elméről, mint elkülönített lényiségről, mely semmi physikai törvénynek alávetve nincsen, »mert functióit önmaga által végzi és a testet legfőlebb eszköznek használja arra, hogy közvetítsen közte és a világ között.« ***

* Gall : Fonctions du Cerveau, I, 22 l. s követk.

** »L'homme, tant qu'il est animal, serait-il un être isolé du reste de la nature vivante? serait-il gouverné par des lois organiques opposées a celles qui président aux qualités et aux facultés du cheval, du chieü, du singe?« — *J. h.* 48 l.

*** »... exerçant ses fonctions par elle-même se servant du corps tout au plus comme d'un moyen de communication entre elle et le monde«.

Okadatolása minden pontjában győzedelmes. Ha erkölcsi és értelmi tehetségeink, úgymond, a szerves föltételektől függetlenek, akkor fölösleges az agyvelővel és az idegrendszerrel vesződnünk. Az ember csakis mint physikai lény tartozik a megfigyelés körébe. »Ha más részről lényeges viszonyt mutathatok ki az ember erkölcsi s értelmi tehetségei és szervezete között, következik, hogy a szerves föltételek kipuhatólása a legfontosabb tárgy, mely a physiologust foglalkoztathatja; és ha bebizonyíthatom, hogy e szerves föltételek: az agyvelő és részei, akkor belátjuk az agyvelői functiókról szóló tan lehetőségét — oly tanét, mely megismerteti a műszereket, melyek használatnak valamennyi hajlamunk, valamennyi érzésünk s valamennyi tehetségünk nyilvánulásában.« *

A föladat kényes és nehéz. Benrejlő nehézségén fölül a metaphysikai előitéletek is homályt vonnak reá. »A metaphysikusok minden pillanatban lassítani igyekeznek a természettudósok haladását; a methaphysikusoknak kell általában azt a tudatlanságot tulajdonítani, a melyben az ember igazi mivoltát illetőleg még mindig vakoskodunk.« ** Ezek a doktorok »a lélek székhelyét« keresik, melyet majd itt majd amott találtak. »A helyett, hogy egyszerűen a tüneményeket keresték volna, philosophiai agyasságokra szorítkoztak, mint ez még ma is szokásos; a lélek legbensőbb mivoltáról végtelen elmé-

---

* *Gall*: Fonctions du Cerveau, 189 l.

** »A tout moments les métaphysiciens viennent ralentir les progrès des naturalistes; en général c'est aux métaphysiciens qu'il faut attribuer l'ignorance où l'on est encore sur la véritable nature de l'homme.« — *Id. m. II. 4 l.*

lődéseket folytattak.« * A lélek egysége a testtel és egy közvetítő működés lehetsége — a kérdés, vajjon az érzékek és képzetek az agyvelőre való benyomások eredményei-e és hogy rajta nyomokat vagy másolatokat hagynak-e magukról; — ezek voltak a vita kedvelt tárgyai. Valamennyien mellőztettek, midőn az agyvelő funcióinak tanulmányozása kezdetét vette.

Gall az agyvelőt nemcsak az emberben tanulmányozta, hanem kutatta fejlődését az állatok sorrendjében és vele együtt az ösztönök, hajlamok tehetségek s fejlődését is. Tudta, hogy e módszer a materializmus rettegett vádját ki nem kerüli; de minthogy a materializmust visszavetette, a félreértés zajos lármája őt legkevésbé sem háboríthatta. »Ha azt mondom, hogy tehetségeink gyakorlata anyagi föltételektől függ, nem azt értem, hogy tehetségeink a szervezet *származékai* volnának; ez annyit tenne mint összezavarni a föltételeket a hatóókokkal.« ** Egy külön fejezetet szentel a materializmus e vádjának, melyben ezt mondja: »Mindig kinyilatkoztattam, hogy a léleknek valamint a testnek mivoltát megvizsgálatlanul hagyom és hogy tehetségeik bármelyikének lényegét sem akarom megmagyarázni. *En a tüne-*

---

* »Au lieu de rechercher simplement des phénomènes, on se bornait, comme c'est encore l'usage, à des subtilités philosophiques; on s'épuisait en spéculations sur la nature intime de l'âme.«

** »Quand je dis que l'exercice de nos facultés dépend des conditions matérielles, je n'entends pas que nos facultés dépendent des conditions matérielles, je n'entends pas que nos facultés soient un *produit* de l'organisation; c'est serait confondre les conditions avec les causes efficientes.« *I. m. I. 189 l.*

ményekre szorítkozom.» * Ő az állatokban és az emberben jelentkező tüneteményeket törekedett anyagi föltételekkel összekapcsolni; ez a törekvés kiválóan philosophiai volt, ámbár eredményei, mint látni fogjuk, nem voltak igen szerencsések.

3. §. Gall módszere.

Az előbbi sorokban fölhoztuk, miben járult Gall a valódi psychologia megalapításához, s rámutattunk egyzersmind Gall módszerének főbb elemeire, Föladatunk most az elemeket összefűzni s pontosabban meghatározni azt az értéket, melyet róluk való fogalmának kell tulajdonítanunk. A szempont fontos. Azzal, hogy ő a psychológiát a biologia egyik ágának tekintette, mely ennélfogva valamennyi biológiai törvénynek alá van vetve és biológiai módszer szerint üzendő — azzal, mondhatni, hogy a tudománynak alapját vetette meg.

Melyek voltak a kutatás azon segédeszközei, melyeket a biologia neki szolgáltatott? Zoologiai megfigyelések voltak azok, megmagyarázva anatomiai, physiologiai és pathologiai rámutatások által. Az állatokban és emberekben jelentkező tünetemények összehasonlítottak és osztályoztattak; minden eredeti tehetség valamely külön műszerre ruháztatott, mely e tehetség műszerének mondatott, mert állandóan jelen volt ha a tünetemények voltak jelen, mert távol volt, ha a tünetemények voltak távol, és meg volt sérülve, ha a tünetemények szabálytalanok voltak.

---

* Gall : Fonctions du Cerveau, 223 l. ff. Az egész szakasz elolvasásra méltó.

Volt még a kutatásnak egy másik és szintén fontos eszköze, melyet Gall mellőzött: ugyanis, a subjectiv elemzés — egy eszköz, mely annyira fontos, hogy néhány psychologus, kik különben a biologiai kutatás fontosságától át vannak hatva, azt állítja, hogy a psychológiát külön tudománynya kell tenni, s azt főkép ez az elemzés vezetné. Azonnal kifogom mutatni, mily következményekkel járt Gall rendszerére nézve, hogy ő ez eszközt teljesen mellőzte. A módszerről való általános fölfogásának ez az egyetlen lényeges hiánya.

A legfölszínesebb vizsgálat is kideríti már e módszer újjoltát, fontosságát és roppant birósságát. Újjolta szabatosságában áll. A mit azelőtt csak habozva tartottak a kutatás szükséges eszközének, s a mit több vagy kevesebb sikerrel alkalmaztak, arról ő belátta, hogy mulhatatlanul szükséges s hogy rendszeres egymás mellé rendelésre szorúl. A physikai és erkölcsi világ viszonyai, a test befolyása a lélekre és a léleké a testre határozatlanul és mellékesen elismertettek ugyan, sőt Cabanis kísérletet is tett rendszeresítésökre. Elismerték az idegrendszer és a szellemi functiók közti általános viszonyokat is, de szoros bizonyítást adni senki sem kísértette meg. Senki sem kísértette meg a physikai és erkölcsi tünetmények titokzatos mechanizmusát leleplezni. Az orvosok tapasztalata különböző föltűnőbb tényt jegyzett föl, melyek azt mutatták, hogy valamely eszme lefolyása oly physikai eredményt szült, mely egy physikai hatószer által előidézetttel azonos. Ismeretes volt, hogy érzékeny betegekre hatással van az a hiedelem, mintha hajtószert vettek volna be, ámbár a bevett labdacsk kenyérből volt csinálva; tudták, hogy ki attól tartott, ha netán tévedés-

ből hánytatót vett volna be, gyakran valóban hányt is, ámbar tiszta víznél erősebb hánytatót nem vett be; tudták, hogy a lukasfog-okozta idegfájdalom gyakran azonnal megszűnik, mihelyt a beteg a fogorvos szobájába lép. Az ily esetekkel — s van számtalan hasonló — egyszerűen úgy bántak el, hogy a képzelődésnek tulajdonították őket. Ép oly joggal lehetett volna azokat a differencialis számvetésnek tulajdonítani.

Ime ily könnyen fogadnak el üres szóbeszédet — pontos fogalom helyett. Azt nem tudakolta senki, minő alkatbeli föltételek által hat a képzelődés a belekre vagy a fogakra; azaz a physikai szervezetnek mely részei hozattak a kép által működésbe? A képzelet autokratikus és semmi föltételeknek alávetve nem volt. Ezek a naiv methaphysiologusok, akik a képzelődést teljesen szabad hatóerőnek nézték, melyet anyagi föltételek meg nem kötnek, a mely képes mindenütt cselekedni, mert (szellemi lévén) nem székel sehol és nem is lehetett székhelye — ezek nem érezték szükségét, hogy az eredmények létrehozására valamely külön mechanizmust fedezzenek föl. Azok a physiologusok azonban, kik tudományos magyarázatot kerestek, a kik azt hitték, hogy az idegrendszer minden cselekedete határozott föltételek közt és határozott mechanizmus folytán folyik le — ezek nem elégedhettek meg üres szóbeszéddel, hanem ki akarták mutatni, minő úton halad a képzelődés, mely a fogra hatván, megszünteti a fájdalmat, a belekre hatván a kenyérlabdacsokat hajtószerekké változtatja s ártatlan italt hánytatóvá tesz.

Igaz ugyan, hogy Gall nem tett kísérletet az erkölcsei és physikai folyamat mechanizmusának fölfedezé-

sére; physiologiai ismerete sem volt elég széles és pontos arra nézve, hogy részéről ily kísérletet igazolhatott volna. De ő a szellemi mechanizmusról határozott eszméket igyekezett azon határozatlan általánosságok helyébe tenni, melyek akkoriban a tudósok közt közönségesek voltak; nem elégedett meg azzal, hogy a szellemi tehetségeket az idegrendszernek általában tulajdonította, hanem azt törekedett kimutatni, hogy az idegrendszernek melyik része működik mindegyik külön tehetségben. A kísérlet eredménytelen volt; de azért egyike volt azon magvető fogalmaknak, melyek a tudományt gazdagítják. Föltevése nem állhatott meg az igazolás előtt; de azért fölvilágosító föltevés volt, mert ismert tényeket gyűjtven egybe és kutatásra híván föl, alkalmazni lehetett reá mégis az igazolás procezuszát. Comte összehasonlítja Gall föltevését a Descartesével. Ámbár a tudomány a »keringéseket« visszavetette, mégis igen hasznos előleges célrt szolgáltak. »Descartes a keringések által a világ alkatát fölzsabadította a természetfölötti hatóerőktől, a metaphysikától, a lényiségektől; föltevén az igazi problémát, föltevésen meg is oldotta;«* — ép így mentette meg Gall a szellemi functiók problémáját a metaphysikától és biologiai problémává tette. Még tanulságosabb az az összehasonlítás, melyet Comte Gall és Broussais között fölállít. Oly időben, midőn a lázakat lényeges betegségeknek tartották, beteges lényiségeknek, melyeknek lefolyása az

---

* »En effet, par le tourbillons, Descartes arrachait la constitution du monde aux agents surnaturels, à la métaphysique, aux entités; posant le véritable problème, il le résolvait hypothétiquement.« — Littré: Auguste Comte et la Philos. positive, 1863, 542 l.

élő test állapotaival összefüggésben sem állott, akkor látta be már Broussais a lángész szemével, hogy a pathológiának nem szabad egyébnek lenni a physiologia egy különös eseténél, belátta, hogy a betegségek a *rendes* functiók *rendellenes* állapotai. Ezért azt a föltevést állította föl, hogy a lázak a bélcsatorna gyuladásának csak különböző alakjai. A föltevés tévesnek bizonyult; a tudomány visszavetette; de elve igaz volt és ezt a tudomány szentesítette.

Gall föltevése e három tételen alapszik: 1) a szellemi tehetségek az agyvelői műszerek működései; 2) a psychologia a biológiának egy része; és 3) minden kísérlet, mely a szellemi szervezetet el akarja választani a physikaitól s e kettőt két egymástól független tényezőnek nézi, szükségképen tévedésre visz. Szokásban volt a szellemi tünetényeket az életiektől elválasztani és külön tanulmányozni. Gall a visszaállítás kanonját követte (Előfejtegetések 54. §.), mely szükségesnek mondja, hogy a psychologiai elemzés physiologiai elemzéssel egészítendő ki. Ez alapon kifejtett föltevése az volt, hogy az erkölcsi és szellemi tehetségek számszerint huszonheten vannak, mindegyiköknek pedig a nagy és a kis agyvelő kanyarékainak (convolutions) határozott részei szolgálnak műszerül. Föltevése e szempontból nézve: Phrenologia. Mint-hogy a koponya külső alakzata az agyvelő alakzata szerint képződik, ezért a műszerek úgy helyzet mint térfogat szerint pontosan megjelöltetnek a koponya topographiája által. Ez a kranioskropia.

Minthogy itt csakis a módszert vesszük szemügyre, zavarná fejtegetéseinket, ha itt e föltevés vizsgálatába bocsátkoznánk, a mire utóbb úgy is retérünk. Csak a

kutatások roppant nehézségére és terjedelmére akarok egyelőre utalni, melyeket e föltevés megkövetelt. Ki fog ebből tűnni, mily elhírtelenkedve és értelmetlenül jártak el Gall követői, midőn nem ismerték föl nyomban azon föltevésnek tisztán kísérleti mivoltát, melyet vakon fogadtak el végleges elméletül. Természetes volt, hogy Gallnak magának nem voltak kétségei s hogy azt hitte, hogy birtokában van mindazon ismereteknek, melyeket rendszere megkövetelt. Követői ellenben még nagyobb bizalmat tanúsítottak; ez azonban csak azt tanúsítja, mennyire voltak a biológiában járatlanok s mily kevésbé hatotta át őket a tudományos skepticizmus igaz szelleme.

A phrenológiát az agyvelő physiologiájának lehet tekinteni, vagy pedig oly művészetnek, mely a jellemet a koponya segítségével ismeri föl, azaz kranioskopiának. Gall, úgy látom, mind a kettőt értette; és valóban, *ha* physiologiája helyes, akkor kranioskopiájának utalásait szintén el kell fogadni; ámbár képzelhető, hogy phrenologiája tévedések halmaza, míg kranioskopiájában mégis van empirikus igazság. Nem mondom, hogy a kranioskopia igaz; azt sem mondom, hogy a physiognomia vagy kézolvasás igaz. Képzelhetjük azonban, hogy a külső alak és a szellemi arravalóság közti találkozás megfigyelése bizonyos empirikus pontosságot érhet el, mely elégséges egy oly ügyesség vagy művészet megállapítására, mely teljesen független a velejáró agyvelői physiologia igazságától vagy tévedésétől. Igaz lehetett például Lavater physiognomikája, ámbár physiologiája tiszta képtelenség.

A phrenológiát e szerint el lehet különíteni a kranioskopiától és külön méltatni is; megvannak mindegyik-

nek a saját bizonyító okai, jóllehet kölcsönösön magyarázzák egymást. A kranioskopiáról nem kell már egyebet mondanunk, mint hogy Gallnak e kutatásokban alkalmazott módszerét összefoglaló erő és elmeél jellemzi. Nem mondom, hogy föltevése nem volt reá befolyással. Nem állítom, hogy tényei mindig pontosan volnának magyarázva, vagy az ellenkező tanúságok pártatlanul mérlegelve. Gall ember volt. Bármily megszóritás mellett is meg kell azonban engednünk, hogy a zoologiai, pathologiai és pszichologiai tények oly rendkívüli halmazát senki azelőtt egybe nem gyűjtötte, ki e nehéz tárggyal foglalkozott. Azonfelül oly adatok voltak ezek többnyire, melyekhez az igazolás hozzáférhetett.

Máskép áll a dolog a phrenológiával. A phrenologia az agyvelő physiologiája akar lenni; s épen a módszer, melynek megállapítása Gall dicsősége, oly nagykorú és összefoglaló kutatásán alapszik a biologiai tényeknek és törvényeknek, hogy minden föltevést egyszerűen csak föltevésnek, azaz kísérletnek kell tekinteni, mely a tényeket valamely hasznosítható sorrendbe akarja hozni — s pedig mindaddig, míg az idegműködés törvényeit bizonyosan föl nem ismerték és mindenik műszer funkcióját minden kétség fölé nem helyezték. Gall magyarázó föltevést állított föl. Ezt igazolni kellett. Az agyvelő új physiológiáját meg kellett vizsgálni az anatomia, physiologia, pathologia és zoologia szempontjából. S mi volt eredménye? A kik idáig figyelmesen követtek, elfogják ismerni, hogy nem becsmérlem Gall kiváló tehetségét midőn azt állítom, hogy physiologiája az agyvelőről egyáltalában nem egyeztethető össze az újkori természettudomány fölfedezéseivel és hogy tételei — amennyiben

mi az idegrendszert ismerjük — egytől-egyig tévesek. Erről alább többet.

Gall elhírtelenkedve járt el. Kénytelen volt vele. Föltevése nem várhatta be a tudomány késő fölvilágosításait; hatalmas ösztön rejlett ő benne a tudományra s egyelőre összefűzte az akkor ismert tényeket. Gall a psychologia Keplerje volt. Közetői Newtonnak mondják. Talán a mesterükben vetett bizalom következése, hogy míg egyrésről minden phrenologus Gall, Spurzheim és Vimont óta kizárólag kranioskopiával foglalkozik, és sokan az anatomusokról és physiologusokról még megvetéssel is szólnak — más oldalról meg azt találjuk, hogy gondosan fürkészik a physiologia és pathologia tanúbizonyságait, valahányszor ezek nézeteikkel összehangzanak, és hogy bátran állítják, hogy a phrenologia az idegrendszernek egyetlen igaz physiologiája. Ez állítást készséggel ismétlem, ha a kifejezéseket némileg módosítjuk s a mondat így hangzik: — »A phrenologia oda igyekszik, hogy az idegrendszer igaz physiologiája legyen; ha a physiologia tökéletes lesz, akkor tökéletes lesz a phrenologia is.« Egyelőre azonban azt találjuk, hogy a physiologia bevallja tökéletlenségét — bevallja, hogy gyermekorát éli, míg a phrenologia azt állítja magáról, hogy tökéletes, felnőtt — és kifejlődött. Helyesen megfontolva maga ez az állítás a mai értelemben vett phrenológiának elítélése. Vagy talán azon állítása, hogy tökéletes vagy majdnem tökéletes rendszert alkot, nem zár-e valóban teljes tudatlanságot magába a tárgyat illetőleg, teljes félreértést a bonyolt problémát illetőleg, melyről azt híreszteli, hogy megoldotta? Oly korban, midőn a tudomány három gravitáló test problémájának megoldását nehéznek

találja, azt állítják a phrenologusok, hogy nem találnak nehézséget az oly bonyolt erők eredményének kiszámításában, mint a milyenek a jellemet alkotják. Oly korban, midőn mindenki, ki a dologgal foglalkozik, elismeri, hogy az idegrendszer alig értjük, azt állítják, hogy a rendszer szellemi functiói meg volnának állapítva. Oly korban, midőn a physiologia oly rohamosan halad, hogy egy-egy évtizedben a legtöbb könyv elavúl, változatlan marad egy psychologia, mely megis azt állítja magáról, hogy e haladó tudományon alapszik.

Gall helyes úton járt midőn első nagy művét így czimezte: *Az idegrendszer anatómiája és physiologiája*.^{*} Utódai letértek ez útról. Ámbár Gall az idegrendszer anatómiájának és physiologiájának fejtegetéseiben határozottan kinyilatkoztatja,^{**} hogy a műszer és functió tanulmányozásának karöltve kell haladnia, s hogy ő ennél fogva műveit csakis »egy tökéletesebb műhöz való kísérlet alapjának« tekinti; követői mégis ezzel és minden philosophiai megfontolással ellenkezőleg elhanyagolták a physiologiát a kranioskopia kedvéért. Egyikök sem tett kísérletet, hogy a Gall által oly szerencsésen megkezdett irányban valamely fölfedezést tegyenek, vagy akár csak bővítsenek is. És ez elhanyagolás eredménye kétféle volt — először az, hogy Gall és Spurzheim óta a phrenologia egyetlen lépést sem tett előre; másodszor meg az, hogy

---

^{*} »Mindenki, így szól, a ki meg van győződve arról, hogy az agyvelő részeinek alkata szükséges és közetlen viszonyban van az ő functióival, természetesnek fogja találni, hogy e kettőt egymással egyesítjük s egy és ugyanazon tanegésként tárgyaljuk.« — *Anat. et Phys.* préf. XXV. l.

^{**} V. ö. *Anat. du Syst. nerveux* című művét, I. k. 95 és 271 l.

Európa valamennyi kiváló physiologusa, ki az idegrendszer tanulmányozásával foglalkozik, egyhangún visszaveti az olyan elméletet, mely a tudomány haladásával lépést nem tart. A phrenologusok nagyon könnyen mellőzik a physiologusok egyhangú ellenzését, a melyet előítéletnek tulajdonítanak, vagy pedig annak, hogy azok »nem tanulmányozták eléggé a phrenológiát«; a pártatlan szemlélő azonban világosan belátja, hogy az előítélet követelte engedményeket leszámítván, az ellenzésnek főképp az az oka, hogy a phrenologusok által megállapított tények épen nem férnek össze azon tényekkel, melyeket a tudomány eddig följegyzett. Ha a phrenologusok megismerkedtek volna azzal, a mit a physiologusok lassanként fölfedeztek, belátták volna, hogy bizonyára több az, mint pusztá előítélet; ha az idegrendszer oly kitűnő ismerői mint Serret, Flourens, Majendie, Leuret, Longet, Lélut, Lafargue, Baillarger, Müller, Valentin, Gratiolet, Vulpian, Wagner és Schiff — a phrenologia ellen nyilatkoznak; ámbár mindegyikök készséggel elismeri, hogy Gall anatomiai módszere fontos, és hogy kész Gall bármely eredményét is elfogadni, ha igazolható. A tekintélyek nem okok; de az egyértelműségnek e pont körül megvan a maga oka. Épen nem vagyok hajlandó valamely tant a körülötte sereglő nevek száma szerint megbecsülni; nem mellőzhetem azonban aényt, hogy itt a legkülönbözőbb iskolákhoz tartozó physiologusok valamennyien elvetik a Gall által fölhozott tényeket ép úgy, mint az általa előadott tanokat; és ez az egyértelműség annyival szembeszökőbb, mert alig van csak egy kiválóbb férfiú is a másik párton. Nem korholom a phrenologusokat, hogy miért nem támogatták a physiológiát a

saját munkásságuk által; de kénytelen vagyok anak következményeire utalni, hogy nem jártak a Gall által megkezdett úton s hogy pusztán a kranioskopia gyalogútját tapossák. Az elhanyagoltatás, a melyről panaszkodnak, csakis annak tulajdonítandó, hogy elnagyzott vázlatot tökéletes tudománynak mondanak és hogy koruk tudománya mögött maradnak a helyett, hogy vele együtt haladnának. Nem szenvedhetik el az ellenmondást és azért szemet húnynak a nehézségek előtt; képtelenek elveiket a physiologia elveihez alkalmaztatni s azért megvetően szólnak az ellenvetésekről mint »puszta elméletről« és »teljesen megállapított tényekre« húzódnak vissza.

E pontot nem szabad mellőzni. Gall érdeme, hogy a psychológiát a biologia egyik ágává tette. Nem szabad egy forradalom megindítását javára betudni és ennek következményeit illetőleg őt minden felelősség alól föloldani. Gall nemcsak elfogadta a phrenologia álláspontját, hanem határozottan ki is nyilatkoztatta, hogy koponyakutatásai avégből szükségesek, hogy a megfigyelés által az agyvelő különböző részei functióinak ismeretéhez eljussunk.* »Úgy tesznek, mintha járatlanok volnának a physiologiában, panaszolja, s nem ismernének sem bennünket, sem a munkáinkat máskép mint a kranioskopusok kranioskopiájának szempontjából.«** Joggal nehezelt azon ellenfelekre, kik a közönség figyelmét valódi kutatásaitól a kranioskopia elleni gúnyolódások által akar-

---

* *Fonctions du Cerveau*, II. k. 33 l.

** »Mais on affecte d'ignorer la physiologie et de ne connaître nous et nos travaux que sous le point de vue de *cranioscopie de cranioscopes*.«

ták elfordítani. Broussais pedig, midőn tanítványa lett, még a psychologia nevét is visszavetette. »Nem. uraim, a phrenologia korántsem psychologiai rendszer, nem szabad e körön belül oly minőségeket elfogadni, melyek föltevéses elméleteket szülnek. A phrenologia az agyvelőnek physiologiája: ime a szó valódi fogalma.« *

Igaz — s ez igazolja némileg Gall utódjait, hogy a mennyiben az ő föltevésének e kranioskopia valóban kiinduló pontja volt és igazolásának eszköze, annyiban Gall nagy súlyt helyezett reá; azt állította, hogy neki köszönjük »a physiologiát s ennélfogva az agyvelő pathologiájának leglényegesebb részét.** És e naiv és csodálatos mondatot teszi hozzá: »Nincs más lehetséges eszköz az agyvelői szervek functiójának fölfedezésére; minden más műszer legfőlebb annak megerősítésére szolgál, a mit a koponya megtekintése fölfedezett.« *** E megjegyzésből kitűnik, a mit minden biologus, a ki Gall műveit olvassa mindjárt észre is vesz, hogy Gallnak végtelenül tökéletlen nézetei voltak arról, a mi a physiologiát megalkotja s hogyan kell azt tanulmányozni. Hogy a koponya különböző alkatának megvizsgálású a jellem-magyarázás művészetéhez vezethetett, érthető; de hogy egyáltalán

---

* »Non, messieurs, la phrénologie n'est point un système de psychologie: nous ne devons pas admettre dans cette enceinte des qualifications qui suggèrent des théories hypothétiques. La phrénologie est la physiologie du cerveau; voilà quelle doit être la véritable acception de ce mot.« — Broussais: Cours de Phrénologie, 1836, 2 l.

** »... une physiologie et par conséquent la partie la plus essentielle de la pathologie du cerveau.«

*** *Fonctions*, II k. 35 l.

azon ideg-anyag functióinak fölfedezéséhez is vezethetett, melynek a koponya oltalmazó födelét képezi — még ha föl is tesszük, hogy az alkatok egészen pontosan viselik az anyagok alakjainak képét — ezt bizonyára nincs az a physiologus, ki elképzelhetné. És Flourensnek teljesen igaza van, midőn azt állítja, hogy Gall megalakotta ugyan nekünk az agyvelő anatómiáját de philosophiáját nem is sejtí. Az ő phrenológiája legfőlebb psychologia, de nem physiologia.» * Gall belátta ugyan, hogy lehetetlen a műszerek egyszerű megtekintéséből a functiókat fölfedezni, de megelégedett a pusztá megtekintéssel és soha a kísérlet mellőzhetetlen eszközéhez nem folyamodott. »Századokon keresztül, úgymond, összezavarták ez inakat és a szálakat az idegekkel, a szív szervezete pedig oly kevésbé vitte az anatomusokat functiójának föl ismerésére, hogy az eleven ereket (les artères) légvezető csöveknek tekintették.« ** Teljesen igaz; s mit tanulhatni ebből? Nyilván azt, hogy szükséges a functió kísérlet által meghatározni, ha a megfigyelés ki nem mutatja. S mégis épen ez volt az a következtetés, melyet Gall nem akart elfogadni; soha maga kísérletet nem tett; mások kísérleteire nem hajtott. Neki tényleg nem volt más módja a functió meghatározására, mint az alkat és jellem találkozásának fölőtte csalékony megfigyelése. Tana anatómiai bizonyítását követelte azon fontos tétel-

* *Flourens*, i. m. 188 l.

** »On a pendant des siècles entiers confondu les tendons et les ligaments avec les nerfs, et l'organisation du coeur a si peu conduit les anatomistes à la connaissance de ses fonctions que les artères ont été considérées comme des tubes conducteurs de l'air.« — *Réponse au Rapport de M. Cuvier*, 245 l.

nek, hogy az agyvelő a műszerek készlete volna. E műszerek mindegyike meghatározásra szorult. Szerencsétlenségére azonban a tudomány nem haladt még akkoriban annyira, hogy neki a szükséges anyagot szolgáltatva volna; ő pedig nem volt eléggé járatos a biologia tudományban, hogy pontos fogalmat alkothatott volna magának arról, hogy egy műszernek mi a lényege. *

Az agyvelő kanyarékait Gall több különböző részre osztotta, melyek közül mindegyik egy külön tehetségnek volt műszere; e kanyarékok valósággal nem különböznek egymástól jobban, mint egy darab bársony különböző redői; kevés elmélkedés is kimutatja, mily képtelenség föltenni, hogy e bársony egyik része más tulajdonságokkal volna felruházva mint bármely más része, pusztán azért, mert fölszínének más a helyzete. A szövet, a melyből a kanyarékok állanak, minden redőiben ugyanaz; és hogy a kanyarékok *puszta formájának* legkisebb köze sincs a pszichikai tehetségek mivoltához, nemcsak *a priori* nyilvánvaló, hanem be van bizonyítva *a posteriori* is azáltal, hogy a tehetségek megvannak oly állatokban is, a melyeknek kanyaréktalan az agyvelőjük. Erről alább többet.

---

* »Az anatomusok az ily fölosztást valamennyien teljes joggal mondják kérdésesnek és helytelennek; minthogy ugyanis e fölosztás nincsen alávetve az anatomiai philosophia egyetlen szigorú fogalmának sem arról, hogy mily különbség van a műszer és a műszernek része között — ennél fogva, mondhatni szinte végtelen sok alosztást foglal magába, a melyeket minden phrenologus, úgy látszik, tetszése szerint még szaporíthat.« — *Comte: Cours de Philos. positive*, III k. 819 l.

Gall tökéletlen fogalma a műszerről és functióról akadályozta meg őt annak fölismerésében, hogy a functió meghatározásának ezen módja igen csalékony. Mit mondott volna ő az olyan physiologusról, ki hallván, hogy a máj epét és czukrot képez, az epeképzés tulajdonságát a máj egyik részének és a czukorképzés tulajdonságát a másiknak tulajdonítá, ámbár a részek közt semmi alkatbeli különbség meg nem figyeltetett volna? Vagy az olyanról ki a vese különböző részeinek ép oly különböző functiókat tulajdonított volna, mint ő tulajdonít az agyvelő kanyarékainak? * Teljesen igaz, hogy egy műszer megtekintéséből nem nyerhetünk fogalmat functiójáról; ez az igazság pedig azon phrenologusokkal, a kik nem egyszersmind physiologusok is, nem vétette észre azon szükségességet, hogy mégis mindig az anatómiát kell minden physiologiai elemzés alapjává tenni. A tápláló csatorna megtekintése soha sem födné föl előttünk, hogy functiója a megemésztés. Mindazáltal az emésztés functiója — a közönséges ember durva fölfogását számba nem vévén — csakis úgy érthető, ha szigorúan elemeztük a száj, a gyomor és a belek különböző proczeszusát; mind-egyikök megértésére pedig minden mirígynek külön el-

---

* Ha azon esetekre hivatkoznék, melyekben a czukorkepzés tulajdonsága a máj egyik részének nagyobb vagy kisebb fejlődése szerint erősebben vagy gyöngébben mutatkozik — úgy ez inductiót ama másik döntené meg, mely teljesen meggyőző erejű s a melyre azon szabályt építették, hogy alkatbeli különbségek nélkül nem lehetnek tulajdonságbeli különbségek sem; még kevesebb bizonyító erőt lehetne pedig az oly inductiónak tulajdonítani, mely csupán találkozó esetekre van alapítva, a melyek épen nem állandók.

választást és minden elválasztásnak külön hatást kell tulajdonítanunk. Az olyan physiologust, ki azt emésztést bármely más úton-módon törekednék megmagyarázni, joggal érné minden európai biológus megvetése. Ha a phrenologia az idegrendszer physiológiája, akkor le kell mondania Gall megközelítő módszeréről egy szigorúbb tudományos módszer javára; és mint Comte helyesen megjegyzi: mielőtt a phrenologusok helyet foglalhatnának a tudományos férfiak sorában az anatómiai munkálatok egész sora által kell újra megkezdeniök az agyvelő apparatusának alapvető elemzését és egyelőre el kell tekinteniök a functiók minden fogalmától.« *

4. §. A módszer alkalmazása.

Az emberek és állatok megfigyelése szolgáltatotta Gallnak az anyagot, melyből ő a szellemi tünetmények kezdetleges vázlatát megalkotta; bármily hiányos volt is e vázlat, megvan az a nagy és maradandó érdeme, hogy inductiv alapon nyugszik. A helyett, hogy a tehetségek rendszerét a lélek mivoltáról vagy a szellemi állomány egyszerűségéről szóló valamely *apriori* képzelményből származtatta volna le; a helyett hogy a rendszert bizonyos logikai és pszichológiai hagyományokból, vagy pedig szóelemzésekől származtatta volna le, melyek valamennyi tehetségeinket átalakított érzékeknek tüntetik föl — inductiv úton törekedett bizonyosságot szerezni arról,

---

* *Philosophie positive* III. k. §21 l. Comte kedvezően nyilatkozik Gallról; lásd azonban megjegyzéseit a tehetségek szaporításáról, §23 l. s. követk.

hogy mik az eredeti tehetségek, kikutatván, hogy melyek nyilatkoznak közülök külön. »Hogy Gallban, úgymond Combe, mily csekély volt a hajlam egy elmélet föltalálására, kitünik abból, hogy azon adatok, melyekkel először lépett a közönség elé, oly annyira szét vannak hányva, hogy a rendszeresítésre való közönséges ügyelés sincs meg bennök. Egyetlen célja, úgy látszik, az volt, hogy a természetben megfigyelt tényeket őszintén és híven adja elő, s hogy érdemük szerint való méltatásukat az időnek s a további kutatásoknak engedje át. Mihelyt azonban a megfigyelés a tények nagy halmazát napvilág elé hozta, s mihelyt a tehetségek functióit philosophiai szemmel nézték, a szellemi philosophia rendszere az eddigi zűrzavarból mintegy önkényt látszott kiemelkedni.«*

Épen a rendszer e megalkotásában volt a subjectiv elemzés hiánya oly kártékony. A megfigyelés ropant sok anyagot gyűjtött egybe, ez pedig elsietve és rendszeretlenül elnagyoltatott. Birálat nem kísért a megfigyeléseket és az elemzés nem egyszerűsítette bonyoltságukat. Spurzheim és Combe többrendbeli javítást tettek az elnevezéseken s az egész rendszert alkalmazhatóbbá tették. Egyiküknek sem volt azonban csak sejtelme is arról, hogy minek kellene a pszichologiai elemzésnek lennie, melyek eszközei, föltételei s mely problémákat kellene mindenk előtt megoldania? Soha senki kísérletet nem tett e fölötte fontos kérdés eldöntésére: hogyan lehet meghatározni, hogy valamely lelki nyilatkozás közvetett származéka-e egyetlen tehetségnek vagy pedig közvetlen származéka-e két vagy több tehetségnek? hogyan

---

* *Combe* : System on Phrenology, 3-ik kiad. 56 l.

lehet különbséget tenni tehetségek s esetleges tulajdonságok között, elemi megtételek és társúlt megtételek között, hatóerők és együttható erők között? E kezdetleges megközelítő induction túl egyetlen lépést sem lehetett tenni, a míg a tudományos alap megvetve nem volt. Míg tehát a metaphysikusok azt állították, hogy emlékezés, ítélés, figyelem és akarat eredeti tehetségek — Gall azt állította, hogy ezek minden tehetségnek csak módjai; Comte pedig, átalakítván vagy módosítván Gall rendszerét, azt állítja, hogy azok csakis a lelki tehetségek együttható erői. Kinek van igaza? Nyilvánvaló, hogy az eldöntés csakis a biológiai vagy pszichológiai elemzés elvének valamely pontos meghatározásából indulhat ki — azaz csakis az élettünemények szétosztásából vonható le (mint midőn a táplálás vagy a szaporodás ösztöne határozott physiologiai törvénynek tulajdoníttatik) vagy pedig csak a pszichikai tünemények szétosztásából vonható le (mint midőn egy bonyolt megtétel elemi alkatrészeire osztatik föl.)

Ily pontosan meghatározott elvre Gall nem gondolt. Ő beérte a megfigyelés kezdetleges ráutalásaival. Megfigyelte, hogy néhány ember hajlamot mutat a lopáshoz, a mi minden emberben nem nyilatkozott ily erővel, és hogy e hajlam vakon és állandóan jelentkezik — s ő egyszeriben azt következtette, hogy e specziális ösztönek megvan a maga specziális műszere. Az éleseszű Spurzheim azonban belátta, hogy ez ösztön kevésbbé specziális s hogy a lopás a szerzés hajlámának nyilvánulása. Épen így redukálta Spurzheim a fortélyosság tehetségét a titoktartás egyszerűbb tehetségére, kihagyván azon értelmi elemet, mely a fortélyosság egyedi jellemét meg-

alkotta. Gall észrevette továbbá, hogy némelyek tiszteletadásuk által tűnnek ki társaik közül s nyomban azt következtette, hogy a tiszteletadás eredeti tehetség; pedig ha csak kevésbé figyel is e tüneteményre, átlátta volna, hogy összetett mivoltú. Szerencsétlen találkozás folytán kitűnt, hogy az agyvelő azon kanyaréka, melyre Gall a tiszteletadás tehetségét az emberben ráruházta, különösen az ürüben van kifejlődve. Egy újabb phrenologus azzal az állítással magyarázza e találkozást, hogy a műszerek azonsága épen nem dönt a functiók azonsága fölött az emberben és az állatokban; — és ez öngyilkos állítást így védelmezi: Ha a tiszteletadás szellemi tüneteményét elemezzük, azt találjuk, hogy két elemből áll: 1) a hódolat iránt való elvont hajlamból; 2) azon tárgy képzetéből, melyre irányul. »Az emberi tiszteletadás minden cselekedete ily módon alakul és azon kanyarékok kombinált cselekvőségéből ered, melyek közül néhányan nincsenek meg az ürüben.*

Minő functiója van tehát e műszernek az ürüben? Castle azt hiszi, hogy az ürü jámborsága és engedékeny szelidsége a tiszteletadás ez ösztönéből származnak. Broussais benne a nyáj azon hajlamát látja, hogy mindig a kolompost követi.** E magyarázat elfogadhatónak tetszik, míg az oroszán vagy a tigris agyvelejét meg nem vizsgáljuk, a hol pedig ugyanazt a műszert találjuk.

---

* Toute acte de vénération humaine s'accomplit de cette manière et dérive de l'action combinée de circonvolutions dont plusieurs n'existent pas dans le mouton. Castle, Phrénologie spiritualiste, 1862, 19 l.

** Broussais: Cours de Phrénologie.

Leuret erre tréfásan azt jegyzi meg: »A tiszteletadás műszere ez utóbbiaknál, meg kell engednünk, teljesen használatlanúl hever.« *

Nem szabad mellőznünk azt sem, hogy a phrenologusok észrevették a műszer együtttható erejét a szellemi tünemények előidézésében és gyakran sok elmeélt tüntettek ki az együtttható erőkre való utalásaikban; elmulasztották azonban egy oly elv megállapítását, mely eldönthette volna, vajjon valamely adott nyilvánulás egyetlen műszer közvetlen functiója-e vagy pedig különböző műszerek származéka-e? Innét ered azon fölötté kérdéses állításuk, miszerint az elmesség, idealitás, szín, egyéniség és eshetőség eredeti tehetségek; másokat meg, melyek ép ily speczialisok, mint például az emlékezés az adatokra vagy nevekre, visszavetnek. Ha a megfigyelés elegendő, akkor ama gyakran megfigyelt tények, hogy némelyek fontos adatokra, például gyermekeik születésük napjára sem emlékezhetnek, míg mások ellenben rájuk nézve egészen közönbös adatokra is könnyen emlékeznek — ezen tények, mondjuk, mért nem adnának jogot az adatok önálló műszerének létehez is, hiszen e tehetség nem köthető össze nagyobb joggal az egyéniséggel vagy eshetőséggel, mint akár az elmesség az összehasonlítással.

Hatásosan bírálja Gall a psychologusokat. Miután felszámolja, mily különféleképen és ellenmondóan osztályozták az elemi tehetségeket, megjegyzi, hogy akár két tehetséget, akár hármát négyet vagy hetet foglaljon

---

* »L'organe de la vénération pour ces derniers, il faut en convenir, et un organe parfoitement inoccupé.« — *Leuret*: Anatomie comparée du Système nerveux, 1839, I. 568 l.

magába az ily osztályozás, a tévedés mindig ugyanaz — elvonásokat tehetségeknak néznek. »Egyikök sem jelöl ösztönt, hajlamot, tehetséget vagy bármely meghatározott erkölcsi vagy értelmi tehetséget. Hogyan magyarázhatjuk az érzéklés, figyelem, összehasonlítás, gondolkodás, vágyás által az oly ösztönök eredetét és gyakorlatát, milyennek a szaporodás, a szülői szeretet és a ragaszkodás ösztönét vagy a tehetséget a mechanikához, zenéhez, matematikához, költészethez stb.?« Figyeljük csak meg valamely család kebelében, tagjainak élesen kiemelkedő hajlamait: az egyik büszke, a másik alázatos; az egyik veszekedő és erőszakos, a másik félénk és ragaszkodó; az egyiknek leküzdhetetlen hajlama van a lopáshoz, a másiknak még gépek szerkesztéséhez; az egyik föltűnő zenei tehetség s a másik nem tud két zenei hang közt különbséget tenni. Ugyanaz a gyermekszoba, ugyanaz az otthon, ugyanazok a tanítók, ugyanazok a társak sem eredményeznek hasonló jellemet elütően szervezett fivéreken és nővéreken. Ha, úgymond, a nevelés és környezet meghatározhatják a tehetségek irányát és teremthetnek képességeket — s közönségesen ezt hiszik — honnan van, hogy a nőtén madár nem énekel mint a him? Mért nem tanulnak a csibék búgni mint a galambok, melyekkel együtt élnek? Miért nem óvja meg minden faj az ő sajátosságait? S mindenek fölött fajhoz tartozó szülők által táplált és nevelt állatok, mért nem mutatják dajkáik képességeit? Vajjon philosophusokkal való társalgás fejlesztené-e a fiatal athletában tehetséget az elvont viszonyok felfogására s arra, hogy az okoskodás hosszú láncolatát jelképek segítségével követhesse? Vajjon egy zergenyáj társasága fejlesztené-e a bakkecskében a szarvas

tetszetős kecsét és könnyű elevenségét? Ebből azt következteti, a mit a zoologiai összehasonlítás is megerősít, hogy, ha nem is jövőnk velünk született eszmékkel a világra, de a tehetségek és képességek együtt születnek velünk. De még ez is oly megszorítást követel, melyről Gall átlátta, hogy fontos — azt ugyanis, hogy valamint az újdonszülött gyermekben nincs meg a szervezet azon érettsége, mely minden physikai functió teljes gyakorlatát megengedné — minthogy ezek a fejlődés haladásával arányosan érvényesülnek — ép oly kevésbé van meg benne az agyvelői szervezet azon érettsége, mely minden physikai functió gyakorlatát megengedné; a tehetségek növekednek és fejlesztetnek; növekedésük pedig a szervezet fejlődésétől függ.

Gall biologiai oldaláról közelítette meg Kant ama nagy elvét, mely szerint a philosophia problémáinak megoldása a gondolkodás törvényeiben keresendő. »Ha elismerik, így szól Gall, hogy az érzékek sokféle anyagot szereznek, hogy a szellem fensőbb fokú eszközök segítségével működik, és ha kimutathatják, hogy a belső ember is sokféle képességgel van fölruházva — akkor eszméinket és ismereteinket részint a külvilág tüneményeiben és okszerű alkalmazásaiban kell keresnünk, *részint pedig az erkölcsi és értelmi tehetségek velünk született törvényeiben.*« * Igaz ugyan, hogy kísérlete e törvényeket fölfedezni, nem vezetett eredményre; de e

---

* »Si l'on reconnoît, que les sens procurent de matériaux nombreux, que l'esprit travaille par le moyen d'instrument plus élevés, et si l'on peut établir que l'homme intérieur lui-même est doué d'une multitude de dispositions, nous devons chercher nos

kísérlet termékenynyé lett azon belátása által (s erre Kantban nem akadunk), hogy a szerves törvényeket magában a szervezetben kell keresnünk. Kant azokat a subjectiv elemzésben kereste.

Gall belátta azt is, hogy nemcsak a gondolkodás törvényeinek kell a szervezet törvényeiből eredniök, hanem hogy a tehetségek többfélesége, melyek létre a megfigyelés utal, szükségképen magába zárja a műszereknek is megfelelő többféleségét. Az erkölcsi és értelmi tehetségeket egészen határozatlanúl a szervezetnek vagy »a vérmérsékleteknek« tulajdonítani: meddő eljárás. A szervezet, mint egész, nem lát, ha a szem el van távolítva, nem választ el epét és nyálkát, ha a máj és nyálkás mirigy nem működnek, és nem gondolkodik, ha az agyvelő el van távolítva. Ha pedig minden physiologiai functiónak megvan a saját külön műszere, ellehetnek-e a physikai functiók az ő külön műszereik nélkül?

Valóban el kell ismernünk, hogy mindaz, a mit Gall a functiók többféleségéről s a műszerek többféleségéről szóló általános tételekről fölhoz, azt sikeresen meg is állapította. Csak a részletekben nem volt szerencsés.

5. §. A föltevés igazolása.

Miután a módszer főbb pontjait kiemeltem, hadd részletezzem röviden azon főbb okokat, melyek Gall föl-

---

idées et nos connaissances en partie dans les phénomènes du monde extérieur et dans leur emploi raisonné, et en partie dans les lois innées des facultés morales et intellectuelles. — Fonctions I. k. 84 l.

tevéésének visszavetésére kényszerítenek. Hogy e föltevés világos és termékeny fölfogás volt, már elismertem. Ezt is azonban, mint minden más fölfogást, szembe kellett állítani a valódisággal. Az ily szembeállítás után pedig vagy igazolt elmélet lesz a föltevésből, vagy pedig a sikeretlen kísérletek közé soroztatik. És vajjon mi az ötven éven át megkísérlett igazolásnak eredménye?

Mindenek előtt arra a tagadhatatlan eredményre akarok figyelmeztetni, hogy, mint minden új és fölforgató föltevést, a phrenológiát is érte a nevetségessé tétel, félreértés, ellenok és szenvedélyes megvetés támadása — de hogy ezt az ellenzést túl nem élte s rossz hírét el nem vesztette, hogy nem térítette meg sem ellenfeleit, sem ellenfeleinek utódait, hanem a felekezeti hagyomány gyöngéjét életét folytatta, hogy nem lelkesített új prófétákat és nem nevelt befolyásos tanítványokat. A heves ellenzés, fájdalom, minden új fölfogás közzétételének majdnem általános következménye ugyan — van azonban minden világ elé lépett igazságnak egy másik általános következménye is — az, hogy mindig tovább és tovább terjed és ellentálatlanul vonja az egymást követő nemzedékeket körébe. Soha a gúny fontos igazságot meg nem ölt; soha üldözés végleg el nem nyomta. Nehány tanítvány kitartása megőrzi a szent lángot a kialvástól; időjárával több komoly figyelmet kelt és ez a figyelem új bizonyítékát fedezi föl; a komoly elmék csatlakozása elriasztja a fölszínes bírálókat könnyelműségét; a gúny megszűnik s nyugodt kutatás lép helyébe. E ponton azután az új tan vagy elvész vagy könnyen talál általános elismerésre.

Hogyan állotta ki a phrenologia e próbát? A helyett hogy túlélte volna az ellenzést, hanyatlott a ritkuló ellen-

zéssel. Nem gúnyolják többé, nem hirdetik többé erköcs-telennek és — nem foglalkoznak többé vele. Mialatt a tudomány sokat elfogadott abból, a mi Gall módszeréből és eredményeiből elfogadható — nem támadt senki, ki ez eredményeket bővítette és teljesbökké tette volna; a phrenologusok egyetlen iránya sem tartott lépést az anatomianak és physiologianak fölfedezéseivel; nem bővítették semmivel Gall, Spurzheim és Combe munkásságát; nem történt semmi arra nézve, hogy e tan általános elfogadásra találjon. Itt-amott találkozik egy-egy okos ember, ki a phrenológiát elfogadja, de többnyire (mondhatnám talán mindig) olyan, ki nem igen ismeri a biologiai és pszichologiai kutatás eredményeit. Legalább nincs ma senki a hirneves physiologusok, psychologusok vagy physio-psychologusok közt, ki e rendszert vagy osztályozást többnek nézné durva és nyers föltevésnél; míg a túlnyomó többség egyenesen visszaveti mint hibás és téves föltevést.

Ime ötven évi tapasztalat eredménye. E tan talajt nem nyert, hanem vesztett. Az igazolás nem megerősítette, hanem megdöntötte e föltevést. A megfigyelés nem támogatta a kranioskopiát, és az anatómiai kutatás nem erősítette meg a physiológiát. A czáfolat döntő volt és csakis ezért ment e tan feledésbe.

Kevés tér állván rendelkezésemre, valóban tizedrészét sem idézhetem azon okadatoknak, melyek megczáfoltattak. Van azonban egynehány oly döntő ellenadat, melyek egymagukban elégségesek volnának a föltevés elfogadhatatlanságának kimutatására. A kranioskopiával kezdem — nem csak azért, mert a legtöbb tény fölött rendelkezik, hanem azért_{is}, mert ez a föltevésnek azon

oldala, melyre a phrenologusok oly bizodalommal hivatkoznak. Hogy a szellemi nyilvánulatok nagy különféleségével együtt jár a koponya alkatának különfélesége, ez oly tétel, mely magában valószínű és a phrenologusok gyűjtötte tények által majdnem bizonyosság erejére emeltetett. Valószínű, hogy a physikai szervezet minden része magában hordja bizonyos psychikai sajátosságnak is jellegét; csak magyarázhatnók is e jel*értelmét! És a meddig a phrenologusok megleégesznek azzal, hogy minden esetet fölismerjenek és följegyezzenek, melyben bizonyos nyilvánulatok és bizonyos alkatok találkoznak, hasznos dolgot mívelnek. Az ily találkozásokat azonban szigorúan meg kell határozni és mint minden más tapasztalati tény, — csakis útmutatóknak tekintendők, a mig változatlanoknak nem bizonyúltak és a mig valamely bebizonyított törvény őket egybe nem kapcsolja. Már pedig aligha fogják tagadni, hogy a megfigyelt megfelelés valamely agyvelői alkat és szellemi sajátosság között igen sok esetben hiányzik; aránylag nagy »műszereket« figyeltek már meg nehányszor igen középszerű tehetségekkel összekapcsolva; aránylag kis műszereket meg kitűnő tehetségekkel. Én e nehézséget épen nem akarom túlozni vagy túlbecsülni, sem a kivételek halmozásával állásomat kedvezőbbé tenni nem akarom; a jelen esetre azonban elég, ha csak néhány kivétel figyeltetett is meg; mert minden kivétel a tapasztalati általánosítás alól okadat ellene, mint tapasztalati általánosítás ellen, s csak úgy küszöbölhető ki, ha az általánosítás megszűnt tapasztalatinak lenni és tudományos lett. Jól tudom, hogy a phrenologusok minden kivételt úgy magyaráznak meg, hogy teljesen megvannak vele elégedve. De midőn magyaráz-

zák, elhagyják a tapasztalati megfigyelés körét s a tudományéba lépnek; e szerint pedig magyarázatuknak csak annyi a bizonyító ereje, a mennyit neki az elmélet adhat. Hogy világosabbá tegyem, a mit mondani akarok, tegyük föl, hogy e tapasztalati általánosítás: a széles mellkas nagy izomerőnek oka — vita tárgya volna. Mint megfigyelt tény — tapasztalati tény — a széles mellkas és izomerő megfelelése becses adalék tapasztalati ismeretünkhöz. Ha e tényt ráutalásnak vesszük, senki kétségbe nem vonja; de ha oly oknak vesszük, mely valamely physiologiai elmélettel van összekapcsolva, egészen más az értéke. A physiologus azt mondhatja: ez a tény azt bizonyítja, hogy a mellkas szélessége a vér tökéletesebb oxydatióját engedi meg s azáltal fokozza az izomerőt. Az ily elmélet ellen azt a tényt idézzük, hogy széles mellkas és izomerő közt absolut és állandó viszony nem létezik; találunk ugyan erővel párosuló széles mellkast, de találunk némely hajlékony és szívós alakokban szűk mellkast, mely még nagyobb erővel párosul. A tapasztalati általánosítás e szerint meg van döntve; a magyarázatról be van bizonyítva, hogy tökéletlen; az izomerő okáról pedig ki van mutatva, hogy bizonyos más föltételtől függ s nemcsak a mellkas mekkoraságától.

Midőn a phrenologusok a tapasztalati tényeik alól való kivételeket megmagyarázzák, akkor a tiszta tudomány mezején forognak s magyarázatuk értéke és becsé csakis azon tudományos elvnek biztosságával arányos, melyre hivatkoznak; a kranioskopia művészete tehát örökké a physiologióra kénytelen visszatérni. Tapasztalati szempontból nézván a dolgot, azt kell mondanunk, hogy az eddig gyűjtött megfigyelések halmaza bizonyossá teszi,

hogy *valamely* okbeli kapcsolat létezik a koponya alkata és a jellem között. A ki e megfigyeléseket ismeri, nem fogja tagadni, hogy ezek sokkal számosabban vannak, hogysen pusztá találkozatoknak volnának mondhatók; de sokkal több pontosságra és mindenek fölött észszerű alapra van szükségük, mielőtt többnek vehetnék őket, pusztá tapasztalati ráutalásoknál. Tegyük föl, hogy száz ember, ki valamely határozott koponyaalkattal bir, szokatlan számoló tehetséget mutatna; más száz embernek pedig nagyon közönséges számoló tehetsége volna s koponyaalkatukban sem mutatkoznék semmi abból, ami az előbbi esetben a számokra vonatkozólag megállapítatott — akkor a következtetés bizonyára az, hogy kell *valamely* okbeli kapcsolatnak létezni az alak és nyilvánulat között. De hogy épen *az* az okbeli kapcsolat-e, melyet a phrenologusok vitatnak, az ily megfigyelések által bebizonyítva nincsen; és ha csak egyetlen kétségtelen kivétel figyeltetnék is meg, már ez magában is elégséges volna annak bizonyítására, hogy *az* a kapcsolat még nincsen megtalálva. Ilyen az inductiv logikának ítélete, melyet, mi elég föltűnő, a phrenologusok és ellenfeleik egyaránt figyelmen kívül hagytak. A phrenologia ellenfelei nagyon is hajlandók úgy okoskodni, hogy a kivételes esetek megdöntik a megfigyelt megfelelések eseteit; a phrenologia szóvivői pedig majdnem valamennyien úgy okoskodnak, hogy a kivételek egyszerűen meg nem magyarázott tünetények, melyek elveik érvényességét legkevésbbé sem támadják meg. Ők a megfelelés tényeihez ragaszkodnak, átlátják ellenfeleik logikai tévedését s tudják, hogy a kivételes esetek bármily nagy csoportja sem döntheti meg azt a bizonyítékot, mely *valamely* okbeli

kapcsolatot kimutat — de nem vették észre azt az ép oly fontos következtetést, hogy egyetlen kivételes eset is az általánosítás tökéletlen voltát bizonyítja s hogy, ha a kivételek számosak, nagynak kell lenni a tökéletlenségnek is.

Már pedig mi sem bizonyosabb annál, hogy a mindennapi élet és a nevezetes esetek megfigyelése számos és szembetűnő kivételt állapít meg. A phrenologia ellenfeleinek irataiban számtalan az idevágó adat. Csak egyet akarok itt megemlíteni: a számoló fiúnak, Mangiamelének esetét, melyről az alant idézett munka kitűnő értesítést közöl. *) Mangiamele, egy szicíliai pásztor fia, gyermekkorától fogva föltűnő számoló tehetség jeleit adta, ámbár sem a számtan módszereiben, sem egyáltalán a számok tudományában semmiféle oktatást nem nyert. Magatanúlt volt ő teljesen; az a gyorsaság, melylyel a legbonyoltabb arithmetikai problémákat, még pedig írott jelek segítségével nélkül, megoldotta, bámulatos volt s még a tudományos akademiát is csodálatba ejtette. A phrenológiával szemben fontos adat volt ő tehát minden tekintetben: az ily kivételes erejű tehetségnek műszerében is kellett valamely megfelelő fejlődésnek lenni. S hogy állt a dolog tényleg? A helyett, hogy koponyáján a szám műszerének tulajdonított emelkedés meglelt volna, valósággal tökéletes *mélyedés* volt e helyen. A phrenologusok aényt

---

* *Louis Piesse*: La Médecine et les Médecins, 1857. E művet a *Blackwood Magazine*-ben (1857, december) mutattam be e cím alatt: A phrenologia Franciaországban; a szövegben közölt jelentést innét vettem át. E cikkben még egyéb föltűnő esetek is idézvék.

elis érték, hiszen sokkal nyilvánvalóbb volt, semhogy kétségbe vonhatták volna; Broussais és Dumortier azonban a tény ellenbizonyító erejét azon állításukkal törekedtek megdönteni, hogy Mangiamelében a szám tehetsége valósággal nincs is különösen kifejlődve; bámulatos számvetéseit ő — lángész, képzelet és az inductió s általánosítás rendkívüli erejénél fogva végzi! A kétélű okoskodás valóban kétségbeejtő: vagy az okság, összehasonlítás, eshetőség, egyéniség segítségével (a fenforgó eset megmagyarázására e műszerekre hivatkoztak) tudott a a fiú oly csodálatba ejtő gyorsasággal és pontossággal kivonni, szorzani és osztani — ebben az esetben a szám műszere, melyet Gall híres matematikusok fejeinek vizsgálata alapján megállapított, tiszta képzelmény és fölösleges, minthogy az illető functiókat más műszerek végezték; — vagy pedig az egyik műszer mintegy helyettesítőleg végezheti a másiknak functióját, de akkor meg minden phrenologiai megfigyelés kétségessé válik. A kinek tehát nem volna hangérzéke, oksági érzékével gyönyörködtetné egész Európa füleit; egy másik meg szomszédjának siró-rívó gyermekeivel tölthetné meg a saját házát, összehasonlító és egyéniségi érzékének működése által. Nem mondhatjuk soha, melyik műszernek milyen a működése; e föltevés alapján pedig minden phrenologiai eset hitele meg van ingatva. Bidder Györgyöt idézték mindig döntő esetként arra, hogy a számoló tehetség és a számnak tulajdonított koponya-alkat megfelelnek egymásnak. Jó; de már most elé áll Mangiamelének esete, a hol nem kevésbbé nevezetes tehetséggel találkozunk; az ő koponyáján azonban mélyedés van emelkedés helyett. Tehát: a tehetség megvan, midőn a műszer

hiányzik — vagy, hogy még pontosabban szóljunk: a tehetség rendkívüli nagy, a hol a műszer szokatlan kicsiny.

Egy másik s még meggyőzőbb példa a következő: A kis agyvelőnek tulajdonítják a szerelmi érzék műszerét, mely a phrenologusok szerint rendszerint a legbiztosabban megállapított műszerek egyike, minthogy az összehasonlító anatomia, pathologia s a mindennapi megfigyelés számos tényein alapúl. Forduljunk azonban csak az összehasonlító anatomia, physiologia és pathologia műveihez, s be fogjuk látni, hogy e föltevés czáfolata mindenképen tökéletes és döntő. Mik a kis agyvelő functiói, még nem tudjuk; egyet azonban bisonyosan tudunk, azt, hogy *nem* a nemi ösztön műszere.*

Sorra vehetném a műszereket s kimutathatnám, hogy a phrenologusok idézte tényekkel szemben idézhető az ellentmondó tények egész nagy sora, mely ha a kranioskopiai föltevést nem is dönti meg teljesen, de mindenesetre oly kétséget ébreszt értéke iránt, hogy azt csakis észszerű magyarázattal lehetne eloszlatni — olyanal, melynek egy igazi pszichologiai törvényből kellene kiindulnia. Ez észszerű magyarázat pedig vagy azt mutatná ki, hogy a kivételes tények a törvény megzavará-

---

* Még *Bouilland* is, ki *Gall* elveit elfogadja, de az elhelyezésre adott bizonyítékokat elégteleneknek találja s ezért a kranioskopiát visszaveti — azt mondá: »A mi a szaporodás ösztönének elhelyezését a kis agyvelőben illeti, ismétlem, hogy azok közé tartozom, kik ezt a leghatározottabban megtámadták — de ezért sohasem vettem vissza az agyvelői műszerek többféleségének és sajátosságának alapvető elvét.« — *Bulletin de l'Acad. de Médecine*, 1865, április, 586 l.

sai s e magyarázatokat azután vagy vissza lehetne vinni valamely segéd vagy alárendelt törvényre, vagy nem; — vagy pedig azt mutatná ki, hogy maga ez az általánosítás tökéletlen volt. A megfigyelt tények mindegyik esetben megőrzik értéküket; azok a tények is, melyek az általánosítás ellen szólnak, valamint azok is, melyek mellette tanúskodnak. Hogy a phrenologia ellenfelei által idézett ellentények nem birnak mindig a megzavarások mivoltával, hanem gyakran egyenes ellenmondások, könnyen kimutatható. Ámbár az inductiv logika a meg nem felelés (megzavarások) eseteinek alapján nem enged egyszerűen a megfelelés esetei ellen következtetni, mégis kényszerít bennünket az egyenes ellenmondás alapján való következtetésre. Vegyük csak Mangiamele esetét. Ötven példa az erősen kifejlődött számérzékről a functionális nyilvánulatok megfelelő működése nélkül, nem ingatná meg a megfigyelt megfelelések értékét; mert e tökéletlen nyilvánulatok tán különböző zavaró okoknak volnának tulajdoníthatók. De egyetlen példa arról, hogy a functió szokatlan működésének meglétében a műszer nincs meg, vagy inkább föltűnő módon egészen hiányzik — ez a functió és a műszer közt föltételezett viszonynak egyenesen ellentmond és vagy a föltevés teljes mellőzésére bir, vagy magát azt az alapot dönti le, a melyen a phrenologia felépült. Mert ha a functiók működhetnek, midőn a megfelelő műszerek hiányzanak, vagy ha az egyik műszer a másiknak functióit átveheti, akkor a kranioskopiai reáutalások csalékonyak.

A kranioszkopia tehát csak azért nem talált általános elfogadásra, mert állításai nem felelnek meg a tényeknek — ezt állítják közönségesen, ezt bizonyítja a

tudomány is pontos módszereivel. A phrenologusok nagy szorgalommal gyűjtöttek tényeket; tekintélyes sort tesznek ezek ki; de ha a tudományos skepticizmus fog vizsgálatukhoz, baljós eltéréseket derít ki. Nem említem a könnyelműséget, melylyel a phrenologiai tények egy része megállapított, ámbár ez egymagában is nagyban csökkentené a nekik tulajdonított becset: * elég, hogy a mindennapi tapasztalat, mely *ép oly* könnyelműen jár el meghatározásaiban, folyton szembeszökő eltérésekre bukkan; és hogy a pontos módszer szerint induló tudományos megfigyelés szintén ellene szól a phrenologiai elhelyezéseknek (localisations).

---

* »A helyett hogy ellensúlyozást és pontos mértéket alkalmaztak volna azon tények sorára, melyre az bizony nagyon is ráfért volna — Gall és Spurzheim mindig, követőik pedig majdnem mindig az egyszerű megtekintéssel érték be. E szók »na-gyobb, kisebb, rendkívül kifejlődve, könnyű fölismerni« műveiknek majdnem minden lapján előfordúlnak; ezek az elfogúlt emberek előtt igen jelentős szók, de a valóságban rendesen semmi értékök sincsen.« *Leuret*, *Anatomie comparée du Système nerveux*, I. k. 430 l. — Épen így szól *Parchappe*: *Recherches sur l'Encephale*, 1838, I k. 10 l. »A phrenologusok hiszékenysége némelykor egészen naiv. Gall egy vakon született könyvkötőt említ, a kinek azonban szín-műszerénél fogva mégis pontos fogalmai lettek volna a színek különbségeiről és összhangjáról (*Fonctions*, V. k. 85 l.) Combe meg, ki e »tényben« legkevésbé sem kételkedik. megemliti, hogy ő is ismert egy vak embert, a ki tapintása segítségével különböztette meg egymástól egészen pontosan a színeket (*Phrenology*, 413 l.)« — Nem fedezhette-e föl Combe a különbséget a színek és a színes testek megkülönböztetése között? Az egyik a tapintás tehetségét meghaladja, a másik meg egyszerűen a tapintás tehetségének finomsága.

Lehetne azonban a kranioskopia igaz, vagy legalább annyiban igaz, hogy elfogadhatnók a koponyaalkat és a szellemi nyilvánulatok közti megfigyelés tényeit — de azért a phrenologia vagy az agyvelő physiologiája, mely eddig tudományos alapját képezte, mégis nagyon távol eshetnék az igazságtól. Gall persze máskép gondolkodott. Ő azt állította, hogy az agyvelői functiókat csakis kranioskopiai reáutalások által határozhatjuk meg.* Ha a műszerek nem volnának mindnyájan az agyvelő felszínén elhelyezve és (képzeljük csak!) *nem volnának a felszín határaitól korlátolva*, akkor a kranioskopia nem lehetne több a physiognomikánál, azaz, tökéletlen reáutalás volna az általános föltételekre, nem pedig a functiókhoz vezető anatomiai kalaúz. Más szókkal a phrenologia alapja négy tételen nyugszik:

1. A kanyarékok szürke anyaga minden psychikai működés szerves állománya.

2. Az idegrendszer semmi más része a lélekkel lényeges kapcsolatban nem áll.

3. Minden külön tehetségnek megvan a maga külön műszere.

4. Minden műszer meghatározott része a szürke-állománynak.

E négy alaptétel között csak a harmadik igaz, s még az is határozatlan maradt, mert Gall sehol ki nem fejt, mi alkot meg egy tehetséget? sem anatomiai pontossággal sehol egy műszert le nem ír. A hol ezt tennie kellett volna, meglegszik ily révedező szókkal: »Műszernek azon anyagi föltételt nevezem, mely egy tehetség

* *Fonctions* III. k. 2, 4. l.

gyakorlatát vagy nyilvánulatát lehetségessé teszi.« * Azt tartotta — s ebben a materialisztikus fölfogásnak mondott ellent — hogy a tehetségek szellemi erők, melyek anyagi műszerek segítségével *nyilvánúlnak*, de hogy éppen nem a műszereknek *származékai*.« Az izmok és a csontok, úgy mond, anyagi föltételei a mozgásnak, de nem azon tehetség, mely a mozgást okozza; a műszer szervezetének *egésze*, anyagi föltétele a látásnak, de nem maga a látás tehetsége. Azt az anyagi föltételt, mely egy erkölcsi tulajdonság vagy értelmi tehetség nyilvánulását lehetségessé teszi, a *lélek műszerének* nevezem. Azt mondom, hogy az ember a világi életben agyvelője segítségével gondolkodik és akar; de ha valaki azt következteti, hogy a gondolkodó és akaró lény az agyvelő, vagy hogy az agyvelő gondolkodik és akar — hát akár azt mondaná, hogy az izmok a mozgás tehetsége, vagy hogy a látás műszere és a látás tehetsége egy és ugyanazon dolog.« ** Ebből kitetszik, hogy Gall fogalma a tehetségről ép oly határozatlan volt, mint fogalma a műszerről. De még a saját elveinek alapján is nyilvánvaló képtelenség a meghatározás, hogy a műszer: az anyagi föltételek s azután e föltételeket az agyvelő fölszínének szűk részére határolni.

E szerint négy tétele közül csak egyet lehet igaznak elfogadni; a többi három ellenben többé vagy kevésbbé téves. De minthogy főképen Gall kezdeményezésének köszöni a tudomány azon meghatározott fogalmakat, melyek bennünket föltevésének visszavetésére képe-

---

* *Fonctions* I. k. 292 l.

** U. o. II k. 232 l.

sítenek, úgy még akkor is le kell rónunk irányában hálánkat, midőn nézeteit visszavetjük. Nem becsméreljük azon állításunkkal, hogy az idegrendszerrel való ismerete tökéletlen volt, s hogy nagyon hiányos fogalmai voltak arról, a mi, pontosan szólva, egy műszert megalkot. E pontot illetőleg a biológia még mindig szűkölködik ki-elégítő meghatározás nélkül, és sok biologus zavarja össze a *szövetek sajátosságait a műszerek functióival*. Ez általános megjegyzések után röviden, de, mint reménylem, győzelmesen akarom kimutatni, Gall agyvelő-elméletének tarthatatlanságát.

1. *A kanyarékok szürke anyaga.* »Tudnivaló, hogy minden idegrendszernek sajátos functiói peripherikus kiterjedésekben valósíttatnak; továbbá kimutattam, hogy a kanyarékok nem egyebek mint peripherikus kiterjedése azon csomóknak, melyekből alakúl; a kanyarékokban ennél fogva azokat a részeket kell fölismernünk, a melyekben az ösztönök, az érzelmek, a hajlamok, a tehetségek, általában az erkölcsi és értelmi erők nyilatkoznak.« *

Mellőzöm egyelőre a második tételt, mely az idegrendszer minden más részét kizárván, a psychikai functiókat a nagy- és a kis agyvelő kanyarékaire szorítja —

---

* »L'on sait que les fonctions, propres à chaque système de nerfs, sont réalisées dans leurs expansion périphériques; or j'ai démontré que les circonvolutions du cerveau ne sont autre chose que l'expansion périphérique des faisceaux dont il se compose; par conséquent, de circonvolutions du cerveau doivent être reconnues pour les parties où s'exercent les instincts, les sentimens, les penchans, le talens, en général les forces morales et intellectuelles.« — *Fonctions* II. k. 13 l.

s csak azt jegyzem meg, hogy Gall teljesen elhibázza a functiók és a szövet sajátságai közti különbségtételt, s ezért kísérletet sem tesz, hogy mindegyik agyvelői műszert egy *egyforma* állomány adott felszínének határán túl is meghatározzon. A bársony *tulajdonságai* (hogy előbbi hasonlatunkra visszatérjünk) a bársony alkatától függnének; a *használat*, a melyre a bársony rendelve van, semmiképen sincsen meghatározva a bársonyban lévő *redők* által, hanem *azon összefüggés* által, mely az egyes részek közt létezik; így a zeke, a derék, ujjak, prémek és az öv a bársony-ruhának különböző részei, de a bársony tulajdonságai nem változnak használatának különbsége szerint. Ugyanez áll az agyvelő szürke állományára is; ez is egyforma állomány, mely különböző módon van kanyarékokba redőzve és különböző módon függ össze a szervezet különböző részeivel. Ez egyforma állomány sajátos *tulajdonsága* az érzékiség; a sajátos functiók pedig, melyeket végez, szerves összefüggéseitől függnének. A különböző érzékekkel való összefüggésében — a látás, hallás, ízlelés, szaglás és tapintás észleletei lesznek functiói. A bél műszereivel való összefüggésében functiója a rendszeri érzékletek észlelése lesz. Az izom műszereivel való összefüggésében functiói akarat-nilvánulások lesznek. Gyakran hasonlították már az agyvelőt egy galvanikus telephez. Fogadjuk el e hasonlatot. A két vezető sodrony végein két darab faszén van megerősítve s az eredmény a villamos fény; a két vezető oldó-folyadékba tétetik és az eredmény chemiai szétbomlás; a két vezető gázvegyületbe tétetik s az eredmény chemiai vegyület; a vezetők egy telegraph-készlettel köttetnek össze s az eredmény

egy hirnek az egyik országból a másikba vitele. Mind-ezek a különböző eredmények a villamos erő különböző *alkalmazásai* által nyertek, nem pedig a telep különfelesége által. A telep semmiféle vizsgálata ez eredményeket nem sejtette volna; a különböző galvanikus párok semmiféle megszámlálása által e tüneteményeket elő nem idézhették volna. E tünetemények nem függtek teljesen a czing- és rézlemezekről; épen nem függöttek e lemezeknek a telepben való viszonyos helyzetüktől; már pedig az agyvelő különböző kanyarékait felsorolni és mind-egyiknek, és mindegyik külön részének a lélek különböző functióit tulajdonítani — ez ép oly tudománytalan eljárás, mint a villamos fényt az egyik elempárnak tulajdonítani, a telegraphot egy másiknak és a chemiai szétbomlást meg egy harmadik elempárnak, a nélkül, hogy összefüggéseikre is tekintettel volnánk.

Ezt Gall nem is sejtette. Mint mondtam, neki fölötte határozatlan nézetei voltak arról, a mi egy műszert megalkot, s ámbár kijelentette, és joggal tévé, hogy a tehetések, el lévén egymástól különítve, külön műszereket is szükségelnek, még sem törekedik sehol egy agyvelői műszert kimutatni. Egyszer, úgy látszik, rostnyalábnak nézi, máskor meg csak rostszálnak. Hogy *egyik sem* lehet, eszébe sem jutott. »Minthogy az agyvelő különböző részekből áll, a melyeknek functiói teljesen különbözők, vannak különböző eredeti nyalábok is, melyek fejlődésük által hozzájárúlnak ahhoz, hogy azon törvényeknek megfelelően alakítsák, a melyeknek a többi rendszer engedelmeskedik . . . mi a nyalábok közé a mellő és hátsó pyramisokat sorozzuk, azon nyalábokat, melyek közvetlenül az olajkákból (*corps olivaires*) indulnak ki, és még

néhányakat.« * Ha e föltevést elfogadjuk, meg kell jegyeznünk először is, hogy nincs elég nyaláb huszonhét tehetség számára; és másodszor, hogy e nyalábokat a kanyarékok fölszínén nem lehet megkülönböztetni. Gall később az idegekben vagy az agyvelőben levő minden rostot hajlandó volt egy-egy kis műszernek tekinteni.** A gondolat, hogy egy rostsál vagy rostnyaláb műszert alkotna meg, a tudományos biologust bizonyára nagyon meg fogja lepni.

Azt hiszem, hogy az ellenvetések, melyek az előbbi fejtegetésekből folynak, Gall rendszerére nézve nagyon veszélyesek. Ő azt állította, hogy az agyvelő nem egyes műszer, melynek egyes functiói volnának, hanem hogy oly külön műszerek szerkesztett egysége, melyeknek különbözők a functióik. E tételét a bizonyítások egész sorával támogatja. De midőn a következő lépést készül megtenni és az agyvelő minden egyes műszerének functióját akarja kimutatni, szűkölködött minden elhatározó elv nélkül; sem arról nem volt helyes fogalma, hogy egy műszer micsoda, sem pedig az agyvelő részeit, melyek az egyes műszerekhez tartoznak, anatomiailag egymástól megkülön-

---

* »Le cerveau consistant en plusieurs divisions dont les fonctions sont totalement différentes, il existe plusieurs faisceaux primitifs, qui par leur développement contribuent à le produire conformément aux lois auxquels obéissent les autres systèmes... nous rangeons parmi les faisceaux les pyramides antérieures et postérieures, les faisceaux qui sortent immédiatement des corps olivaires, et encore quelques autres.« — Gall: Anat. et Physiol. du Système nerveux, I. k. 271 l. L. továbbá *Spurzheim*: Observations sur la Phrénologie, 74, 94 ll.

** *Fonctions* I. k. 64 l.

böztetni meg nem kísérti.* Ha meggondoljuk, hogy az egész agyvelőben mintegy hatvan különböző rész van s hogy mindegyikök külön nevet nyert, bizonyára kalaúzra volna szükségünk, ki ez útvesztőben eligazítana és megmondhatná, hogy mely részek csoportosítvák össze külön műszerekké? Gall, a ki az agyvelő anatómiájának egész módszerét megváltoztatta, nem rendelkezett jobb kalaúzzal, mint a milyent a koponya alakzatai szolgáltatnak. E fölötté bonyolt készlet belső alkata tekintetbe nem vétetett; figyelmünk csakis a felszín különféleségeire irányoztatott. Ép oly joggal lehetne egy óra mechanizmusát a számlapján levő számok állásából megmagyarázni.

A kanyarékokról sok tanúlságost lehetne mondani, ha terünk megengedné. Meg kell azonban elégednünk azon kijelentéssel, hogy az anatómusok kutatásai Gallnak minden tételét megdöntötték. Érdekes, hogy Camille Darreste kétséget kizáró módon bizonyította be a tényt, hogy a kanyarékok száma és mélysége *nem* állanak egyenes arányban az értelmiség fejlődéséhez, ellenben az állat nagyságához *igen is* egyenes arányban állnak. Ha ő tehát bármely fajú állat nagyságát ismeri, megmondhatja előre, milyenek az ő kanyarékai; vagy megfordítva, ha

---

* *Parchappe* igen helyesen mondja: »Különös, hogy Gall ki az idegrendszer anatómiáját oly fontos művekkel tökéletesbítette, melyek tudományos dicsőségét és hírnevét joggal megállapították — hogy, mondjuk, Gall mégsem vitte kutatásait azon pontokra, melyek rendszerének jogszerűségét igazolhatták volna — ugyanis ha kimutathatta volna, hogy az agyvelő tényleg más-más műszerekre oszlik, melyek azon más-más functióknak felelnek meg, a melyeknek létezését elfogadta.« *Bulletin de l'Acad. de Médecine*, 1865. május, 684 l.

ismeri a kanyarékokat, megmondhatja előre, mily nagy az állat. »Minden síma agyvelejű fajnak kicsiny az alkata; a mely fajnak ellenben számos és bonyolt kanyarékai vannak, annak nagy az alkata.« *

Szóval a kanyarékok nem fogadhatók el a tehetségek »műszereinek«; de még csak rá sem utalnak pontosan a műszerekre. Ők egyszerűen egy egyforma szövet alakjai; ennek a szövetnek sajátos tulajdonsága van, ugyanis az érzékiség, mely különböző összefüggésében különböző functiókat szolgál; de *ez összekapcsolt részekből alakult műszerek* ép oly kevésbé azonosítandók az érzékiségöket szolgáltató bélszövet egyes részeivel, valamint a telegraph nem azonosítható a lemezekkel, melyek villamosságát szolgáltatók. A kanyarékok fölszíne e szerint az egyikben külön mechanizmussal lehet összekapcsolva, míg ellenben egy másikban talán oly tökéletlenül van ugyan e mechanizmussal összekapcsolva, vagy pedig oly tökéletlen mechanizmust szolgáltat, hogy az erők különbözők, sőt ellentétesek lehetnek. Erről a kranioskopia nem mondhat semmit. A fölszínre van határolva. Innét van, hogy a koponyát elégséges bizonyítéknak nézik. A koponya fölszíne ép oly sokat mond, mint az agyvelő fölszíne; ép oly sokat s ép oly keveset.

Csak mellékesen akarom megjegyezni, hogy a phrenologusok által oly sűrűn idézett sarktétele: »ha a többi dolgok egyenlők, akkor a körfogat a tehetség mértéke«, ám-

---

* »Toutes les espèces à cerveau lisse ont une petite taille; toutes les espèces à circonvolutions nombreuses et compliquées sont, au contraire, de grande taille.« — *Annales des Sciences naturelles*, 3-ik folyam, XVII, 30; és 4-ik folyam I. 73.

bár czáfolhatatlan, mégis csalékony, mert a »többi dolgok« soha sem egyenlők. Ha a külső utalások a belső alkatnak volnának kifejezései, akkor a körfogat lehetne mértéke a tehetségnek és a kranioskopia a jellemhez vezető kalaúz volna; a baj csak az, hogy ez nincsen így.

2. Térjünk most át a második tételre, a melyen a phrenologia alapszik; arra, hogy csakis az agyvelő székhelye a pszichikai tehetségnek. A biologusok nagy többsége e pontban Gall nézetét vallja. Száz tudós közt alig van egy, ki nem mondaná az agyvelőt s csakis az agyvelőt a lélek műszerének. Számos tényt és okot hoztam föl máshol* ezen logika-ellenes és akadályos föltevés czáfolatára; itt elég rámutatnom arra, hogy Gall a saját elveivel ellenkezik, midőn a pszichikai tehetségek székhelyét ily módon korlátozza. Ellenkezik a logikával — mert ezzel befoglalólag azt is mondja, hogy az alkat közössége nem vonzza maga után a tulajdonság közösségét, és hogy a rendszer egyik részében lévő gangliáknak nincs meg ugyanaz az érzékiségök, mint a gangliáknak egy másik részben. Ellenkezik a zoologiai megfigyeléssel — mert ezzel befoglalólag azt is mondja, hogy azon ösztönök

---

* *Physiology of Common Life*, II. k. — *Wagner Rudolf* a kísérletek bizonyítéka folytán kénytelennek látja magát előbbi nézeteinek visszavonásával elismerni, hogy pszichikai nyilvánulatok az agyvelő jelen nem voltában is léteznek. »Sőt elismerem azt is, hogy a galambokban a pszichikai jelenségek bizonyos száma megmarad, miután kivették nagyagyvelejüket és kisagyvelejüket és a mesocephalis egy részét.« *Brown-Séguard, Journal de la Physiologie*, 1861, IV. 551 l. — Az én kísérleteim, melyeket hüllőkkel és rovarokkal tettem, kimutatták a pszichikai nyilvánulatok megmaradását még akkor is, miután fejöket vettem le.

és hajlamok, melyeket az agyvelővel bíró állatok mutatnak, nem nyilvánulhatnak agyvelőnélküli állatokban, pedig általánosan ismeretes, hogy a szaporodás ösztöne, a rombolás ösztöne, az alakítás ösztöne és mások, oly állatokban is nyilvánulnak, melyeknek nincsen agyvelejük hanem csak egyszerű gangliáik.

Sejtelve volt neki magának is a logikai tévedésről, midőn a kanyarékok szürke állományáról mint az idegek eredetéről értekezik, mert azt kérdi: »Miért volna a szürke állománynak az agyvelőben más rendeltetése, mint az idegrendszer egyéb részeiben?« * Ha a bélállomány tápláló tisztének (azóta rég megczáfolt) föltevése őt félre nem vezeti, és ha az érzékiséget e szövet tulajdonságának nézi, akkor megfordította volna kérdését s így tette volna fel: »Miért van e szövetnek érzékisége a kanyarékokban és miért nem minden más ganglion tömegben is?«

Gall elvei azt követelték, hogy a subjectiv elemzés megfeleljen a biológiai elemzésnek és hogy a szellemi nyilvánulatok a physikai műszerekkel kapcsolassanak egybe; kranioskopiája azonban nem alkalmazkodhatott az ily eljáráshoz: azt követelte, hogy az agyvelő legyen a psychikai tehetségek kizárólagos székhelye és hogy az agyvelő felszíne az ő különféleségeiben fölfedje e tehetségek műszereit.

Ha az olvasó bennünket e néhány lapon át helyesséssel követett, be fogja látni, hogy a phrenologia alapja

---

* Pourquoi aurait-elle dans le cerveau une destination différente de celle qu'elle a dans les autres systèmes nerveux? — Gall, Anat. et Phys. I. k. 242 l.

futó homokra van építve; és hogy, ha a tudomány férfiai már régóta nem hajlandók e föltevessel foglalkozni, ez azért van, mert a kranioskopia idézett tényei nem bizonyultak eddig elég pontosaknak és általánosaknak arra nézve, hogy a mesterség vagy művészet iránt a bizalmat igazolnák, és mert a psychologia és physiologia, melylyel Gall és követői megkínálnak, sem a psychologiai elemzéssel, sem pedig az anatomia és physiologia jelen állapotával össze nem egyeztethetők.*

Történetünk folyama most azon fontos mozgalomba vezet be, mely Németországban indult meg; e mozgalomnak, melyet Kant kezdett meg, gyors és fényes volt pályafutása, míg a hegeli iskolában válságra nem jutott. Gallt Kant elé helyeztem, ámbár az időrend ezzel kissé meg van zavarva; azért tettem, hogy Kanttól fogva a fejlődés folyamatát megszakítás nélkül követhessük.

---

* Terünk nem engedte meg, hogy akár csak tizedrészét is idézhettük volna azon okadatoknak és megfigyeléseknek, melyek a phrenológiát oly rossz hírbe hozták. A ki a dolog iránt érdeklődik, olvassa meg *Lélut: Rejet de l'organologie* című és e másik művét: *La Physiologie de la Pensée*, melyekben számtalan példa van a külön elhelyezések ellen; továbbá *Peisse: La Médecine et les Médecins*: Az anatómiát és physiológiát illetőleg bármely újabb munka is útba igazít; különösen csak kettőt akarok említeni: *Leuret és Gratiolet: Anatomie comparée du Système nerveux*; vagy: *Wagner: Neurologische Untersuchungen*, a melyek közül az első számtalan tényt hoz föl az összehasonlító anatomia köréből, melyek teljesen meggyőző erejűek.

KILENCZEDIK KORSZAK.

Visszatérés az ismeret eredetének alapvető kérdésére.

REMEMBER YOUR NAME

Remember the name of the person who is your friend

I. FEJEZET.

Kant.

I. §. Kant élete.

Kant Immanuel Königsbergben, Poroszországban született 1724-ben április 22-én. Családja Skótszágból eredt és Cant nevét a német kiejtés szerint Kantra változtatta. E skót eredete kapcsolatban Hume philosophiájával való összefüggésével, nincs minden érdekesség nélkül. Atyja, egy kipróbált becsületességű férfiú, nyerges volt. Anyja némileg szigorú volt, de egyenes, mindig igazat szólt és tett. Kant gyermekségétől fogva az igazság szeretetében neveltetett; az erkölcsi egyenesség fényes példáit látta maga előtt s ezek bizonyára befolyással voltak az ő hajthatatlan elveinek képződésére.

Staël asszony megjegyezte, hogy a görög történetet kivéve alig találjuk mássát azon szigorú philosophikus életnek, melyet Kant folytatott. Nagy kort ért el és soha sem hagyta el a komor Königsbergnek határát. Itt nyugodtan és boldogan élt, elmélkedett, tanított és írt. Minden tudományhoz értett, tanulta a nyelveket s művelte az irodalmat. Úgy élt és úgy halt meg, mint egy igazi

német profesor: mindig ugyanabban az órában kelt föl, pipázott, kávézott, írt, tartotta fölolvasását és tette mindennapi sétáját. A toronyóra, szokták mondani, nem pontosabb mozgásaiban, mint Kant Immanuel.*

Korán küldetett az egyetemre. Itt kezdette s itt végezte pályafutását. Eleinte főkép a mathematika és physika foglalták le figyelmét, és e tudományokban való haladásának sikere csakhamar több iratában nyilvánult. Előremondotta az Uranus bolygónak létét; és Herschel maga, miután fölfedezte, elismerte, hogy Kant jelentette be azt először.

De ez iratok egyike sem keltett nagy figyelmet, míg *A tiszta ész bírálatával* hírneve érdekessé nem tett mindent, a mi tőle eredt. Maga a *Bírálat* sem keltett eleinte figyelmet. Szempontjainak új volta, műszavainak és stílusának visszataszító volta elhomályosították egy időre valóságos értékét. De végre fölismerték becsét és általánosan elismerték. Egész Németország az új philosophia dicséretével volt tele. Majdnem valamennyi egyetemi tanászék Kantianusokkal volt betöltve. Számtalan könyv és értekezés jelent meg gyorsan egymás után, támadván vagy védvén a bírálati philosophia elveit. Maga Kant Kopernikushoz hasonlította magát. Tanítványai Kopernikushoz és Newtonhoz hasonlították őt, kijelentvén, hogy ő nemcsak megváltoztatta a metaphysika egész tudományát, a mint Kopernikus megváltoztatta az astronomia tudományát, hanem hogy a tudományt, melyet megkezdett, be is végezte.

---

* Ő maga említi, hogy egyszer Rousseau *Émile*-jének olvasása két vagy három napon át visszatartotta rendes sétájától.

A *Birálat*, mint Kant mondja, tizenkét év elmélkedésének eredménye volt. Megírásához nem kellett egész kilencz hónap. E két tény eléggé megmagyarázza szerkezetének hiányait. Sok évi elmélkedései alatt kidolgozta rendszerét, megcsinálta fölosztásait és alosztásait és kiégyesztette nehézkes és hasznavehetetlen műnyelvét. A leírás gyorsasága nem engedett neki időt a stilus simítására, sem pedig arra, hogy meg legyen benne az, a mi egy rendszernek fölépítéséhez legfontosabb: a világosság, mely a részek helyes fokozásától és maguknak a részeknek világos fölfogásától függ és a mi a bölcseleti stilus főkövetelményének tekinthető.

E hiányok mellett is — persze ezeket más mint a német közönség soha meg nem bocsáthatta volna — a *Birálat* híres lett és szerzőjének meg kellett fizetnie a hírnév szokott bírságát. Számtalan kíváncsi idegen alkalmatlankodott nála, kik nem akarták Königsberget elhagyni, mielőtt nem látták volna. A kíváncsiakhoz csatlakoztak a bámulók. Lelkes tanítványok hosszú útat tettek meg, hogy megláthassák nagy mesterüket. Reus professor egyszer Kant szobájába lépén, dicsekedve mondá hogy »százhatvan mértföldet tett meg, csak hogy láthassam s beszélhessen vele.« A látogatások oly számosak lettek, hogy élte utolsó részében Kant megelégedett azzal, hogy dolgozó szobájának ajtajában egy pár perczre csakis mutatta magát.

Kant soha sem szólott rendszeréről; házából e tárgy egészen ki volt zárva. A műveit megtámadó iratokat sem szokta olvasni; elég volt neki a philosophiából dolgozó szobájában és hallgató termeiben s örült, ha tőle a napi kérdésekre térhetett át.

1804-ben február 12-én korának 80-dik évében halt meg, szellemének erejét majdnem mindvégig megőrizvén. Élte utolsó idejében betegsége alatt sokat szólt közlő végéről. »Nem félek a haláltól, úgymond, mert tudok meghalni. Biztosítlak benneteket, ha tudnám, hogy ez volna utolsó éjjelem, fölemelném kezeimet s mondanám »hála Istennek!« De nem mernék így szólni, ha teremtményei bármelyikének bajt okoztam volna.« Az alatt említett művekben megtalálhatni Kant mindennapi szokásainak leírását és jellemének számos érdekes vonását.* E részletekre nem térhetek reá. Swedenborghoz való viszonyát is csak futólagosan említhetem; ez utóbbinak csodálói gyakran hivatkoznak erre s nyomatékkal emelik ki, hogy Kant elismerte Swedenborg alvalátásának igazságát. Soha sem tette. Az ő *Levelében Swedenborgról*** ez utóbbi alvalátásának két *közlött* esetét említi és azt mondja: nem tudja, hogyan kelljen ezeket megczáfolni, minthogy oly hiteles tanúságok szólnak mellettök; Kant maga azonban sehol sem tanúskodik mellettök; és a *Träume eines Geistersehers* (Egy álomlátó álmái) és

---

* Borowsky: *Darstellung des Lebens und Characters Immanuel Kant's* 1804; e biographiát maga Kant nézte át; de csak halála után jelent meg. Wasianski: *Immanuel Kant in seinen letzten Lebensjahren*, 1804. Ezt angolra fordította De Quincey: *Works*, III. »Last Days of Immanuel Kant.« Schubert: *Kant's Biographie*, Kant műveinek azon kiadásában, melyet Rosenkranz és Schubert rendeztek sajtó alá. Legjobb életrajza tán Fischer Kunóban van meg: *Geschichte der neuern Philosophie*, melynek két vastag kötete Kanttal foglalkozik.

** *Kleine anthropologische Schriften* (VII. kötet, 5 l. ed. Rosenkranz).

Antropologie (§§. 35 és 37) * czímű műveiben kétségtelen és energikus kifejezést ad megvetésének a swedenborgianizmus s minden más *schwärmerei* iránt.

Közel száz éve, hogy a *Kritik der reinen Vernunft* megjelent s a philosophusok még ma is elmélkednek fölötté, sőt több lényeges állításának értelme fölött is vitatkoznak mind mai napig. Az ember szinte hajlandó azt hinni, hogy e mű varázsának nagy része homályos voltában rejlik. Az olvasókat eleinte vissza riasztja, azután vonzza; az ember mintegy kihíva érzi magát a nehézség legyőzésére s midőn végére járt, túlbecsüli diadalát. Kant voltaképi adalékai a philosophiához az európai gondolkodás nyelvére fordítva, úgyhiszem, mai napság csekély becsűek; psychológiáját pedig majdnem egészen vissza kell vetni; ezért nem mondhatok le arról a következtetésről, hogy Kant, ha érthetően és világosan ír vala, ma már ritkán olvastatnék. Akármint legyen is különben, tény, hogy stilusa rettenetes. Én az ilynemű irodalmat meglehetősen bőven ismerem, de nem tudok más igazán tartalmas művet (a *Kritik* pedig tartalmasság tekintetében óriási egy mű), mely a stilus minden követelményét ennyire meg merné vetni. Műnyelve bár visszataszító, meglehet, hogy hasznos volt; szerkesztve azonban e munka valóban megbocsáthatatlan módon van. A mondatok hosszasak, nehézkesek, bonyodalmasak; egyes részek ritkán vannak jól szerkesztve s inkább össze vannak dobálva, mint logikailag egymás alá rendelve. De ez még nem minden. Nyelvezete csak megközelítő, midőn

---

* Zweite Abtheilung, 89 l. s ff. *Schwedenborgot* illetőleg lásd *Fischer* kimerítő és érdekes előadását, III. k. 227 l. s ff.

szigorú szabatosságra volna szükség és föltűnő módon határozatlan. »Kant, mondja Mahaffy, második előszavának berekesztésében őszintén megvallja, hogy érzi, nincs ereje magát tisztán kifejezni; s mintha szavának akarna állani, azt hiszi mindig, hogy megmagyaráz egy tárgyat ha sokat szól róla, ha kerülgeti és a nyelv pusztá változataival erőszakolja; s mégis a legtöbb esetben legjobb az először használt kifejezése.« A nagy elmélkedők, Descartes, Spinoza, Leibnitz, Hume szintén tudtak élesen gondolkodni, de a nyelv is volt annyira hatalmukban hogy gondolataikat oly stílusban fejezhették ki, mely érthető is, vonzó is volt. Az ő mélységük tiszta és világos. Hogy a *Kritik* párjára akadhassunk, vissza kell mennünk a nagy Arkhimedes művéig, a kinek tételeit szintén újra meg újra kell elolvasni, mielőtt megértenők, hogy mi bizonyítandó be, és a kinek bizonyításai még a matematikusnak is nehézséget okoznak. Kant egy helyen azzal védekezik, hogy csakis a népszerű és mulattató stílus hiánya az oka, hogy a *Bírálatot* forgatják, de nem olvassák; a philosophia olyan tanulmányozóját pedig, ki mulattatást keresne, azonnal kész lehordani.* Pedig az oka mélyebben fekszik; bizonyítják ezt azon viták, melyeket a mű megjelenésétől fogva egészen napjainkig bevallott Kantianusok folytattak a mester nézeteit illetőleg. Minden tanulmány s minden magyarázat ellenére is híres tanárok még 1870-ben is haragos röpkeiratokat intéztek egymás ellen a végett, hogyan magyarázandók Kant

---

* *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik. Werke* III. 172 l. ed. Hartenstein 1838. E kiadást idézem rendesen, ha csak más kiadást külön nem említek.

nézetei a térről és időről.* Ha a németeknek ily kevéssé sikerül a *Birálatot* megérteni, vajjon mily sors várja az angolokat és francziákat?

Oly kevéssé van a *Birálat szerkesztve*, hogy egy még koránt sem bevégezett vita támadt a tanbeli változások és azon előadásbeli változások fölött is, melyeket Kant a *Birálat* második kiadásában tett. Michelet, Schopenhauer és Fischer Kuno azt állítják, hogy gyökeres változással van dolgunk; Ueberweg és Mahaffy szerint pedig az összhangzás semmiben meg nem zavartatott.**

Kant soha sem ír jól; más művében azonban érthető, csak *Birálata* riaszt vissza. Ezért s más okokból is azt tanácslom a kezdőknek, ne nyúljanak e műhöz, míg Kant elveivel más forrásokból meg nem ismerkedtek. Ily források következők lehetnének: kezdje Mansel *Prolegomena Logica*-jával (Logikai előfejtegetések) és Cousin *Leçons sur Kant* (Fölolvasások K.-ról) művével, azután

---

* *Trendelenburg*, Aristoteles kiadója s az igen figyelemre méltó *Logische Untersuchungen* szerzője, arról vádolja *Fischer Kunot*, a philosophust és történetírót, hogy Kantot félreértette. Felelet feleletet ért. V. ö. *Fischer* Kantról irt művének második kiadását; *Trendelenburg* röpkéiratát: *Kuno Fischer und sein Kant, Eine Entgegnung*, 1869; és *Fischerét*: *Anti-Trendelenburg, Eine Duplik*. 1870. Ezután *Grapengiesser* vett részt a vitában egy igen eleven röpkéiratával: *Kant's Lehre von Raum und Zeit*. 1870. *Trendelenburgot* a vita folytatásában alkalmasint szélhüdése gátolta meg.

** *Fischer Kuno* említett művének idevágó fejezeteit angolra kitűnően lefordította s igen tanulságos jegyzetekkel látta el *Mahaffy*; a fordítás e cím alatt jelent meg: *Commentary on Kant's Kritik*. — *Ueberweg: De priori et posteriori forma Kantianae Critices Rationis Purae* 1861, és *System der Logik*, 1865.

fordúljon Apelt *Metaphysik*-jához, mely Kant eszméit világos stílusban adja elő; akkor azután képes lesz megérteni Kant *Prolegomenait* (Előfejtegetések), mely népszerű előadásban egyenesen a célból iratott, hogy a *Bírálatot* érthetővé tegye.*

2. §. A bírálati philosophia.

Kant mint író, gyarló, de mint elmélkedő egyike volt a legélesebbeknek és a legforradalmiabbaknak. Mély és hatalmas benyomást tett Európa szellemére, olyat, mely helyesen csakis a francia forradalommal hasonlítható össze. Mindkét befolyás nagy és bámulatos volt rombolásában anélkül, hogy magukban hordták volna az újraépítés csiráit. Mindketten tetőpontjai voltak az anarchikus irányzatoknak. — Mindketten századok munkásságának

---

* »Az Előfejtegetések azt az utat írják le, melyen Kant fölfedezéseihez eljutott. Bemutatják a bírálati kutatást a maga természetes akadálytalan folyamában s ezért a bírálati philosophia belső szerkezetét nemcsak hogy föltűntetik, hanem abba belelátnunk is segítenek.« *Fischer Kuno*, i. m. 24 l. E mű nem fordítottatott le angolra, míg a *Kritik*, mely minden tekintetben visszatetsző egy mű, többször is lefordítottatott e nyelvre. A szövegben helylyel-közzel *Meiklejohn* fordítását használom, mely *Bohn Philosophical Library* (Philosophiai könyvtár)-jában jelent meg. E fordítás nem mindenütt pontos és *Mahaffy*, ki azt átvizsgálta, több helyütt igen szigorúan elítéli; a rendkívüli nehézség azonban, melylyel a német philosophiai nyelvnek megfelelő angolra való átfordítása jár, bennünket a fordító fáradsága miatt hálára és hiányai iránt elnézésre kötelez. [A Kantból való idézeteket, mint az előbbi két kötetben is, mindenütt a német eredetiből fordítottam. B. J.]

eredményeit foglalták magukban. És valamint a forradalom új jellemet adott az európai politikának, úgy adott Kant új jellemet az európai metaphysikának. Mindazáltal nem volt semmi igazán új az ő módszerében és csak kevés egészen új volt az ő következtetéseiben.

Sok olvasó fog ez állításomon csodálkozni, főkép a kik németek és a kik a német philosophiát tanulmányozzák. Fischer Kunó például, kinek nézeteit soha sem veszem félvállról és a kinek Története ítélletességének ép oly nagy simulékonyságát tünteti föl, mint a mennyi összefoglaló tudományosságra mutat, azzal a megjegyzéssel kezdi Kantról irt művét, hogy valamennyi rendszer között nincs egy is, melynek oly kevés közössége volna előzőivel, mint Kant rendszerének. Kant egy teljesen új philosophiát alapított, melyben lényegileg nincs semmi közös bármely elősével (predecessr). Ezzel Fischer azt akarja mondani, hogy Kant célja minden más elméldőétől különbözött és hogy módszere új volt. Az elsők a philosophiát a dolgok magyarázatának, a kozmos észszerű megfejtésének tekintették. A fejlődés folyamában föltűntek az egyes tudományok és mindegyikök magyarázatát adta a dolgok azon csoportjának, mely tárgyukat képezte. A természettudomány különvált a metaphysikától és a tapasztalat az elméldést ha nem is mint hiába-valót, de mint akadályt mellőzte. E pillanattól fogva a legfőbb philosophiai problema ez volt: Milyen az elméldés viszonya a tapasztalathoz? — s ebben benfoglalólag e kérdés rejlett: Van-e az elméldésnek egyáltalán valami tekintélye a philosophiában, mely nem a tapasztalatból vonatott le? Leibnitz a kettőt össze egyeztetni törekedett. Ő metaphysikus is volt és a positiv tudomány embere

is; mester volt ő mindkettőben; physikája azonban metaphysikán alapszik. Differentiális számvetése a folytonosság metaphysikai törvényéből ered; az erő mértékének fölfedezése az eleven erőről való fogalmán alapszik. Az ő rendszerében a metaphysikai hajlam oly annyira túlnyomó, hogy tanítványai elválasztották az elmélődést a tapasztalattól és Wolf iskolája tiszta rationalis kosmologiát és rationalis psychológiát fejtett ki.

Ekkor lépett föl Kant, ki a philosophia állását úgy fogta föl, hogy az egy független tudomány, mely viszonyban áll minden egyes külön tudománnyal, valamint ezek ismét a saját tárgyaikkal. Így lett kiegyeztetve az ellentét tudomány és metaphysika között. A philosophia e szempontból tekintve megszűnt a dolgok magyarázata lenni s a dolgokról való ismeretünknek lett magyarázata; »szükséges tudomány lett, minthogy egy tényt magyarázott, mely magyarázatra szorúlt ép úgy, mint minden egyéb tény; de ugyan ekkor új tudomány is lett, mert egy eddig megmagyarázhatatlan tényt magyarázott meg.« A tény, mely eddigelé megmagyarázás nélkül maradt, ez volt: Hogyan lehetséges a tapasztalat? Ha a physikus egy physikai ténynek keresi magyarázatát, akkor azon föltételeit keresi, melyek alatt előáll, azon erőket, melyekből ered. Így járt el Kant is: kereste az emberi ismeret föltételeit; kereste az erőket, a melyekből egyedül eredhetett. Az ő philosophiája mindenütt és teljesen bírálati, *kritikai* volt; a *dogmatikai* philosophiával oly viszonyban állott, mint az optika a látással, az akustika a hallással.

Hát Descartes, Hobbes, Locke, Berkeley, Hume és Condillac nem látták-e be szintén, hogy ismeretünk magyarázására szükséges annak föltételeit kutatni? Fischer éppen

nem hajlandó ezt tagadni; de azt veti ellen, hogy a mit ezek e tekintetben tettek, pusztá erőlködés volt, még pedig hiányos erőlködés. Kant találta meg egyedül az igaz utat, mely új volt egyszersmind. Az említett philosophusok helytelen szempontból nézték a kérdést; már pedig szemünk semminemű erőlködése nem képesít bennünket arra, hogy meglássuk, a mi a szemhatáron kívül esik. Ők azt hitték, hogy az ismeret tényeit megmagyarázták, de okaik, melyeket fölhoztak, maguk is ismeretbeli okok voltak. A helyes szempontot Kant fedezte föl azon egyszerű igazság kimondásával, hogy ha az ismeret egyáltalán megmagyarázandó, akkor oly föltételek segítségével kell ezt tenni, melyek magát az ismeretet megelőzik; ennélfogva tehát nem is fedezhetők föl sem a tapasztalatban, sem az észben. Ez a Kolumbusz tojása.

Hegel azt veti Kant szemére, azt akarja, hogy »úszni tanuljunk meg, mielőtt vízbe mennénk.« Fischer helyesen jegyzi meg erre, hogy Kant föladata nem az volt, hogy úszni tanítson, hanem hogy az úszást megmagyarázza. Tudunk beszélni a nyelvtan ismerete nélkül, gondolkodni a logika ismerete nélkül, látni az optika ismerete nélkül, élni a physiologia ismerete nélkül; de hát ezek a tudományok azért fölöslegesek-e? Már pedig a mik e tudománynak az ő tárgyaikra nézve, ugyanaz a bírálati tudomány az ismeretre nézve. Hegel ellenvetése íme megvan czáfolva; de az ellenmondás homályos érzete, mely ellenvetését szülte, arról való helyes érzetén alapúlt, hogy Kant eljárásában álkövetkeztetés rejlik. Erről később fogunk szólni; folytassuk most Fischer fejtegetéseit.

Bacon nem tagadta ugyan egyenesen, hogy az érzéken fölöttit megismerhetjük, de a metaphysikát a phy-

sikától távol eső kolostor-életre utalta, hol meddő szűzek szolgálják a végokok képében. Locke az ismeretet az érzékiségre szorította. Berkeley ugyanez irányban haladt. Hume megdöntötte a bizonyosságnak még ezt az alapját is. A tapasztalat nem adhat abszolút bizonyosságot, mert minden ítéletnek, hogy abszolút lehessen, azonosnak kell lennie, a tapasztalatra alapított ítélet pedig sohasem lehet elemző (analytical). Matematikai ítéletek igazak, mert elemzők; a többi valamennyi kétséges, mert összetételező (synthetical). Kant egyetért Lockevel abban, hogy ismeret a dolgokról önmagokban lehetetlen; az érzékfölttírói metaphysika sem lehetséges. Berkeleyvel meg abban ért egyet, hogy minden ismeretünk csak tüneményekről való ismeret, ezek pedig csakis a saját eszméink vagy képzeleteink. Humeval végre egyetért abban, hogy ő is fölosztja az ítéleteket elemzőkre és összetételezőkre; hogy a tapasztalatról való minden ítéletünk összetételező; és hogy lehetetlen akár a tapasztalatból, akár az észből megmagyarázni, hogyan lehet az egyik dolog oka egy másik dolognak.

Miután így Fischer Kunót végig kísértem azon a negyvenöt lapon, a melyekben Kant föltétlen eredetiségét védi, ismételnem kell azon állításomat, hogy módszerében nem volt semmi új. A problema, melyet Kant meg akart oldani, az újabb philosophiában, mint láttuk, állandóan föl-föltűnt — e problema: vannak-e oly eszméink vagy képzeleteink, melyek a tapasztalattól nem függnek? A megoldására tett kísérleteket kifejtettük azon fejezeteinkben, melyekben Locke, Hume, Condillac, Reid és Gall tanait előadtuk. Ők mindnyájan abban a kijelentésben egyeznek meg, hogy eszméink egyetlen forrása a tapaszt-

talat; minthogy azonban ez elv skepticizmusra visz, nem látszott más kiút, mint a józan ész. Kant nem fogadta el a józan ész menedékét.* Valamennyien megegyeztek abban, hogy a tapasztalat az ismeret forrása — ő pedig e kérdést vetette föl: Mi a tapasztalat? Melyek az ő alkotó részei?

Nem lehet joggal állítanunk, hogy Hobbes, Locke, Hume, Condillac és Reid nem vizsgálták volna az ismeret eredetét s hogy nem fejtették volna ki, mit tartanak ők a tapasztalat alkotó részeinek. Ha Kant ez alkotó részek új elméletét elő is adta, azért az ő kísérlete, hogy elméletet adjon, bizonyára nem volt új; nem is fogadhatom el azt az állítást, melyet annyiszor ismételnek, hogy Kant fogalma az ész bírálatáról egészen eredeti lett volna. A tapasztalat föltételeit kutatni mindig egyik tárgyát képezte a psychologusok munkásságának. Az ismeret *a priori* és *a posteriori* elemeinek elkülönítésére szorgos gondál törekedtek már Descartes, Leibnitz és mindazok, kik a velünk született eszméknek, a gondolat alaptörvényeinek, stb. tételét védették. Senki Leibnitznél nyomatékosabban nem állította, hogy ámbár minden ismeret az érzékiséggel kezdődik, de azért az érzékiségből levonva is még egyáltalában nincsen; hanem hogy minden tapasztalatnak van egy olyan alkatrésze, melyet a szellem szolgáltat és ez az alkatrész az egyetemeség és szükségesség jelleménél fogva meg is különböz-

---

* Kant ezt az újkor egyik csodálatos találmányának mondja, a melynek segítségével a legbutább ember egyenlő színre emelkedhetik a legmélyebb gondolkodóval. *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*. Előszó.

tethető. Mivel tehát Kant kezdeményezésében valójában nem volt semmi új, azért nem volt módszerében sem. Régi csapáson járt, és mert az elmét kifejlődött formáiban elemezte, a nélkül, hogy fejlődéseinek korábbi fokait is tekintetbe vette volna — azért a tapasztalat igaz föltételeinek megállapítását teljesen elhibázta. E módszer szembetűnő elletétben áll azzal, melyet ő maga a kosmologia helyes fölfogásában követ, a melyet azóta kiműveltek Laplace és mások, és mely a tudományban mint az ismeretes köd-föltevés helyet is foglal. A problémák teljesen egyneműek voltak. A psychológiának föladata megmagyarázni, hogyan eredt a tapasztalat, hogyan fejthető ki a szellem valamennyi különböző jelenségeiben biológiai föltételekből; a kosmológiának meg az a föladata, hogy megmagyarázza, hogyan eredt a bolygók rendszere, honnan mozgásai, a bolygók útja miért elliptikus és miért fordulnak tengelyök körül s miért növekedik a pályájuk eccentricitása a naptól való távolsággal, úgy, hogy a bolygók útja az üstökösökéibe megyen át — ezen és a vele összefüggő kérdéseket kellett a Galilei, Kepler és Newton által fölfedezett mechanikai törvényekből megfejteni. De ha a problémák egyneműek voltak is, a módszerek nagyon különböztek egymástól. Kant megírta az Ég természetrajzát,* de egészen más módszert követett a szellemnek általa megkisérlett természetrajzában. Az egyik esetben szigorúan inductiv és tapasztalati adatok

---

* *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Vrsuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*. Werke VIII. 217—232 l.

alapján szerkesztette meg föltevését. Az anyagi khaosból indul ki, melyben semmi sincs, csak az elemi állományok és a vonzás és taszítás kezdetleges erői, melyek bennök rejlenek; ez állományokból és erőkből, a mint előttünk ismeretese, alkotja ő meg a világegyetemet, melyet ismerünk; ezek a tényezők és a bolygórendszer e tényezők származéka. A megfelelő eljárás az lett volna, hogy kiindul az érzékiségből, hogy tekintetbe veszi combinatiójának elemi módjait és kimutatja, hogy e tényezőkből hogyan fejtetett ki az ismeretes származék. Valamint az egyik esetben semmi sem lett elfogadva, csak az Anyag és működésének kétféle módjai, úgy a másodikban sem lett volna szabad egyebet elfogadni, mint az Érzékiséget és működésének módjait. Ebből azután ki lett volna fejthető a tapasztalat föltételeinek elmélete, ez megfelelt volna a kérdésre: Hogyan lehetséges a tapasztalat? És ez ismét megfelelt volna erre a kérdésre: Hogyan lehetségesek az *a priori* összetételező ítéletek? Kant azonban nem így jár el, hanem e kérdéssel kezdi: Mi előzi meg az érzékiséget, mi van a tapasztalatban, a mi az érzékiséggel adva nincsen, hanem azt megelőzi? Ép oly joggal kérdezhetne volna a régi philosophusokkal: Hát a khaos honnét van?

Egy szó mint száz, Kant a régi metaphysikai módszert követte a biológiai módszer helyett. Nem mondok most ítéletet sem ez eljárásnak értékéről, sem eredményeiről, csak arra utalok, hogy ebbeli követelése, mintha új kutatást és új módszert kezdett volna meg, nem igazolható. Azok az *a priori* elemek, melyekről azt hiszi, hogy a tapasztalat elemzése által fedezte föl, nem egyebek mint az ismeretes Velüncszületett Eszmék, a Gon-

dolat Törvényei, a Lélek természetes Tehetségei, csak-hogy új szempontok alatt lépnek föl. Itt, mint egyebütt is kitűnt Kant hatalmas szellemi ereje; a régi fogalmak új szabatosságot nyernek s ezzel együtt tízszeres értéket, úgy hogy Kant után aligha fog valaki visszatérni a régi formákra. De hatalmas gondolkodó erejét új módszer nem irányozta, s ámbár megdöntötte a methaphysikai dogmákat, ámbár neki magának nagy tudományos műveltsége és érzéke volt, mégis megmaradt azon számtalan folyók és patakok főforrásának, melyek iránytalan úton haladnak az elmélődés végtelen tengerébe.

A philosophusok többsége ő előtte nem látta, vagy nem akarta látni, hogy a tapasztalat föltételeit a szervezet föltételeiben kell keresni és azt képzelték, hogy magyarázatot fognak találni, ha egyszerűen megkérdezik az öntudatot, úgy a mint a tapasztalat ezt mutatja. Kant ellenben hozzáfogott az *a priori* és *a posteriori* kétféle elemének elkülönítéséhez, azt remélvén, hogy ezáltal ki fogja nyomozni: mi tulajdonítandó a tapasztalatnak és hogy mi előzi meg? Megvizsgálván öntudatát, azt találta, hogy a két szokásos magyarázat egyike sem magyarázza meg a tüneményeket: bizonyos eszmék vagy képzetek, milyenek az idő, tér, okság stb. nem bonthatók föl pusztán tapasztalatra; de más oldalról, habár *a priori*k, nem állíthatni rólok, hogy teljesen *függetlenek* a tapasztalat-tól, minthogy a tapasztalatnak csakis *formái* (szükséges föltételei).

E fölfogásban a két különböző tényező léte föl van véve. »Hogy minden ismeretünk tapasztalattal kezdődik, úgymond, abban kétség nincs; mert mi birná ismerő tehetségünket nyilatkozásra, ha nem a tárgyak, melyek

érzékeinkre hatnak és részint önmaguktól támasztanak képzeteket, részint meg értelmi képességünket arra bírják, hogy ezeket egybe hasonlítsák, össze kapcsolják vagy szétválaszszák és ezáltal az érzéki benyomások nyers anyagát a tárgyak ismeretévé alakítsák, melynek tapasztalat a neve? Időszerint tehát semmiféle ismeret bennünk a tapasztalatot nem előzi meg, hanem a tapasztalattal kezdődik csak minden ismeret.

»Ha azonban minden ismeretünk tapasztalattal kezdődik is, azért még nem ered valamennyi a tapasztalatból. Mert lehetséges, hogy minden tapasztalati ismeretünk össze van téve abból, a mit benyomások által nyertünk és abból, a mit a saját ismerő tehetségünk (érzéki benyomások által reá indítatva) saját magából ad hozzá; ezt a hozzáadást mindaddig nem tudjuk ama eredeti anyagtól megkülönböztetni, a míg hosszú gyakorlat reá figyelmessé és elkülönítésére elég ügyessé nem tett.

»A kérdés tehát, mely legalább is közelebbi vizsgálatot szükségel és első tekintetre nem is oldható meg könnyedén, ím ez: Vajjon van-e oly ismeret, mely a tapasztalattól, sőt az érzékek minden benyomásaitól független.«*

A philosophiában általa előidézett forradalmat Kant azzal a forradalommal hasonlítja össze, melyet Kopernikus az astronomiában idézett elő. Azt kérdi, hogyan van, hogy matematika és physika tökélyesbítettetek. »Az első, ki a derékszögű háromszöget bebizonyította, lett légyen neve Thales vagy akármi, valóságos fölfedezést tett; mert belátta, hogy nem a mit az alakban látott, vagy pedig

---

* *Kritik: Einleitung.*

az alak pusztá fogalmát kell kutatni, hogy azután e fogalomból az alak tulajdonságait mintegy levonja — hanem hogy e tulajdonságokat, annak segítségével kell kihozni, a mit *a priori* fogalmak szerint maga gondolt bele az alakba és (szerkesztés által) maga állított elő; és hogy ha valami *a priori* bizonyosat akar tudni, nem kell a dologhoz semmit hozzá adni, mint a mi szükségképen abból folyik, a mit fogalmának megfelelően maga fektetett belé.« *

Meglehet, hogy a matematikában ez a helyes eljárás; de a physikában nem csak csalékony, hanem egyszersmind azon eljárás, melyet tényleg követtek, míg a subjectiv módszer haladása azt örökre nem mellőztette. A matematika deductiv és *a priori*; de mert a régibb physikusok tudományukat ugyanezen *a priori* módszer szerint törekedtek megalkotni, azért szenvedtek oly teljesen hajótörést. Kant Galileire és Toricellire hivatkozván, azt állítja, hogy ők szintén e subjectiv módszer szerint haladtak. »Belátták, hogy az ész csak azt látja, a mit a saját terve szerint létrehoz,** belátták, hogy az észnek változatlan törvények szerinti ismeret-elvek szerint kell eljárnia, s hogy *a természetet kényszeríteni kell, hogy kérdéseikre megfelelően és hogy magukat általa vezettetiök nem szabad.*« Szóval a természetnek az ész parancsol mint mestere, nem pedig engedelmeskedik neki mint tanítványa; a physika pedig, így biztosítanak, átalakulását épen e nagy eszmének köszöni! Hogy methaphysikából is haladó és fejlődő tudomány lehessen, Kant hasonló

---

* *Kritik*: Vorrede zur zweiten Ausgabe.

** »... was sie selbst nach ihrem Entwurfe hervorbringt.«

átalakulást tartott szükségesnek. Eddig az emberek azt állították, hogy az ismeretnek a külső tárgyakhoz kell alkalmazkodnia; Kant most azt javasolja, hogy ez eljárást megfordítván, azt vegyék föl, hogy a tárgyak kövessék az ismeret törvényeit.*

E rendszert birálatinak nevezte, mert megismerő tehetségeink vizsgálatán alapszik; e szempontját hasonlítja össze Kopernikuséval. Az összehasonlítás igaz is annyiban, hogy a helyett, hogy a világról való ismeretünket e két tényezőből: egyrészt a Tudalomból, és másrészt a Világból szerkesztené meg — a Világot a Tudalomból szerkeszti meg, ismeretünket pedig a Tudalom törvényeiből. Mindazáltal e kísérlete, mely a tünemények világának törvényeit az elme törvényeiből akarja levonni, csak Descartes kísérletének kölcsönzött nagyobb szabotosságot, a ki a Világot a Tudalomból vonta le; módszerét tekintve ugyanazon kísérlet ez, mint a Leibnitzé és Berkeleyé; az *eredmény* pedig körülbelöl egyenlő volt a Humeével, ugyanis: hogy nem ismerhetünk meg semmit, csak a saját eszméinket, nem ismerhetjük meg soha a magánvalókat, a dolgokat önmagukban. Az elme működését elemezvén, Kant csakugyan fölfedezte a bizonyosság egy-némely elveit; de elismerte, hogy ez elvek nem alkalmazhatók a szellemen *fölül* való dolgokra és hogy ismeretünk határán belül minden csak tüneményes (phenomenal). Áttekinti kutatásait s miután kinyilatkoztatja,

---

* »Bisher nahm man an, alle unsere erkenntniss müsse sich nach den gegenständen richten... man versuche es daher einmal, dass wir annehmen, die gegenstände müssen sich nach unserer erkenntniss richten.« — I. h.

hogy ő az emberi értelem birodalmát bejárta s pontosan kimérte, mégis kénytelen elismerni, hogy e birodalom nem egyéb szigetnél. A természet az emberi értelemnek változhatatlan határokat szabott. Az igazság birodalma az, de zivataros és határtalan tenger környezi, a melyen csalódásoknál egyebet föl nem fedezhetni. A hajóst balútra vezetik az előtte majd föltűnő majd eltűnő jégtömegek, azt hiszi minden pillanatban, szárazföldet fog fölfedezni s így halad ő pihenés nélkül a tengeren és csak reménye kalauzolja; a tajtékzó hullámok játéka ő, folyton új terveket készít, folyton új tapasztalatokra készül — nem mondhat le rólok, s még sem szerzi meg azokat soha.

A skeptikusnak Kant azt mondja: »Nem, a tapasztalat nem csal; az emberi elmének megvannak a maga biztos törvényei és ezek a törvények igazak«.

A dogmatikusnak meg azt mondja: »Ez az elme azonban nem ismerheti meg soha a dolgokat önmagukban. Csakis a saját eszméivel van elfoglalva. Csakis a dolgok jelenségeit észleli. Hogyan volna lehetséges a dolgokat önmagukban — noumena — megismerni? Azáltal, hogy lehántjuk róluk azokat a *formákat*, melyeket érzékiségünk és értelmünk reájok ruháztak (azaz azáltal, hogy megszüntetjük jelenség-voltukat). De hogy e formákat róluk lehántsuk, meg kellene semmisítenünk a tudalmat — érzékiségünk és értelmünk helyébe oly tehetséget vagy tehetségeket kellene tennünk, melyek képesek a dolgokat önmagukban fölfogni. Ezt pedig, világos, nem tehetjük. A tárgyakkal való közlekedésünk egyetlen eszközei épen ez az érzéklet és ez az értelem, melyek a tárgyakra azon formákat vagy alakokat ruházzák, melyeknél fogva azokat megismerjük«.

A mit tehát Kant a dogmatikusnak felel, lényegileg azonos azzal, a mit Hume mond. Bizonyítja, hogy az elme épen alkotásának mivoltánál fogva nem ismerheti meg a dolgokat önmagukban. Ekkor e kérdés áll elő: Van talán valami más tehetségünk, melylyel a dolgokat önmagukban megismerhetjük? A felelet döntő: *Nem*, ily tehetségünk nincsen.

A különbség Hume és Kant között, ha a dolog velejére szállunk, ez: — Hume azt mondja, hogy az elme csalékony és a philosophia ezért vált lehetetlenné. Kant azt mondja, hogy az elme nem csalékony, de korlátolt; bizhatni benne a meddig ér, csakhogy nem érhet elég messze; annyira meg van határolva, hogy az ontologia lehetetlenné vált.

3. §. Az előleges tételek.

Minthogy az ontologia lehetetlen, ezért a metaphysika a tudomány kevésbbé nagyravágyó, de mégis fontos tételére határozódik az ismeret szükséges határaitól. A metaphysika minden tudományt kísér: Kant »a bölcsesség kísérőjének« — *die begleiterin der weisheit* — nevezi. Ily metaphysikának megalapítása föladata »A tiszta ész bírálatának«. Két tételt behatóan kell megvizsgálunk, mert mint látni fogjuk, rajtok nyugszik az épület: ha tévesek: az alkotmány ingadozik; ha czáfolhatatlanok: a rendszer biztos. E két alaptétel: Az elemző és összetételező ítéletek közti különbség; és az *a priori* és *a posteriori* ítéletek közti különbség. Nagy szerepet vittek ezek az újkori philosophiában s példái azon (már *Előfejtége-*

téseinkben jelzett) irányzatnak, mely a morphologia kérdéseit összezavarja az anatomia kérdéseivel és a metaphysika kérdéseit a logika kérdéseivel. Lássuk mindennekeelőtt Kant fejtegetéseit.

Elemző ítéletek azok, melyek tapasztalatainkat csakis leírják és *magyarázzák*, de birtokunkat semmivel nem szaporítják (*erläuterungsurtheile*). Így például ezek: »A test kiterjed«, vagy ha azt mondjuk, hogy a háromszög »Egy három oldallal bíró alak« — ezek az ítéletek elemzők; mert a kiterjedés tulajdonítmánya (attribute) benne rejlik a testről való fogalmunkban és a háromoldalúság tulajdonítmánya benne rejlik a háromszögről való fogalmunkban. Az összetételező ítéletek azonban oly tulajdonítmányt állítanak, mely a tárgyról való fogalmunkban nem foglaltatik, ezek tehát a hozzáadás által *bővítik* tapasztalatunkat (*erweiterungsurtheile*). Ilyen például ha mondjuk: »Az egyenes vonal két pont közt a legrövidebb út«, mert az egyenes vonal fogalma a legrövidebb fogalmát nem foglalja magába; ez: »Minden test nehéz« szintén összetételező ítélet, mert az állítmány »nehéz« nem pusztán leírása a testről való fogalmunknak, hanem oly valami, mi e fogalomhoz hozzá van adva.

A *priori* ítéletek azok, melyek nincsenek levonva a tapasztalatból, hanem az elme vele született alkatára tartoznak; ez az alkat pedig a tapasztalat azon föltételeinek (*bedingungen*) egyike, melyek a tapasztalatot lehetőséggé teszik. A *posteriori* ítéletek azok, melyek a tapasztalatból vannak levonva, azaz melyek a szellemnek s a külső tárgyaknak származékai, a két együtthatónak functiói.

Összetételező a *priori* ítélet az, melyet a tapasztalat megerősíthet, de nem eredeztethet; mint midőn mondom:

»Az egyenes vonal legrövidebb út két pont között,« mi a tapasztalattól független igazság, minthogy szükségesség és egyetemesség van benne, mit a tapasztalat nem adhat; mert ez kimutathatja ugyan, hogy az egyenes vonal számos esetben a legrövidebb út, de azt nem mutathatja ki, hogy két pont között rövidebb út egyáltalában sehol sincsen. Az összetételező *a posteriori* ítélet az, mely tapasztalatunkból ered, így ha mondjuk: »az arany nyújtható«, már tapasztalatból kell tudnunk, hogy az arany nyújtható, mielőtt az arany nyújtható voltáról valamit állíthatnánk.

Ime röviden Kant fejtegetése. Az elemző és összetételező ítéletekre való fölosztásnak, mint logikainak, lehet haszna; minden pontosan megjelölt megkülönböztetés, s hacsak pusztán szóbeli is, segédeszköze a gondolkodásnak; de mint más segédeszközök, ezek is megannyi akadályokká lesznek, ha mesterséges voltukról megfelekezünk és szóbeli különbségeket valódi különbségek számában veszünk. S nekem úgy tetszik, hogy itt ez az eset forog fön. Kant a különbséget a boltozat zárkövének tekinti. Megengedi, hogy haszna egyebütt kevés lehet, de hozzáteszi, hogy az emberi értelem bírálatát illetőleg e különbség-tétel nélkülözhetetlen.*

Logikailag az elemző ítéletek: fogalmak; az összetételező ítéletek pedig: fogalmak egysége. A pszichologiai elemzés azonban magáról a fogalomról kimutatja, hogy

---

* Diese Antheilung ist in ansehung der kritik des menschlichen verstandes unentbehrlich.« — *Prolegomena* § 3, 181 l. — *Hamilton* mondja róla (*Reid's Works*, 787 l.): »Nincs az újabb elmélődésnek tárgya, mely nagyobb érdekeltséget támasztott volna ennél.«

összetételezés, azaz az észleletek *kiegészítése és teljessé tétele* vagy egészsze való összeszerkesztésök.*

Psychologiailag az összetételező ítéletek csak *készülében levő* elemző ítéletek: úgy különböznek egymástól mint a föltett problema és a megfejtett problema. Az összetételező ítélet elemzővé lesz, mihelyt elemei kiegészíttetnek. Például, hogy »Minden test kiterjed« most elemző ítélet, mert a test meghatározása most a kiterjedést magába foglalja. Hogy »Minden test nehéz« szintén elemző, szintén csak leírása egy testről és állományairól való fogalmunknak, szintén befoglaltatik a test összefoglaló meghatározásában — noha valamikor tapasztalatunknak bővítése, a fogalomhoz való hozzáadás volt. A physikusnak, Trendelenburg megjegyzése szerint, a »test« fogalmának ép úgy jegye a nehézség, mint a matematikusnak a kiterjedés.** A kiterjedés és nehézség mindketten állítmányok; az állítás megtétele ugyanazon elmei processus, az egyik, mint a másik esetben. — Lehet ugyan némi nehézség az állítmány összetételező mivoltának fölismerésében, ha az elemek olyannyira kiegészítettek, hogy a tétel azonos tétellé lett. De vegyünk más példát: »A tűz éget«. Elemző-e ez vagy összetételező? Nekünk, kiknek a tüzről bő tapasztalatunk van, e tétel: »A tűz éget« elemző — tisztán szóbeli tétel: amit mi a »tüzön« értünk, oly tárgy, melyhez egyéb állítmányai között hozzá tartozik az égés is: az égés fogalmunknak

* V. ö. e pontot illetőleg: *Ueberweg*: Logik, § 83. — *Hegel*: Encyklopaedie. § 239 és Logik III. k. 270. s ff. — *Trendelenburg*: Logische Untersuchungen, II. k. 237 s ff. — *Delboeuf*: Logique scientifique, 103 l.

** *Trendelenburg*: Logische Untersuchungen, II. k. 240 l.

kiegészítő része. Egy gyermekre nézve azonban, a kinek tapasztalata a tűzről sokkal kevesebb, kinek fogalma magába zár fényt és alakot, de égést nem — arra nézve e hozzáadás »éget«, épúgy összetételezés volna, a mint a nehézség hozzáadása a testek fogalmához is összetételezés.

Maga Kant is fölhozott egy ilyen példát. »Az arany sárga fém« elemző azt mondja, mert »hogyan ezt megtudjam, nem kell tapasztalatomat bővítenem; minthogy fogalmamban az aranyról benne vannak sárga és fémes voltának elemei, azért e fogalmat csak elemezni kell s egyebet nem kell keresni.« *. Más szókkal, az elemző ítélet a meghatározásnak magyarázata — az, a mit régi logikusok *lényeges*, Locke pedig *szóbeli* tételnek vagy ítéletnek mondott. Egy egésznek részeire való elemzésében bizonyos részek, melyek eddig rejtve voltak, napvilágra hozatnak. De maga ez az egész is összetételezés s eredetileg kapcsoltatott egybe. A fémes elem az aranyban fölfedeztetett és miután fölfedeztetett, miután hozzáadatott, örökre ott is hagyatott. A tapasztalat lassú kiegészülése azt, a mi eredetileg összetételező és inductiv volt, olyanná változtatja át, a mi jelenleg elemző és deductiv. A tudomány haladása az ilyen tapasztalatok fokenként való kiegészítésében és az összetételező ítéleteknek elemzőkké való átváltoztatásában áll, úgy hogy az olyan tételek, melyek eleinte föltevésesek (hypothetical) voltak, végre közhelyekké válnak. A matematika előtti korszakban egy kör fogalma egy tökéletesen gömbölyű vonal vagy egy olyan tér fogalma volt, mely minden oldalról egy magába visszatérő vonal által meg van határolva. Bizonyára

senki sem fogja állítani, hogy e fogalomnak mérő kiírása volt csak, midőn a matematikusok fölfedezték, hogy e vonal minden pontja egyenlő távolságra esik egy ponttól a központban; pedig ez, látni való, befoglaltatott a kör mivoltában, bár a róla akkor alkotott fogalomban bizonyára nem foglaltatott még benn. *Most* az ilyen ítélet elemző. Továbbá midőn a matematikusok a kört egy másik sajátságának fölfedezése által bővítették fogalmukat, azáltal ugyanis, hogy kerületének hossza átmérőjének hosszához körülbelől úgy viszonylik, mint 31.414,159 az 1-hez, úgy ez összetételezés volt, mely csakhamar kiegészítő tulajdonsággá lett és most tudjuk, hogy az befoglaltatik a kör mivoltában.

Egy ítélet csak addig *bővítő* (ampliative) a meddig föltevéses; mihelyt a tétel be van bizonyítva, vége van az ismeret ez irányban való minden gyarapodásának. E tétel: »A gerinczes állatok valamennyien lélekkel vannak felruházva« a természettudós előtt csak addig összetételező ítélet, a meddig kétkedik, vajjon a gerinczes állat fogalmában, az ő bővült tapasztalatának kiegészítő eleme-e a lélek, vagy nem? De a gerinczesekről való minden ítélet eredetileg ebben az állapotban volt. Bontsuk szét a fogalmat, bontsuk szét az ismeretét, a melyből e fogalom ered, s azt fogjuk találni, hogy az az összetételező ítéletek egymásra következő sora s hogy ezen ítéletek elemzők lettek, valahányszor egy új tapasztalat mint kiegészítés bele kebeleztetett.

Minden ítélet állítás, s minden állítás összetételezés. Az állítmány tapasztalat; alanya szintén tapasztalat.

Még a legföltevésesebb ítéletben is meg van mindig az elemző jellemvonás, ugyanis hogy nem egyéb, mint

a fogalomba zárt valamely elemnek magyarázata. Föltevésünk legmerészebb röptében sem állítjuk, hogy a gerinczesek növényevők, vagy hogy szétosztható hasábokból állnak, mint a kristályok. Miért nem? Mert »növényevők« és »kristályok« olyan fogalmak, melyek a »gerinczesek« fogalma alá nem hozhatók — a tapasztalat és a hasonlóság (analogy) az ily alárendelésre reáutalásokat nem nyújtanak. Ellenben a »lélek«, vagy azon jegyek némelyike, melyek által a lélek megismertetik, igen is föltaláltatik néhány oly jegyben, melyek által a gerinczesek fölismertetnek.

Az ítéletek elemzők vagy összetételezők különböző korszakokban.* Csakis a szóbeli és valódi vagy dogmái ítéletek között tehetni joggal különbséget, és ezt megtette már Locke oly pontosan, hogy kevés kívánni való maradt hátra. Kant, ki mint az imént megjegyeztük, régi eszméknek új elnevezések által új szint és új jelentőséget kölcsönzött — Kant, mondjuk, nem tett semmit Locke fejzetéhez a »Semmit mondó ítéletekről«, bár sajnálta, hogy e fejtegetések rendszer nélkül valók.** Ime egy mondata:

---

* Ugyanez a nézete *Nieto Serranonak*, a spanyol metaphysikusnak: *Bosquejo de la Ciencia Viviente*, Madrid 1867, 44 l.

** *Locke*: *Essays* IV. könyv, VIII. fejt. — »Ahhoz kétség sem férhet, hogy e híres megkülönböztetést Kant önállóan fedezte föl. Kant az előbbi philosophusok műveit nem igen olvasta, de azt már jó szívvvel meg lehet neki bocsátani, hogy azt nem vette észre, a mi még *Hamilton* szörnyű tudományosságát is kikerülte. *Webb* igen világosan mutatta ki, hogy Kantot lényegileg *Locke* megelőzte már.« *Mahaffy* jegyzete *Fischer* művéhez: *Commentary on Kant*, 28 l. — Egy tekintet a *Prolegomena*-ra, § 3, 182 l. megmutatta volna mind a két írónak, hogy Kant *Locke* elsőbbségét

»Kétféle ítéleteknek igazságát egész biztonsággal föllehet ismerni; az egyik a semmitmondó ítéletek osztálya, melyek bizonyosságot foglalnak magukban, csak hogy ez tisztán szóbeli bizonyosság, mely nem tanít semmire. És másodszor megismerhetjük egész bizonyossággal az olyan ítéletek igazságát, melyek másról állítanak valamit, a mi *szükséges következménye az ő szabatos bonyolt eszméjének, de benne nem foglaltatik*: mint például, hogy minden háromszög külsőge nagyobb, mint a szemközti belszögek bármelyike; a külsőgnek a szemközti belszögek bármelyikéhez való ezen viszonya nem tartozik azon bonyolt eszméhez, melyet a háromszög szó megjelöl; ez valódi igazság, mely oktató, valódi ismerettel jár.« Kant első tétele tehát ezen okok alapján visszavetendő. A különbség-tételnek, a melyhez ő ragaszkodik, lehet akármily logikai becse, de nem mutat rá oly pszichológiai különbségre is, melynek a metaphysika kérdéséhez bármely köze volna.

Térjünk most át a még fontosabb különbség-tételre, az *a priori* és *a posteriori* ítéletek között, mely Kantnál egészen új alakot nyert.* Azt hitte, hogy semmiféle ismeret sem oktató, ha nem elemző és hogy bizonytalan, ha nem *a priori*, azaz független a tapasztalattól és a

---

igen jól ismerte. — Említésre méltó talán az is, hogy *Hamilton* (*Reid Works*, 187 l.) ezt »csak jóakaró engedménynek« mondja: *Hamilton* azonban, midőn e jegyzetet írta, oly kevésbé emlékezett Kant fejtegetéseire, hogy a szóban forgó kitételek helyébe a Magyarázó és Bővítő kifejezéseket ajánlja, mint a melyek nem oly kétértelműek — elfelejti, hogy maga Kant is úgy nevezte el őket.

* »Diese frage bildet den eigentlichen cardinal- und angel-punkt von Kant's Kritik ... von der antwort auf diese frage hängt das schicksal der metaphysik ab.« — *Apelt*: *Metaphysik*, 40 l.

tapasztalat korlátaitól. A *Birálat* első feladata tehát az volt, hogy megfeleljen e kérdésre: hogyan lehetségesek az összetételező *a priori* ítéletek? Ez pedig nem egyéb, mint új alakban való föllevenítése a régi kérdésnek: hogyan lehet ismeretünk a tapasztalattól függetlenül?

Hogy minden ismeretnek összetételezőnek és *a priorinak* kell lenni, azt *Kant* a következő tételekre alapítja: 1. A mely ismeret nem összetételező, az nem is valódi s nem ad semmit hozzá előbbi ismeretünkhöz. 2. A mely ismeret nem *a priori*, nem lehet egyetemes és szükséges, hanem csak részleges és esetleges. 3. A mely ismeret nem egyetemes és szükséges, nem lehet bizonyosan igaz.

E pontokat illetőleg jegyezzük meg először is, hogy egy ismeret akkor igazán az, ha a föltevéses elem eltávolított és az összetételező ítélet kiegészítés által elemzővé vált. Míg valamely bizonytalanság fenmarad, nem volt egyéb problémánál; miután a bizonytalanság eltávolított, tantétel lett. Például, hogy a »testek kiterjedtek» ismeret; igazsága azáltal, hogy elemzővé lett, közhelylyé tétetett ugyan, de azért ismeretnek lenni nem szűnt meg.

A második tétel fontosabb és ép oly csalékony. A fölvetel, hogy ha egy igazság egyetemes és szükséges, akkor *a priorinak* is kell lennie, és hogy *a posteriori* úton elérhető nem volt — nagyon általános és nagyon téves. Bővebben foglalkoztunk már vele *Előfejtéseinkben*,* s így elég lesz, ha e helyen ott nyert eredményeink ismétlésére szorítkozunk. Minden igazság szükséges, ám-bár nem minden ítélet szükségképen igaz. A tudás lehet

---

* 66 - 74. §§.

esetleges, de az igazság nem az. Más dolog egy ítéletnek igazságát megállapítani, és ismét más a megállapítottak szükségét kimutatni. Mihelyt belátjuk, hogy igaz, belátjuk egyszersmind szükségességét is. Az igazság, hogy »a tűz éget« ép oly ellenállhatatlan, szükséges és oly egyetemessé tehető, mint az, hogy »a derékszögű háromszögnek szögei egyenlők két derékszöggel«, vagy hogy $2 + 2 = 4$.

Van-e valamely jegyünk, melynek segítségével egy szükséges igazságot megismerhetünk, azon a jegyen kívül, a mely részeinek azonságát föltünteti? Mellőzzük egyelőre a tünetények közti megzavarásokat és tegyük föl, hogy csakis igaz ítéletekről szólunk — kérdem: ugyan minek alapján különböztethetjük meg az egyik igazságot, mint szükségest egy másiktól, mint esetlegestől? Minden ítélet állítja, hogy *egy dolog az, a mi*; az igazság abban rejlik, hogy annyit állítunk róla és többet nem; az ellenmondás elve pedig annak elismerését követeli tőlünk, hogy a dolog *nem lehet az, a mi és ugyanazon időben más, mint a mi*. Már pedig az egyetemesség azt jelenti, hogy a kérdésben lévő dolog, bármi legyen, soha másképp nem lehet; a szükségesség meg azt jelenti, hogy nem foghatjuk fel azt másképen.* És a mint már bőven kimutattam, bármikor szól is az ember esetleges igazságról, *előre fölteszi az ítélet részeinek valamely lehetséges változását*, miáltal a dolog nem lesz tovább is az, a mi most. Szükséges igazság az, mely elemző ítélet által van kifejezve. Minden elemző ítélet igaz, a mennyiben azonos ítélet és csak azt mondja:

---

* *Hodgson*: Time and Space, 1865, 10 l.

»minden, a mi van, szükségképen van.« Az esetlegesség, mely bármely ítélet fölött lebeg, föltevéses alapjából ered: »Nem *lehet-e*, a mi *most* van, jövőben máskép?« vagy »nem *lehet-e* máskép?« A felelet megadatik az azonos tételnek ujjonnan való helyreállítása által, hogy ez az új esethez alkalmaztassék. A helyett, hogy azt mondanók: »a mi van, az van«, azt mondjuk: »a minnek lennie kell, annak lennie kell« és »a mi lehetett, az lehetett.« Ha az eredménynek a jövőben változnia kell, úgy csakis a föltételek megfelelő változása által változhatnak.

»Az egyetemesség jelleme azt mondja, hogy az anyag ilyen minden esetben. A szükségesség jelleme azt mondja, hogy az állítás ellenmondása lehetetlen.« Mond-e ez egyebet annál, hogy a szükséges és egyetemes ítélet olyan ítélet, a melynek jegyei azonosak? Egyetlen ítélet sem állítja, hogy ha a *föltételek, melyek meghatározzák* a dolgot, módosítottak, a *meghatározott dolog* módosíthatlan marad; már pedig ez azon csalékonyság, mely a »minden esetben« rejlik. Úgy ám, mondják, de az emberi tapasztalat csak *egyedi* eseteket ismerhet meg. Soha sem ölelhet át minden esetet; sőt mi több, teljesen lehetetlen megismerni, hogy a megismert esetek valamennyien lehetségesek. Még az esetek azon legnagyobb száma mellett is, bármily gazdag és kiterjedt tapasztalat nyújtsa is azokat, még ezek mellett sem lehet az emberi tapasztalat ítéleteinek abszolút, hanem csak összehasonlító egyetemesége. Más szókkal: egyetemességet és szükségességet a tapasztalat *soha sem* adhat. A mit *csakis* a tapasztalat ad, kívülről nyerem; a philosophia nyelvében ez a *posteriori* adat, mert az *észleletből foly*. A mit a tapasztalat *nem* ad, tapasztalatból soha sem eredhet s ha egyáltalán létezik,

a tapasztalattól függetlenül és *előtte* kell léteznie; *a priori* adat az.« *

Mivel igazoltatik e megkülönböztetés? Ha azt mondom, »a tűz éget«, ép oly nyomósan állítok egyetemességet és szükségességet, mintha azt mondom »egy derékszögű háromszögnek szögei egyenlők két derékszöggel.« Mindkét esetben pusztán azonos tételt állítok. Nem mondom, »a tűznek mindig kell égetnie.« Nincs, de nem is lehet soha tapasztalatom a tűzről minden lehetséges nyilvánulásában; ellenben ha megszerkesztettem a háromszöget, nincs fogalmában semmi, a mit nem magam fektettem bele; és mert ezáltal bizonyos vagyok arról, hogy semmi új tulajdonság benne nyilatkozni nem fog, ítéletem jegyében semmiféle változás nem lehetséges. De a tűzről vagy a háromszögről való állítás, ha egyetemessé tételik, nem veszi el ezáltal jegyeinek azonságát, de a jegyek *módosíthatlanok* maradnak, az ítélet, midőn egyetemes lesz, változatlan. $A : A$; így van ez most; így fog ez maradni mindörökké. Midőn $A B$ lesz és A később eltűnik és B marad hátra, megszűnik az ítélet azonsága. Ha létezik oly tűz, mely sem nem meleg, sem nem éget, akkor nem *az a* tűz ez, a melyről ítéletem szól. Midőn tehát ítéletem jegyei módosítottak, a következtetés szintén módosított.

Az aritmetika vagy geometria ítéleteit illetőleg, a csalékonyság forrása abban rejlik, hogy tételeik pontosan meg lévén határozva és viszonyaik egyszerűek lévén, lehetetlen bennök változást tenni anélkül, hogy szemléletünk azonnal föl ne forgattassék. Nem képzelhetem, hogy a háromszög más szögekből volna össze szerkesztve, mint

---

* *Fischer-Mahaffy*, Commentary, 13 l.

olyanokból, melyek két derékszöggel egyenlők, mert ez nem volna pontos kifejezése arról való fogalmamnak, amit megszerkesztettem és háromszögnek neveztem. A tárgyat pedig — teszem a tüzet — én nem szerkesztettem meg, sajátságai adva voltak a tapasztalatban; és minthogy e fogalom jegyeiben és viszonyaiban egyaránt összetett vagy bonyolt, némelyikök megmaradhat, míg mások megváltoztak anélkül, hogy a tárgyról való szemléletem fölforgattatott volna. Még mindig lesz azért képzetem a tüzről, még akkor is, ha a kép bizonyos tekintetben megváltozott. De ha a tűz bizonyos képzelhető föltételek között olyannyira megváltozott volna is, hogy nem is égetne többé, ez még éppen nem ingatná meg az ítéletnek »a tűz éget« egyetemességét és szükségességét; egy *más* ítélet kimondásához vezetne ez egyedül, ahhoz, hogy »bizonyos föltételek között [a tűz nem éget«; a mi, ha igaz, szintén szükségképi. — Az esetlegesség nem tartozik az ítéletre, hanem a tényre; a tény pedig mindössze az, hogy e tárgy »tűz« az egyik ítéletben nem az, a mi a másokban. De ha a jegyeket szabad így megváltoztatni, akkor geometriai ítéleteket szintén tehetünk ily esetlegessékké. Minden, a mi van, szükséges: máskép nem lehetett volna. Valamely *más* esemény előfordulhatott volna az ő idejében és az ő helyén, de csak azon föltétel alatt, hogy *más* föltételek voltak jelen, a melyek meghatározták. A geometria igazságai nem állnak biztosabb alapon. Sokszor halljuk, hogy a physikai tény esetleges, mert nem mutatható ki oka, miért nem lehetett volna *más* is, mint a mi. Ez csalékony következtetés. Oka az, hogy azok a föltételek, melyek aényt meghatározzák, *azok* a mik és nem mások. Ma-

thematikai ténynek sem mutathatni ki jobb okát; a szögek szögek; az egyenes vonalak *nem* görbe vonalak. Ha valaki magáévá tenné azt az okoskodást, melyet rendszeren a physikai tényekre alkalmaznak s azt kérdezné: Miért ne lehettek volna az egyenes vonalak görbe vonalak? a felelet az volna: Mert *ebben* az esetben a szögek, melyekről szólunk, nem léteztek volna; a szögek helyett görbe vonalak léteztek volna. Minden esetben tehát csakis jegyeinket kell a módosítástól megőriznünk; egy részleges ítéletnek egyetemessé való átalakítása azután egyszerűen az ő föltétlen általánosítása. Valamint végtelenségig nyújthatunk egy egyenes vonalat, ép úgy bővíthetünk ki egy ítéletet is végtelenig. Van-e tehát jogom azt állítani, hogy »minden páviánnak kék orra van?« Nincs; csak azt állíthatom, hogy »minden kék orrú páviánnak kék orra van.« Az első: inductió, mely téves lehet, mert *föltételeket általánosít*; a második: ítélet, melynek igaznak kell lennie, mert *föltétlen általánosítás*. És a mint az *Előfejtegetésekben* kimutattam, ime ezen alapszik az igazi megkülönböztetés esetleges és szükséges igazságok közt. A szám és geometria igazságait különös szükségesség jellemzi, mely physikai igazságokat nem illethet meg, és pedig azért nem, mert a mekkoraságok el vannak vonva minden föltételtől és általánosításuk minden lehetséges megzavarástól független. Kant azt mondja, hogy a tapasztalat csak arra taníthat bennünket, hogy egy dolog van és hogy micsoda, soha sem azonban arra is, hogy szükségkép volna és hogy másképp nem lehetne.* Ez nincs pontosan mondva. A tapasztalat

---

* *Prolegomena*: Zweiter Theil, § 15, 212 l. »Nun lehrt mich die erfahrung zwar, was da sei und wie es sei, niemals aber, dass es nothwendiger weise so und nicht anders sein müsse.«

nem mondhatja meg nekünk, hogy a föltételek, melyek azzá *teszik* a dolgot, a mi most, nem fognak máshol megváltoztatni és ezzel magát a dolgot másfélévé tenni, mert a tapasztalat minden lehető jövőendő föltételt át nem ölelhet; de azt megmondhatja nekünk és meg is mondja, hogy valameddig a dolog által föltüntethető föltételek azoknak maradnak meg, a mik, mindaddig a dolog is meg fog maradni annak, a mi.

Kant téved e pontban és vele együtt tévednek mindazok a philosophusok, a kik azt képzelték, hogy van különbség általános és részletes ítéletek közt, a minek semmi pszichologiai alapja nincsen. Hamilton azt állítja, hogy az okság egyes eseteinek megfigyelése »soha sem idézhette volna elő a nemcsak erős, de *ellenállhatatlan* meggyőződést, hogy *minden* eseménynek meg *kell* a maga okának lenni. E megfigyelések mindenike esetleges« — épen nem: mindegyik szükséges, mindegyik a *saját* létének *ellenállhatatlan* meggyőződésével jár] — »és a megfigyelt esetlegességek bármely száma sem fogja bennünk a szükségesség tudatát kelteni, azaz annak tudatát, hogy ellenkezőjét nem gondolhatjuk. Ez elmélet tehát logikailag véve képtelenség. Mert az oksági ítélet egyetemes szükségességét mint következtetést hozná le a ténylegesen egymásra következőknek bizonyos számából; azaz azt következtetné, hogy *valamennyinek kell lenni*, mert *néhányan vannak*.« * Ez tipikus példája a logikai szemfényvesztésnek, melyben a metaphysikusok oly annyira lelik kedvöket. Először azt veszi föl, hogy a következőmény minden megfigyelése esetleges; de abban a tény-

---

* *Hamilton* : Discussions, 588 l.

ben, hogy a következményt megfigyeljük, semmi esetleges sincsen; szükséges az s képtelenek vagyunk azt *másképp* gondolni, képtelenek vagyunk elhinni, hogy ez az érzetünk nem volna meg. Azután meg azt veszi föl, hogy a részlegesek semmiféle száma sem vihet általános következtetéshez; de hát miből képeztetnek az általános következtetések, ha nem részleteseiktől? Hogyan nyerjük az egyformaság eszméjét, ha nem a különös esetek végtelen ismétlése által, oly ismétlések által, melyek minden ellenmondó tapasztalat hiánya folytán magokat reánk erőszakolják, azaz azon föltételekben való minden változás hiánya folytán, melyek a különféleséget megállapítanak? A zártétel tehát nem ez: *valamennyinek kell lenni* mert *nehányan vannak* — hanem ez: *valamennyinek kell lenni* mert *valamennyi van*. A tapasztalat javítja a végtelen ismétléshez, azaz az oly következtetéshez való természetes hajlamunkat, miszerint annak a mi egyszer volt, mindig kell lennie; arra tanít bennünket, hogy a mi igaz bizonyos föltételek között, nem igaz más föltételek között is. Minden zártétel változik, ha a tételek megváltoztak. Ha — a mint tagadhatatlan is — az ok-ság részleges tapasztalata szükséges, nem pedig esetleges, amennyiben nem képzelhetjük, hogy e részleges esetekben az ellenkező igaz volna — akkor ugyanaz a szükségesség áll fön, ha általánosítjuk s azt mondjuk, hogy *valamennyi tökéletesen hasonló esetben* ugyanaz az igazság marad érvényben. Hamilton tévedése az, a melyet közönségesen elkövetnek: hallgatagon megváltoztatja a jegyeket. Ezért folytatja így: »Ez nemcsak logikailag képtelenség, hanem pszologiaiilag téves is. Mert nem találunk nehézséget abban, hogy a megfigyelt következ-

mények egyikének vagy akár valamennyiének ellenkezőjét vagy *megfordítottját* képzeljük; az oksági ítéletet azonban, a mely e föltevés szerint csakis e megfigyelések eredménye, nem gondoljuk valódiatlannak. « Kérдем, mi csoda értelemben mondhatni, hogy minden megfigyelt ténynek megfordítottját is gondolhatjuk? Nem gondolhatjuk, hogy nem figyeltük meg; nem gondolhatjuk, hogy ez az A: B. Meggondolván azonban, mily könnyen tévedhetünk, tudván, hogy a dolgok bonyolt mivoltából igen sok rejtve marad előttünk, azt igenis képzelhetjük, hogy csak részben figyeltünk meg valamit (és innét van ítéleteink esetlegessége) vagy képzelhetjük, hogy más föltételek alatt a tünetény is más lesz. Minthogy a tárgyat nem szerkesztettük, nem lehetünk bizonyosak a felől, hogy fogalmunk annak minden lényeges elemét magába zárja. E tudatlanságunk következtében képzelhetjük, hogy egy kő emelkedik a levegőben, ámbár mindig azt figyeltük meg róla, hogy esik. De megtámadja-e ez általánosításunk jogos voltát? Legkevésbé sem. Egy részleges ítélet megfordítottjához először is csakis a jegyek módosítása által jutunk; *ha* a kő emelkedik a helyett hogy esnék, azért van, mert a levegő nehezebb, mint a kő s fölfelé hajtja, mint a füstöt a jegyek egyike — azaz a levegő vagy a kő súlya — módosítottatott; e változással változik a zártétel is. Az »ok-sági ítélet« továbbá, melyre Hamilton gondol, az, hogy »minden eseménynek kell okának lenni.« Ez más ítélet. Föltétlen általánosítása ez annak a tételnek, hogy egy eseménynek valamely előzménye van. Hogy az ítélet eredetileg inductió folytán nyeretett, a melyből a különböző föltételek csak utólagosan zárattak ki, ez oly kérdés, melyről vitatkozhatni, de bárhogyan nyeretett is, az ok-

sági ítélet szükségessége általában semmivel sem nagyobb, mint e részleges ítéleté: »ennek az eseménynek van oka.«

Fölösleges e fejtegetést e helyen folytatnunk, eleget mondtunk annak kimutatására, hogy a tétel: a szükséges igazságok különös érvényéről, minthogy *a priori* és a tapasztalattól függetlenek — hogy e tétel, mondjuk, melyre Kant és a legtöbb philosophus hivatkozik, minden alap nélkül való. Kant kénytelen azt állítani, hogy egy tantétel bizonyítása csakis a részleges esetben igaz, s hogy egyetemesen igazzá tétele *a priori* szemléletre szorúl. A mint azonban egy éleseszű író helyesen megjegyzi: »Ha a tapasztalati szemléletben az egyes esetből való következtetésnek csak korlátolt érvénye lehet, hogyan lehet az egyes esetből való következtetésnek a tiszta szemléletben korlátlan érvénye? Az egyetemes mindkét esetben a részlegesből van lehozva; mi különbség van tehát a két eset között? Nem következik, hogy a tantétel csak azért igaz mindazon háromszögekről, melyek a tiszta szemléletben lehetségesek, mert egyről igaz — ha csak nem következik az is, hogy a tantétel mindazon háromszögekre nézve is igaz, melyek a tapasztalati szemléletben lehetségesek, mert igaznak találtatott egyetlen háromszögről.« * Kant erre azon állandó fölvételével felelt volna, mely a tapasztalati szemlélet esetleges és a tiszta szemlélet szükséges voltát állítja. E fölvételtől pedig óvakodni kell mindenkinek, ha a metaphysika posványaiába vezetetni nem akar. Mi e föléttel még bővebben fogunk foglalkozni. —

---

* *North American Review*, 1864, július. A »The Philosophy of Space and Time« című cikk.

A *Birdlat* első kiadásában olvassuk: »Kiváló figyelemre méltó tény, hogy még tapasztalataink közé is vegyülnek oly ismeretek, melyeknek *a priori* kell eredniök, s melyek talán csak arra szolgálnak, hogy érzékeink képzeleinek összefüggést szerezzenek. Mert ha tapasztalatainkból el is távolítjuk mindazt, a mi az érzékekre tartozik, hátra maradnak mégis bizonyos eredeti fogalmak és bizonyos belőlük képzett ítéletek, melyeknek teljesen *a priori* módon, a tapasztalattól függetlenül kellett eredniök; mert az ő művök, hogy az érzékeknek megjelenő tárgyakról többet mondhatunk, vagy legalább hiszszük hogy mondhatunk, mint a mennyire a tapasztalat tanít.«

Erre az a megjegyzésünk, hogy Kant helytelenül korlátozza a tapasztalatot egyedül az érzékekre — ezzel az egész kérdést elhomályosítja; ámbár az ő meghatározása a tapasztalatról, miszerint az nem egyéb, mint »az észleletek folytonos összetételezése«* benfoglalólag elismeri az érzékeken felül és kívül álló elem létezését — azért ugyanis, a melyet *kombinál*; s így az *a posteriori* és tapasztalati ismeretekben elismeri benfoglalólag ugyan annak a tényezőnek létezését, a melyről kinyilatkoztatja, hogy az *a priori* ismeretekre tartozik. Valószínűleg azt gondolja, hogy még a közönséges tapasztalati tudásban is szükséges azon lehető feltételek közrehatása, melyeket

---

* *Prolegomena*, §. 5, 188 l. »Erfahrung ist selbst nichts anderes, als eine kontinuierliche zusammenfügung (synthetis) der wahrnehmungen.« A 22 §-hoz, 223 l. úgy tetszik, mintha észre vette volna az ellenmondást; iparkodik is azt kikerülni, bár véleményem szerint, sikertelenül.

a Gondolkodás Törvényeinek nevezünk — ezek a szellem eredeti tényei s azért mert eredetiek, nem kapcsolhatók össze az egyéni tapasztalattal, ennyiben tehát *a priori*nak kell lenniök. De ezzel csak maga alatt fűrészezi a fát. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy a szellem *minden* egyes ítéletben a saját törvényei szerint működik és hogy ezek a törvények ő hozzá tartoznak, nem pedig az ismeret tárgyaihoz. Minden egyes ítéletben-e? Ha igen, akkor ép úgy az *a posteriori* mint az *a priori* ítéletekben; ennek folytán e kettő közti híres különbségtétel önkénytesnek bizonyul és egyikét sem vonja maga után azon fontos következményeknek, melyeket ő az *a priori* ismeret érvényét illetőleg belőle levon. Azt bizonyítja, hogy *minden* ismeretnek kell egy *a priori* elemmel birnia — ugyanis a megismerő elme lehető képességével; kell továbbá birnia egy *a posteriori* elemmel — ugyanis a tapasztalatban adott tárggyal. Az ismeret e kettőnek functiója; de az együttthatók egyetlen külön megtételben sem oszthatók szét. A képességnek nincs értéke, míg meg nincs valósítva; a törvénynek nincs léte, míg hatályba nem lép, e hatályban pedig magával a tárggyal azonosul.*

---

* Mindjárt visszatérek a két együtttható szétosztásának lehetetlen voltára; hadd idézzem addig a következő helyet a *North American Review*-ből, mely ép úgy nyilatkozik, a mint én azt a szövegben tettem. »Az ismeret törvényei *a priori* és a tapasztalattól teljesen függetlenek; de maga az ismeret, minthogy mivoltánál fogva a tárgyaknak és viszonyaiknak ismerete, csak úgy lehetséges, ha tárgyak jelentkeznek vagy tűnnek elé, s ennyiben tehát a tapasztalattól függ. A törvények csak a tüneményekben ismerhetők meg; a tünemények csak a törvények szerint ismer-

Térjünk vissza egy pillanatra Kant imént idézett mondatára és fordítsuk figyelmünket az »ismeretekre,« a melyek, mint olvastuk, tapasztalatunkkal vegyülék. Minthogy Kant a velünk született eszméket visszaveti, minthogy továbbá az ő lelki formái csakis lehető föltételei az ismeretnek, nem pedig az ismeret maga: szükséges lett volna a lehető legnagyobb mértékben óvakodnia a *föltételek* összezavarásától az *eredménynyel* — az ismeret formáinak összezavarásától az ismeretekkel. Ez összezavarás azonban kiegészítő része az ő rendszerének; deductióinak nagy része lehetetlen volna, ha csakis a föltételeket vette volna föl és nem az ismereteket is, melyek belőlük erednek.

Félbeszakítottam Kant philosophiájának előadását, hogy e pontokat kifejthessem, mert alapvető fontosságúak. Ha helyes azon következtetésem, hogy az a *priori* és az a *posteriori* ítéleteknek, valamint az elemző és összetételező ítéleteknek egymástól való megkülönböztetése csakis logikai megkülönböztetés, melynek pszichológiai érvénye nincsen — akkor a bírálati philosophia oszlopai vannak megingatva.* Fischer Kunó Kant nézeteinek történetét adván elő, az összetételező ítélet a *priori* mi-voltának fölfedezésében látja azon döntő lépést, melyre

---

hetők meg; ennélfogva az ismert minden megtétele magába zárja mind a kettőt: a megtételnek tárgyát és a megtételt szabályozó törvényeket.«

* V. ö. *Apelt*: *Metaphysik*, 41–50 l. *Ueberweg* helyesen mondja, hogy nem egyebek fölvételeknél, melyeket bizonyítani Kant soha kísérletet sem tett, s hogy ezekben fekszik a rendszer *πρωτον ψευδος*—a. Grundriss d. Geschichte d. Philos. III. k. 167 lap.

minden korábbi haladás irányult; »e lépésével vált el Kant Humetól és döntötte meg a skepticizmust.«

4. §. Az ismeret forrásai.

A híres kérdés: Hogyan lehetségesek az összetételző *a priori* ítéletek? új alakja volt a régi kérdésnek: Hogyan lehet valami ismeretünk függetlenül a tapasztalat-tól? Kant nem a velünk született eszmék fölvételével felel meg rá, hanem, mint Leibnitz, azon föltétellel, hogy vannak bizonyos formák — bizonyos eredeti föltételek, melyek a tapasztalatot lehetségessé teszik s melyeknek *a prioriknak* kell lenni. E formák megmagyarázásának módjával Kant hatalmas lökést adott az elmélődésnek; de épen a mozgalom e lendülete sodorta le az embereket a kutatás igazi útjáról, ugyanis: a szerves föltételek-től függő pszichológiai mechanizmusnak objectiv kutatásától.

Kant célja volt, elméletét adni mindazon tiszta *a priori* elemeknek, melyek mint az a *posteriori* elemektől megkülönböztetve, lépnek az ismeretbe. Öt alaptételt állít föl:

1. A tapasztalat ismeretünk egészét nem szolgál-tatja;
2. A mit szolgáltat, azt esetlegessége és változósága jellemzi;
3. Az elme is szolgáltat egy elemet, a mely minden ismerettől elválaszthatatlan föltétel; nála nélkül ismeret nem lehetne;
4. Ezt az elemet egyetemessége és szükségessége jellemzi;

5. Minden bizonyosságnak elve épen ez az egyetemesség és szükségesség.

Az elme mivoltának vizsgálatához fogott s kimutatta az ismeret minden elemének különböző jellemét — az objectiv és subjectiv jellemet. Kant nem állítja a szenzualisztikus iskolával: Minden ismeretünk az érzékekből van levonva — hanem azt mondja: Ismeretünk *felerészben* az érzékekből van levonva, felerésze pedig, melynek más eredete van, *elválaszthatatlanul van az első felerészszel összekötve*. Ahelyett tehát, hogy a cartesianusokkal azt mondaná, hogy az érzékek által szerzett eszméken vagy képzeteken kívül vannak olyan eszméink vagy képzeink is, melyek velünk születtek és az érzékekre nem tartoznak — Kant azt mondja: *minden* ismeretünknek kettős az eredete, és a tárgy és alany e kettős összehatása *nélkülözhetetlen* minden ismerethez.

A tiszta ész bírálata az elme vizsgálata oly végből, hogy *a priori* elveit fölfedezze. *Tisztáknak* nevezi ezeket, mert *a priorik*, mert minden tapasztalaton fölüli és kívül vannak. Miután kimutatta, hogy az elmének *néhány* tiszta elve van — melyek soha sincsenek adva a tapasztalatban s melyeknek azért *a prioriknak* kell lenniök — annak vizsgálatába fog, hogy az elme hány ily elvnek van birtokában. Nem vesződik az észlelés mivoltának vizsgálásával (ha tette volna, alkalmasint belátja, elemzése miben hibás); megelégszik a ténnyel, hogy vannak érzékleteink, és a másik ténnyel, hogy vannak ismereteink, melyeknek nem érzéki az eredetök.

Mit talál? Először Érzékiséget — azon tehetséget, melynél fogva a tárgyak által megillettetünk; ez az, a mit ő az elme *fogékonyságának* (receptivität) nevez: az

elme mint ilyen szenvedő. E tehetségnél fogva szemléltetnek a képzetek (vorstellungen). Másodszor pedig Értelmet (verstand) talál — azon tehetséget, melynél fogva a tárgyakat az érzékiségünk szolgáltatta képzetek segítségével *megismerjük*: ez *cselekvő* tehetség; ez az érzékiséggel ellentétben *öntékonyság* (spontaneitát).

Érzékiségünknek azonban, jöllehet a benyomások befogadásában szenvedő, megvannak cselekvésének törvényei, megvannak föltételei; hogy pedig e föltételeket fölfedezhessük, el kell választanunk azt, a mi érzékleteinkben különböző és sokféle, attól, a mi változatlanul ugyanaz marad. A tárgyak számosak és változók; az alany változatlan marad. A sokféle és változó elemet nevezi Kant *anyagnak*; a változatlan elemet *formának* nevezi. Ha tehát érzékiségünk működésének eredeti föltételeit vagy törvényeit föl akarjuk fedezni, föl kell fedoznunk a változatlan elemeket minden érzékletben.

Két változatlan elem van — *Tér* és *Idő*. Ezek érzékiségünk formái. A tér érzékiségünknek mint külsőnek alakja; az idő alakja mint bensőnek.

Bármennyire elemezzük is a külső dolgok érzékleteit, a térből őket soha ki nem vetkőztethetjük. Nem képzelhetünk testeket tér nélkül; de képzelhetünk igenis tért testek nélkül. A tér tehát az érzéklet nélkülözhetetlen föltétele: a külső érzékiségnek alakja. Az érzéklet anyagában a tér nincsen adva; mert képzelhetjük, hogy a tárgyak meg vannak semmisítve, de a tér megsemmisülését nem képzelhetjük. Minthogy pedig az anyagban adva nincsen, ennél fogva a formát kell alkotnia.

Hasonló okoskodás bizonyítja, hogy az idő szintén formája érzékiségünknek, ha ezt belsőnek tekintjük.

Nem képzelhetjük, hogy dolgok léteznek, kivéve úgy, hogy időben léteznek: de az időt létezőnek képzelhetjük, bár minden tárgy meg volna semmisítve. Az érzékiségünknek alávetett tárgyak *egymásutánjokban* vannak neki alávetve; ez érzékiségünknek formája.

Ez tehát minden érzékletnek két nélkülözhetlen föltétele — a két forma, a melylyel *mi* ruházzuk föl a nekünk megjelenő különböző anyagokat. Nyilvánvaló, hogy a tér és idő eszméje vagy képzelete az anyagokban adva nem lehetett, ennél fogva nem is vonhatók le a tapasztalatból; ezek tehát a *priorik*, vagy mint Kant azokat nevezi: *tiszta szemléletek* (reine anschauungen.)

Az érzékiség formái tehát a Tér és Idő. Térjünk most át az elvek felsőbb műveleteire. Az Értelem functiója: itélni. Az értelem kiválóképen cselekvő tehetség — öntékonyság: az érzékiség szolgáltatta észleletek ő általa lesznek fogalmakká. Ha csakis érzékiségünk volna, akkor volnának észleleteink, de nem volna ismeretünk. Az értelemnek köszönjük az ismeretet. Mi okból köszönjük ezt neki? Ime: érzékleteink, különfélesége egységre van redukálva — az értelem által kapcsoltatnak össze egymással és ő általa bíratnak arra, hogy az egyik a másikat megmagyarázza. Az érzéklet egymagában nem lehet egyéb, mint érzéklet; sok érzéklet nem egyéb, mint sok érzéklet; egymagukban soha fogalmat nem alkothatnak. Azonban egy érzékletet bizonyos kapcsoló tehetség által egy másikkal összekapcsolni — sok érzéklet különféleségét egységre redukálni — a különféleségben létező hasonlatosságokat fölfedezni és egymással egyesíteni — ez a fogalom-képződés proceszusa és ez procesz-

szusa az értelemnek is, melyet ez a képzelem, emlékezés és megismerés segítségével végez.

Érzékeinket a külvilággal való érintkezésükben a tárgyak bizonyos határozott módon illetik meg. Az eredményt Kant a képzelt dologra vonatkozólag képzetnek (*vorstellung*) nevezi; és szemléletnek (*anschauung*) magára a szemléletre vonatkozólag. E megkülönböztetéshez azonban nem ragaszkodik mindenütt. A *vorstellung* némelykor a képet s némelykor a subjectiv megilletést jelenti. Ép ily kétértelmű az *anschauung*. Midőn a szemléletek az értelem által fogalmakká alakíttatnak át, az érzéklet gondolattá alakíttatik.

Az értelem úgy viszonylik az érzékiséghez, mint az érzékiség a külső dolgokhoz. Az érzékiség által szolgáltatott anyagot bizonyos formákkal ruházza föl, valamint az érzékiség az előtte jelentkezett tárgyakat a tér és idő formájával ruházza föl. Az értelem e formái működésének föltételei.

Hogy ezeket fölfedezhessük, azt kell magunktól kérdeznünk: Mi az értelem functiója? — Az ítézés. Hányféle ítélet van? Más szókkal: Melyek minden lehető ítéletnek változatlan feltételei? — A következő négy: mennyiség, minőség, viszony és mód. Minden ítélet ezek egyike alá sorozható.

Következik e négy osztály mindenikének alosztása: — 1. Midőn valamiről a *mennyiség* formája szerint ítélnünk, akkor róla mint egységről vagy sokságról ítélnünk; vagy e kettőt egyesítvén, róla mint mindenségről ítélnünk. 2. Így lehet a *minőség* valódiság, tagadás és meghatárolás. 3. A *viszony* lehet az állomány és járulék, ok és okozat, vagy kölcsönhatás viszonya. 4. Mód te-

kintetében lehet a lehetőség, létezés vagy szükségesség módja.

E kategoriákban * találja Kant az értelem *tiszta formáit*. Ezek teszik lehetővé a gondolatot. Ezek minden fogalomnak változatlan föltételei; ezek azon ruházat, melyet az értelem az érzékiség szolgáltatva anyagra reá ad. E kategoriák által, mondja Kant, megfelelt e kérdés második felére is: Hogyan lehetségesek az összetételező *a priori* ítéletek? A kategoriák összetételező ítéletei valamennyien *a priorik*.

De a lélek tehetségei eddig még nem teljesek. Az Érzékiség ad szemléleteket, az Értelem ad fogalmakat; de van még egy harmadik tehetség is, a legfőbb tehetség — az Ész (vernunft); ennek szintén meg kell keresnünk tiszta formáját.

Az értelem úgy van meghatározva, hogy az »az ítélet tehetsége« (vermögen der urtheile); az ész a következtetés tehetsége — azon tehetség, melynél fogva adott előzményekből következményeket hozhatunk le (vermögen der schlüsse). Az ész a fogalmak különféleségét végleges egységükre redukálja, általánosságból halad az általánossághoz, míg a föltétlent el nem éri. Minden fogalom valamely általános eszmére redukálendő, ez az eszme ismét valamely még általánosabb eszmére és így tovább, míg végleges és föltétlen elvhez nem érünk.

---

* A kategória kifejezésének Kant által való használatát illetőleg lásd *Hamilton*: Logik, I. k. 197—8 l. E tárgyról általában v. ö. *Kant*: Prolegomena III, 219 l.; Anfangsgründe der Naturwissenschaft, előszó, XVI, XVIII l.; és *Apelt*: Metaphysik, 132 l. És végre l. a *Kritik* idevágó fejtegetéseit.

Az ész nem csak a részlegeseket redukálja egy általánosra, hanem a részleget az általánosból dedukálja is. Így, ha azt mondom, »Péter halandó«, úgy e részleges tételt ez általános tételből hozom le »Minden ember halandó«; ez a lehozás pedig, nyilvánvaló, a tapasztalattól független, mert Péter még életben levén, nem lehet az ellenkezőt tapasztalnom. A részlegesnek valamely általánosból való redukálása — ez a két proczeszus alkotja meg a következtetést.

Az észnek három tiszta formája van; vagy a mint Kant azokat, a Plátótól kölcsönzött kifejezéssel elnevezi: három *eszméje** van. Ezek teljesen függetlenek a tapasztalattól; ezek fölül állnak az érzékiségen — fölül az értelmen; birodalmuk az ész, functiójuk pedig abban áll, hogy fogalmainknak egységet és összefüggést adnak.

Az értelem alkothat bizonyos általános fogalmakat, milyenek: ember, állat, fa; de maguk ezek az általános fogalmak alá vannak rendelve egy még általánosabb eszmének, mely ép úgy magába foglalja ezeket az általános fogalmakat, valamint az ember fogalma szintén több részleget zár magába, például: csontot, vért, izmot stb. Ez az eszme: a világegyetem eszméje.

Épen így kell a gondolkodó lény minden módosulásának — minden érzékletnek, gondolatnak és indulatnak — valamely általános eszmében foglaltatnia, mely e módosulások végleges alakja és lehetsége, mely a phenomenonoknak (tüneményeknek) noumenonjuk (belső reális alapjok). Ez az én-nek — a személyiségnek — a léleknek eszméje.

---

* V. ö. *Trendelenburg*, *Logische Untersuchungen*, II. k. 473 l.

Miután így az *én* valamenyi különféleségét egy föltétlen egységre, ugyanis a Lélekre redukálta, és miután a *nem-én* valamennyi különféleségét szintén egy föltétlen egységre, ugyanis a Világegyetemre redukálta — föladata immár megoldottnak tetszhetnék; mélyebbre szállva azonban azt találja, hogy e két eszme egy harmadikat tételez föl — egy még felsőbb egységet, mely egyaránt forrása a világnak és az énnak — az Isten.

Isten, a Lélek, és a Világegyetem tehát az ész három eszméje, működésének törvényei, lételének *tiszta formái*. E három eszme az Észnek az, a mi a Tér és Idő az Érzékiségnek és a mik a Kategóriák az Értelemnek.

De ezek az eszmék csakis *szabályozók* (regulativ): fogalmakra hatnak, valamint az értelem érzékletekre; fejtegetők (discursiv), de nem szemléletiek (intuitiv), sohasem állnak tárgyaikkal szemtől-szemben: ezért nincs az észnek hatalma, ha oly tárgyakra alkalmaztatik, melyek az értelem körén túlesnek. Ha e körön túl akar hatni, csak téves és csalékony következtetéseket hozhat le — ha az Istenre és a Világegyetemre vonatkozó kérdéseket törekszik megoldani, végtelen ellenmondásokba keveredik.

Az ész csalékony mivoltát illetőleg, melyet oly gyakran zavarnak össze ámitó mivoltával, alig tehetnék jobbat, mint ha idézem, a mit Bolton mond, * midőn Hamilton tévedéseit igazítja helyre, a ki Kantot, mint egyebütt, úgy e pontban is csodálatos módon érti félre:

»Kant szerint az embert egy természetes kísértés viszi rá az ész eszméjének helytelen alkalmazására; bizo-

---

* *Bolton*: Inquisitio Philosophica: an examination of the Principles of Kant and Hamilton, 1866, 109 l. s. ff. V. ö. *Mahaffy*. Introduction to Kuno Fischer, LXIV l.

nyos természetes csalódásnak tudandó ez be, melyet Kant *transcendentalis csalódásnak* nevez, a mely bennünket arra a hitre csábít, mintha ezek az eszmék, melyeknek helyes használata tisztán megmaradó (immanent), ismereteinknek a tapasztalat határán túl való bővítésére képesíthetnének. A bírálati vizsgálat kimutatja, hogy ez a látszat csalódás és megóv bennünket attól, hogy általa megcsalattassunk; de ha az *ámitásnak* így eleje is vétegett, a *csalódás* mégis megmarad. Az ámitás nélkül való csalódás példáuliként Kant a tengert idézi, mely a szemhatáron magasabbnak tetszik, mint a partokon, noha tudjuk, hogy ez nincs így; idézi továbbá a holdat, mely a szemhatárhoz közel szélesebbnek tetszik, mint a tetőponthoz közel, ámbár mérés és számvetés útján tudjuk, hogy a szóban forgó jelenség csalódás.

»Ezeket a nézeteket Kant számos helyen fejtegeti, a melyekből a következőket akarjuk idézni:

»A tiszta ész minden dialektikai kísérletének eredménye nemcsak annak az igazságát erősíti meg, a mit transcendentalis analitikánkban már bebizonyítottunk, azt ugyanis, hogy mindazok a következtetések, melyek a tapasztalat határain túl akarnak vezetni, csalékonyak és alaptalanok; hanem egyszersmind azon fontos dologra is megtanít bennünket, hogy az emberi észben természetes hajlam van ahhoz, hogy e határokat tullépje . . .

»Mindaz, a mi tehetségeink mivoltában alapszik, összhangzásban fog mutatkozni e tehetségek végcéljával és helyes alkalmazásával, mihelyt igazi irányukat és céljukat fölfedeztük. Fölvehetjük tehát, hogy a transcendentalis eszmék alkalmazásának van egy olyan módja, mely megfelelő és *megmaradó*, ámbár alkalmazásuk módja

transcendens és csalékony, ha értelmöket félre értjük és valódi dolgok fogalmainak tekintjük . . . . A hibás alkalmazás minden tévedése tehát az ítélet fogyatkozásainak tudandó be, *nem pedig az értelemnek vagy az észnek.*

»Azt állítom tehát, hogy a transcendentalis eszmék mint alkotó (constitutív) eszmék soha nem alkalmazhatók, hogy tárgyak fogalmai nem lehetnek, és hogy, ha ilyenekül tekintik, csalékony és dialektikus jellemet öltenek. Másrésről pedig mint szabályozó eszmék a tárgyakra való kitünő és föltétlenül szükséges alkalmazásra képesek, mivel az értelmet egy bizonyos cél felé irányítják; ők azon vezető vonalak, melyeket az értelem minden iránya követ, és a melyekben ezek valamennyien azon egy pontban találkoznak. Ez a pont, bár pusztán eszme (focus imaginarius) . . . mégis arra szolgál, hogy e fogalmaknak a lehető legnagyobb kiterjedéssel egybekapcsolt lehető legnagyobb egységet nyujtsa. Ebből ered az a természetes csalódás, mely elhiteti velünk, hogy e vonalak oly tárgyból indulnak ki, mely a tapasztalati ismeret körén kívül esik; valamint a tükör által visszatükrözött tárgyak is a tükör mögött látszanak lenni. E csalódás azonban, *melynek ámitásától óvakodhatunk*, szükséges és elkerülhetetlen, ha nem csak az előttünk lévő tárgyakat akarjuk látni, hanem azokat is, melyek messze mögöttünk vannak . . . Ha ismeretünk egész köre fölött tartunk szemlét, azt találjuk, hogy az észnek az a külön föladata, hogy azokat *rendszerbe* fűzze, azaz nekik egy elv szerinti összefüggést kölcsönözzön.

»Miután Kant így az ész jogtalan és jogszerű használatára közti különbséget kimutatta — jogtalan az lévén, mely »transcendens« és a tapasztalat határait túllépni tö-

rekszik; az utóbbi meg, mely »szabályozó« vagy »megmaradó« s e határokat nem lépi át, hanem tapasztalati ismereteinket rendszeresíteni törekszik — ezek után Kant művének utolsó részét, a Módszertant (*methodenlehre*) azon elvek vizsgálatára szánja, melyek az ész *jogszerű* használatában vezetik.

»Ez Kant tanának igazi mivolta; szükséges pedig erre határozottan rámutatni, mert Hamilton egészen tévesen adta elő. Ő szerinte Kant azt tanítja, hogy a *jogszerűen* gyakorlott ész lényegileg ámitó volna; megjegyzése szerint pedig ebből a legyökeresebb skepticizmus származik elkerülhetetlenül; azután ő maga akarja e téves tant azáltal megjavítani, hogy fölfedezi és kimutatja, hogy a Kant által előadott antinomiák az észnek csakis *jogtalan* használatából erednek.«

5. §. A különbség érzékiség, értelem és ész között.

Az emberi ismeret három megyéjét három tehetség vezeti: az Aestheticát az Érzékiség; a Logikát az Értelem; és a Dialektikát az Ész. A tapasztalatot tekintve a két első alkotó, a harmadik szabályozó mivoltú. E három megye azon egy országnak részei. De e vezető tehetségek vajjon azon egy legfőbb tehetségnek háromféle irányzata-e, vagy pedig három különböző és független hatóerő-e? A megyére osztott ország a Gondolkodás; de az igazgató tehetségek gondolkodó elem-e, mely különféleképen határoztatik meg e három alap által; vagy pedig három különböző elv-e, melyek összhangban működnek?

Ha a kérdés ily határozat formában tétetik vala föl, alkalmasint oly feleletet kapunk, mely sok félreértést és

vitázást tett volna fölössé. Persze Kant maga is távol van attól, hogy e pont fölött világosan nyilatkoznék; de hiszen van-e oly pont, a melyben Kant nem homályos? Ha mindazáltal a kérdés ily alakban merült volna föl előtte, bizonyára határozott feleletet ad. *

A Bevezetés végén ezt mondja: »Két törzse van az emberi ismeretnek, melyek, meglehet hogy egy közös de ismeretlen gyökérből erednek; ezek az Érzékiség és Értelme; az első által *adatnak* a tárgyak, a második által *gondoltatnak*.« E kép szerint az ismeret egy fa, melynek levelei és ágai egy gyökérből vagy két gyökérből eredhetnek; Kant ugyan szemmelláthatólag az első föltevéshez hajlik, mégis a mennyiben maga a gyökér ismeretlen, nem nyilatkozik határozottan. Hegel, a kinek idealizmusa minden realis különbséget elenyésztet és ki csak a formalist fogadja el, az érzékiséget és értelmet azon egy megtétel külső és belső jelenésévé teszi és azt mondja: »Az ember mindig gondolkodik, még akkor is, ha szemlél.« ** Kant azt mondotta volna, hogy szemlélni elmei működés (mi ugyanaz, mit Hegel gondolat alatt

---

* » Ugyanazon állománynak különböző jelenségei első tekintetre annyira hasonlótlanoknak mutatkoznak, hogy hajlandók vagyunk annyi különböző tehetséget fölvenni, a hány különböző hatás fekszik előttünk... E különbségeket egy logikai szabályelv (*maxime*) szerint lehető kis számra kell apasztanunk, úgy, hogy őket egymással összehasonlítsuk s rejtett azonságukat, mely létezik, fölfedezzük... s minél inkább találjuk azonosnak az egyik és másik tehetség jelenségeit, annál valóbb színű lesz, hogy nem egyebek, mint különböző nyilvánulatai egy és ugyanazon tehetségnek.« — *Kritik der reinen Vernunft*, 328 l.

** *Hegel*; *Encyklopaedie*, 24. §. 48 l.

ért)*, de hogy ugyanazon tehetségnek működése-e, mely a gondolkodásban nyilvánul, nem dönthető el. Ő azt hozta föl Hegel ellen, hogy a különbségek elenyésztése vétség azon tannak kanonja ellen, mely azt követeli, hogy a különbségeket gondatlanul mellőzni nem szabad: *entium varietates non sunt temere minuendae*. Az érzékiség és értelem közti különbségek pedig bizonyára elismerendők még akkor is, ha mindketten a szellemnek tehetségei. Kant egy helyen rámutat azon kísérlet hiábavalóságára, mely a vonzást és taszítást egyféltre akarja redukálni azért, mert mind a kettő mozgás. Hasonló módon ragaszkodnék ahhoz is, hogy az érzékiség és értelem sem redukálendő egyféltre, noha mindkettő a legtagabb értelemben vett gondolkodás nyilvánulata. De ha el is ismerjük a különbségeket, még mindig azon kérdés áll elő: honnan erednek? vajjon tisztán iránybeli különbségek-e (*esetleges nézetek* mint Herbart mondaná), vagy külön forrásból eredő folyamok-e? Az elemzés csak annyit mutat ki, hogy az annak az ismeretlen valaminek, a mit szellemnek nevezünk, három különböző és fölismerhető jelleme van: Érzékiség, Értelem és Ész: ezek pedig e három egymástól megkülönböztetendő functiókban nyilvánulnak: Szemlélet, Fogalom és Következtetés. Ezek pedig nemcsak hogy a tapasztalatban nyilvánvalók, hanem nyilvánulnak is mint a tapasztalat *a priori* föltételei. Hogy mint tapasztalatiak különbözők, tudjuk; hogy mint transcendensek is különbözők-e, nem tudhatjuk.

---

* *Hegel*; »Valamint a gondolkodás a külső tárgyak állományát teszi, ép úgy állománya a szellemnek is.«

Fontos, hogy egy dolgot mindig szem előtt tartsunk, azt ugyanis, hogy az érzékiség akár az értelemmel közös, akár pedig más gyökérből eredjen — minden esetre kétségtelen, hogy a szellemnek lényeges alkatrésze; functiói elmei functiók, nem pedig testi functiók. A mi a következtetés az észre nézve, a mi a fogalom az értelemnek, ugyanaz a szemlélet az érzékiségnek. E megjegyzésnek az a célja, hogy elejét vegye azon igen elterjedt tévedésnek, melyre az érzékiség szónak jelentésbeli árnyéklatai visznek. Minthogy az érzékek testi műszerek, és az egyetlen műszerek, a melyek által a lélek a tárgyak által illetetik, azért nehézséggel jár az érzékiség tisztán szellemi fölfogását a physikaitól elválasztani. Mindazáltal mi sem nyilvánvalóbb annál, hogy Kant az Érzékiség által csakis szellemi jelenését tünteti föl, midőn azon *a priori* elvekről szól, melyek a tiszta észre tartoznak.*

Gyökérbeli vagy eredet szerinti különbséget Kant nem állít föl az érzékiség és értelem között, de tapasztalati jellemöket világosan kijelöli. Az egyik szemléletet szolgáltat, a másik fogalmakat; e két tehetség közül egyik sem elősködik a másik fölött. Fogalmak tartalom

---

* Kant számos helyen szól az érzéklés és szemlélés, a testi és szellemi jelenés különbségeiről. Legyen elég itt egy ide vonatkozó mondatát idéznünk: »A transcendentális aesthetikában minde- nek előtt az érzékiséget akarjuk elkülöníteni, azáltal, hogy elkülönítjük mindattól, a mit az értelem fogalmai által gondol, úgy hogy nem marad egyéb hátra tapasztalati szemléletnél. E tapasztalati szemlélettől pedig másodszor el akarjuk választani mindazt, a mi az érzéklésre vonatkozik; úgy hogy azután nem marad egyéb hátra, mint tiszta szemlélet s a tünemények puszta formája — s ez az egyetlen, a mit az érzékiség *a priori* adhat.« — *Kritik*, 61 l.

nélkül: üresek; szemléletek fogalmak nélkül: vakok. Az elme tisztte: fogalmait szemlélhetőkké és szemléleteit fölfoghatókká tenni. E tehetségek egymást nem helyettesíthetik. Az értelem nem bir szemlélni; az érzékiség nem bir gondolkodni; csakis egyesülésök által származhatik az ismeret. Innét ered a különbség az aesthetika, az érzékiség törvényeinek tudománya között és a logika, az értelem törvényeinek tudománya között.

Minthogy az értelem ítélhet, de nem szemlélhet, az érzékiség meg szemlélhet, de nem ítélhet, — nyilvánvaló e tehetségek *iránybeli* különbsége. Minthogy azonban az értelem anyaga miatt e szemléletekre kénytelen támaszkodni, az érzékiség pedig anyaga miatt a külső tárgyak által való ébresztésre kénytelen támaszkodni, minthogy továbbá mind a két tehetségnek működése abban áll, hogy az anyagnak formát adjon — ennélfogva az *iránybeli különbséget művoltbeli közösség* kíséri és így előáll e kérdés: e közösség azonság-e?

Kant szerint a lélek három tehetséget tüntet föl: ismerő-tehetséget, érző-tehetséget és kívánó-tehetséget: *erkenntnisvermögen*,* *gefühlsv ermög en und begehungsvermögen*. Mint vele párhuzamost tekinthetjük az állati élet biológiai fölfogását, mely szerint ez tápláló functiókban, érző és mozgó functiókban és szaporodásbeli functiókban nyilvánul. Az érzékiség és mozgás határozott állati functióit külön lehet tanulmányozni, a mint Kant a *Bírálatban* a megismerés functióval teszi. E hasonlatunk

---

* Az *erkenntnisvermögen*-t *denkvermögen*-nek is nevezi. A megismerés és gondolkodás azonosítása az elmei formák fejtegetése közben szem előtt tartandó.

fonalán fogunk kísérletet tenni, hogy Kant nézeteibe hatassunk. Előttünk vannak az érzékiség és mozgás meghatározott functiói. A különbségek tünetényeikben oly nyilvánvalók, hogy a fölszines elmélkedés azt állítaná róluk, hogy teljesen különböző eredetűek. Ámbár mindketten azon egy szervezetnek functiói, mégis nemesak hogy különböző functiók, hanem más-más hatóerőket is foglalnak magukban. A physiologia mindazáltal kimutatja, hogy e functióknak az idegrendszerben közös eredetük van; az izom csakis az ideg ingerlete folytán mozog; az érzéklet mindig csak az ideg ingerlete folytán gerjesztetik. Egészen másképp hangoznék a felelet, ha a kérdés a szövet két alapvető sajátságaira vonatkozott volna, nem pedig két functióra. Ha nem azt kérdeztük volna, hogy az érzéklet és mozgás, hanem hogy az összehúzhatóság és érzékiség * különböző eredetűek-e? — akkor habozás nélkül felelnők: Az összehúzhatóság az egyik szövet tulajdonsága; érzékiség a másik szövetnek tulajdonsága; e két tulajdonság azonsága pedig nem nagyobb, mint az izomé és a gangliumé. Lehet összehúzhatóság érzékiség nélkül, és lehet érzékiség összehúzhatóság nélkül. Az állati szervezetben azonban nincs helye az érzékiség ilyennemű elválasztásának a mozgástól, mert mindkettőnek alapföltétele ugyanazon ideg-ingerlet.

Így tekintve a dolgot, azt mondhatjuk, hogy az érzékiségnek és értelemnek ismeretlen, de közös gyökere: az idegrendszer. Minden elmélkedő megegyezik abban,

---

* Az »érzékiség« itt physiologiai minőség értelmében vetik és nem azon psychologiai functió jelentményében, melyről Kant szól.

hogy e két képesség az egy leleknek képességei; csak a fölött van kétség, vajjon oly képességek-e, melyek épen úgy különböznek egymástól, mint az érzékiség és összehúzhatóság, melyeknek más-más szövetek képezik alapjukat; vagy pedig oly képességek-e, melyeknek közös az alapjuk s a mely alap mindenütt meghatározza működésüket, valamint az ideg-ingerlet meghatározza az érzéklést és mozgást. Kant ezt eldöntetlenül hagyja, jóllehet az utóbbi nézet felé hajlik.

Az okozatbeli különbségek megfelelő különbségeket tételeznek föl az okokban is. Minthogy pedig az érzékiség és értelem tüneményei egymásból kölcsönösen le nem vezethetők, azért tekinti Kant őket különböző tehehetségekhez tartozóknak, akár közös a gyökerük, akár nem. A mozgás különbözik az érzékléstől, mert amaz föltételezi az *ízmot*, emez az agyvelőt: a különbségek a különböző iránybeli közös lendítésből (impulse) erednek. Ép úgy különbözik az érzékiség az értelemtől, mert az egyik szemléleteket zár magába, a másik pedig fogalmakat: a különbségek a különböző iránybeli közös lendítésből erednek. Ez irányok szétmenő-volta akadályozza meg, hogy az egyik valaha a másikat helyettesíthetné.

Úgy kell tehát a dolgot fölfognunk, hogy Kant *tételesen* állítja, mikép az érzékiség és értelem két egyenlő rangú elmei teheetség; és *föltevésesen*, hogy e két teheetségnek közös alapja van, mely *egyesült működésüket* szükséges föltétellé teszi. Nem létezhetnek magukra; nem működhetnek magukra.*

---

* E tétel igen fontos az Elmei Formákat illetőleg, melyeket a következő szakaszban fogunk fejtegetni.

Vajjon egyesülésök módja milyen? Oly különbözők lévén irányaikban, vajjon hogyan találkoznak, hogy a dolgok képeit előidézzék? Ez az által történik meg, a mit Kant *schematismusnak* nevez. E proceszus által hozatnak az érzéki tárgyak értelmi fogalmak alá. Az érzékiség és értelem közti kapocs a teremő képzelet, a mely nélkül soha benyomás képpé nem lehet. »Hogy a képzelőtehetség — úgymond — az észlelésnek szükséges alkatrésze, az talán még egyetlen psychologusnak sem tűnt föl. Ez részben onnét van, hogy e tehetséget pusztá visszaidézésre (reproductióra) határolták, részben onnét, mert azt hitték, hogy az érzékek nemcsak benyomásokat adnak, hanem ezeket egymással össze is kapcsolják és így nekünk tárgyakat és képeket mutatnak.« Kell tehát valami közbensőnek lennie, mely egyszerre érzéki vagy *a posteriori* és értelmi, vagy *a priori* is legyen. Ilyenek a Tér és Idő: egyrésztől *tiszták* és a kategoriákkal egyneműek, másrésztől *érzékiek* és a tárgyakkal egyneműek, minthogy a tárgyak csakis ő általuk észlelhetők. Az idő minősége a transcendentalis *schema* minősége; azon mód pedig, a mely szerint az elme hasznát veszi, a tiszta értelem schematismusa. A schema a képzelet származéka; de nem szabad tisztán képnek tekinteni, mert ez csak egyéni észlelet — a schema a *kategoria mint kép*, azon alak, a melynél fogva a kategoria az érzékek tüneményeire alkalmazható.

A különbség Érzékiség és Értelem között, a biráti philosophiában elsőrendű fontossága, a mennyiben az ismeret birósságát és határait határozza meg. Leibnitz a

zavart és világos képzetekre alapította a különbséget. »Ő minden dolgot, úgymond Kant, csakis fogalmak által hasonlított össze, s azért csakis oly különbségeket találhatott, a milyenek a fogalmak közt előfordúlnak. Nem vette észre, hogy az érzéki szemlélet föltételei magukba zárják különbségeik próbaköveit; mert az érzékletet csak a zavart képzelés egy módjának tekintette, nem pedig külön képzetek forrásának.« És hozzá teszi, hogy Leibnitz abban hibázott, hogy a tüneményeket értelmítette (intellectualisiren), valamint Locke az értelem fogalmait érzékítette (sensualisiren.) A helyett, hogy fölismerték volna, hogy itt két külön forrás van, melyek csak egymással kapcsolatban tűntethetnek fel tárgyakat — e philosophusok mindenike csak egy forrást látott és ezt magukra a dolgokra közvetlenül alkalmazták, míg a másik tehetségnek nyilván nem volt egyéb dolga, mint versenytársának képzetait összezavarni vagy újra rendezni. Hadd magyarázzuk meg itt az *értelmi* kifejezést. Herzhez írt levelében Kant úgy határozza meg az *intellectual-vorstellungen*-eket, hogy azok »olyanok melyek nem a léleknek a tárgyak által való módosulatai« — más szókkal olyanok, melyeknek nincsen érzéki alapjuk. Minthogy azonban a tért és időt az értelem *a priori* subjectiv formáivá teszi (jöllehet az érzékiség formáinak *nevezi*), itt kézzelfogható ellenmondás látszik rejleni, mely azonban nem egyéb kétértelműségnél. Sok írótt vezetett ez már félre. Schopenhauer* és mások, azt az ellenmondását vetik szemére, hogy először az értelem formáinak mondotta őket, azután pe-

---

* *Schopenhauer*: Die Welt als Wille und Vorstellung, 3-ik kiad. 1859, I. k. 516, 518 és 525 ll.

dig tagadta volna, hogy nem volnának értelmiek. A két-értelműség egyszerűen az, hogy míg az értelem az elme működéseire van határolva a külső viszonyokra való *minden tekintet nélkül*, addig az érzékiség a belsőnek és külsőnek egysége és ekkép minden más elmei működéstől abban tér el különösen, hogy az érzékek közege által a külső világgal közvetlen kapcsolatban áll. A helyről való mozgás azért, mert izom-működés, nem szűnik meg idegműködésnek is lenni. A szemlélet azért, mert physikai működés is, nem szűnik meg értelmi működésnek is lenni. Midőn az hozatik föl Leibnitz ellen, hogy az érzéki képzeteket értelmítette, ez annyit mond, hogy érzéki alapjuk sajátos különbségét nem vette tekintetbe, hanem olybá vette egyedül, mintha ez alap nem volna oly világos, mint az értelem képzei.

Nem állítom, hogy Kant mindig egyenlően következetes fejtegetéseiben. Számtalan művében az egymással ellenkező állítás — s ezek végtelen vitára adtak alkalmat. Kant oly pongyola és hanyag egy író, hogy rendszerének bármely fölfogására is találhatni benne támogató helyeket. Schopenhauer egész sorát állította össze az egymásnak határozottan ellenmondó tételeknek; azok azonban, a melyekből azt akarja kimutatni, hogy Kant a szemlélet és gondolkodás közti különbségtétel mellett is összezavarja a szemléletet a gondolkodással és a gondolkodást a szemlélettel * — ezek a tételek, mondom, eltekintve Kant némi ingadozásától és homályosságától, összeegyeztethetők szerintem azon ^{az} alapon, hogy az érzékiség és értelem között közösség létezik és hogy egyesült működésük szükséges.

---

* I. m. 520 - 21 ll.

Schopenhauer azt mondja, hogy Kant elveiből azt következtethetni, hogy még azon esetben is volna *szemléleti* világunk, ha értelem nem léteznék. Azt felelem erre, hogy e következtetés csak azon fölvétel alapján volna helyes, ha az érzékiség és értelem két összefüggés nélküli tehetőség volna, korántsem azonban azon fölvétel alapján, hogy azok két elválhatatlanul egyesült tehetségek. E szempont megoldja mindazokat az ellenmondásokat, melyeket Schopenhauer oly helyekből akar kimutatni, melyek azt állítják, hogy az értelem a szemléletet a kategóriák által határozza meg.

Nézzük most, mily különbség van Értelmem és Ész között. Mindkettő azáltal különítettik el az érzékiségtől, hogy a tárgyakkal semmi közvetlen viszonyuk [nincs. (Kant nem is támaszt kétséget aziránt, vajjon e két tehetségnek van-e közös gyökere vagy nincs, valószínűleg azt hiszi, hogy e közösség magától értetődik.) Mindketten a fogalom tehetségei; fogalmaik azonban különböző neműek, működéseik is különböző neműek. Fogalmaik közt a különbség ez: az érteleméi tüneményekre vonatkoznak és föltételesek; az észéi noumenákra vonatkoznak és föltételnek. Amazok az érzékiség szolgáltatja anyagra alkalmaztatnak. Az utóbbiak oly tárgyakkal foglalkoznak, melyek a tapasztalat vagy érzékiség minden lehető föltételétől függetlenek. Működésük közt a különbség ez: az ész csak akkor alkalmaz eszméket, midőn tárgyait veszi tekintetbe, és ő általuk határozza meg az értelmet; ez azután fogalmait tapasztalatilag használja. Az értelem tehát alkotó; az ész egyszerűen szabályozó. Az egyik ismeretet ad, a másik az ismeretet rendez.

Kant magyarázói sokat vitatkoztak e pont fölött. Mindegyik párt Kant saját állításaiban találja igazolását. Én azokkal értek egyet, kik azt állítják, hogy a két proceszus között valódi különbség van, mely ép oly érvényes, mint az érzékiség és értelem közti különbség és elfogadom Mahaffy állítását, hogy »az a tehetség, mely föltételeket szab, alig lehet azonos azzal, mely azt javasolja, hogy a föltételeket megtörjük és rajtuk keresztül tovább haladjunk.« — Azt hiszem továbbá, hogy Kant nézete alapvető azonságot zár magába, melynek csak szétmenő az iránya. Két szempont áll elé: az egyik szerint birunk ismerettel és föltételeivel; a másik szerint van szellemünk, mint ismerő tehetség.

I. *Mint ismeret.* — Az érzékek világa és a gondolkodás világa így különböztetendők meg: az előbbi változó a szemlélők változó volta miatt, ellenben az utolsó, mely minden tüneménynek alapúl szolgál, örökké egy és ugyanaz marad.* Ha csak érzékekkel és ezeknek szemléleteivel bírnánk, akkor a világ a tünemények örökös folyása volna, a melyben soha egy dologra újra rá nem ismerhetnénk és soha általánosságot föl nem foghatnánk. Minthogy azonban van gondolkodásunk, a mely csakis általánosságokkal foglalkozik, fölismerjük általa az állandót és lényegest, a mely alapúl szolgál a változónak és járulékosnak. Az igazság krétériuma nélkül — azaz szükségesség és egyetemesség nélkül — mindenki eltérne a másiktól, mert mindegyiknek meg volna a saját irányadó szabálya. Minden érzéki ismeret részleges; minden észbeli ismeret általános.

* *Grundlegung der Metaphysik der Sitten.*

II. *Mint ismerő tehetség.* — Ha azonban a szellemet vizsgáljuk, azt találjuk, hogy három tehetsége, ámbár fölszínesen egymástól megkülönböztethetők, lényegileg azonosak. Nemcsak azért, mert a szellemben közös alappal bírnak, valamint a szellemnek is megvan a maga közös alapja az érzéssel és akarattal, hanem közvetlenebbül a szellem alkatában, mint egy *a priori* tehetségben, és működésének módjában, mint egy *szabályozó* tehetségben. Kant valóban az észre ruházza a szabályozó működést. De ha közelebbről vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy valamint az Eszmék arravalók, hogy a fogalmakat szabályozzák, ép úgy vannak a Kategóriák arra alkotva, hogy a szemléleteket *) szabályozzák, a Tér és Idő pedig, hogy a az észleleteket szabályozzák. Kantnak sok bírálója súlyt helyezett az ész és értelem ezen azonságára, sőt szemére is vetették; de a mennyire látom, senki sem terjesztette azt ki az érzékiségre is, ámbár e következtetés elkerülhetetlen. Mindháromnak funkciója az, hogy összetételező egységet adjon. Mindháromnak funkciója az, hogy alapot adjon az anyagnak; az egyetlen különbség az anyagban rejlik, a melyre a cselekvés irányul, és az ebből eredő származékokban.

Így és csakis így tarthatom következtetéseknél azokat a helyeket, a melyek oly ellentéteseknek tetszenek — azokat, amelyekben a térről szó van mint fogalomról, sőt mint észbeli fogalomról, *vernunftbegriff* **). Ha Kant

* »E szabályozó elveket Kant gondosan megkülönbözteti az értelem dinamikus elveitől, a melyet szintén szabályozónak mond. Ez utóbbiak a tüneményeket szabályozzák; az előbbiek a tapasztalatot « — *Mahaffy*, 270 l.

** *Anfangsgründe d. Naturwissenschaften.* — Werke VIII 564 l.

azt mondja, hogy az abszolút tér észbeli fogalom, nem tekinti-e akkor a tért föltétlennek? és nem vezettetik-e e fogalomhoz ép úgy, mint a világ egyetem fogalmához — a föltétlenig emelt világhoz — és az Isten fogalmához — a világegyetemnek a föltétlenhez emelt működő hatószeréhez?

E rész fejtegetése nem foglalható össze jobban, mint Fischer Kunó azon soraival, melyek az egész *Élővilág* áttekintését adják: »A *Bírálat* megvizsgálta az emberi elme egész körét, a meddig ismerő tehetségei érnek, és megkülönböztette tehetségeit alapfeltételei szerint. E tehetségek voltak az Érzékiség, Értelem és Ész. Mindegyiknek megvannak a saját eredeti benrejlő elvei, a melyeknek közrehatásával a tudományos ismeret létre hozatik. Ezek az elvek: tiszta szemlélet, tiszta értelmi fogalmak és eszmék. Mindegyikök egységet és összefüggést ad a saját módja szerint. A szerint különböznek, *a mit* kombinálnak. A mit e tehetségek mindegyike kombinált, az az ő sajátos származéka. Ez azután egy új kapcsolat problémája lesz az emberi elme egy másik tehetsége számára. Így lesz a szemlélet származéka problema az értelem számára, az értelemé az ész számára. A szemlélet érzéki benyomásokat fűz össze és *tüneményekké* teszi őket. Ezek mint szemléletünk származékai: értelmünknek tárgyai. Az értelem tüneményeket kapcsol össze és ismeretet vagy *tapasztalást* csinál belőlük. Ez értelmünk származéka és eszünknek tárgya. Az ész tapasztalatokat kapcsol össze, egészet csinál belőlük, egy tudományos rendszert, mely folyton előre halad és soha be nem záródik. Az érzéki benyomások csak a tér és idő segítségével kapcsolhatók össze tüneményekké: ezek az érzékiség formaképző elvei. A tünemények csak a kate-

goriák segítségével kapcsolhatók össze a tüneményekkel: ezek az értelem formaképző elvei. A tapasztalatok csak az eszmék segítségével kapcsolhatók össze tudományos rendszerré. Ezek a formaképző tehetségek vagy pontosabban, ezek adnak eszünknek czélt és irányt.«

A szellemnek vagy a megismerő tehetségnek tehát három módja van: Érzékiség, Értelem és Ész. Hogy e három mód egy erő három különböző irányának veendő-e, vagy pedig három különböző erőnek, melyek függetlenül működnek, erről vitázhatni. Kant e pont fölött épen nem nyilatkozik világosan. De egy pont fölött nem vitatkozhatni, a fölött, hogy mind a három a szellemnek tényezői.*

Ez eredményt szem előtt tartva, térjünk át egy másik pontra.

6. §. Az elmei formák.

Soká volt az angol irodalomban szokásban Kant *a priori* elveiről, ugyanis a térről és időről, a kategóriákról és az eszmékről úgy szólni, mint a »gondolkodás formáiról«, a melyeknek azután érzékiséget, értelmet és észet tulajdonítottak, melyek a szellem három tehetségei. Ezt Kantianusok, mint Whewell és tudós philosophusok, mint Hamilton, helyeselték ugyan, de újabban kimondatott,

---

* Kant rendszerének teljesbbé tétele Reinhold által, ezen alapszik. Ő a három tehetségben azon egy jellemet találta, azt, hogy képzelő tehetségek. A szemléletek Reinhold szerint közvetlen képzetek, a fogalmak közvetett képzetek, és az eszmék föltétlen képzetek. A szellem e szerint Képzelő tehetség volt.

hogy ez Kant nézeteit teljesen kiforgatja. Érdekes és élénk vita folyt e pontról egy tudományos folyóirat hasábjain.* Itt én e szokásos kifejezés mellett szólaltam föl, jöllehet teljesen eltér Kant nyelvezetétől; mert Kant nézeteit, ha angolra fordítjuk, pontosan kifejezi. Ellenfeleim, mint hiszem, egészen fölös módon úgy okoskodtak, hogy mint-hogy Kant a »gondolkodás« szót csak ítéletekre használja és a szemléletet az ítélettől élesen megkülönbözteti, azért nyilván tévedés a térről és időről, azaz a szemlélet formáiról, a gondolkodás formái között szólni. Kant nézeteinek *előadásában* az ily eljárás valóban hibás is volna; de ettől gondosan őrizkedtem; Kant *magyarázatában* azonban, angolul fejezván ki nézeteit, követtem az angol gyakorlatot, mely előttem egészen pontosnak tetszett. Mert az a különbség, melyre ellenfeleim hivatkoztak, ha gondosan számba nem vétetik, komolyan félremagyarázta volna Kant rendszerét, tagadván — a mint némelyek valóban tagadni látszottak is — hogy az érzékiség, értelem és ész nem volnának az egy szellemnek három tehetsége, az egy közös törzsnek három ága.

E kifejezés »A gondolkodás formái« rokonértelműen használtatik ezzel »A szellem alapvető törvényei« és a tiszta ész mindazon *a priori* elveit foglalja magában, melyek a föltevés szerint a tapasztalást megelőzik s tőle függetlenek. A gondolkodás itt legfőbbnek (tiszta észnek) vétetik, a mely alá sorakoznak a szemlélet, ítélet és ész. Ez osztályozást az sem ingatja meg, hogy Kant a gondolkodás kifejezését a fogalomra határolja. A tudományos

---

* Lásd a különböző leveleket, melyek a *Nature* (Természet)-ben kiadattak a 9, 11, 12, 13, 14, 15-ik számban, 1870 elején.

nyelvben az »állat« szó azt a legfőbb nemet foglalja magába, mely alá minden élő lény, a növények kivételével, tartozik; a közönséges nyelvben pedig megkülönböztetjük az állatot az embertől, sőt némelykor a madártól is, még pedig minden kétértelműség nélkül. Ha egy biológus az »ember« szó értelmét meg akarja szorítani s az »állat« szó általános kifejezése alól kivonni, fönakadás nélkül követhetjük nézeteinek fejtegetését; de ha az elfogadott biológiai elvek szerint fogunk nézeteinek magyarázatához, akkor az emberről mint állatról kell szólnunk, főképen ha ki tudjuk mutatni, hogy műnyelve ellenére is az »állat« szó alatt mindazt érti, a mit mi és hogy, ha emberének állatiságát tagadjuk, saját elveivel jövünk ellenkezésbe. Épen így van Kanttal; ő a gondolkodást műnyelvi korlátozott értelemben használja, midőn a szemlélettől megkülönbözteti. Azonban a szónak szokásos angol használata a gondolkodó elv minden működését kifejezi és egyértelmű az érzékiség, ítélet és ész közös szellemi alapjával. Mert ha a gondolkodás kifejezését az értelem megtételére akarnók szorítani, azt állítván, »hogya gondolkodás egyetlen formái Kant nézete szerint a kategóriák«, akkor ugyanez oknál fogva meg kellene tagadnunk e kifejezést az ész megtételeitől, a melyeket Kant az értelemtől szintén megkülönböztet. Ha tehát e szerint helytelenül mondanók a szemléleteket gondolatoknak, akkor nem kevésbbé helytelen volna az eszméket gondolatoknak nevezni. A logikai olló, mely az érzékiséget elmetszi, az ész is éri, minthogy egyikök sincsen kategóriákkal fölruházva. Ha ellenben a régi kifejezés-módot követjük, azt találjuk, hogy Kant »gondolkodás formái« (azaz tiszta *a priori* elvei) ezek:

1. Tér és Idő, melyek meghatározzák a szemléleteket; 2. a Kategoriák, melyek meghatározzák a fogalmakat; 3. az Eszmék, melyek meghatározzák a transzcendens szabályokat. Midőn így a Tért és Időt a Kategoriák és Eszmék mellé sorozzuk — egy osztályba hozzuk azon *a priori* elveket, melyekről az a föltevés, hogy megalkotják a tapasztalatban nem adott közös szellemi készséget — az *a priori* iskola *intellectus ipse*-jét, szellemét.*

Kiemelték ugyan, hogy »az érzékiség Kant szerint nem öntékony vagy cselekvő mint az értelem. Következésképpen a formák (azaz a tér és idő szemléletei) semmiféle tehetség *cselekvőségének* nem származékai, de nem is lehetnek azok s ennél fogva nem is lehetnek a *gondolkodás* formái, a szónak bármely jogosult értelmében. Használjuk e szót lehetőleg tágas értelemben; hadd álljon helyett az *elme cselekvő tehetsége általában* — és akkor be lehet bizonyítani, hogy Kant az általános érzékiség formáit erre rá nem ruházta volna, minthogy ő az általános érzékiségtől mindennemű cselekvőséget megtagadott.** Kérdés, nem vezette-e félre ez éles eszü és tudós író is, mint sok másokat, Kant nem igen tiszta nyelvezete? Kant az érzékiségről mindig mint fogékonyságról szól, ellentétben az értelem öntékonyásával; de vajjon cselekvőségét akarja-e ez által taga-

* »Minden tüneménynek anyaga csak a *prosteriori* van adva, nekik való formáiknak azonban valamennyinek az *elmében a priori* kell készen lenniök. — Kritik: Transcend. Aesthetik, § 1, 60 l. — »Tér és idő, mondja *Schwegler*, subjectiv adalékok is, az érzéki észlelés formái s az elmében ép úgy benrejlének, mint az *a priori* fogalmak, magok a kategoriák.« A philosophia történetének kézikönyve, *Stirling* angol fordítása, 1867, 211 l.

** *Dr. Ingleby*, Nature, 45. sz. 375 l.

dóba venni? Azt hiszem, hogy nem. Minthogy azonban a kérdés fontos következtetéseket zár magába, hadd időzzünk egy kevéssé fejtegetésénél. Úgy látszik, hogy általános félreértés ered abból, hogy nem különböztették meg azon kétrendbeli cselekvést, melyekre Leibnitz rámutatott s melyeket Kant elfogadott: ugyanis a mechanikai cselekvést, mely kívülről idéztetik elő (ez *appulsusnak* neveztem) és az önkénytes cselekvést, mely belülről idéztetik elő (az *impulsus*). Az érzékiség cselekvése mindig kívülről határoztatik meg, ez ennél fogva Fogékonyság, visszahatás; az értelemé pedig belülről határoztatik meg — ez ennél fogva Öntékonyság. »Az érzéklet kifejezését, mondja Kant, az elmének benyomások iránt való fogékonyságára alkalmazzuk, a mennyiben bizonyos módon megillettetik; azt a tehetséget pedig, melynél fogva öntékonyan támasztunk képzeteket, vagy az ismeret öntékonyságát, értelemnek mondjuk.« *

Ki kell tehát mutatnunk, hogy ő e fogékonyságot cselekvőségnek tekintette. E kérdés már az előbbi szakaszban tisztáztatott, mely kifejtette, hogy az érzékiség egyike a szellemi cselekvés módjainak, egyike a formaképző *a priori* elveknek. Szemlélet az érzékiség *cselekvése*. Figyelmünkbe kell vennünk a tényt, hogy Kant a lelki szervezetről szól, nem pedig a testi szervezetről, s hogy ő az érzékeket határozottan az elme tulajdonságának mondja.** Ha a szellem nem *hatna vissza az ér-*

* *Kritik der reinen Vernunft*, 45 l. V. ö. a *Transcend. Aesthetik* bekezdését is.

** »A külső érzéknél (elménk egy tulajdonságánál) fogva a tárgyakat mint kívüllöttünk létezőket képzeljük « — *Kritik: Transcend. Aesthetik*, § 2. 62 l.

zéekiség által a külső tárgyak benyomásaira — e visszahatás formái lévén az *a priori* föltételek: tér és idő — akkor nem volna semmi értelme, ha az érzékiség elmei functionának mondatnék; nem volna értelme, ha az a megismerés tehetségei közé soroztatnék. Kant azonban azt mondja: »Az érzéki benyomások szolgáltatnak először alkalmat az egész ismerő tehetség érvényesítésére és a tapasztalat létre hozására. Ebben két igen különböző elem foglaltatik; ugyanis anyag az ismeret számára, mely az érzékek által adatik, és egy bizonyos forma az anyag elrendezése számára, mely *a tiszta szemlélet és tiszta gondolkodás belső forrásából ered*; és ezek, ha az érzéki benyomások erre alkalmat szolgáltatnak, *működésbe helyeztetnek* és fogalmakat hoznak létre.* Itt a szemlélet és a gondolkodás cselekvősége ugyan arra a színre emeltetik. És ismét: »Az első kérdés, mely képzeink megfigyelésénél előáll, ez: melyik ismerő tehetséghez tartoznak? Az értelemhez-e vagy az érzékiséghez?« Gondolhatni-e egy tehetséget cselekvőség nélkül? Ha az érzéklet egy benyomásnak elfogadása, akkor belülről való visszahatásnak is kell lennie. »Egy tárgynak a képzelő tehetségre való hatása, ugymond Kant, a mennyiben e tárgy által megillettetünk, érzéklet. De az, a miben érzékleteink csak rendeztetnek, és a mi által valamely forma fölvételére képesek lesznek, nem lehet az érzéklet maga.** A fogékonyság csakis a benyomásokra terjed; a visszahatás »a tiszta szemlélet belső forrásának« visszahatása. Jól meg kell jegyeznünk, hogy Kant az érzékiséget ha-

* Kritik der reinen Vernunft, 72 l.

** U. o. 21 l.

tározottan két tényezőre osztja: érzéklésre és képzeletre. A képzelet cselekvősége tagadhatatlan; az, mint Kant mondja, az elme transcendentalis cselekvéséhez tartozik: *ein grundvermögen der menschlichen seele, das aller erkenntniss a priori zu grunde liegt* — az emberi lélek alaptehetsége, mely minden *a priori* ismeretnek alapját teszi.* Sőt épen ez azon ellenvetés, melyet Herbart hoz föl Kant ellen, hogy az érzékiséget tehetségnek mondja — ha ez így volna »akkor működésének volnának törvényei, ily törvények azonban föl nem ismerhetők.«**

Ha az érzékiség a többi tehetségektől, benyomásainak fogékonyságára nézve *különbözik* is, még pedig nemcsak azon benyomásainak fogékonyságára nézve, melyeket a tárgyak a külső érzékre gyakorolnak, hanem azokra nézve is, melyeket a gondolat játéka (*gedankenspiel*) a belső érzékre gyakorol — azért mégis *azonosítva* is van a többi tehetségekkel a benyomásokra való formaképző cselekvésénél fogva. Ha tisztán szenvedő volna, ha nem hatna vissza a benyomásokra azáltal, hogy azokat összefoglalja és *reájok a saját formáit nyomja*, akkor az az érzékletek a tárgyak tükörképeihez hasonlításának és nem volna más elmei újjá-alkotás, mint a melyet az értelem foganatosít. De ez annyit tenne, mint Kant egész rendszerét fenekestől fölforgatni. Ez megdöntené a különbséget, melyet ő a magánvaló közt és a tünemény közt tett. Akkor az érzék által adott valamennyi elem úgy tünnék föl, mint az önmagukban való dolgoknak eleme. Tér és idő nem volnának többé sub-

---

* L. A *Kritik* első kiadását, 642, 656 ll.

** Herbart: *Psychologie als Wissenschaft*, 2. Theil, § 125.

jectiv föltételek, melyek a tárgyakra vannak rányomva, hanem objectiv föltételek, melyek az alanyra volnának rányomva. Az érzékiség nem volna többé elfogadó, hanem pusztán üres edény.*

Megengedem azonban, hogy nem egészen bizonyos, vajjon előre látta-e Kant, hova visz az ily magyarázat. A fogékonyság és érzékiség kifejezésének rokonértelmű volta, meglehet félrevezette őt, a mint, úgy látszik, már sok angol és német író vezetett félre. Ha *Anthropologie*-jához fordulunk fölvilágosításért, azt találjuk: »A mi a képzet állapotát illeti, elménk (gemüth) vagy *cselekvő* és *tehetséget* mutat; vagy *szenvedő* és *fogékonyságban* (empfänglichkeit) áll. Az ismeret mindkettőt tartalmazza egybe kapcsolva . . . Az oly képzetek, melyeket illetőleg az elme szenvedő, melyek által tehát az alany *megilletetik*, az érzékléshez tartoznak; azok ellenben, melyek csak *cselekvést* (gondolkodást) tartalmaznak, a megismeréshez tartoznak. Az első a *szenvedőség* (passivität) jellemével bir.« **

Ez igen világosnak tetszik és a saját állításainak éppen ellenkezőjét látszik mondani. Pedig e pontnak és némely más mondatnak éppen kifejezése módja vitt reá, hogy Kant nézeteiről úgy nyilatkozzam, a mint tettem.

---

* *Schelling Cousint* bírálván, azt veti neki szemére, hogy nem veszi tekintetbe e »cselekvőséget, mely tudattalanul alakítja át a benyomást, képzetté« minthogy Cousin csak az önkénytes figyelem cselekvőségét engedi meg. *Fichte* is határozottan mondja, hogy a szenvedőség csak a cselekvőségnek mennyisége. *Wissenschaftslehre*, 70, 101 ll.

** *Anthropologie*, 1. Theil, § 7, 137 l.

Meg lévén győződve arról, hogy a következetes Kantianus az érzékiséget nem különböztetheti meg az értelem-től tisztán a cselekvőtlenység jelleme által, ellentétben a cselekvőséggel — hanem csakis a fogékonyság jelleme által, ellentétben az öntékonysággal — kétkedem, vajjon Kant maga nem úgy értette-e mondatait, a mely értelemben néhány olvasója azokat vette. A kérdésre nem könnyű megfelelni, mert Kant, mint Mahaffy helyesen megjegyzi, a műnyelvhez nagyon ragaszkodó író ugyan, de korántsem pontos író is; s ámbár szavai a fenforgó esetben elég határozottaknak tetszenek, mégis fölötte valószínű, hogy nézeteit rosszul fejezik ki.* Próbáljuk, nem magyarázhatjuk-e azokat úgy, hogy Kant tanával meg-egyezzenek.

---

* Mióta ezt megírtam, Kantról való magyarázatom helyeségének döntő bizonyítására akadtam, a mely annál becsesebb, minthogy e magyarázatot nemcsak a hozzáértők fogják paradoxnak találni, hanem egyáltalában kételkedhetni, vajjon Kant csakugyan vallotta-e e nézetet, mely neki tanának szükséges részeként tulajdoníttatik. Az ily esetben döntő, ha azt találjuk, hogy Kant legelső hírneves tanítványa, *Reinhold* Kant tanát a szemléletről, egészen úgy magyarázza, a mint én tevém. *Reinhold* a fogékonyságot a képzet *anyagára* határolja; *formáját* pedig azon tehetség cselekvősége adja meg, melyet ő »Apprehension«-nak nevez: sie ist die erste handlung des formgebenden vermögens, der erste und geringste grad der spontaneität — a formaadó tehetség első cselekvése az, az öntékonyság legelső és legalsó foka. — *Neue Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens*; III. Buch: Theorie der sinnlichkeit, 359 l.

Más részről meg kell engednünk, hogy Kantnak egy másik tanítványa épen e magyarázatot javításképp ajánlja. *Fries* azt mondja az ő *Neue Kritik der Vernunft* című művében, hogy Kant e kifejezése »az érzékiség formája«, kétértelmű; mert vagy azt

Az érzékiség fogékony és mint ilyen szenvedő. Any-nyit tesz ez, hogy az érzékiség magában nem hatószer az elmei működésekben? hogy cselekvőtlen? Nem. Az érzékiség a szellem műszereinek egyike, a mely által a dolgok megragadtatnak. Meg van különböztetve a többi szellemi műszerektől, az által, hogy testi műszere: érzéke van, mely működésének közvetlen föltétele. Minthogy az érzékek a közönségesebb fölfogás szerint tisztán testi műszereknek, működésük pedig physiologiainak tekintetnek, s minthogy továbbá ezáltal meg vannak különböztetve a gondolkodástól, mely elmei functió — azért általános a hajlandóság az érzékiséget úgy tekinteni, mintha a gondolkodásnak lényegileg ellentéte volna. Míg azonban a testi cselekvések psychikaiak nem lesznek, addig a szó igaz értelmében nem is érzékletek. Az érzékletek meztelen benyomások, míg a midőn szemléltetnek, elmei formákba nem öltöztetnek. A szemlélet a szemlélés *cselekvése*. Minden érzéklet a tér és idő formáiban képzelendő, minthogy ez a két legfőbb nem vagy föltétel, melyek a physikai érzékleteket psychikai érzékletekké tehetik.

Minthogy tehát az érzékiségnek van egy psychikai része — a tiszta *a priori* formák, és egy physikai

értheti ezen, hogy Tér és Idő azon formák, melyekkel az érzékiség bír, vagy hogy ők azok a formák, melyek az érzékből erednek: *Fries* szerint az utóbbi nézet a helyes, mert az a forma, melylyel az érzékiség bír, nem a Tér, hanem inkább a tiszta szemlélet — a mi *mathemathikai* szemléelő tehetségünk. Ez a szemléelő tehetség — *anschauungsvermögen* — helytelenül mondatik fogékony-ságnak. Fogékony-sága ingerlékenységében áll. De a szemlélés maga — *das anschauen* — öntékony. Ily különbözöen magyarázhatják Kantot az ő tanítványai.

része — a testi műszerek, megérthetjük, hogy szenvedő a testekre nézve, melyek reá hatnak, és cselekvő a lélekre nézve, mely reá visszahat. Azon szükségesség, melynek alá van vetve, hogy a dolgok által ingereltetik, mielőtt visszahatása föl volna keltve — minthogy csak az érzék testi műszerei közvetlen közegei a dolog és a lélek közti közlekedésnek — »a fogékonyság« kifejezése által jellemeztetik. Nem szabad felednünk, hogy Kant a fogékonyságot ép úgy alkalmazza a belső érzékre, mint a testi érzékekre, és »ha az én maga-magát szemléli, akkor szenvedő és szenved, a mennyiben a saját gondolat-játéka által illettetik meg.« * Már pedig senki sem fogja az én cselekvőségét kérdés tárgyává tenni. Az érzékek fogékonysága, a mint azt már ismételten kinyilatkoztattuk, egyszerűen a tárgy közvetlen képzelésének szükségessége. Minthogy azonban ez a szükségesség nem létezik az értelem számára is, melynek működése csak az érzékek-szolgáltatta elemek összefűzésében áll, azért reá az öntékonyság kifejezése alkalmaztatik, hogy az ítélet összetételező cselekvését megkülönböztessük. »Ez, úgymond Kant, valamennyi képzet közt az egyetlen, mely tárgyak által nem nyerhető, hanem csakis maga az alany által idézhető elő, mert e képzet az öntékonyság megtétele.« **

Miután így pontosan megállapítottuk, hogyan kell az érzékiséget és értelmet jellemző Fogékonyság és Öntékonyság közti különbség alkalmazását érteni, hadd magyarázzuk meg most, mennyiben tekinthető a szemlélet gondol-

---

* »... leidet sofern er durch sein eigenes gedankenspiel afficirt wird.« *Anthropologie*, § 23.

** *Kritik* : Deduction d. v. verstandesbegriffe, § 15 ; 128 l.

kodásnak — nem a szó Kant-féle értelmében, hanem a közönséges angol értelem szerint. Kant műnyelvét itt annál inkább mellőzhetjük, minthogy ő maga is folyton vét ellene. Ámbár nyomósan kinyilatkoztatja, hogy a tér és idő szemléletek, nem pedig fogalmak, mégis, mint már megjegyeztük, úgy is szól róluk mint fogalmakról, sőt azt is mondja, hogy »sikerült neki az *érzékiség* (tér és idő) *tiszta elemi fogalmait az érteleméitől* megkülönböztetni és elkülöníteni.« *

Először is azt akarjuk kimutatni, hogy a szemléletet lelki erőnek — *seelenkraft* — tekintette. 1771. június 7-én kelt Herzhez irt levelében arról szól, mily fontos, tisztán fölismerni a különbséget a tárgyak között és a között, a mi az ember lelki tehetségeknél, s pedig nemcsak az érzékiségnek, hanem az értelemnek is, subjectiv elvein nyugszik; ** és némely helyeken úgy szól róla, mint megismerő tehetségről — *erkenntnisskraft*. — Már pedig egy erő, mely nem cselekvő, egy lelki tehetőség, mely nem gondolkodó tehetőség, önmagának mond ellent, az *contradictio in adjecto*.

Azután ki fogjuk mutatni, hogy ha Kant műnyelvétől el is tér, e kifejezés »a gondolkodás formái« (Forms of Thought) az angolban Kant nézetét egészen pontosan kifejezi. A ki az előbbi szakaszon bennünket végig kísért,

---

* *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, § 39 244 l. »die reinen elementarbegriffe der sinnlichkeit (raum und zeit) von denen des verstandes zu unterscheiden und abzusondern.

** »... Was auf subjectivischen principien der menschlichen seelenkräfte, nicht allein der sinnlichkeit, sondern auch des verstandes beruht.«

ezen többé nem kételkedhetik; de talán nem lesz fölösleges arra rámutatni, hogy az oly kitünő magyarázó, mint Fischer Kunó hasonló nézetet vall. Megemlítettük már őt, midőn a három tehetség közösségét elő adtuk; nézzük most a következő pontot: »Tér és idő a szemlélő ész eredeti működései — die ursprünglichen handlungen der anschauenden vernunft — a kategóriák a tiszta értelem eredeti működései.«* Két pontot kell megjegyeznünk: 1. Hogy a szemlélet határozottan működésnek mondatik. 2. Hogy az észnek működése. Figyelmeztet arra, hogy működésében miben különbözik a velünk született eszméktől. Szemléletek és ítéletek nem velünk születtek, mint Descartes és Leibnitz hitte, hanem eredeti működések, szükséges functiók. »Valamint a matematikai mennyiségek csak azáltal nyernek létét, hogy szemléltetnek és megszerkesztetnek, ép úgy léteznek a tiszta fogalmak is csak akkor, ha gondoltatnak.« Nehány lappal odább Fischer azt mondja: »A szemlélet egy tüneménynek formáját, az érzékiség egy tüneménynek tartalmát hozza létre. Minden tüneménynek formája *a priori*, a tartalom mint érzéki kívülről van adva, azaz nem a tiszta ész által hozatott létre és ezért *a posteriori*.«

Fries megjegyzi az *ung* végzetű német szók szerencsétlen kétértelműségét, például *anschauung*, *vorstellung*; ez meg van az *ion* végű angol szókban is, például *sensation*, *action* stb.**; ezek a cselekvést és a

* Fischer Kuno, III. k. 381 l.

** A magyarban meg lehet ezeket egymástól különböztetni s fordításunk meg is különbözteti. Így: érzéklés, érzéklet; szemlélés, szemlélet stb. B J.

cselekedetet is jelentik, az érző elmét és az érzett tárgyat. A szemlélés: látás; subjective tekintve elmei működés. Objective e működésnek származéka, a látott. Az idő és tér tehát a látás elmei működés tiszta formáinak tekinthetők; vagy ezen működés származékainak. Az egyik esetben transcendentalisak, tapasztalat-haladók; a másikon empirikusak, tapasztalatiak. A mint mi érzékléstől általában és bizonyos egyes érzékletekről szólunk, úgy szól Kant a szemlélésről mint az általános tehetségről és a szemléletekről mint e tehetség megtételeiről és származékairól.* Nehányszor azt az állítást olvassuk, hogy a tér és idő: formák, következésképpen sem nem megtételek, sem nem származékok. De a tér és idő nem mind a kettő-e? Mint tiszta formák egyszerűen lehetségek; mint szemléletek megtételek; mint fogalmak pedig bizonyára származékok. Félreértés azt hinni, hogy, mert a tér és idő tiszta formák, a melyek az elmében úgy szólva ké-

---

* »Az idő és tér nem pusztán az érzéki szemlélésnek formái, hanem magok is szemléletek (melyek többféleséget zárnak magukba), s ennél fogva e többféleséget az egység a priori meghatározásában tüntetik föl.« Kant egy jegyzetben a következőt teszi hozzá: »A tér tárgynak tekintve, a mint azt a geometria megköveteli, többet zár magába a szemlélés tiszta formájánál; magába zárja ugyanis egy többféleségnek *összefoglalását* egy *szemléleti* képzetben az érzékiség formája szerint; úgy hogy a *szemlélés formája* csakis a többféleséget adja. A *formális szemlélés* ellenben az egységet. Ezt az egységet az Aesthetikában csak az érzékiségnek tulajdonítottam, hogy rámutassak arra, hogy az minden fogalmat megelőző, ámbár tényleg *összetételezést tételez föl, mely az érzékeket meg nem illeti*; jöllehet a térről és időről való fogalmak valamennyien csakis az érzékek által válnak lehetőkké.« — *Kritik*: Deduction d. r. Verstandesbegriffe. § 26. 147 l.

szen és *a priori* léteznek — azért az elme nem volna cselekvő e formák *által*, e föltételek *alatt*. Semmi esetben sem kerülhetjük ki annak elfogadását, hogy az elme cselekvő, midőn a lehetőség állapotából a valóság állapotába megy át. Azok a tiszta formák pedig, melyeket Kant mint készeket vesz föl, csakis lehetségesek. E pontról bővebben fogunk szólni, midőn a *Bírálatot* bírálni fogjuk.

Áttérünk most a második pontra Fischer Kúnó tételében: a szemlélés az észnek volna működése. Első tekintetre ez Kant nézetei elferdítésének és ép oly helytelennek tetszhetik, mint ha a térről és időről, mint a gondolkodás formáiról szólnánk. Valóban úgy van; ép oly helytelen; se nem több, se nem kevesebb — mert egyik esetben sincs ferdítés. A kétértelműség mindkét esetben ugyanaz. Kant az »ész« szót két igen különböző értelemben használja; egyszer e szó azt az általános tehetőséget jelenti, mely a megismerés valamennyi tehetőségét foglalja magában; azután meg azt a részleges tehetőséget jelenti, mely a szabályozó elveket foglalja magában. Az a legfőbb nem, melyről rendesen mint tiszta észről van szó és az alárendelt faj egyszersmind, melynek egyenlő rangja van az érzékiséggel és értelemmel. Az angol írók szintén így használják a »gondolkodás« szót mint legfőbb nemet, mely a gondolkodás minden működését magában foglalja; és mint az alárendelt fajt egyszersmind, mely csak az eszmék combinatioit foglalja magában, az indulatoktól és érzékletektől eltekintve. A gondolkodás elvontan mindig elmei működést jelent elvontan; és e kifejezés »a gondolkodás formái« *nem* azért alkalmazható a térre és időre, mert a szemlélés szolgáltatja az anyagot

a gondolkodásra (Kant értelmében) — és mert a szemlélés formáinak ennél fogva közvetve a gondolkodás formáinak kell lenniök — hanem azért, mert a szemlélés ép úgy mint az ítézés szellemi elmei functió, mint ilyen pedig gondolkodás.

Azon voltam, hogy ezt a *Nature*-ban közzétett cikkeimben világossá tegyem; ellenfeleim azonban nem voltak meggyőzve s így csak azt remélhetem, hogy előbbi fejtegetésem szerencsésebb eredményű lesz. Csak egy pontot kell még kiemelnem. Czikkeimben azt mondtam, hogy Kant szerint a szemlélés elmei működés, mely különbözik az ítéleستől, valamint a szemléleti gondolat különbözik a fejtegető gondolattól. Dr. Ingleby ezért azt mondja, hogy vitánk főpontja ez: »Gondolta-e Kant, hogy az embernek szemléleti gondolatai volnának?« És e kérdésre Ingleby határozottan nem-mel felel. Nekem sincs kifogásom az ő felelete ellen, minthogy azt látom, hogy szerinte »a gondolkodás a nem, melynek az értelem és az ész a fajai.«* Mindenek előtt meg kell jegyeznem, hogy az ily megszorítás nem oldja meg a kérdést az oly ellenféllel szemben, a ki a szemléletet bevalottképen a nem alá sorozza az értelem és ész mellé. De ettől eltekintve, hadd feleljek Ingleby kérdésére ugyancsak kérdéssel: Helyes-e az angolban az ész formáiról mint a gondolkodás formáiról szólni? S ha ez megengedett, a mint meg is kell engedni, akkor ám legyen a vita főpontja az általa föltett kérdésbe foglalva, de ily alakban: Gondolta-e Kant, hogy az embernek szemléleti esze volna? A felelet kétségtelen. Kant a tiszta ész fegyelméről

---

* *Nature*, 14. sz. 361 l.

írt fejezetében kinyilatkoztatja, hogy »próbát tett kimutatni azt a nagy különbséget, mely az *észnek* fogalmak szerinti *fejtegető használata* közt és a fogalmak szerkesztése által való *szemléleti használata* közt található . . . . . Minden ismeretünk utoljára mégis lehetséges szemléletekre vonatkozik, mert egy tárgy csak ezek által adatik. Egy *a priori* fogalom, azaz egy nemtapasztalati fogalom pedig vagy már tiszta szemléletet foglal magában — és ez esetben megszerkeszthető — vagy pedig nem foglal magába semmit, mint oly lehetséges szemléletek összetetelezését, melyek *a priori* adva nincsenek, és akkor lehet ugyan általa összetetelezően is *a priori* itélni, de csak fejtegetően, fogalmak szerint, soha sem azonban szemléletien, a fogalom szerkesztése által.« *

E fejtegetésbe nem azért bocsátkoztam, hogy egy magam és mások által használt kifejezést igazoljak, hanem hogy általuk Kant tanának némely homályos és balúl magyarázott pontját megvilágosítsam. Oly kevés fontosságot tulajdonítok én a »gondolkodás formái« kifejezésének, hogy ezentúl nem is fogom többé használni; nem azért, mert helytelenül fejezné ki Kant nézeteit, hanem mert oly írók, mint Sylvester, Ingleby, Huxley és Monck Kant nézetei elferdítésének mondták. Mint-hogy pedig fölötte kíváncsok, hogy a máris nagyszámú kétértelmű kifejezéseket újakkal ne szaporítsuk, miért ne helyettesítsenők »a gondolkodás formái«-t, »elmei formák«-kal, ha így a félreértésnek elejét vehetjük?

---

* *Kritik*, 543 l. — Fischer Kuno kifejezései tehát ép oly helyesek, mint *Mahaffy*-éi, ki (248 l.) azt mondja: »Az ész csakis a téren és időn át szemlél.«

7. §. Elért eredmények.

Kant tanának átnézetében azon következtetéshez jutottunk, hogy az ismeret lényege szerint tisztán subjectiv, tehát viszonyos. A tudalom határát túllépni hiába való és reménytelen kísérlet; az sem tesz azonban bölcsen, a ki e kör korlátozottsága felől panaszkodik, mely alól, igaz, soha sem szabadúlhatunk. Ép oly joggal kívánhatná a madár, midőn a lég ellentállását érzi, hogy bár üres térben repülhetne, azt gondolván, hogy ebben a legnagyobb könnyűséggel fog elrepülni. Elégedjünk meg azért tényleges birodalmunkkal, a helyett hogy veszedelmes tengereken járnánk oly birodalmakat keresve, melyek az ember számára hozzáférhetetlenek. Ismerjük meg gyengeségünket, gyarlóságunkat.*

Első eredmény — A magánvalók (*dinge an sich*) megismerése lehetetlen, a mig az ismeret úgy marad összetéve, mint jelenleg van; ennél fogva az ontologia mint tudomány lehetetlen.

Kérdezhetni azonban, ha soha sem ismerünk meg noumenonokat (magánvalókat, *dinge an sich*), hogyan tudjuk, hogy léteznek? A felelet egyszerű: Létezésük szükséges követelmény (postulate). Ámbár a dolgoknak csak jelenségeit ismerhetjük meg, kénytelenek vagyunk mégis következtetni, hogy a dolgok léteznek. Így például fölfedezzük a szivárványról, hogy nem egyéb, mint bizonyos vízcseppek jelensége; a vízcseppek maguk meg,

---

* V. ö. a *Kritik* bevezetésének végén álló gyönyörű mondatot.

jóllehet érzékiségünknek köszönik minőségeiket, mindazáltal léteznek. Nem léteznek *mint* vízcseppek, mert a vízcseppek csak tünetények; de létezik egy ismeretlen valami, mely midőn érzékiségünket megilleti, vízcseppekül jelenik meg nekünk. Erről az ismeretlen valamiről nem állíthatunk semmit, kivéve azt, hogy szükségképen létezik, mert bennünket megillet (*affects*). Tudjuk, hogy megillettetünk. Tudjuk azt is, hogy annak, ami bennünket megillet, oly valaminek kell lenni, a mi tőlünk különbözik. Ezt nekünk az okság törvénye nyilatkoztatja ki.

Egy tünetény, amennyiben jelenség, noumenont tételez föl — egy dolgot, *mely megjelenik* — de ez a noumenon, a mely szükséges követelmény, reánk nézve csak tagadás, *negatio*. Positive soha meg nem ismerhető; csakis az érzékek és az értelem föltételei alatt ismerhető meg, azaz csakis mint tünetény.

Második eredmény. — Egy külső világnak léte szükséges követelmény, létéről azonban csak logikai biztosítás lehet.

Az előbbiből kitetszik, hogy képtelenek vagyunk a magánvalókról bármit is megismerni; következésképen soha sem állíthatjuk ismeretünkről, hogy objectiv igazsággal bírna.

Minthogy azonban ismeretünk tisztán subjectiv és viszonyos, nincs-e semmi bizonyosságunk? — el kell-e fogadnunk a skepticizmust? Nem.

Harmadik eredmény. Ismeretünk ámbár viszonyos, mégis *bizonyos*. Vannak eszméink,* melyek a tapasza-

---

* Itt látjuk az ismeretnek az ismeret föltételeivel való össze zavarásának eredményeit. Nem az eszmék függetlenek a tapasztalattól, hanem a szerves föltételek, melyektől az eszmék függnék.

lattól függetlenek; és ez eszméknek meg van az egyetemesség és szükségesség jelleme. Ámbár nincs jogunk következtetni, hogy subjectiv ismeretünk az objectiv ténynek teljesen igaz kifejezése, mégis kénytelenek vagyunk azt következtetni, hogy a subjectiv ismeret a maga körében igaz.

Negyedik eredmény. — A tudalom igazvoltával meg van állapítva.

Ötödik eredmény. — A tudalom igazvoltával meg van állapítva az erkölcsi törvények bizonyossága is.

Itt látjuk be, mily fontos Kant elme-elemzése. A kik azt vetik szemére, hogy végeredménye a skepticizmus, mint Humeé is, azok csak *A tiszta ész bírálatát* vehették figyelmökbe, a mely, mint az imént mondtuk, a skepticizmusnak valóban tudományos alapot szolgáltat. A *Bírálat* azt bizonyítja, hogy az ismeret viszonyos; hogy nem állíthatjuk, hogy a külső dolgok olyanok, a hogyan őket fölfogjuk: egyszóval, hogy az ontologia lehetetlen.

Eddig Kant Humevel ért egyet. Ez a cél, melyet mindketten elérnek. Ez a határ, melyet mindketten a lélek tehetségeinek vetnek. A különböző szempontok, azonban, melyekből az elme mivoltát nézik, ahhoz a különbséghez vezetnek, melyet az imént az ismeret bizonyosságát illetőleg megjegyeztünk. Minthogy Kant kimutatta, hogy a tudalom, a meddig terjed, igaz is; s minthogy kimutatta, hogy a tudalomban bizonyos elemek vannak adva, melyek nincsenek a tapasztalatból levonva, hanem szükségképen *igazok* — az következett, hogy bármi találtatott a tudalomban a tapasztalattól függetlenül, vita nélkül elfogadandó.

Ha megtalálom a tudalomban az Isten és az Erény-eszméjét, akkor hinnem kell Istenben és az Erényben. Megengedem, hogy ez a hitem gyakorlati, nem pedig elméleti; *bizonyosságra* van alapítva nem pedig *bizonyításra*; végleges tény az, melyet ki nem kerülhetek — de nem következtetés, melyet az ész hozott volna le.

Isten létét bizonyítnom lehetetlen kísérlet. Az ész teljességgel képtelen e föladatnak megfelelni. A dolgok lényegébe behatni — a magánvalókat megismerni — a noumenonokat megismerni, szintén lehetetlen kísérlet. Hogy Isten létezik, hogy a Világ létezik, mindazáltal ellenállhatatlan meggyőződés.

Van tehát a bizonyításból lehozotton kívül, még egy más bizonyosság is: az erkölcsi bizonyosság, mely a hiten alapszik. Nem mondhatom »erkölcsileg bizonyos, hogy Isten létezik« de igenis mondanom kell »erkölcsileg bizonyos vagyok a felől, hogy Isten létezik«.

Itt lép közbe az a működés, melyet Kant »értelmi jellemnek« (*der intelligible character*) mond. Mi az? Az, a mi nem tárgya, de nem is lehet tárgya az érzékeknek, a mi nem tünemény. Ha egy tárgy, a mely tünemény az érzék és értelem föltételei alatt, egy nem érzéki tehetséggel bír, de mely azért képes az érzéket megilletni — akkor ez a tehetség, vagy ez az *okság* kétféle szempontból tekinthető: *értelmi* szempontból, a mely alatt működése önmagában tűnik föl, és *érzéki* szempontból, a mely alatt érzéki hatásai tűnnek föl. »Mint-hogy a tüneményeknek, melyek nem magánvalók, egy transcendentalis tárgygyal mint alakjukkal kell birniok, azért nincs rá ok, miért ne tulajdonítanánk e tárgynak azon minősége mellett, mely által nekünk tényleg meg-

jelenik, oly okságot is, mely nem jelenik meg.« Más szókkal: az okságnak okának kell lenni, és ez az ok csak *értelmi*, nem *tüneményi*. Minthogy pedig minden oknak *jellemmel* kell birnia, a mely nélkül nem is volna ok, ezért a *tüneményi* okság az ő tapasztalati jelleme; a *noumenalis* okság pedig *értelmi* jelleme. Ami a tapasztalati okságról igaz, annak az *értelmi* okról tévesnek kell lennie. A *tüneményi* okságban minden alá van vetve az időnek, az egymásutánnak. Az *értelmi* okság azonban semmi föltételt nem ismer. Az idő érzéki megszorításától távol eső világban a cselekvés se nem kezdődik, se nem végződik; a cselekvést semmiféle előzmény meg nem határozza. Az ily világban nem történik semmi; nincs semmi benne, a mi dinamikus meghatározásra szorúlna, és ugyanez okból nincs is semmi összefüggés a *tünemények* közt. »Egészen helyesen mondhatni, hogy az alany az érzéki világban hatásait önmagából önkénytesen eredeteti, ámbár a működés nem kezdődik ő benne.« Egy szóval, ez a tiszta Szabadság köre, mely a szükségesség körén, vagy a *tünemények* világán átlép.

A Szabadság ezen eszméje teszi alapját Kant *A gyakorlati ész bírálata* (Kritik der praktischen Vernunft) című művének, mely az észet vizsgálja, de nem mint tisztán elméletit, hanem gyakorlatit. Az ember oly lény, a ki nemcsak megismer, hanem cselekszik is. Ennek a cselekvésnek pedig kell valami elvének lenni — és az az elv az *Akarat szabadsága*.

Valamint Kant rendszerének elméleti részében az érzéken fölötti és a föltétlen (a *magánvalók* nevezete alatt) létezőkül vannak föltételezve, melyeket azonban sem megismerni, sem meghatározni nem lehet; ép úgy

találjuk, hogy rendszerének e gyakorlati részében a szabadság eszméje elvont is, és meghatározatlan is. Ez az elv cselekedetekben valósul meg.

Az ember magában lelkiismeretének alkatában bizonyos szabályok meglétét fedezi föl, melyeket kénytelen cselekedeteire rászabni; épen úgy, a mint eszének alkatanál fogva kénytelen a neki kívülről szolgáltatott anyagra is bizonyos törvényeket szabni. Ezek az erkölcsi törvények s szintén bírnak az egyetemesség s szükségesség jellemével. Az erény eszméjét soha sem lehetne a tapasztalatból megszerezni, mert mindaz, a mit előnyös cselekedetokról tudunk, mögötte marad az eszmének, melyet előképül tartozunk fölállítani. Az igazságosság változhatatlan eszméje szintén *a priori* találta az emberek lelkiismeretében. Ezt néhány philosophus tagadta ugyan; de hiszen ezek minden *a priori* igazságot tagadtak. Néhány vad emberi faj kegyetlen szokásait idézik, mint bizonyosságát annak, hogy az igazságosság eszméje nem egyetemes.* Így például tudjuk néhány törzsről, hogy megölik elaggott embereiket, ha nagyon is eltalálnak már gyengülni; e törzseknek az az eljárásuk, hogy elaggott embereiknek egy fa ágába kell kapaszkodniok; e fát azután erősen megrázzák és a leesőkről kinyilatkoztatják, hogy sokkal gyöngébbek, semhogy tovább élhetnének. E szokásból is azonban minden kegyetlenség mellett az igazságosság alapvető eszméje tűnik ki. Nem engedhetnék-e át ők ez öreg embereket az éhség és betegség minden kínjainak? és miért teszik erejüket próbára? Bárhová tekintetek is, a földet benépesítő különböző

---

* Kant itt Lockera czéloz.

nemzetek különböző szokásaiban, más-más fogalmat fogtok ugyan találni arról, a mi igazságos s a mi igazságtalan; de az igazságosság *a priori* eszméjét, azt az erkölcsi törvényt, melytől nincs az a lelkiismeret, mely ment volna, — *ezt* mindenütt meg fogjátok találni.

Ez erkölcsi törvényből hozza le a gyakorlati ész a társadalom szabályozását. Azt hozhatni ugyan föl ez eljárás ellen, hogy nyilvánvaló ellenmondás gyakorlati következtetéseket hozni le oly előzményből, mely bevallottképpen megismerhetetlen. A gyakorlat vezető elve oly kevésbé szorúl a tapasztalaton kívül fekvő forrásból merített indító okok ösztönzésére és szentesítésére, hogy éppen a gyakorlati életben elégséges a tapasztalat vezetése és érezzük is, hogy elégséges. Csak az elmélődésbeli nyughatatlanság kívánhat jobb kenyeret, mint a minőt bűzából süthetni. Kant azonban jól belátta bírálati elveinek mindent megingató erejét és veszedelmesnek tartotta, ha nem is magára, de másokra nézve, minden theologiának és theologiai etikának megdöntését, a mit elveinek logikai alkalmazása szükségképen eredményezett volna; meg akarta tehát az embereket a gyakorlati skepticizmustól menteni; és minthogy nem elégedett meg az egyetlen kiúttal, mely számára nyitva maradt: hogy az egész elmélődésbeli alapot mellőzze és magát csakis a tapasztalatra bízza — ezért kísérletet tett az elmélődés alapján igazolni azon következtetéseket, melyeket az elmélődés visszavetett. Kant nagy merészen épített föl egy alkotmányt azon az alapon, a melyről kimutatta, hogy minden ismeret tagadása és így azt a metaphysikai eljárást követte, melyet Royer Collard e szerencsés

szókkal fejezett ki: A tudatlanságot legfensőbb forrásából merítette. *

8. §. A Birálat bírálata.

Az előbbi lapok fejtegetései a birálati philosophiának csak főbb pontjait adják ugyan elő, mégis bevezetésül szolgálhatnak talán e rendszer tanulmányozásához és ráutalásul egyszersmind arra is, mennyiben járult e rendszer a philosophia történetének öregbedéséhez. Célunkhoz képest most e hozzájárulás értékét és becsét kell megvizsgálnunk. Hogy az elemző és az összetételező ítéletek közti különbség és a csak *a priori* úton nyerhető egyetemes és szükséges ítéletek fölvétele visszavetendő, erre nézve már el mondtuk okainkat; minthogy azonban ezek azon alapok, a melyeken az egész rendszer nyugszik, nem lesz fölösleges visszavetésünket annak kimutatása által is megerősíteni, hogy nemcsak a tapasztalat is szolgáltat egyetemes és szükséges ítéleteket, hanem hogy minden kísérlet, mely ezeket *más* forrásokból akarja eredeztetni, hiábavaló és minden alap nélkül szükölködő.

Értsük meg mindenek előtt, mit zár magába a tapasztalat. Megemlítettem már, (*Előfejtegetések* 59. §.) hogy Kant jogtalanul szorítja azt egyedül az érzékiségre. Csakis az ily megszorítás alapján védhető az ő okoskodása egy pillanatra. Ő maga is gyakran szól a tapasztalatról, mint az érzéklés és következtetés származékáról; **

---

* . . . de puiser l'ignorance à sa source la plus élevée.*

** Helyesen jegyzi meg *Bona Mayer* e pontot illetőleg, hogy *Kant* a tapasztalatról szóltábban gyakran e kétféle származék érzelmi jelenését tartja főkép szem előtt; és ekkor nem gondol

ez pedig elegendő arra, hogy fejtegetéseinknek alapul szolgáljon. Ha tehát a tapasztalat alatt az elmei módosulatok összegét értjük, akkor világos, hogy a szükséges és egyetemes ítéleteknek, minthogy e módosulatok közé tartoznak és kívülöttek nem találhatók — szintén a tapasztalat köréhez kell tartozniok. Ha az ily elvek *a priori* létezésének védői bizonyos ítéletek egyetemességére és szükségességére hivatkoznak, mint a melyek ellenálhatatlanul bizonyítják, hogy a tapasztalat határán túl esnek — akkor kétfélet nem vesznek észre. Nem veszik észre a tényt, hogy ez ítéletek általánosítások a tapasztalatból; nem veszik továbbá észre azt a tényt sem, hogy az egyetemesség és szükségesség csakis a tüneményi világra alkalmazható. Ha azt mondom, hogy valamely sarktétel vagy matematikai tétel szükségképen igaz és igaz mindenkor és mindenütt — mi egyébnek alapján állítom ezt, mint hogy kényszerítve vagyok így gondolkodni? hogy nem gondolkodhatom máskép még akkor sem, ha a télt tapasztalatom körén túl emelem? De ez a kényszer subjectiv; elmém alkata olyan, hogy kényszerít egy bizonyos tételt csak bizonyos módon gondolni és nem máskép. Nem tudom, hogy az egyenes vonal más világokban és más föltételek alatt is a legrövidebb út lesz-e két pont között; mert más világokról nem tudok semmit. Ha kénytelen vagyok e tételt gondolni, onnét van, mert *valamennyi* föltételezett matematikai elemet kifejez. Ép

---

egyebet mint a testek külső tüneményeinek és elménk belső tüneményeinek észlelését; e tapasztalatból pedig *a priori* fogalmak le nem vonhatók. *Kants Psychologie, dargestellt und erörtert*, 1870, 161 lap.

úgy vagyok kényszerülve azt gondolni, hogy minden fiúnak apjának és anyjának kellett lenni. Lehet, hogy más világokban az emberek az ős nemzés önkénytes származékai. Nem tudom, hogy mi lehet, vagy mi nem lehet. Ezért nem is állítom a *főltételek* egyetemességét és szükségességét, de minden azonos tétel egyetemességét és szükségességét mindazáltal állítom; a meddig jegyei változatlanok maradnak, addig minden részleges tételnek egyetemesen igaznak kell lennie. Nem állítom, hogy minden embernek *kellett* apjának és anyjának lenni: azt állítom, hogy minden *fiúnak* kellett. Nem képzelhetem másképp, mert ez összes tapasztalatomat fejezi ki. Nem képzelhetem a »fiút« másképp, mint a »szülőkhöz« való viszonyban, mert ez az, a mit a jegyek kifejeznek: az ítélet azonos.

Kant nyomatékkal emeli ki — és egész rendszerre ezt illusztrálja — hogy minden ismeret a tapasztalattal kezdődik, hogy nincs az a képzet, melynek valóságosága volna, kivéve a mennyiben a tapasztalatot tükrözi. A logikai következtetés ebből az volna, hogy minden ítéletnek, még az egyetemesnek is, a tapasztalat származékának kell lenni. Ő azonban azt mondja: Nem. Ámbár minden ismeret a tapasztalattal kezdődik, de azért belőle *levonva* nincsen. Azok a főltételek, melyek a tapasztalatot lehetségessé teszik és neki határozott irányokat szabnak — azok a tapasztalaton fölül és kívül állanak. Ezeket a főltételeket tartja ő *a priori*knak; a származékok *a posteriori*k. Kant e kifejezések aristotelikus és scholastikus használatát egészen fölforgatja; ezeknél az *a priori* ítéletek: *ex causis*: az okokból, az *a posteriori* ítéletek pedig: *ex effectibus*: az okozatokból eredeztetnek. Kant ellenben olyképp módosítja jelentményöket, hogy amazok

a tapasztalást megelőző, emezek meg a tapasztalást követő ítéletekké lesznek. Szerinte *a priori* annyit tesz, mint a mi magából az elméből ered; *a posteriori* meg annyit, mint a mi az elméből a dolgokról való tapasztalásban ered. De ez nemcsak az aristotelikus különbség fölforgatása, hanem pszichologiai fölforgatás is. Joggal mondhatjuk, Leverrier a Neptunt *a priori* fedezte föl. Mielőtt emberi szem a bolygót látta volna, *előre látta* már az ő elméje. Meghatározta helyzetét, mielőtt tapasztalata lett volna róla; de e meghatározás föltételeit már előbb szolgáltatta a tapasztalat. Ő előre látta, mert látta az okozatokat az okokban; de ezeket az okokat már előbb látták a tüneményekben. A tapasztalatból való általánosítások bennünket mindennap tesznek képesekké előre látni *a priori*, hogy minő okok fognak előállani.* De soha nem helyezkedhetünk a tapasztalaton kívül eső álláspontra, hogy onnét a tüneményeket áttekintsük. És éppen ezt akarja Kant tenni, midőn különbséget tesz az *a priori*, mint az észszerű eredet, és az *a posteriori*, mint a tapasztalati eredet között. Ő a logikai szétválasztást realissá teszi. Azon kezdi, hogy az érzéklést elkülöníti föltételeitől és származékaitól és így azután nehézség nélkül mutathatja ki, hogy az ismeret az érzékleten kívül más elemeket is tartalmaz. De ki állította valaha, hogy az érzéklés *egymaga* ismeretet nyújtani

---

* Kitűnően jegyzi meg Fichte a *Wissenschaftslehre*-hez írt bevezetésében, hogy igazi philosophiában az *a priori* és *a posteriori* nem kettő, hanem csak egy, de különböző szempontból tekintve. Például egy bizonyos szám *a posteriori*, ha *adottnak* tekintetik; *a priori* azonban, ha tényezői *eredményének* tekintetik.

képes volna? Ki állította valaha, hogy az érzéknek a tárgygyal való érintkezéséből származott érzésen kívül nem volnának még bizonyos szerves föltételek is szükségesekek, melyek az érzést lehetségessé teszik és sajátos jellemét megadják? Ki állította valaha, hogy e föltételek közt nem léteznék valamely általános egyformaság, melyek az eredményeket is egyformákká teszik, úgy hogy minden elme hasonlóan érezne, ha valamennyi hasonló módon illetetnék meg? — és hogy e föltételekben bizonyos egyediség volna, úgy hogy az eredmény általános egyformasága mellett meg volna a benyomások egyedisége is? Hogy a psychologusok e pont fölött tisztában nem voltak, el kell ismernünk; de soha senki azt teljesen figyelmén kívül nem hagyta.

Ámbár az elme öntékonyságát soha *teljesen* nem tagadták, ámbár még a szenzualisztikus iskola sem tette, a mely az elmét az érzékek származékának nézte, mindazáltal a nézetek e fontos pont körül fölötte ingadoztak. Locke, a mint láttuk, bizonyos benrejlő tehetségeket vett föl; Condillac bizonyos benrejlő képességeket; Cabanis és De Tracy az érzékiség bizonyos törvényeit; valamennyi iskola a szellemi combinatio bizonyos törvényeit. Ezek alkották meg a tapasztalat subjectiv föltételeit; ami öntékonyságot a léleknek tulajdoníthattak, azt reá ruházták. De senki ez öntékonyságot pontosan meg nem határozta. Kant végtelen érdeme, hogy tisztán belátta, hogy pontosan meg kell határozni: melyek a subjectiv föltételek? Ő volt az első, a ki a gondolkodás subjectiv és objectiv elemeinek világos kifejtését megkísértette. Ez a kísérlet korszakos volt. Csakhogy fájdalom! ő egy pszichologiai problema megoldásához balúl fogott hozzá,

a subjectiv elemzés methaphysikai módszerét használta ott, a hol az objectiv elemzés biológiai módszere ép oly elengedhetetlen volt — és így nem csak hogy föl nem fedezhette, melyek az érzékiség föltételei és a gondolkodás törvényei? — hanem éppen lángeszének hatalma volt az, a mi az ez irányban való haladást késleltette. Első tévedése, mely ez általa követett módszernél fogva különben majdnem elkerülhetetlen volt, az, hogy a psychológiába bevitte Aristoteles azon régi tévedését, a mely szerint az anyag és alak mint elemek, a valódiságban is szétoszthatók volnának mivel szétoszthatók az elvonásban. Ezért lettek nála a gondolkodás formái kész tényezők, melyek a tapasztalatot megelőzik s tőle függetlenek. Ha az aristotelesi megkülönböztetést alaposan megvizsgálja vala, bizonyosan felötlött volna neki az a következtetés, hogy a gondolkodás formái vagy physiologiailag keresendők: azaz a szerves föltételekben; — vagy pedig psychologiailag: azaz a gondolkodás fejlődésében. A tény, hogy egyáltalában gondolkodunk, bizonyára meg van határozva azáltal, hogy úgy vagyunk szervezve, hogy a gondolkodás a műszerek cselekvősége; ez a szervezet tehát a *priori*, azaz megelőz minden gondolkodást. A physiologiai és psychologiai elemzés pedig azt mutatja, hogy a mi a természetben *egyidejű*, azt mint *egymásután* valót vagyunk kénytelenek gondolni; hogy magában a tudalom alkatának leglényegében a *változás* elengedhetetlen föltétele rejlik; hogy minden psychologiai tapasztalattal az *ítélés* megtételének változhatatlan jelenvolta van összeszöve — az állítmány egysége az alanyval; — ezeket és a gondolkodás több másrendbeli föltételeit, melyeket itt ki nem fejthetünk, be kellett volna látnia;

de hogyan tűntek volna fel neki? mint *kész* formák-e (fertige formen), vagy mint *készülő* formák? mint eleve létező tényezők-e, vagy mint kifejtett eredmények? Az aristotelikusok és velök együtt Kant is, a kik összezarvarják a lehetőséget a valósággal, a föltételeket az eredményekkel — e kérdést az első alternativa javára döntenék el. Mivel a tölgy alakja a magból fejlődik, azt állítanak, hogy az alak a magban eleve létezik.* Mi tudjuk, hogy a makk kellő föltételek alatt tölgygyé fog fejlődni és hogy, ha egyáltalán fejlődik, a tölgy alakját fogja fölvenni és nem másféle alakot; joggal mondhatjuk tehát, hogy a törzs, az ágak és a lomb szerves formák, melyek lehetőség szerint a makkban léteznek. A tudományos botanika azonban nem elégszik meg ezzel. Nem is fogja megengedni, hogy azt mondjuk, hogy a törzs, az ágak és a lomb a makkban készek, megelőzvé a hőség, nedvesség, levegő és trágya mindazon befolyásait, melyek fejlődésüket lehetségessé teszik. A tudományos pszichologia pedig ép úgy tiltja a tapasztalat kifejtett eredményeit olybá venni, mintha a tapasztalat *a priori* föltételei volnának; nem engedi meg, hogy azokat a formákat, melyekben a gondolkodás szükségképen fejlődik, oly eleve létező és tökéletes formáknak nézzük, a melyek *által* a gondolkodás meghatároztatik.

Hogy Kant a formákat a szerves föltételektől teljesen függetleneknek tekintette, az bizonyos. Ő nem elégedett meg az eredeti képességek meglétének állításával, a

---

* Ez álkövetkeztetést illetőleg lásd a mint e Történet *Előfejtegetéseiben* mondtam, 51. §. V. ö. továbbá a *Leibnitzről* és *Hegelről* szóló fejezeteket.

melyekből a formák esetleg eredhetnének. »Lehetséges, úgymond, hogy valaki a tiszta ész bizonyos eleve-képző rendszerét fógadná el, a hol a kategoriák sem nem öntudatosak, mint az ismeret a *priori* első elvei, sem pedig a tapasztalatból levonva nincsenek, hanem a hol nem egyebek mint a gondolkodás puszta tehetségei, melyek belénk létezésünkkel egyidejűleg oltattak.« E gondolatot azon az alapon veti vissza, hogy a »kategoriák ez által az objectiv szükségesség jellemét elvesztenék. Akadnának oly emberek is, kik a kategoriák subjectiv szükségességét tagadnák, jóllehet kénytelenek azt érezni. Bizonyára nem vitatkozhatnánk senkivel olyasmiről, a mi tisztán attól függne, mi módon van az illető szervezve.«

Miért nem? Lehet-e jobb biztosságunk ennél? És nem redukál-e Kant maga minden bizonyosságot a subjectiv alapra, midőn tagadja, hogy objectiv bizonyosságunk nem lehet?

Valóban a *Bírálat* igazi eredménye az, hogy semmiről sem lehet ismeretünk, a mi subjectivitásunk határán túl esik; és mégis biztosít arról, hogy épen az ítéletek szükségessége és egyetemessége, melyek csakis az érzékek világára nézve érvényesek és a nounomonokra nem alkalmazhatók — azt bizonyítják, hogy az elme oly tulajdonságokkal van fölruházva, melyek az érzékektől szervesen nem függenek.

Hogy e tévedését egészen világossá tegyük, vegyük olybá, mintha biológiai tétel volna. Tekintsük például a növést a tapasztalat hasonmásának: a test tapasztalata az, valamint a tapasztalat az elme növése. Mint elvont kifejezés az összevontak sokaságát foglalja magában. A növés a táplálkozástól függ, a tapasztalat az érzékléstől.

A táplálkozásnak megvannak föltételei és törvényei, melyek irányát meghatározzák; a *priori* vehetjük tekintetbe, midőn a táplálkozást *ex causis*: okaiból tekintjük; vagy pedig a *posteriori*, midőn mint növést, *ex effectibus*: az okozatokból tekintjük. A föltételek és törvények a kutatás által ismerendők föl és a fölismertek világos formulákban fejezendők ki. De mit mondanánk mi biologusok az olyan philosophusról, a ki, miután a formulákat betanulta, azt állítaná, hogy azok az élet formái, hogy a növés előtt léteznek, a táplálkozástól teljesen függetlenek és hogy fensőbb forrásból merítették? Azt mondanók, amit positiv psychologusok mondanának Kantnak: Methaphysikai álkövetkeztetést állítsz föl, midőn a *posteriust priussá*, ez utóbbvalót előbbvalóvá teszed, midőn a származékot tényezővé változtatod.

Az a *priori* és a *posteriori* közti különbség nem egyenlő, a tapasztalatot előző és a tapasztalatot követő közti különbséggel, minthogy mindketten a szellem ítéletei, már pedig nincs szellem mint valóság (hanem csak is mint tehetség) a tapasztalat előtt és ez nem egyéb működésben levő szellemnél. A különbség tehát csupán logikai: a *priori*, ha *ex causis*: az okokból, ha a föltételeket tekintjük; a *posteriori*, ha *ex effectibus*: az okozatokból, ha a *feltételeket működésükben* vagy eredményükben szemléljük. Kant tagadja ugyan a velünk született eszméket és bár kinyilatkoztatja, hogy minden a *priori* és a *posteriori* eszme szerzett, mindazáltal azt hiszi, hogy a gondolkodás föltételei elkülöníthetők volnának és külön egymagukra is létezhetnek, mert a gondolkodás megtételétől logikailag elválaszthatók. Az elmei formák a szervezet egyes megtételeitől és következmé-

nyeitől ép úgy elvonhatók, mint az életformák; ép úgy, a mint elvonhatjuk egy folyam formáját és lerajzolhatjuk egy térképre a nélkül, hogy beléfoglalnók akár a folyam-áramlást, akár a folyam-partokat. Már pedig épen úgy, a mint nem képzei senki, hogy ez a forma eleve létezett, hanem tudja, hogy ez úgy képeztetett — egyrészt az áramlás erejének eredményeként s másrészt a partok összefüggő ellenállásaként — e kettő közül tehát mindig egyik közrehat és mindegyik ellenhat; épen úgy képzeljük mi, hogy az életformák és az elmei formák származékai azon szerves föltételeknek, melyek külső tárgyak ingerletei folytán hatnak.

Itt az az érdekes kérdés vethető föl: Mit értett Kant elmei formák alatt? És pedig mindenekelőtt: Kész üres formáknak nézte-e azokat, a melyekbe a formátlan anyag öntetik? Meg kell vallanom, hogy minden gondos keresésem mellett is, nem voltam képes műveiből határozott feleletet kiolvasni. Hogy a formák készen hevernek az elmében és hogy nem az érzékletek által idéztettek elő, azt határozottan és következetesen állítja; de hogy többnek nézete-e ő e formákat lehetséges létezőknél — a melyek az egyetlen lehetséges formák, melyekben érzéklet és gondolat valódiak lehetnének — határozottan el nem dönthetni. Némely helyen egészen világosan szól. Így például az első kiadásban azt mondja »Tér és idő valóban *a priori* képzetek, melyek bennünk lakoznak mint érzéki szemléletünk formái és pedig már akkor, mielőtt még egy valódi tárgy az érzéklés által arra határozta volna érzékünket, hogy azt az érzéki viszonyok alatt képzelje.«

Kifejezésbeli ingadozásai alkalmasint annak tulajdoníthatók, hogy sohasem érezte a valódi nehézséget, hogy soha nem különböztette meg a lehetséges formákat a valódi formáktól. Hadd szolgáljon egy példa magyarázatul. A kristályoknak sajátos formáik vannak. Miután ezt fölfedeztük, azt állítjuk, hogy az oldatoknak, ha kristályozódnak, akkor ezekben a formákban kell kristályozódnak s nem másokban: ezek az egyetlen formák, melyeket az oldatok kristályozódásukban fölvesznek. A physikus e pont körül épen nem habozik; a metaphysikus azonban, ki a lehetőség és valóság közti különbséget számba nem veszi, azt következteti, hogy a formák az oldatban eleve léteznek. Hajlandó vagyok hinni, hogy ilyen álkövetkeztetés vezette félre Kantot. Eberhardnak felelvén*, azt mondja, hogy a *Birát* »nem ismer velünk született, vagy velünk teremtett (anerschaffene) képzeteket; valamennyien: a szemléletek és fogalmak, szerzetek. Van azonban a jogászok nyelve szerint eredeti vagy öröklött szerzemény, a mely által tehát azt is megszerzi az ember, a mi azelőtt nem létezett, tehát e megtétel előtt nem is volt senkié. Ilyenek a dolgok formái térben és időben és a különféleségnek összetételező egysége a fogalmakban; mert közülök egy sincs a tárgyakból mérítve oly alakban, a mint ismerő tehetségünknek kínálkoznak, hanem mindegyik önmagából van e tehetség által *a priori* előidézve. Kell azonban az elmében valami oknak vagy föltételnek lennie, a mely lehetségessé teszi, hogy a képzetek ilyenek s nem másfélék, és ez az ok vagy ez a föltétel velünk született. Így például a tér-

---

* *Rosenkranz* kiadásában. I. 444 l.

szemlélet lehetőségének első formális oka született csak velünk, de a tér képzete nem.«* Itt az a priori formadó elvek egész csoportját az *elmei működés föltételeire* redukálja. Eddig nincs a tapasztalati iskola philosophusaival ellentétben. Most következik azonban a kétélű okoskodás: Ha ezek az elvek pusztán lehető föltételek, melyek csak a tapasztalatban ébrednek valódi létre, akkor a priori létezésök metaphysikai képzelmény; ha ellenben a *priorik* és az elmében mint kész formák eleve léteznek, akkor azok, a mit Kant róluk oly nyomatékkal tagad — akkor velünk születtek.

Locke iskolája azt állította, hogy összes ismeretünk a dolgokról való tapasztalatra van határolva, a mint azok nekünk föltűnnek; következésképen az ontologia lehetetlen. Leibnitz iskolája azt vitatta, hogy mi az ismeretnek még más tisztább formájával is birunk, olyannal, mely minden tapasztalatot megelőz, melyet a szükséges és egyetemesség jelleme hitelesít és ezek bizonyítják, hogy e forrás a priori, minthogy e tulajdonságok a *posteriori* úton nem nyerhetők; következésképen az ontologia lehetséges. Ezt a nézetet Kantnak több követője elfogadta; maga Kant azonban így szólott: Az igaz, hogy van nekünk az ismeretnek egy a priori forrása is, melynek meg van e sajátos hitelesítése; minthogy azonban csakis a tapasztalat anyagára alkalmazható, de a tapasztalaton túl már nem, ezért az ontologia lehetetlen.

A követők legalább következetesebbek voltak mesteröknél. A szükségesség és egyetemesség tulajdonságai

* »So ist der erste formale grund der möglichkeit einer raumanschauung allein angeboren, nicht die raumvorstellung selbst.«

nem hitelesíthetik az a priori eredetet, minthogy ezek csakis a tapasztalat körén *belől* alkalmazhatók és csakis a tapasztalatból voltak nyerhetők, mert hisz ezek, mint Kant megengedi, nem egyebek, mint a működésben levő tapasztalat formái, lehetőségek, melyek valóságokká lesznek, midőn a tapasztalatot megalkotják; * valamint például a táplálkozás föltételei a képzet lehetségből a növényben a látható valóságba mennek át, vagy a mint a folyam alakja létre ébred, midőn ez alak föltételei (= áramlás-erő és parterő) közrehatnak.

E kérdésre tehát: Kész üres formáknak nézte e Kant az elmei formákat? — feleletünk szükségképen éppoly kétértelmű lesz, mint saját fejtegetése. Azt kell mondanunk, hogy ő azokat készeknek tekintette, olyanoknak melyek »készen hevernek az elmében« és ennyiben megelőznek minden tapasztalatot, ennyiben *a priori*k. Azt kell továbbá mondanunk, hogy nem tekintette őket valóban létezőknek, hanem csak lehetőség szerint létezőknek, a tapasztalat lehetséges föltételeinek; és ennyiben a tapasztalatban vannak kifejtve, ennyiben *a posteriori*k. Ebből a kétértelműségből és ebből az ellenmondásból nem tud menekülni. Okát téves módszerében kell keresnünk.

Az által, hogy Kant az elmei formákat nem a szervezet eredményeinek tekintette, elzárta maga előtt a lehetőséget, hogy azokat fölfedezze. A biológiai adatok fölszines tekintetbe vétele is megtaníthatta volna őt arra,

---

* »A mily mentek a tér és idő mindattól, a mi tapasztalati s a mily bizonyos, hogy az elmében teljesen *a priori* képzeltetnek — minden objectiv érvényesség és jelentőség nélkül valók volnának, ha a tapasztalat tárgyaiban szükséges használatuk nem mutatkoznék.« — *Kritik*, 118 l.

hogy a formák felszámhlálása nála nem teljes és hogy azokat készeknek tekinteni téves fölfogás. Az általa fölszámhlált formák sokkal kevesebben vannak semhogy a subjectiv föltételeket kifejezhetnék. Mellőzi például a kéjt és kint, melyek minden érzékletnek elválaszthatatlan elemei és minden működést meghatároznak. Nem szól semmit a különböző érzékekről s föltételeikről; ámbár annak az oka, hogy bizonyos gyorsaságú rezgések miért idézik elő csak a fény érzékletét, más rezgések meg csak a hő érzékletét, nyilván a reczehártya és a bőridegek szervezetében fekszik. Kant bizonyára nem tagadja, hogy a fény, hő és hang, ámbár különös és nem egyetemes formák, de mégis az érzékiség formái, a melyekbe a magánvalót, a *ding an sich*-t öltöztetjük; ép úgy a mint a tér és az idő egyetemes formák, a melyekbe a *ding an sich*-t öltöztetjük. Valóban, ha látjuk, mint használja föl egész elmeélet annak kimutatására, hogy az értelem kategoriái ugyanazt a szerepet viszik az objectiv világot illetőleg, mint az érzékek — meglepő, hogy nem látta be azt is, hogy *minden* subjectiv föltételnek, mint a *priori* elemnek jogcíme van az elmei forma rangjára. Minden műszer szükségképen magával hozza sajátos formáit is, azaz azokat a sajátos módokat, a melyek alatt működése folyhat, azokat a módokat, melyek az ingerlet befogadását és ezzel az érzékletet is meghatározzák. A hangok és képek, subjectiv oldalukat tekintve, nem kevésbbé *a priorik*, mint a fogalmak. Ha csak bizonyos kategoriák alatt gondolkodhatunk, akkor érezni is csak bizonyos szerves föltételek alatt tudunk.

Ne bíráljuk azonban fölszámhlálásának tökéletlen voltát és fogadjuk el, hogy Tér és Idő, a Kategoriák és

az ész Eszméi a legfőbb nemek, *summa genera*, volnának; és csak azt vizsgáljuk, mennyiben alapos okadatlása? Ime egész terjedelmében az a négy tétel, melyre a tér *priori* s tisztán subjectiv mivoltát alapítja.

»1. A tér nem tapasztalati fogalom, a mely külső tapasztalatokból vonatott volna le. Mert hogy bizonyos érzékek kivülöttem levő valamire vonatkoztassanak (azaz oly valamire, mely a tér más helyén van, mint a hol én tartózkodom), hogy ez érzékeket továbbá úgy képzelhessem, hogy egymáson kívül vannak, tehát nemcsak különbözők, hanem különböző helyeken is vannak — erre nézve szükséges, hogy a tér képzete már alapul szolgáljon. A tér képzete ennél fogva nem kölcsönözthetett tapasztalat által a külső tünemény viszonyaiból; hanem maga ez a külső tapasztalat csakis a mondott előző képzet által lesz lehetséges.

»2. A tér tehát szükséges *a priori* képzet, mely minden külső szemléletnek alapul szolgál. Soha sem képzelhetni, hogy tér nem volna, de igenis gondolhatni, hogy nem találni benne tárgyakat. A tért tehát a tünemények lehetsége föltételének, nem pedig tőlük függő meghatározásnak kell tekinteni; * a tér *a priori* képzet, mely külső tüneményeknek szükségképen alapul szolgál.

---

* A lehetőség és valóság összezavarása itt érezhetővé válik. A tér-forma mint lehetőség nem függ a tárgyaktól; de mint valóság a tárgyak által lett kifejtve és ennél fogva függ tőlük. Kant elfelejti, hogy midőn a *tárgyakat* elgondolja, ott hagyja mégis a gondolkodót, mint tárgyat a térben. Azon mindennapi tapasztalatunk, hogy a tárgyakat elhordathatjuk szemünk elől s hogy aztán »üres tért« nyerünk — ez képesít bennünket arra, hogy (önmagunkat kivéve) minden tárgyat elgondolhatunk.

»3. A tér nem fejtegető vagy mint mondják általános fogalom a dolgok viszonyairól általában, hanem tiszta szemlélet. Mert először is csak egyetlen tért képzelhetni és ha sok térről szólnak, akkor csak egy és ugyanazon egyetlen térnek részeit értik alatta. Ezek a részek továbbá nem is előzhetik meg az egyetlen, mindent magában foglaló tért, mint ennek alkotó részei (a melyekből össze lehetne azt rakni), hanem a részek csakis ő benne, a térben, gondolhatók. A tér lényegileg egy; a sokféleség benne, tehát az általános fogalom a terekről általában is, csakis korlátozásokon alapszik. Ebből az következik, hogy a térről való minden fogalmunknak *a priori* szemlélés (mely nem tapasztalati) szolgál alapul. A geometriai sarktételek is — mint például, hogy egy háromszögben két oldal együtt véve nagyobb a harmadiknál — soha sem származtatnak le a vonalakról és háromszögekről való általános fogalmakból, hanem a szemléletből, és pedig *a priori*, apodiktikus bizonyossággal.«

»4. A tér végtelen adott nagyságnak képzeltetik. Áll ugyan, hogy minden fogalmat oly képzetnek kell gondolni, mely különböző lehetséges képzetek végtelen sokaságában (mint közös jegyük) foglaltatik, tehát ezeket maga alá foglalja; de semmiféle fogalom, mint olyan, nem képzelhető úgy, mintha a képzetek végtelen sokaságát foglalná magában. A tér mindazáltal így gondoltatik (mert a tér minden része egyenlően nyújtható a végtelenig). — A tér eredeti képzete ennél fogva *a priori* szemlélet, nem pedig fogalom.« *

* *Kritik der reinen Vernunft*, 23 l. V. ö. *Ueberweg*: Grundriss der Geschichte der Philosophie, III. k. 172 l.; ki e negyedik

A tapasztalati iskola psychologusai a térről való fogalmunk származását az összevont tapasztalatokból nyert elvont fogalomnak magyarázzák. Fischer Kunó szerint e származás világos példa arra, hogy egy magyarázat milyen *ne* legyen.* Föltételezi, úgymond, a mit meg kellene magyaráznia. A tér és idő már teljesen jelenvalók a tapasztalatokban, a melyekből a föltevés szerint levonandók. Nincs benyomás, sem észlelés, sem képzelés, a mely *nincs* térben és időben.« Bizonyára minden elvonásról áll, hogy elemeiben föl van tételezve. Ezt azonban nem akarja megengedni. Ő szerinte az »ember« elvont fogalma az »emberek« részleges képzeiteiből van megalkotva; de a tér és idő nem alkottattak meg terekből és időkből, ők megelőzik e részlegeseket. »Lehetetlen a tért és időt észleleteinkből leszármaztatni, azon egyszerű oknál fogva, mert észleleteink csakis a tér és idő által lehetségesek.«

A bizonyítás csalékonyságát egy példával akarom röviden és meggyőzően kimutatni. Elfogadná, hogy a tapasztalat nem *a priori*. Ha a tapasztalatnak egyáltalában van valami értelme, akkor *a posteriori*. S már most alkalmazzuk reá az ő bizonyítását. »A tapasztalat nem származtatható le kívülről. Lehetetlen az érzéketeket és észleleteket a tapasztalatból levonni, mert már föltételezték azt; minden részleges tapasztalatnak az a tapasztalat

---

tételt illetőleg kimutatja, hogy a végtelenség csak az elmélkedés által tulajdoníttatik a lehető térnek, mert a valódi tér mindig véges képzet.

* *Fischer Kuno*: Kant's Leben und die Grundlage seiner Lehre, 1860, 128 l. V. ö. *Commentary*, 36 l.

szolgál alapúl, a mely a részlegesnek lehetőségét meghatározza.«

Kant erre valószínűleg így felelne: »Nem úgy van; van valami a priori föltétel, mely a tapasztalatot lehetővé teszi; a *priori* tapasztalat nincsen.« Erre azt lehetne mondani, hogy a térnek az elmei szervezet mivoltában meg lehet a saját a *priori* föltétele, de ez a föltétel nem maga a tér; a tér tehát mint két együttható származéka fejtendő ki — mint származéka egyrészt a szervezetnek és másrészt a közegnek, e kettő együttvéve teszi a tapasztalatot. Ha a tárgyat a lehetséges formák kétértelmősége alól kivonjuk, azt látjuk, hogy a tér és idő magának Kantnak elvei szerint nem a *priorik*, a tapasztalattól nem függetlenek és azt meg sem előzik; a bírálati philosophia ezen főoszlopa tehát futóhomokra van építve. Kant okadatolása mindazáltal oly teljesen megnyerte földieinek tetszését, hogy alig van német philosophus, a ki ezt el nem fogadta volna; míg Angol- és Franciaországban meg alig van philosophus, aki vissza nem vetné. A német bölcelet sok mindenféle kifogásolni valót talál Kant rendszerében, de a tér és idő igaz mivoltának fölfedezése: az, hogy a tapasztalat a *priori* föltételei — ez kétségtelennek tetszik előtte. Nem csekély zavar támad a pontos meghatározások hiányából is. Némelykor a Tér annyit tesz mint Hely, máskor Kiterjedést jelent, ismét máskor Külsőséget (Outness). A *Hely* vagy az, a mi tárgyakat foglal magában, nyilván a tapasztalatból való levonás. A *Kiterjedés* szintén a tapasztalattal van összefüзве. A tiszta *Külsőség*, a melyről az mondatik, hogy minden érzéki tapasztalatainknak alapúl szolgál s hogy a hely vagy kiterjedés minden föl-

fogásában *benfoglaltatik*, oly elem, mely az öntudatban rejlik. Az énnék nem lehet tudata maga-magáról a nélkül, hogy ugyanabban a megtételben ne legyen tudata arról is, a mi nem ő maga. Mindaz, a mi nem Én, kívül van az énen. Így merülnek föl a belső és a külső világ egyidejűleg.

Ha a tudalmat így tekintjük és nem keressük a lélekfejlődés fonalán azokat az eredeti föltételeket, melyek az Én föltüntét megelőzik, akkor egyet érthetünk Kant-tal, hogy a tér, azaz a Külsőség, eredeti és egyetemes formája a tudalomnak, tekintettel a nem-énre; és hogy az idő eredeti formája az énnék, vagy a Belsőségnek (Innerness). Ha a tér azonosíttatik a Nem-énnel és az idő a Változással, akkor úgy foghatjuk föl őket, mint eredeti föltételeit minden *objectiv képzelésnek* és minden *subjectiv módosulásnak*; mint ily eredeti föltételek pedig mondhatók lehetőség szerinti *a priori*knak. De midőn Kant *a priori*ját ekként megmentjük, azáltal, hogy egészen új alapra fektetjük — teljesen megdöntjük rendszerét. Ő a tért a külső érzékek formájává teszi (nem pedig az öntudat föltételévé) és az időt a belső érzék formájává (nem pedig minden tudalom föltételévé). A *Birálatban* Kant e két érzéket nem írja le, az *Anthropologie*-ban azonban bővebben magyarázza. Ime mit ért ő e kifejezéseken: * »Az érzékiség mint ismerő tehetség két elemet foglal magában: Érzéket és Képzetet. Az első a szemlélés tehetsége, midőn a tárgyak jelen vannak; a második, midőn a tárgyak nincsenek jelen. Az érzékek azonban ismét *külső* és *belső* érzékre oszlanak (*sensus*

* *Anthropologie*, § 13. 153. l. s követk.

externus, internus). — Az első az, a melyben a testi dolgok által illettetik; a második az, a melyben a test a lélek által illettetik. És ez utóbbi ismét megkülönböztetendő a kén és kín érzékletétől, a melyet *legbelsőbb* érzéknek (*sensus interior*) mondhatni. « A testi érzékek fölosztatnak élet-érzékekre (*sensus vagus*) és szervi érzékekre (*sensus fixus*) — azaz az »öt érzékre« és »a belek érzékleteire« az újabb írók kifejezése szerint. Kant végig megy az ötérzéken, megmagyarázza, mennyiben van részük a külső tárgyak érzéklésében és megmagyarázza belső viszonyaikat is. Azután a belső érzéket tárgyalja. »A belső érzék nem a tiszta megéhszlelés (*apperception*), nem arról való tudalom, a mit az ember tesz, mert ez a gondolkodó tehetséghez tartozik; hanem arról, a mit az ember *szenved*, a mennyiben a saját gondolatjátéka által illettetik . . . Csak egy Belső Érzék van, mert az ember magát belsőleg nem különböző műszerek által érzi.«

Igazság szerint tehát csakis pongyola képleti kifejezésként szólhatunk a belső érzékről általában; a kíséreltet pedig, ezt a külső érzékek mellé sorozni, végtelen zavaroknak nyit útát. A *Bírálatban* Kant azt mondja, hogy a belső képzetek csakis mert öntékonyság nélkül *adatnak* az elmének, azért soroztatnak az érzékiség alá, a melyet ő azelőtt, mint fogékonyságot különböztetett meg. Osztályozásának zűrzavaros mivolta minden lépésnél föl-föltűnik. Így kénytelen többi közt bevallani, hogy öt külső érzékeink között kiválóan objectív csak három van; a másik kettő (ízlelés és szaglás) inkább subjectívek, mint objectívek, minthogy inkább az érzésre, mint az ismeretre vonatkoznak. És midőn a hallás érzékéről

szól, ezt mondja: »A tárgyak formái általa nem adatnak és a tagolt hangok önmagukban nem tárgyak, hanem csak belső érzéketek.« Megengedi továbbá, hogy valamennyi külső érzék képzeteket nyer, melyek belsőkké lesznek, ha a benyomások belterjessége (intensity) fokoztatik. Minthogy azonban a belső érzéket mindig úgy határozza meg, hogy az arról való tudalom, a mi belsőnkben történik (más helyen meg úgy, hogy az a sajátos forma, a mely alatt a belső változások szemlélése lehetséges)* — világos, még pedig a saját fejtegetéseinek alapján, hogy a tért az érzékiség formájának mondani helyesen nem lehet. A tér nem formája az érzékiségnek általában. De a külső érzékek formája sem; hiszen számos érzéklésünk van kívülről, a melyeknek térbeli viszonyaik nincsenek — némelykor még az a külsőség is hiányzik bennök, mely minden nem-énnel együtt jár; a tért pedig az érzékiségnek egyáltalában nem is lehet másképen tulajdonítani, hanem csak mint merő külsőséget; mert ámbár van oly föltétel, mely alatt a tárgyak minden szemlélése lehetséges — de ez a föltétel nem Tér, hanem a Tér: elvonás a Külsőségről való minden összevont tapasztalatunkról. Azt kell tehát mondanunk, hogy az érzékiségnek *két iránya* van: az egyik kifelé, a másik befelé indul; az egyik a tárgyakra a másik az érzéketekre vonatkozik; az egyik a nem-énre, a másik az énre. Ép oly világos Kant elveiből az is, hogy az érzékiség *iránya* nincs meghatározva egy külön érzék által, sem pedig egy *a priori* forma által, hanem az érzéklet mivolta és belterjessége által. Nincs külső érzék,

---

* *Kritik*: Transcendentale Aesthetik, § 2. 62 l.

mely kiválóképen a nem-énre volna irányozva; nincs az érzéknek formája, mely ez irányt kifelé meghatározná és maga a tér volna. A külső érzékek által nyert sok érzékletnek nincs is térbeli viszonya egyáltalán és ha belterjességük növekedik, külsőséggel sem bírnak többé, hanem belső érzékletek lesznek; másrésről a belső érzékletnek szintén szereznek külsőséget és a tudalomnak »tárgyai« — a *projectió* felé való ugyanazon irány miatt, mely minden észleletet jellemez. Mert nem szabad magunkat félre vezetnetünk azon gyorsaság által, melylyel az érzéki benyomások kifelé projiciáltatnak, vagy a testben vagy pedig a testből bizonyos távolságban elhelyeztetnek, lokalizáltatnak; ez nem maga a tiszta érzéklés, hanem az ítélet megtétele. Kantnak pedig, a ki az érzékiség kiválóan fogékony mivoltát oly nyomatékosan kiemeli — neki nem lett volna szabad figyelmén kívül hagynia a tényt, hogy a belsőleg érzett érzéklés kifelé való *projectiója* oly megtétel, mely a benyomás befogadását követi. Hogy ez a megtétel az érzékiségnek vagy ítéletnek megtétele-e, az a műnyelvi kifejezés kérdése lehet; de hogy az érzéklet befogadását csak követi, elégségesnek kellett vala tekintenie annak bizonyítására, hogy az érzékiségnek sem kész formája, sem eredeti föltétele nem lehetett.

Mélyebbre ható psychologia megtanította volna Kantot arra, hogy nem a tér és idő teszik a különbség eredeti föltételeit, hanem hogy a különbség elve eredeti föltétele a térnek és időnek. Egyikök sem lép föl, a míg az én és nem-én közti első különbség föl nem merül. De még a saját okainak alapján is teljesen vissza kell vetnünk azon tételt, mely a tért a külső érzéknek és az időt a

belső érzéknek tulajdonítja. Az érzéketek puszta külsősége vagy kivűlséggé tétele (externalisation) sokféle tapasztalatnak a származéka; a mint ez abból is kitetszik, mily nehezen helyezik el a kis gyermekek érzékeiteket; csakis azon logikai szemfényvesztés, mely az elv helyére egy eredményt tesz, mutathatja ki róla, hogy a tapasztalatot megelőzi. A különbség elemei, melyek az érzéklésben adva vannak és a melyekből a Mennyiség és Szám elvonattak, így változtatnak át szintén tényező voltukból eredményekké és a kategoriák is úgy tűntetnek föl eredeti föltételekül. A tér fogalma eredetileg a külsőség határozatlan érzésén alapúl, ez a külsőség pedig csakis a különbség vagy elválasztás eredeti érzésének projectiója az énből; hogy pedig az ilyen képzet tisztán subjectiv és sem tárgyat, sem pedig a tárgyról valami minőséget föl nem tűntet — azt csakugyan meg kell engednünk. Elismerhetjük mindazáltal a tér idealitását, a mint elismerjük az algebra idealitását is, a nélkül, hogy tagadnók, hogy a tárgyaknak a tudalmon kívül is vannak positiv minőségeik, melyek a tudalomban a különbség azon elemei által vannak föltüntetve, a melyekből a tér meg van szerkesztve; épen úgy elismerhetjük, hogy a magánvalóknak lehetnek viszonyaik, melyek csak a tünneményben számbeliek és melyekből az algebrát megalkotjuk.

Kant tudvalevőleg elismeri a tér és idő objectiv érvényességét, jóllehet subjectiv formákra nem ügyel. Tapasztalati realitásukat elismeri. Tagadja azonban, hogy a magánvalókra egyáltalában alkalmazhatók volnának. Itt az önemelte határokat lépte át. Miután azt állította, hogy a magánvalók az ismeret körén teljesen túl esnek, íme

belevonja őket e körbe, elmondván róluk, hogy *mijők nincs*. Nem tudhatjuk, hogy a tér és idő nem tartoznak a noumenonokra, ha ezekről egyáltalában nem tudhatunk semmit. A noumenonok, lehet, hogy ebben és más pontban megegyeznek a tüneményekkel. Mielőtt azonban bármi rájuk vonatkozó tagadást elfogadhatnánk, pontos bizonyítást kell követelnünk. Minő bizonyítást nyújt Kant? Egyszerűen azt, hogy mivel a tér és idő igazak a tüneményekről, azért tévesek a noumenonokról. Nem áll. Miért nem volnának igazak mind a kettőről? A tünemények a noumenonok, a mint a tudalomban képzelgetnek; miért állítanók, hogy a mi a tudalmon belül és kívül van, több volna formáló különbségnél? és ha el is fogadnók? — Itt újra vissza térünk azon tételére, hogy a tér és idő kész formák lévén, csak is az elmére tartoznak és ennélfogva nem tartózkodhatnak semmire, a mi nem elme. Ez ismételése az *a priori* formákról való alapvető föltevésének; e föltevést földie ellenvetés nélkül fogadták el, pedig ellene szól minden. Maga az a proceszus, a melylyel ő e formákat állítólag fölfedezte, tiszta lehetetlenség. Hogy kitűnjék, tapasztalati szemléleteinkben mi *a priori*, ki kell a követelés szerint rekeszteni minden elemet, a mely nem tapasztalati, mindent a mi az érzékléshez tartozik; de ezt nem tehetjük; ez annyi, mintha valaki azt kívánná tőlünk, hogy ugorjuk át a saját árnyékunkat. Hogy az érzéklés szolgáltatta elemeket kiküszöbölhessük, tudnunk kell mindenek előtt, melyek azok az elmek, melyeket nem az érzékelés szolgáltat. Ismernünk kell az *a priori* elemeket, mielőtt azokat elkülöníthetnők. Az egyetlen megengedett kritérium: a szükségesség és egyetemesség haszna vehetetlen egy kritérium; mintha egy

érzéket nem volna ép úgy szükséges, mint egy sarkté-
tel, föltéve, hogy az érzéket föltételei megóvattak.

Azt állítom, hogy a kísérlet, elválasztani a tudalom-
ban az objectívt a subjectívtól, az *a posteriori* elemeket
az *a priori*tól, nem egyéb képtelenségnél. Az »objec-
tív« szó itt azt jelenti, a mi az érzékletben adva van, s
ez a Kantféle értemények egyike s megfelel az *a poste-
riori* elemnek. E két elem közti különbségtételt nézik a
bírálati philosophia nagy művének. Az ismeret viszonyos-
ságának tana, mely Protagoras ideje óta az elmélődésből
soha teljesen ki nem vészett, Kant által, ki neki szaba-
tosságot és befolyást adott, hatalmas lökést adott az el-
mélődésnek. Mindazáltal már elejétől fogva balfogás volt
abbeli kísérlete, miszerint egy szétoszthatatlan megtétel-
nek elmeit akarta elkülöníteni. Más dolog azt állítani,
hogy egy functióban szükségképen két együttható van;
és ismét más azt állítani, hogy ezek elkülöníthetők és
külön tanulmányozhatók. Más dolog azt mondani: Van
egy szervezet öröklött alkattal és ez alkattól függő ké-
peséggel; ez alkatnak pedig szükségképen meg kell ha-
tároznia a formákat, melyek alatt a szervezet külső
hatószeretek által megillettetik — úgy hogy minden ta-
pasztalat subjectív és objectív föltételekből lesz össze-
szöve; és ismét más dolog azt mondani: Minden tapaszt-
alatban van egy *a priori* elem, az a forma, melyet az
elme a külsőleg adott anyagra rányom. Az első majdnem
elkerülhetetlen következtetés volt. A második pedig kép-
zelmény. A psychologia, ha egyáltalában valamit, azt bizo-
nyára kimutathatja, hogy teljességgel lehetetlen az objectív
elemeket a subjectivektól elválasztanunk. E kísérlet csak
úgy volna lehetséges, ha a gondolatot valamikor és vala-

hogyan el tudnók választani tartalmától; ha el tudnók választani az érzésben a tárgyat, hogy az érzékiséghez való minden viszonya nélkül bírassuk; vagy ha az alanyt tiszta alanynak nézhetnők. Ha ezt csak egyetlen egyszer is megtehetnők, akkor volna alapja kutatásunknak. A chemikus, a ki a sav létét megtanulta ellenhatásai segítségével fölfedezni egy esetben, ugyan ezekkel az ellenhatásokkal fölfedezheti más esetben is. Minthogy van tapasztalata a savról és alkáliról, mint egymástól elkülönítettekről, el tudja akkor is egymástól választani, ha azokat egybekapcsolva találja a sóban; vagy pedig összekapcsolhatja, ha elkülönítve találja. Elemzések és összetételezések lehetségesek, mivel mindenik elem mi voltát külön-külön már megismerte. De a gondolat objectiv és subjectiv elemeivel lehetetlen az ily elemzés vagy összetételezés. Egyik elem sincs valaha egymagában. Tiszta gondolat és tiszta anyag ismeretlen mennyiségek, és nincs az az egyenlet, melylyel őket föl lehetne találni. A gondolat szükségképen s egyetemesen alany-tárgy; az anyag szükségképen és reánk nézve egyetemesen tárgy-alany. A gondolkodás csak megfelelő föltételek mellett ébred létre, az objectiv ingerletben pedig a tárgy és alany úgy forrtak együvé, mint a sav és az alj a sóban.* Ha azt mondom, a fény érzéklete össze van téve objectiv rezgésekből és a reczehártya fogékonyságából, akkor oly nyelvezettel élek, mely érthető és czélmnak megfelel; de

---

* Az emberi szellem mint elkülönített szellem, nem az isteni és azokból a hatásokból él, melyeket a végből nyer, hogy azt öntékonyan a saját birtokává tegye.« — *Trendelenburg*: *Logische Untersuchungen*, I. k. 135 l.

nem szabad képzelnem, hogy a rezgésnek nevezett külső tárgy a *magánvaló*, a *ding an sich*, a tiszta tárgy volna, mely az érzékiséghez való minden viszonyon kívül áll; és nem szabad képzelnem azt sem, hogy a reczehártya fogékonysága tiszta alany, mely semmi rezgést magába nem foglal. Kant maga arról biztosítana engem, hogy a rezgések ép oly subjectivek, mint a fogékonyság. Midőn látjuk, hogy ő a tiszta tárgy, a *ding an sich* megismerésének lehetőségét kereken tagadja, valóban erőszakos logika volt részéről azt következtetni, hogy ő a gondolkodásban el tudja különíteni e megismerhetetlen tárgyat az ezt megismerő alanytól. És ha a tünemények körén belől maradunk és csak a tapasztalat *a priori* és *a posteriori* elemét keressük, s csak annyit mondunk, hogy ezt az elemet a tapasztalat szolgáltatta, amazz meg nem, akkor ugyanazt hagyjuk figyelmen kívül — úgy teszünk, mintha elválasztanók azt, a mi soha elválaszthatóan élénk nem akad. Valóban, ha csak egy kevésbé figyelünk is a psychologia tényeire, azonnal be fogjuk látni, hogy Kant tételeinek éppen az *ellenkezőjét* kell elfogadnunk: az a priori elvek, melyekről azt mondja, hogy a tapasztalatot megelőzik, mint *szervezett tapasztalatok* ismertetnek meg. A mi (Kant értelmében) igazán *a priori*, nem ismerhető meg *a posteriori*. Már pedig, ha csak futólag tekintünk is bele Kant műveibe, észrevevessük, hogy minden *a priori* elve *a posteriori* úton van fölfedezve és bizonyítva. Mi volna az ő oksági elve, ha nem volna *a posteriori* tapasztalat a változásról? Honnét a mennyiség, ha nem volnának bizonyos mekkoraságú tárgyak? Es maga az én szerinte nem szintén tapasztalati képzet-e? —

Foglaljuk most össze azon fejtegetéseink velejét, melyek Kant rendszerének alaptévedéseit más-más oldalról mutatták be. Csakis az alaptévedéseket jegyeztük ki, részint mert az egész rendszer velük együtt elbukik, részint mert a német bírálók éppen ezeket hanyagolták el. Láttuk, hogy az a kritérium, melyre oly folytonosan hivatkozik, nem is kritérium. Egy ítéletnek szükségesége és egyetemessége nem állapíthatja meg *a priori* jellemét és a tapasztalattól való függetlenségét, ha a tapasztalat alatt többet értünk egyszerű érzékletnél és többet bármely egyes ember egyéni tapasztalatánál — ha mindazt értjük alatta, a mit az emberi nem kifejtett és szervezett, és a mit a tudomány följegyzett és szám-bavett. Kant tételeit az okból tagadtuk, mert minden azonos tétel szükségképen és egyetemesen igaz, legyenek azok akár sarktételek, akár kétségbe vonhatatlanul *a posteriori* jellemű érzéki tapasztalatok; más oldalról meg nincs igaz tétel, kivéve az azonos. Továbbá, minthogy magának Kantnak bizonyítása szerint, ezek az *a priori* elvek csakis a tapasztalatra alkalmazhatók és csakis a tüneményekre való tekintettel igazak, ezért a tapasztalatot (mely egyébiránt az emberi nemnek már szervezett tapasztalától elütő valami volna) megelőző és tőle független létök tarthatatlan. És mert Kant az *a priori* értelmét az *ex causis*: az okokból, úgy változtatja meg, hogy *ante experientiam*: a tapasztalat előtt, lesz belőle; és mert nem veszi észre a tényt, hogy a szervezett tapasztalat képessé tesz bennünket az okokból — *ex causis* — előre látni, a mit az egyéni tapasztalat még nem látott, azért van az ő okoskodásának oly tetszetős alakja midőn azt mondja, hogy olyan ítéleteket találunk magunkban, me-

lyeket tapasztalni soha nem tapasztalhattunk volna. Főtévedése, hogy elfogadja a scholasztikus megkülönböztetést alak és anyag közt, mintha a logikailag szétválaszthatók valósággal is szétválaszthatók volnának — mintha független létezők volnának, melyek egymáshoz hozzá adtak. E fölfogás nyilván való képtelensége elől pedig úgy menekült, hogy elfogadta a másik scholasztikus megkülönböztetést a lehetséges és valódi lét között.

Megvizsgáltuk azután föltevését az elmei formákról és e kétélű okoskodást állítottuk föl: a tér és idő és a kategoriák formái vagy kész valódi formák, melyek minden tapasztalat előtt léteznek; vagy pedig egyszerűen lehetséges formák, melyek képzeletileg léteznek azon föltételekben, melyekből a tapasztalat ki fogja őket fejteni. Az első esetben *a priori*k — de akkor ugyanazok, a mik a velünk született eszmék, a melyeket pedig Kant visszavet. A második esetben *a posteriori*k — mert *functiói* a föltételeknek és tapasztalatoknak. A első eset ellenmondó és képtelen; a másik ellentmond rendszerének, de észszerű.

Megvizsgáltuk azután tanát a térről és időről, mint tiszta subjectiv formákról, melyeknek megfelelő objectiv viszonyaik nincsenek és elég okot találunk a következőzésre, hogy e tan minden pontjában gyarló. Mert a tért és időt sem mint a priori elveket, sem mint az érzéki-ség formáit meg nem állapítja. Azt a lényeges pontot sem bizonyítja, hogy a tér és idő nem a tárgyak össze-vont tapasztalataiból való elvonások.

Kimutattuk azután, hogy Kant kísérlete, az objectiv és subjectiv elemeket egymástól elkülöníteni, képtelenség

és hogy ő maga az ő *a priori* elveit mindig *a posteriori* anyagokból merítette; az okokról való fogalmait ő is, mint bárki más, az okozatokról való tapasztalatából merítette. És e származtatás után az utóbbvalót előbbvalóvá tette — a kocsit a lovak elé fogta.

Meg nem tagadhatom magamtól, hogy a csalékony-ság egy igen jellemző példáját ne idézzem, mely az ő metaphysikájában oly nagy szerepet visz. — Az ember egyenes állásának kérdése mindenkor foglalkodtatta a biologusokat és gyakran érdekelte a philosophusokat. Vitatták, vajjon az ember ez állását eszének, vagy pedig az eszét egyenes állásának köszöni-e? Egy múlt század-beli olasz anatomus, Moscati, egy értekezést írt, melyben az első tételt bizonyítja, kimutatván, hogy az egyenes állás a puszta állat számára czélszerűtlen volna. Kant e műről nagy dicsérettel emlékszik meg és úgy okoskodik, hogy mert az ember a társadalom számára van rendelve, esze pedig megtanította rá, hogy a társadalom számára az egyenes állás a legmegfelelőbb, azért küzdötte le állati hajlamát és így kezdett azután egyenesen járni!

A tér szűke nem engedi meg, hogy Kant rendszerének más pontjait is érintsem, ámbár állása az idealiz-mussal szemben, és azon ellenmondásai, melyek a szabadságról, mint magánvalóról való fogalmában rejlenek, nem foglalkoztatnának bennünket nagy haszon nélkül. Ha nem vitakoznának Kant rendszerének valamennyi pontja fölött, az ember nem győzne eleget csodálkozni, mily eltérők a vélemények idealizmusát illetőleg. Nekem magamnak semmi kétségem sincs abban, hogy Kant

egészen őszintén vetette vissza az idealizmust.* Valóban, mi értelmük is volna különben azon ismételt nyilatkozatainak, hogy a magánvalók megismerhetetlenek, ha nem hitte volna, hogy e magánvalók léteznek? Minő értelme volna a megismerésről kifejtett készletének, ha nem vezet elénk oly tüneményeket a dolgokról, melyek másfélék, mint a milyeneknek *látszanak!* — A Transcendentalis Aesthetika összefoglalásában megjegyzi, hogy »a dolgok, melyeket szemlélünk, önmagukban nem ugyanazok, mint róluk való képzeitek, és viszonyaik önmagukban nem olyanok, milyeneknek nekünk megjelennek.« Igaz ugyan, hogy azon nyomatékosság, melylyel a subjectiv elemet kiemeli s az a mód, a hogy az elme a *saját* tárgyait megteremti, sokak által úgy értelmeztetik, mintha ez idealizmusát bizonyítaná. De elfeledték, hogy Kant soha nem hagyja figyelmen kívül a különbséget a tünemények között, melyeket az elme alakít és a noumenonok közt, melyeket csak követel.

Fischer Kunó különben gondos és beható fejtegetésében azt az állandó törekvést tartom legkevésbé kielégítőnek, a melylyel Kant idealizmusát akarja bizonyítani. Hogy a bírálati philosophiának az idealizmussal kell-e kezet fognia, vagy pedig magát legyőzöttnek vallani — egészen más kérdés, mint az, hogy vajjon maga Kant is ezt átlátta-e? Fischer meggyőzte magát arról, hogy e rendszernek logikai eredménye az idealizmus s így meg is van győződve arról, hogy Kantnak ez volt a nézete. »A lehetséges tapasztalat minden tárgya: tünemény. Minden tünemény nem egyéb, mint képzet minmagunkban; ép

---

* Lásd *Prolegomena*, Anhang, III. 303 l.

oly kevésbé lehetnek magánvalók a mint a magánvalók nem lehetnek tünemények. Ez a bírálati philosophiának szigorú ideálistikus tana.« * A felelet egyszerű. Minden *tárgy*: tünemény; de a lehetséges tapasztalat föltételei ép úgy magukba zárnak egy megismert létet, mint egy megismerő létet; a megismert lét: tünemény, és e tünemény csak megismert jelenése a noumenonnak, a mely megismeretlen. Szükségtelen azonban itt Kant következetességét bizonyítani; s pedig annál kevésbbé, mert Mahaffy ezt alaposan megtette és Schopenhauer azon állítólagos fölfedezését is megczáfolta, a mely szerint Kant a *Bírálat* első kiadásában foglalt ideálistikus tant elnyomta volna. Helyesen-e, vagy nem, elég az hozzá, hogy Kant ragaszkodott a tünemények világán kívüli világnak is létezéséhez. A *ding an sich*, az objectiv noumenon, úgymond, általunk meg nem ismerhető, mert szükségképen tünemény lenne, mihelyt megismerhetővé válnék. De azért mégis létezik és létezése szükséges követelmény. Csak azt tudjuk, *hogy* létezik, de azt nem *hogy micsoda*. ** Az idealista talán joggal vethetné ellen, hogy e noumenon csak *kihagyott kategoria* volt — hogy az értelem követelménye és mint ilyen nem kevésbbé subjectiv, mint az idő és tér, vagy az ok és okozat. Midőn pedig Kant kísérletet tesz, különbséget tenni a

* *Fischer Kuno*: Commentary, 172 l.

** *Mansel* a következő ellenvetést teszi. »Midőn Kant ki nyilatkoztatja, hogy szemlélésünk tárgyai önmagukban *nem* olyanok, mint a hogy nekünk megjelennek — akkor ellenkező végle- tébe esik annak, a mit megtámad; a kritikus dogmatikussá lesz a tagadásban. E következtetésnek csak akkor lehet érvénye, ha már előbb összehasonlítottuk a dolgokat a magok valódiságában

tünemény és látszat — *erscheinung* és *schein* — között olyképpen, hogy a tüneménynek objectiv oka volna, az idealista azt hozhatná fel: De hiszen Kant kimutatta, hogy maga az okság is csak subjectiv ketegoria!

Be kell itt fejeznem az újkor legnagyobb metaphysikusának ezen óhatatlanúl tökéletlen előadását s midőn ezt tenném, nem fejezhetem ki jobban hódolatomat nagysága iránt, mint azzal, hogy a philosophia tanulmányozójának a *Kritik*, a *Prolegomena* és az *Anfangsgründe der Naturwissenschaft* gondos és figyelmes újra meg újra való olvasását ne ajánljam; nem mint biztos ismeretet nyújtó forrásokat, hanem mint a metaphysikai erő hatalmas példáit. A bírálati philosophiát a francia forradalomhoz hasonlítottam — mind a kettő sokat megdöntött, a mi alkalmasint sohasem fog többé helyreállni, de biztos eredményt egyikök sem nyújtott. A feudális intézmények eltűntek; a republikában, mint politikai mentő eszközben való buzgó hit azonban fönmaradt dacára a keserű tapasztalatoknak és az ismételt sikertelenségeknek. Ép így tűntek el a scholasztikus hagyományok, a philosophia nem élősködik többé »az Isten létének bizonyításain« és más hasonló dolgokon; de a metaphysikai módszerbe, mint a világegyetem megmagyarázásának közébe vetett buzgó hit fönmaradt, da-

---

a dolgokkal, a mint látszanak; ez az összehasonlítás azonban magánál a föltevésnél fogva, lehetetlen. Csak annyit mondhatunk: nincs módunkban eldönteni, vajjon megjegyeznek-e vagy sem.« — *Prolegomena Logica*, 82 l. Kant azonban igazoltatik, mihelyt azt a tételt elfogadjuk, miszerint mi érzékiségünk föltételeit szükségképen összezavarjuk a külső ingerlettel; a mennyiben az alany tényező, annyiban átalakítónak is kell lennie.

ezára a folytonos sikertelenségnek. A mai republikánusok elismerik, hogy a Gironde tehetetlen és a Conventus balfogás volt; de a republikába vetett hitüket a sikertelenség ki nem oltja. A metaphysikusok elismerik, hogy Kant rendszere tökéletlen, Fichtée balfogás volt, Hégelé pedig végveszedelem; de a német philosophiába vetett hitök kiolthatatlan s e tekintetben mindnyájan Kantnak követői. De ha Kant, mint hiszem, tévedett módszerében és hibázott eredményeiben, ez a methaphysikának hibája és nem a metaphysikus gyöngesége; jól tudom, hogy metaphysikai problémákat föl kell tenni, ha másért nem, már azért is, hogy megoldhatatlanságuk kitűnjék — Kant iratai pedig e szerint figyelmet érdemelnek hatalmas okoskodásuk és elmeébresztő dialectikájuk miatt.

TIZEDIK KORSZAK.

A philosophia újra az absolut ismeret követelését támasztja.

I. FEJEZET.

Fichte.

I. §. Fichte élete.

Fichte Gottlieb János a Felső-Lausitzban, Bischofs-
werda és Pulsnitz közt fekvő faluban: Rammenauban
született 1762. máj. 19-én.* Már gyermekkorában, mely-
ről több megható adomát beszélnek, rendkívüli szellemi
képességet és nagy erkölcsi energiát mutatott. Korán
érett gyermek volt és még mielőtt elég idős volt, hogy
iskolába mehetett volna, már sokfélét tanult atyjától, a
ki őt megtanította mindarra, a mit maga tudott: olva-
sásra, egyházi énekekre és példabeszédekre. Ezzel az
öreg valami igen vonzót kapcsolt össze — elmesélte neki
Szász- és Frankhonban történt vándorlásait és a kis
János e történeteket lankadatlan buzgalommal hallgatta.
Talán ez elbeszélések keltették föl benne azt a czéltalan
vággyakozást, mely rábirta, hogy a mezőkön barangoljon
s játszó társait magukra hagyván, a magányt élvezze. Ez

---

* Lásd életrajzát fiától: *Fichte's Leben und literarischer Briefwechsel*, 2. köt. 1836.

a halvány és elmélkedő gyermek a magányban jól érzi magát. Elálldogál óra hosszat, a messze távolba bámúl vagy szomorúan vágyódik az égbe, melynek főszege boltozatát maga fölött látja. A nap lenyugszik, és a fiú szomorúan tér vissza az esti szürkületben. Ezt ő oly állandóan teszi, hogy a szomszédok észreveszik, beszélnek róla és évek múltán, midőn a fiú híres ember lett, bizonyos hirtelen örömmel térték vissza e tárgyra és azt sem feledték el, hogy ők mindig mondogatták, hogy e fiúból lesz valami.

Fichte oly gyorsan haladott, hogy csakhamar a családi imádságok fölolvásával bizták meg; apja azzal a reménnyel kecsegtette magát, hogy fiából pap lesz.

Fichte candidatus theologiae lett, de védője meghalt s vele együtt a remény, hogy az ifjúból valaha pap legyen. Kilátásai fölötté szomorúak voltak; ekkor egy svájcz családnál magánnevelői állás ajánlkozott: ez kiementette válságos helyzetéből. Csakhamar megismerkedett Lavaterrel és más irodalmi férfiakkal. Itt ismerkedett meg Klopstock unokahugával is, kit megszeretett — és e szerelméhez holtáig hű maradt.

Tanítósága fölötté érdekes. Tanítványainak szülői nem értették ugyan elveit teljesen, sem, a mit belőlök megértettek, jóvá nem hagytak. De annyira bámulták erkölcsi jellemét és oly tisztelettel viseltettek irányában, hogy gyermekeik iránti magokviseletüket egészen az ő ítéletének vetették alá. Azt hiszem, minden lelkiismeretes nevelő figyelmezteti alkalmilag a szülőket egyre-másra gyermekeik iránti magokviseletében; Fichte terve azonban, képzelem, példatlan az ily viszonyok történetében. Naplót vezetett, melyet nekik minden héten egyszer meg-

mutatott, ebbe bejegyezte magokviseletök azon hibáit melyeket elkövettek! Ez Fichte szilárd és igaz jellemének titkába jobban beavat bennünket bármi egyébnél, a mit róla tudunk. El lehetett várni, hogy ily alapon ki fognak fejlődni azok az erkölcsi tanok, melyek utóbb nevét oly híressé tették. De e házi fölügyelés csak két évig tartott; s hogy ennyi ideig is tarthatott, az mint megjegyezték, erős bizonyítéka azon tiszteletnek, melylyel jeleme iránt viseltettek. Azonban e felügyelőség alkalmatlan és tűrhetetlen volt és végre kölcsönös elégedetlenséggel ért véget. Fichte kénytelen volt magát másként föntartani. Lipésébe ment, a hol magán órákat adott görögéből és philosophiából; itt ismerkedett meg Kant műveivel. Ez fontos és esemény volt reá nézve. Ime hogyan nyilatkozik róla:

»Az utolsó négy vagy öt hónapon át Lipésében a legszerencsésebb életet folytattam. Midőn a városba értem, fejemben számtalan nagy terv forrott, melyek mint szappanbuborékok elpattantak s mégcsak habjok sem maradt hátra. Eleinte ez kissé aggasztott s félig kétségbe esésből oly lépést tettem, melyet rég meg kellett volna tennem. Minthogy meg nem változtathattam, a mi kivülöttem volt, elhatároztam, hogy bensőmet változtatom meg. Philosophiára — a Kantéra vetettem magamat és itt találtam meg minden bajom ellenszerét és begyibe elég örömet is. A befolyás, melyet e philosophia, különösen ethikai része (mely azonban a *Kritik der reinen Vernunft* előleges tanulmányozása nélkül nem érthető), gondolkodásom egész rendszerére gyakorolt, leirhatatlan. Önnek köszönöm különösen, hogy ime kinyilatkoztat-

hatom: én az akarat szabadságát teljes szívemből elhiszem és belátom, hogy kötelesség, erény és erkölcsiség csak is ezen föltétel mellett létezhetnek. Az ellenkező állításnak, a mely szerint minden emberi cselekedet szükségképi, a társadalomra nézve a legkárosabb következményeknek kell járnia, s alkalmasint ez az állítás részben forrása a felsőbb osztályok erkölcsi romlottságának, melyről annyit hallunk. Ha valaki ez állítást elfogadná és erényes maradna, akkor fedhetetlenségének okát nem ártalmatlanságában, hanem egyebütt kell keresnünk. Sokaknál az nem egyéb, mint a logikai következzességnek cselekedeteikben való hiánya.

»Teljesen meg vagyok továbbá győződve arról, hogy ez az élet nem az élvezet, hanem a munka és fáradság birodalma és hogy minden öröm nekünk csak azért nyújtatik, hogy további fáradságra erőt nyerjünk, és hogy nem a saját sorsunk irányadása kívántatik tőlünk, hanem csak önmaguknak kiművelése. Épen nem törődöm tehát a kultárgyakkal; én nem akarok valaminek látszani, hanem valami *lenni* és tán ennek köszönöm azon teljes nyugalmat, melyet élvezek; külső állásom pedig igen jól illik elmém ezen állapotához. Nem vagyok senkinek úra és senkinek szolgája. Kilátásaim nincsenek; mert az itteni egyházi szervezet nekem nem tetszik és az igazat szolgálja, a népe sem. A míg mostani függetlenségemet megőrizhetem, bizonyára meg is fogom őrizni. Egy ideig a *Kritik der Urtheilskraft* (Az ítélő tehetség bírálata) magyarázó rövidítésén dolgoztam, de félek, hogy igen éretlen állapotban kell a közönség elé lépnem, ha csak száz összetákolt kiadvány által megelőztetni nem

akarok. Ha a gyermek valaha a világba lép, elküldöm önnek.*

Kantot nagyon csodálta és sok eredménytelen kísérlet után, hogy valamit elérhessen, Königsbergába ment. Ajánló levél helyett Fichte egy művel jelent meg Kant előtt, melyet nyolcz nap alatt irt meg; czíme ez volt: *Min-den lehetséges kinyilatkoztatás bírálata*. Kant azonnal fölismerte benne társát és melegen fogadta. Azonban Kant maga, bár híres volt, nem volt sem gazdag, sem befolyásos. Fichte ügyei kétségbeejtők voltak. Ime saját vallomása egy naplónak törekedékeiből, melyet az időtájt vezetett:

»*Augusztus 28.* — Ténnap hozzáfogtam *Bírálatom-nak* átnézéséhez. Elmélkedvén fölötte, egy pár kitünő gondolat villant meg agyamban, melyek arról győztek meg, hogy munkám fölszines. Vizsgálódásaimnak ma végére akartam járni, de képzelődésem oly mellék utakra vitt, hogy semmit sem tehettem; összeszámítottam mennyi a vagyonom s úgy találom, hogy épen elegendő, hogy 14 napig megélhessek. Nem első eset ugyan életemben, hogy oly zavarban találtam magamat, de akkor otthon voltam; s minél idősebb lesz az ember, annál kényesebb lesz becsületérzése, annál keményebben érzi a nyomort... Nem határozhattam magam semmire. Borowskyval, kivel Kant ismertetett meg, bizonyára nem fogok erről szólni. Ha valakinek megmondom, azt Kant maga lesz.

»*Szeptember 1.* — El vagyok határozva; beszélnem kell Kanttal. Még nevelői állás sem kínálkozik, bármily

---

* Soha sem lett kinyomtatva; talán azért, mert, mint itt mondja, csakugyan megelőztetett.

kedvetlenül határoznom is el magam elfogadására; más oldalról meg az a bizonytalanság, a melyben élek, nem enged dolgoznom. Haza kell mennem. Talán kölcsön kérhetem Kanttól azt a csekély összeget, mely utazásomhoz szükséges, el is mentem ma hozzá e miatt; de bátorságom cserbe hagyott; elhatároztam, hogy irok neki.

»Szeptember 2. — Befejeztem levelemet és elküldöttem Kantnak.

»Szeptember 3. — Meghívás jött ebédre Kanthoz. Szokott szivességével fogadott, de azt mondta, hogy egyáltalában nincs abban a helyzetben, hogy a következő tizennégy nap alatt kérésemet teljesíthetné. Mily szertetreméltó nyiltság!

»Az utóbbi időben nem tettem semmit, de hozzá akarok fogni a munkához s minden egyebet a gondviselésre bízok.

»Szeptember 6. — Kantnál ebéd. Azt ajánlotta, hogy *Pirálatom* kéziratát Hartung könyvkereskedőnek adjam el.« »Kitünően van írva« mondá ő, midőn megjegyeztem, hogy át akarom irni. Igaz ez? Kant mondja.

»Szeptember 12. — Ma dolgozni akartam, de nem bírtam. Hogyan fog ez végződni? Mi lesz belőlem nyolcz nap múlva? Addig elfogyott már utolsó fillérem is.«

Alig fogja valaki e sorokat megindulás nélkül olvashatni. Érdekes képét festik philosophusunk életének, egy életnek, mely nem igen volt több folytonos és energikus küzdelemnél,

A *Birálat* megjelent névtelenül és roppant tetszést aratott; részben kétséggkívül azért, mert általánosan magának Kantnak tulajdonították. Midőn kitudódott, hogy Fichte volt a szerző, hírneve megszerezte neki a philo-

sophia tanszékét Jenában; ez ajánlat neki 1793. vége felé tétetett.

Jena volt ekkor Németország első egyeteme; és Fichte végre azzal kecsegtethette magát, hogy biztos állása van, s hogy immár nyugodtan fogja tudományos nézeteit kifejthetni. Neki azonban örökös küzdés jutott osztályrészül. Itt Jenában ellenzéket csinált és támasztott. Fáradozásai, hogy a hallgatókba felsőbb erkölcsi érzést oltson — gondoskodása, hogy őket jobban kiművelje, azt a vádat vonták fejére, hogy hazájának vallásos intézményeit alá akarja ásni; elmélődésbeli nézetei meg azon fölül az atheizmus vádját vonták reá.

Az atheizmus súlyos vád és mily könnyen támasztható! A gondolkodás története bővelkedik e könnyűség példáival; ritkán volt azonban valaha vád alaptalanabb, mint az, mely Fichtét sújtotta, a kinek rendszerét csak a fölszínes fölfogás mondhatta atheisztikusnak. Mindazáltal nagy zaj támadt s neki küzdeni kellett ellene. Mondják, hogy a kormány örömet hunyt volna szemet azon mű közzétételét illetőleg, mely e zajt okozta, ha Fichte valamely magyarázó módosításra reá állott volna; ő azonban ilyesmiről hallani sem akart, lemondott és nemsokára Poroszországban talált menedéket; egyideig Erlangenben volt tanár, azután Berlinben. Berlini idejéről akarunk egy eseményt fölemlíteni, mely fölötte jellemző reá nézve.

A deákok csoportosan jelentek meg, hogy kedvelt tanárukat hallgassák, ki e napon a kötelességről volt föl-olvasást tartandó — a kötelességről, melynek ideális nagyságát az ő szenvedélyes ékesszólása tárta föl előttök. Fichte megérkezett nyugodtan és szerényen. Szokott

méltóságos nyugalomával olvasott s ha helylyel-közzel az ékesszólás szenvedélyes kitöréseire ragadtatta is magát, azért ugyanaz a bámulatos logika és szigorúság vezette, mint eddig. Az akkori állapotok rajzát tárta föl előttök. Ekkor még élénkebb lett; az utczáról fölhangzó dobpergés gyakran túlhangzott szaván és mindig új lendületet kölcsönzött neki. Rá mutatott hazájának vérző sebeire; elnyomóinak gyűlöletére tüzelte magát és minden hallgatójának szoros kötelelességévé tette, hogy életét a haza megmentésére szentelje.

»E fölolvadások, így kiáltott föl, a háború végéig félbe fognak szakíttatni. Újra meg fogjuk azokat kezdeni egy szabad országban, vagy meghalunk, midőn szabadságát törekszünk vissza szerezni.« Zajos tetszésnyilatkozatok töltötték be a termet; tapsvihar felelt a dobpergésre; minden jelenlevő német szíve meg volt indulva, mint egy harci riadó hangjára. Fichte leszállt az emelvényről, áthalad a tömegen és oda áll az önkénytesek csoportjába, a kik a hadsereghez mentek. Ez volt az 1813-iki emlékezetre méltó hadjárat kezdete.

Egy évvel utóbb Fichte nem volt többé: nem francia golyó ölte meg, hanem a láz mely ráragadt, midőn szeretett nejét ápolta, ki maga is áldozata lett ismeretlen sebesülteknek nyújtott ápolásának. A nemes férfiú 1814. január 28-án 52 éves korában halt meg.

Kevés jellem tölt el nagyobb csodálattal; csodálnunk kell mindnyájunknak »e nyugodt, óriási, gyémánt tisztaságú szellemet, mely mint egy Cato Major egyenesen és tisztán áll az elfajúlt emberek között; a Stoának lehetett volna tanítója, értekezhetett volna szépségről és erényről az Akadémia berkeiben! Ily hatalmas elme, ily nyugodt,

fölséges színarany és hajthatatlan lélek Luther ideje óta nem adta magát philosophiai fejtegetésekre. Mert e férfiú ellenmondás és vita közt emelkedik föl előttünk, mint egy gránit hegység felhők és zivatarok közt. A legkiméletlenebb gúny, a melyet találhattak, föl lett már ellene használva; de nem fogott rajta. Mi is volt ezer elmelkedő elméssége ő neki? Mi ezer varjú károgaása, midőn e gránit sziklát megtámadják? A magaslatról nézve, a mint felényire hozzá emelkednek szárnyaikon, alig látszanak oly nagyoknak, mint rovarok és az ő zajuk ritkán volt hallható. Fichte nézetei lehetnek igazak vagy tévesek; de jelleme mint gondolkodó csak azok által becsültethetik kevésre, a kik rosszul ismerik; mint oly férfiú pedig, kit kiprobált a tett és szenvedés, élete és halála — azok mellé sorakozik, kik csak a mienknél jobb korokban voltak gyakoribbak.*

2. §. Kanttól Fichtéig.

Ámbár Kant mindent szétzuzó *Bírálatának* logikai következménye minden metaphysikai elmélődés félbehagyása és minden elmélődésnek a tapasztalat érzéki világára való megszorítása lett volna — mégis az ő szerencsétlen ragaszkodása a régi csalékony tételhez az ismeret egy *a priori* forrásáról, mely idő szerint előbbvaló és érvényességét tekintve is felsőbb rangú azon forrásoknál, a melyekből ered — ez tartotta nyitva a képzelt utakat egy érzéken túli világhoz és újra meg újra kisértetbe

---

* *Carlyle.*

hozta az elmélődést, hogy a philosophiának *valahol* a homályos szürkületben keressünk alapot. A tapasztalatot még mindig megvetették; a tapasztalat módszerét figyelmen kívül hagyták. Az önkutatás tartatott az egyetlen észszerű eljárásnak. A dolgok mysteriuma logikai csomók megoldásában kerestetett.

Reinhold kezdette Kantot tökéletesbíteni. Ő Kantban világos magyarázatát találta képzeteinknek, de igen homályos magyarázatát azon tehetségnek, mely ezeket támasztja. A régi metaphysikai előszeretet egy egyetlen elv után, a melyből minden tüneményt le lehetne vonni, ezt az elvet vele a képzelő tehetségben kerestette. Ez könnyű átmenet volt Beck Zsigmond és Fichte idealizmusához. Beck kimutatta, hogy Kant elvei a tárgy és alany közti kapcsolat kimutatását követelik — vagy más szókkal e régi kérdésre követelnek feleletet: Hogyan hathat az Anyag az Elmére? És könnyen kimutatta, hogy felelet reá nem adatott, hogy ellenkezőleg e kérdéssel csak is úgy lehet elbánni, ha tagadjuk okszerűségét, ha kinyilatkoztatjuk, hogy itt kapcsolat *nincsen*, és hogy szükség sincs ilyenre; egy oly tárgy fölvétele, mely maga nem volt az alany származéka — egy anyag fölvétele, mely nem volt az elme tüneménye — hiába való. Beck szerint, Kant réalizmusa a bírálati álláspont ellen elkövetett árulás volt; visszaesés volt a régi dogmatikus gondolkodásba, vagy Jacobi szerint: »A magánvalónak mint tárgynak fölvétele nélkül a bírálati rendszerbe nem léptetünk be; e fölvétellel pedig nem maradhatunk meg benne.» * Beck azt következtette, hogy

---

* Jacobi, Werke, II. 304 l.

a tárgyat csakis a képzetek föltételeinek származékakép kell elfogadnunk.

Minthogy Schultze és Maimon skepticizismusa Kant rendszerének dogmatikai részében nagy pusztítást vitt végbe, ezért Jacobi követelése, hogy a hité a felsőség, a hit eszköze pedig a lelki szemlélet (*intellectuelle anschauung*) — meleg fogadtatásra talált. Valamint Kant szerint az érzékiség azon tehetség, a melynél fogva ezen érzéki oldalról megillettetünk; ép úgy volt Jacobi szerint az ész azon tehetség, a melynél fogva az érzéken fölötti részről illettetünk meg.

Ha e különböző irányzatokat összekapcsoljuk, Fichte rendszerének eredete szembeszökő. A korlátolt tér, melylyel itt rendelkezünk, nem engedi meg, hogy ezt itt részletesen kifejtsem. Fischer Kunó műve körülbelöl 200 lapot szentel e pontnak; ezért az olvasót e lapokra és Michelet történetére utaljuk.* Mind e Kant utáni kísérletekről az ember szinte hajlandó volna elmondani Hegellel: »Mai napság meghaladtuk Kant philosophiáját és mindegyik messzebb akar jutni nálanál. Messzebb jutni azonban kétféle értelmű: lehet messzebb előre és messzebb hátra. Philosophiai erőlködéseink egy része, ha napvilágnál tekintjük, nem egyéb, mint a régi methaphysika eljárása, bírálat nélkül való gondolkodás, a mint épen az illetőnek adatott.« ** A kik sok becses idejüket pazarolták reá, hogy ezen és a következő korszak számtalan iro-

* *Fischer Kuno*: Geschichte d. neuern Philos. V. k. Fichte und seine Vorgänger, 1808. — *Michelet*: Geschichte der letzten Systeme, 1837, I. k.

** *Hegel*: Encyklopaedie, §. 41. 87 l.

dalmi termékeiből valami észszerűt kihalászszanak — csak azok érthetik Hegel maró gunyjának megsemmisítő voltát, mely a »messzebb-hátrajutásban« fekszik, mert csakugyan e hátrajutás volt látható minden oldalról. Csak egyetlen példát akarok idézni, de ez nagyon jellemző. Bardili Fichte előzőinek talán egyik legjelentékenyebbike; és íme mit említ ő egészen naivúl, mint nagy fölfedezést: — »Mindenkinek ellenállhatatlan követelményül kell elismernie, hogy a mi *valódi*, annak előbb *lehetőségnek* kell lennie; mindazáltal mindenkiben a valódiság fogalma előbb van meg, mint a lehetőség fogalma, a melyet csak azután törekszik magyarázni. De még e valódiság sem volna előtte ismeretes, ha érzéki ingerlet azt meg nem előzné. Nyilvánvaló pedig, hogy a lehetőség, mely minden valódiságnál mindig eleve föltételeztetik, a gondolkodás mivoltában keresendő. Van tehát valami az emberben, a mi lehetőség szerint az első, a tudalom rendjében pedig utolsó; de azért a létezés rendjében egyaránt megelőzi a fogalmat is, az ingerletet is. Ezt az első, ezt a meghatározót pusztá semminek mondani, annyi volna, mint magát a valódiságot semminek állítani, minthogy e valódiság sem lehetne, ha a lehetőség meg nem előzné. Ebből pedig e következtetés foly: *Mindennek alapja a gondolat*. Ha az ember ismerné mindennek lehetőségét, akkor ismerné mindennek alapját is; és ha ismerné az alapját, ismerne egyszersmind mindent azon szükséges-ségben és szükségesség alatt, a mely által és a mely alatt épen *ez a dolog* és nem más: más szókkal megismerné a *magánvalót*. Míg tehát a subjectiv proceszus: érzéki ingerlet, valódiság, lehetőség — az objectiv pro-

czesus: lehetőség, valódiság, érzéki ingerlet. A mi utol-sónak *látszik*, az valósággal *első*.*

Szükségtelen az ily elmélődést bírálni. Elég ha föl-hívtuk a figyelmet reá és a »lehetőség álkövetkeztetésé-nek« naiv bemutatására, a mely a német philosophiában folytonosan meg-megjelenik.

Kant fejtegetése a tér és idő ideálításáról és a *ding an sich* megismerhetetlen mivoltáról, könnyen rávezet-hettek minden oly külső realitás teljes tagadására, a mely a tudalomnak pusztá kivűlséggé tétele nem volt. Ha a tér és idő csak képzetek, akkor, mint Jacobi megje-gyezte, a tárgyak a térben és időben szintén csak kép-zetek. Külső szemléletek a térben való tárgyakra vonat-koznak; de a tér mi bennünk van; a mi tehát a térben van, nem lehet rajtunk kívül. A külső szemlélet állandó tárgya az anyag; de Kant kijelenti, hogy az anyag csak tünemény — »a mozgékony a térben.« Egy-szóval, a tárgyak, melyekről a józanész azt hiszi, hogy kivülöttünk vannak, Kant szerint érzéki módosulásokból és a tiszta ész formáiból szerkeztetnek. Mi magunk te-remtjük a világot. Ezt találta Kantban Jacobi. Maimon ugyan ebben az irányban haladt; Fichtének »határtalan csodálata« Maimon iránt pedig ismeretes.

---

* *Bardili's und Reinhold's Briefwechsel über das Wesen der Philos.* München, 1804, 24—6 ll. *Michelet* találó fejtegetését adja ugyan Bardili Logikájának, úgy látszik azonban, hogy ez épen idézett művet nem ismeri, melynek legfőbb érdekét talán az a nemes bűzgalom teszi, mely az igazság szerető Reinholdot arra bírja, hogy magát fiatalabb versenytársa tanítványának mondja. Philosophusok ritkán hajlandók a saját rendszerökről lemondani, hogy kartársuké mellé szegődjenek.

Ebből megérthettük, miért ragaszkodott Fichte azon nyilatkozatához, hogy az ő rendszere a Kantéval azonos, ámbar más úton jutott hozzá és más alakba öltözteti. Fichte rendszere azt mutatja, hogyan magyarázta ő Kantot. Minthogy azonban Kant maga e magyarázatot határozottan visszaútasította, * minthogy továbbá legalább is elhihetni neki, hogy legtöbb joga volt rámutatni arra, hogy mi az ő nézete és mi nem — azért legjobb lesz megnyugodnunk e magyarázatában, még ha azt hinnők is, hogy Fichte magyarázata Kant elveivel jobban megegyezik. Mondottam már, hogy szerintem Kant nem volt ideálista. Szemére vethetni ugyan követelményét a magánvalóról (*ding an sich*), de Fichtének szintén szemére vethetni követelményét a lendítésről (*anstoss*), a melyről még bővebben lesz szó. Fischer Kunó, ki meg tesz minden tőle telhetőt, hogy Kant ideáлизmusát megállapítsa, azt akarja bizonyítani, hogy Fichte »lelki szemlélete« nem egyéb, mint Kantnak »tisztá megészlelése« (*reine apperception*) **; oly nagy pedig a Birálat homályossága, hogy bajos megmondani, mi volt Kant nézete voltaképp. Én a magam részéről nem ismerhetem el, hogy Kant »a tiszta ént tartotta minden tudalom föltételének, a tapasztalat összesége föltételének, hogy tehát az én volna az a forrás, melyből a világegyetem dedukálандó volna.« Nézetem szerint Fischer, a ki itt Jacobi, Fichte,

* E visszautasítás fakasztotta Fichtéből, (*Reinholdhoz* írt egyik levelében) e gúnyos megjegyzést, hogy Kant csak *dreiviertel*skopf, három negyed ember, és hogy a Birálatban igazabban szólt Kantból a Szent Lélek, mintsem maga Kant egyénisége gondolta volna.

** I. m. V. k. 478 l.

Hegel s mások nyomán indul, e bizonyításában Kant álláspontját nem fejt ki helyesen, mert nem veszi észre, hogy ő itt *egy* föltétel helyébe *a* föltételt teszi. Hogy az én a tudalom föltételeinek egyike, még pedig olyan, mely réa sajátos formáját rányomja azáltal, hogy az érzékek sokféleségének egységet ad, ebben realista soha nem kételkedett; de hogy az *egyetlen* föltétel, azt csak az idealista állítja. E föltételen: az énen kívül, Kant még más föltételt is elfogadott: a nem-ént; az *ich* mellett ott van a *ding an sich*. Ez állítást pedig Kant azon rámutatása sem teszi kétségesse, mely az első kiadásban foglaltatik — az, hogy a magánvaló, mely minden tüneménynek alapúl szolgál, *talán* egy és ugyanazon gondolkodó állomány az énnel — ez oly tehetség, melyet egyszerűen tagadni nem lehet »mert a *magánvalóról nem tudunk semmit* és ennél fogva nem mondhatjuk, miben különbözik tőle az én« — de még ha az azonosság állítatik is, akkor ez csak a monizmus állítása, de nem az idealizmusé.

Ideje azonban, hogy magukra Fichte nézeteire rátérjünk. Ezek elvont és visszatetsző stilussal a *Tudomány elmélete* (Wissenschaftslehre), és szónoklati népszerű stilussal az *Ember Rendeltetése* (Bestimmung des Menschen) című műveiben vannak kifejtve. Én mind a kettőből fogok idézni a nélkül azonban, hogy azokat szó szerint követném.

Rá kell még itt mutatnunk előzetesen arra a kétértelmű használatra, melylyel a *setzen* kifejezés Fichténél és követőinek legtöbbszörénél előfordul. Az angolban rendszeren az ügyetlen »*to posit*«-tel fordítják; a német

satz: proposition. [A magyarban *tételezni* és *tétel.*]* Ha egy tételt képezünk, akkor egy alanyról állítmányt állítunk; ha azonban a német egy eszmét egy másik mellé tételez, akkor képes azt következtetni, hogy ez a *setzen*, ez a *tételezés* oly *megtétel*, melynek objectiv okozat az eredménye — ez nála *thathandlung*, és az állítás ez által valódiság lesz. Hegel a német nyelv e kétértelműségét philosophiai belátásának bizonyosságául tekinti.

3. §. Fichte rendszere.

Eleve föltételeztetik, hogy a külső tárgyakat azon képzetek által észleljük, melyeket a tárgyak bennünk keltenek, de e fölvételt a tudalom tényei nem igazolják. Mi az alapvető tény? Az, hogy elménkben egy bizonyos képzet van. Ez és csak ez van eredetileg adva. Midőn e ténytől elfordulunk és magyarázatát keressük, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ez a képzet vagy önkénytesen *általam* fejtetett ki; vagy pedig, hogy valami *nem-én*, valami tölem különböző fejthette azt ki *én* bennem.

Kant a nem-én létezését követelte, de kinyilatkoztatta, hogy róla semmit nem tudunk. Ebben Locket és a philosophusok többségét követte.

Igaz, mond Fichte, nem tudunk róla semmit; csak azt tudhatjuk a mi minmagunkban történik. Csak a mi

---

* Szerző itt röviden a *pose*, *suppose*, *propose* és *oppose* az angol nyelvben való philosophiai használatáról értekezik, a mit lefordítani fölöslegesnek tartottam. A *tétel* és *tételezni* magyar műszókat illetőleg l. a fordító értekezését: *Nyelvőr*, VI. k. 304 l. s. ff. — B. J.

tudatos, a miről tudalmunk van, azt tudhatjuk; a tudalomban azonban semmiféle *tárgy* adva nincsen, hanem csakis *képzet*. Vajjon kénytelenek vagyunk-e eszünk törvényeinél fogva föltenni, hogy a nem-én létezik? — Kénytelenek vagyunk-e állítani, hogy ezek a képzetek oly valaminek a képei, mi rajtunk *kívül* van és tőlünk független? Hová visz e kétélű okoskodás? Egyszerűen ide: hogy maga a fölvétel, melyet itt elmei alkatunk szükséges következményének nevezünk — ez a nem-én, melyet követelnünk kell, mindenek után még sem egyéb, mint az *énnek származéka*. Az én az, mely így a nem-én *szükségességét megteremti*; az én az, mely e szerint *megfelelvén a szükségességnek, megteremti a hiányzó nem-ént*. A tudalom eredeti tényében egyedül csak képzetek vannak adva, és semmi egyéb csak képzetek. Ezek az én *cselekvőségének* (aktivitát) származékai; nem pedig, mint közönségesen mondják, az én *szenvedőségének* (passivitát) származékai. A lélek nem szenvedő tükör, mely a képeket tükrözi. A lélek cselekvő elv, mely azokat megteremti. A lélek nem élettelen *fogékonyság*. — Ha nem volna túlárasztva étellel és cselekvőséggel, az észlelet lehetetlen volna; egy kő nem észleli a másikat. A minta nem észleli a folyadékot, melyet belé öntenek.

A tudalom leglényegében cselekvőség. Igen ám, de ha e cselekvőségében képeket hoz létre, és ha mivoltának törvényeinél fogva kénytelen azt állítani, hogy a képeknek van valami álladéuk, mi ez az állítás egyéb, mint a lélek *cselekvősége*? Ha az énnak tudata van változásairól és mégis kénytelen e változásokat valami külső oknak tulajdonítani, mi a külső ok állításának épen ezen

megtétéle egyéb, mint az én tiszta megtétéle? — mint további változás a tudalomban?

Azt állítjátok, hogy az állományt nem ismerhetjük meg; minden ismeretünk a járulékokra — a tüneményekre van határolva. Azt mondjátok azonban, hogy kénytelenek vagytok e járulékok alapjául egy állományt fölvenni — egy noumenont, a mely által a tünemények lehetségesek lesznek; de azért e noumenont nem *ismerhetitek* meg. Fichte erre azt mondja: Ha nem *ismerhetitek* meg, akkor fölvételek, eszetek pusztá származéka lévén, semmivel sem több vagy kevesebb, mint az én cselekvőségének más formája. *Ti* vesztek föl valamit; és ti azt veszitek föl, *a mit* állománynak mondotok. Az állomány nem egyéb, mint *a járulékok összetételezése*; ez pedig elmei összetételezés.

Igy alapította Fichte az ideáлизmust a tudalomra, mely minden bizonyosságnak elfogadott alapja volt; de ő nem csak az idealizmust a alapította meg, hanem az ént cselekvőségre is redukálta, minden *ismeretet* pedig *megtételre*.

Az én cselekvősége természetesen csak fölvétel, azonban az egyetlen fölvétel, mely egy tudomány megalkotására szükséges. Ha ezt elfogadjuk, akkor szükségképen következik a neménnek léte, az énnak származékaként.

Mindenki el fogja ismerni, hogy $A=A$; vagy hogy $A:A$. Ez oly sarktétel, melyet szemléletileg ismerünk és mely bizonyításra nem szorúl. Ez az *azonság tétele* (satz der identität). Ez absolute igaz. Midőn pedig megengedjük, hogy absolute igaz, akkor az elmének azt a

tehetséget tulajdonítjuk, hogy as abszolút igazságot megismerheti.

Midőn azonban azt mondjuk, hogy $A=A$, nem állítjuk az A-nak *létét* is; csak azt állítjuk, hogy *ha* A létezik, akkor egyenlőnek kell lennie A-val. A sarktétele pedig nem arra tanít bennünket, hogy az A létezik, hanem hogy szükséges viszony van egy bizonyos *ha* és *akkor* között; ezt a szükséges viszonyt nevezzük X-nek. De ez a viszony, ez a X csakis az *én-ben* van, csakis az *én-ből* fejlődik. Az Én az, mely az előbbi tételben, $A=A$, ítélt; ítélt pedig az X-nél fogva.

Hogy e nyelvezetet tetszetősb alakra hozzuk, azt mondhatjuk, hogy minden ítéletben, melyet az elme képez, az ítézés megítétele az Énnek megítétele.

De minthogy az X egészen benne van az Énben, azért az A is benne van az Énben és tételezve van az Én által. Ebből pedig észrevehetjük, hogy van az Énben *valami*, a mi örökké egy és ugyanaz és ez az X. Innét a formula »Én vagyok Én: $\text{Én}=\text{Én}$.«

Itt Descartes *Cogito ergo sum*-jához jutunk mint minden bizonyosság alapjához. Az Én önmagát tételezi és épen ez öntételezésnél fogva *van*. Ha azt mondom »én vagyok« akkor a tudalomban léteimet állítom; és tudalmamnak ezen állítása létezésemnek föltétele. Az Én ennél fogva ugyanazon időben cselekvőség és a cselekvőségnek származéka is; épen úgy, a mint a gondolat a gondolkodás, a cselekvés is — és a létre hozott gondolat is.

»Az idealizmus szerint, ugymond, a szellem *tevés* (*thatthandlung*) és absolute semmi egyéb; sőt helytelen róla, mint *cselekvésről* szólni, mert az ily kifejezés oly valamire utal, a melyben a cselekvőség benrejlük.« Itt

homályosan fejezi ki azt az igazságot, hogy a szellem functió.

Három alapvető tétel van. Az egyik absolute föltétlen, a másik kettő viszonyosan föltétlen. Logikai viszonyaink a Tétel, Ellentétel és Összetételezés — thesis, antithesis, synthesis. (Hegel módszerének trichotomiája innét vette eredetét.) A Tételt, az azonság tételét már kifejtettük; térjünk most át az Ellentételre, az ellenmondás tételére.

A tétellel $A=A$ szemben áll a másik tétel: Nem- A : nem= A . Ennek bizonyossága nem csekélyebb mint az előbbié. De annyiban föltételes, hogy ha az A nem léteznék, nem létezhetnék a Nem- A sem. Midőn A -t megismerjük, szükségképen megismerjük ellenkezőjét is. Ezért az én nemcsak magát tételezi, hanem midőn ezt teszi, ellentételezi a Nem-ént is.

Ime ez az alapja annak az alapvető igazságnak: »Nincs tárgy alany nélkül, és nincs alany tárgy nélkül.« »A szellem, ugymond, látja önmagát és ez a magalátás közzetlenül van összekapcsolva mindazzal, a mi a szellemhez tartozik; és a *Létnek* és *Látásnak* ezen egységében rejlik a szellem mivolta. Akár mi van a szellemben, akármi ő maga: *önmagáért* van és csak így szellem. Ezt vagy azt a tárgyat gondolom. Mit tesz ez és milyennek tetszem önmagamnak e gondolatban? Létrehozok önmagamban bizonyos föltételeket, ha e tárgy pusztá föltalálás; de ha a tárgyak valódiak és föltalálásom nélkül is léteznek, akkor csak mint néző szemlélem magamban e föltétel létrehozatalát. Ezek csak annyiban vannak bennem, a mennyiben őket szemlélem. Az én szemléletem és az ő létezésük elválhatatlanul egy. Valamely dolog ez

vagy az: de *kiért* van? Senki, ki a kérdést érti, nem fogja mondani: Magáért. Egy szellemet kell hozzáadni, a *kiért* a dolog legyen.«

Én nélkül nincsen Nem-én, nincsen Tárgy, nincsen Világ. Egy világ önmagában, egy világ *magánvalókból* gondolhatatlan; de egy világ mint tárgy, mint képzet, mint nem-én bizonyítható. Érzékiség nélkül nem volnának érzéki tárgyak; gondolkodás nélkül nem volnának érthető dolgok.

A harmadik tétel, az Összetételezés, egyesíti mindkettőt, a tételt és ellentételt, és az ellenmondást egy fensőbb azonságban oldja meg. Ezért neveztetik *satz des grundes*-nek — az *alap-ok tételének*. Az én ellentételezi a nem-ént, de a nemén föltételezi az ént. Az Én e szerint magát az ellenmondásként tételezi, vagy a mi ugyanaz, magát az ellentettek egységeként tételezi. Az Én tehát mint Ellenmondás van tételezve. Ő ez az ellenmondás, mivoltának természeténél fogva. (Itt látjuk Hegel álláspontját.) De minden ellenmondás megoldást követel. Így követeltetik az Énben a *Tevés* (*thathandlung*), a mely a két előbbi tevést megoldja; és ez az összetételezés.

A nagy igazság, melyet Fichte kimutatni törekedett, ez: azonsága a létnek és gondolkodásnak — a meg-létnek és tudalomnak — a tárgynak és alanynak. Kimutatja pedig ezt az Énnek segítségével, a melyet lényegileg cselekvőségnek néz.

Innét van az a következtetés, melylyel philosophiájának gyakorlati részében találkozunk, hogy az ember igazi rendeltetése nem a gondolkodás, hanem a cselekvés, a mely nem egyéb valósított gondolkodásnál. »Sza-bad vagyok« úgymond. Ez az öntudat kinyilatkozása.

»Szabad vagyok; és nemcsak cselekedetem, hanem akaratom szabad elhatározása: hogy engedelmeskedjem lelkiismeretem szózatának, mely értékem fölött határoz. Fényesebben emelkedik föl előttem az örökkévaló világ, és rendjének alaptörvényei tisztábban nyilatkoztak meg lelki szemléletem előtt. *Akaratom*, mely lelkem homályos mélyeiben rejtve él, ez egyedül első szeme a következők lánczolatának, mely a szellem láthatatlan birodalmán végig vonúl, valamint e világon is maga a cselekedet, egy bizonyos mozgás, a mely az anyagra hat, első szeme az ok és okozat anyagi lánczolatának, mely az egész rendszert átfogja. Az akarat a szellemi világ ható oka, élő elve, valamint a mozgás az érzéki világ elve. E két világ között állok a látható között, a melyben csakis a cselekvés ér valamit, a szándék pedig semmit sem; és a másik között, mely láthatatlan és megfoghatatlan, mely csak az akarat által érvényesíttetik. E két világban én hatékony erő vagyok. Az isteni élet, a mint egyedül a véges elme foghatja csak föl, önalakító, önképzelő akarat; ez isteni élet a halandó szem számára végtelen sok érzéki alakba van öltöztetve, áthat az engem és az egész határtalan világegyetemet — itt ereimbe izmaimba önti túlbőségét, ott meg a fádba, a virágba; a fűbe. A cselekvőtlen anyag holt és nehéz tömege, mely a természetet csak betöltötte, eltűnt és helyébe az élet és az erő tiszta örök habja hullámszik ide az ő végtelen forrásából.

»Az Örökkévaló Akarat a világ Teremtője, valamint teremője a véges észnek is. A kik a világot a cselekvőtlen anyag tömegéből, melynek mindig tétlennék és élettelennek kell maradnia, mint egy edényt emberi kéz

által teremtetik meg — azok nem ismerik sem a világot, sem Őt. A végtelen ész csak önmagában létezik, a véges csak ő benne; csakis lelkünkben teremtetett ő egy világot, vagy legalább azt, a mi által előttünk kifejlík. Az ő fényében látjuk meg a fényt és mindazt, a mit előttünk beleplez. Fölséges élő Akarat, kit szók nem nevezhetnek, fogalmak meg nem foghatnak! föl szabad te hozzád emelnem gondolataimat, mert csak te benned gondolhatok! Benned, a Megfoghatatlanban, lesz előttem megfogható a saját létem és a világ léte; a lét minden problémája megvan oldva, a legtökéletesebb öszhang uralkodik mindenütt! Elfödöm előtted arcomat és újjamat ajkaimra illeszttem.«

Miután Fichte idealizmusának alapelveit előadtuk, lássuk most, hogyan felel meg az ellenvetésekre, melyek az ily tan ellen igen természetesen emelkedtek. De hadd jegyezzük meg előre, hogy a személyiség ezen istenítése természetes származéka volt az oly elmének, mint a Fichteé, és leginkább megfelelt azon korszellemnek, a mely azt létre hozta. Az ő tana azon hő és lelkesült szellemnek volt sugallata, mely Németország szívéét élénk mozgásba hozta és az 1813-iki hadjáratot a történelemben korszakossá tette. Németországban hiányzott akkor a tetterős akarat. Voltak hadseregek és ezeket tapasztalt hadvezérek vezették. De a lánglelkű Blücheren kívül alig volt köztük egy is, kinek szilárd akarata lett volna. A németek újra meg újra megverettek. Végre fölébredtek aléltságukból. A megalázások egész sora fölébresztette őket. Küzdöttek hazájukért és az ő soraikban volt Fichte, ki tettel és tannal egyaránt akarta őket meggyőzni arról, hogy az ember isteni volta az Akaratban fekszik.

A fölvetett kérdés ez volt: *Milyen a viszony tárgy és alany között?* Fichte felelete ez volt: *Tárgy és Alany azonosak.* E tételből az következik, hogy a mennyiben tárgy és alany — a nem-én és az én — az ismeretben adva vannak és a köztük levő különbség az általános föltevés szerint valódinak tartatott — e különbség csak kétféle módon eredhetett: vagy az énnel kell tételeznie a nem-ént, még pedig akarattal és tudatossággal (ebben az esetben pedig soha sem hinnék az emberek, hogy a különbség valódi, reális); vagy az énnel okoznia kell a nem-ént, még pedig szükségképen és tudattalanul.

Hogyan oldja meg Fichte e problémát? Fölveszi, hogy magának az énnel léte *meg van határozva* a nem-én által: még pedig így: Lenni és tudatosnak lenni egy és ugyanaz. Az énnel léte tudalmától függ. De tudatosnak lenni önmaga felől annyit is tesz egyszersmind, mint tudatosnak lenni az én felől; a Maga és Nemmaga viszonyfogalmai az öntudat ugyanazon megtételében vannak adva. De honnét van, hogy a nem-énnel valódiságot tulajdonítunk? Úgy a hogy az Énnel tulajdonítunk valódiságot: az Öntudat megtétele által. A nem-én az öntudatban adva van, mint *valódiság* és azért nem tehetjük föl, hogy pusztán látszat. Álljunk meg egy pillanatra és jegyezzük meg, hogy minden elméskedés az idealizmus ellen hálátlan és hiábavaló. A gúnyolók azt hiszik, hogyha az mondatik a világról, hogy az Énnel hozta létre, akkor e világot pusztán látszatnak kell tartani. Pedig soha senki sem hitte, hogy a külső tárgyaknak valódiságuk nem volna: az egyetlen lehetséges kétkedés csak azt érinti, vajjon van-e nekik valódiságuk az elmétől *függetlenül*.

Az öntudatban kettős tény lép elénk, ugyanis az én ténye és a nem-én ténye és ezek elválhatatlanul vannak egybekapcsolva. Azt következtetjük tehát, hogy az öntudat — hogy az én — részben önmeghatározott (self determined) és részben a nem-én által van meghatározva. Tegyük föl, hogy az énnak realitása, egész valódisága (ugyanis az alannak a tárgygyal való azonságában) valamely szám, mondjuk tiz által volna föltüntetve. Az én, mely öt részlet felől tudatos — vagy Fichte nyelvén szólva: midőn öt részt *tételez* — ugyane megtétel által öt részt *tagadólag* tételez önmagában. De hogyan tételezhet az én magában tagadást? Magának az öntudatnak megtétele által; azon megtételben, mely ötöt tiztől elválaszt, a többi öt szenvedőlegesen hátrahagyatik. A tagadás tehát az énnak szenvedősége. Ez látszik azon ellenmondáshoz vezetni, hogy az én, mely a meghatározás szerint *Cselekvőség*, cselekvő és szenvedő egyszerre. E nehézség megoldása az, hogy a cselekvőség határozza meg a szenvedőséget és viszont. Képzeljük, hogy az abszolút realitás sphaera volna, úgy ez egészen benne van az énben és van bizonyos mennyisége. Minden mennyiség, mely az összességnél (totality) kevesebb, szükségképpen tagadás, szenvedőség lesz. Hogy egy csekélyebb mennyiség összehasonlíttassék az összességgel és e szerint vele ellentétbe helyeztessék, arra nézve szükséges, hogy valami viszony legyen köztük és ez az oszthatóság eszméjében rejlik. Az abszolút összességben, mint olyanban, nincsenek részek, de ez az összesség összehasonlítható a részekkel, és tőlük meg is különböztethető. A szenvedőség tehát meghatározott mennyiségű cselekvőség, oly mennyiség, mely az összességgel hasonlíttatik össze. Ha

az ént abszolutnak tekintjük, akkor vele szemben az én, mint korlátolt, szenvedő ; a korlátolt énnak a nem-énhez való viszonyában az én cselekvő és a nem-én szenvedő. A cselekvőség és szenvedőség így tehát kölcsönösen megvannak határozva.

Ennek és sok egyéb okoskodásnak eredménye azon föltevés, hogy az emberek a tárgyaknak joggal tulajdonítanak valódi létet; de hogy tévednek, midőn fölteszik, hogy a tárgy független az alanytól — pedig azonos az alanynyal. A józan ész hiedelme tehát egészen helyes. Csak ha e hiedelem fölé emelkedünk és bölcselkedni kezdünk, akkor esünk tévedésbe. Minden philosophus tévedt; nem a tárgyak *valódiságának* föl vételével, hanem azon föl vételével, miszerint *két* külön s egy mástól elválasztott valódi létező volna: anyag- és szellem; pedig láttuk, hogy csak *egy* létező van, mely két jelenést mutat: tárgyat és alanyt.

E megkülönböztetés nem jelentéktelen. Ha a dualizmust elfogadjuk, nem menekedhetünk meg a skepticizmustól. Ha elhisszük, hogy a *magánvaló* létezik — hogy az anyag a szellemtől függetlenül létezik, hogy *önmagá-
oan* létezik — akkor, úgymond a philosophia, arra vagyunk kárhóztatva, hogy egyedül a tünemények ismeretét tartjuk lehetségesnek. A dolgokat önmagukban soha meg nem ismerhetjük; csak ránk való hatásában ismerhetnők meg. Ismeretünk viszonyos s az abszolút igazságot ezért soha el nem érhetik.

Ha ellenben az idealizmust fogadjuk el, akkor az emberek közönséges hiedelme nemcsak tisztületben tartatik, de meg is erősítettik; mert e hiedelem az, hogy a dolgokat megismerjük önmagukban és hogy a dolgok,

melyeket megismerünk, léteznek. A dualista elismerni kényszerül, hogy a dolgokat önmagukban lehetetlen megismernünk és hogy létezésükbe vetett hiedelmünk csak az eszünknek követelménye, de hogy a tudalom tényeiben *közetlenül* adva nincsen. Az idealista ellenben *közetlen* ismeretét nyújtja a dolgoknak önmagukban, következésképp megújítja számunkra az abszolút igazság birodalmát. Csak abban különbözik tőlünk, hogy szerinte e dolgok, melyeket mi közetlenül megismerünk, önmagunknak egy részét teszik; és épen *mert* mi és ők elválhatatlanul vagyunk egyesítve, *azért* lehetséges a közetlen megismerés.

»Igen ám, mond a realizmus, de hiszen tudom, hogy a tárgyak egészen függetlenek *tőlem*. Én nem teremthetem őket, én magamon *kívül* találok őket. Ennek bizonyítása az, hogy ha egy fát megnéztem s azután elfordulok és behunyom szemeimet, akkor a fának képe meg van semmisítve, de maga a fa azért megmarad.«

»Nem, feleli az idealizmus, a fa nem marad meg: mert a fa csak tünemény, vagy tünemények gyűjteménye; a fa észlelet és minden észlelet subjectiv. Azt hiszed, mindenkinek el kell ismernie, hogy *észleleteink tárgyaiktól* különböznek? De hát különböznek-e valóban? Ez épen a kérdés; te azt hiszed: igen. Legyünk óvatosak. Mi egy tárgy, például egy fa? Hadd halljam mit mond róla öntudatod? Hadd halljam a tényt, az egész tényt, de *nem következtetést* a tényből. A *tárgy (fa)* nem egy és ugyanaz-e, mint *észleleted (fa)*? A fa nem pusztán név-e észleleted számára? Nem mondja-e meg öntudatod világosan, hogy a fa alakja és színe és

szilárdsága és illata *te benned* vannak, hogy nem egyebek azok alanyod ingerleteinél?

»Megengedem, feleli a realizmus, de ha *bennem* vannak is, mégis valami *kivülöttem* levő által okoztattak. Az öntudat ezt nekem egészen világosan megmondja.«

»Csakugyan? Én meg azt állítom, hogy az öntudatnak ily hatalma nincsen. Szólhat az neked a saját változásairól; de nem léphet ki önmagából, hogy neked arról mondjon valamit, a mi változásait okozza.«

»De — szól a realizmus — ellenállhatatlanul kényszerülve vagyok azt hinni, hogy vannak dolgok, melyek *kivülöttem* léteznek; ez a hiedelem pedig mert ellenállhatatlan, igaz is.«

»Megállj! Ne siess annyira, feleli az idealizmus; hiedelmed nem az, a minek mondd. Nem vagy ellenállhatatlanul kényszerülve hinni, hogy léteznek dolgok, melyek minden tüneménynek *alapúl* szolgálnak s melyeknek örökké ismeretleneknek kell maradniok. Ez nem ösztönszerű hiedelem, hanem philisophiai következtetés. A te hiedelmed egyszerűen az, hogy bisonyos szines, illatos, kiterjedt, izletes és szilárd dolgok léteznek; és ez csakugyan így van. Te azonban ebből azt következteted, hogy ezek rajtad *kivül* léteznek. Ez nagyon elhirtelkedett következtetés. Nem ismerted-e el, hogy szín, illat, szag, kiterjedés stb. érző lényeknek csak módosulásai voltak? és ha ezek *benned* léteznek, hogyan létezhetnének *kivülötted*? Nem is léteznek *kivülötted*; igaz, úgy látszik, mintha ott léteznének — de ez elménk egy törvénye szerint történik így, a mely érzékleteinknek objektivitást kölcsönöz.«

»És hiába erőlködöl, hogy egy tárgyat bármi másnak képzelj, mint észleletek összetételezésének. Nem teheted. Következtetheted, az igaz, hogy létezik egy *álladék* valamennyi tünemény számára, bár megismeretlen és megismerhetetlen. De min alapszik ez a következtetésed? Azon, hogy lehetetlen a tulajdonságok létét — a kiterjedést, színét stb. külön képzelned valamely állománytól, *a melynek* tulajdonságai. Elehetetlenség pusztá képzelmény. A tulajdonságoknak nincs szükségök objectiv álladékra, mert hiszen *subjectiv* álladéuk van; ők az érző alany módosulatai; e módosulatok összetételezése az egyetlen álladék, a melyre reá szorúltak. Ezt még más-kép is bizonyíthatni. A tárgyak minőségei, mint általános elismerik, csak az alanynak a módosulatai; e minőségek a külső tárgyaknak *tulajdoníttatnak*; létüket tekintve az alanytól függnék; és létezésükre való tekintetből mégis azt állítják róluk, hogy kell valami külső állománynak léteznie, a melyben nekik benn kellene rejleniök. Már pedig világos, hogy a mennyiben e minőségek *subjectivek* és létezésöket illetőleg az alanytól függenek, nem lehet szükség egy tárgyra, a melyben nekik benn kellene rejleniök.«

A realizmus azon okadatára, hogy minden érzékletnek kell valami alapjának vagy okának lenni, és hogy ez az alap az, a mit Tárgynak nevezünk — Fichte e kérdéssel felel: »De hát honnét tudod, vagy hogyan bizonyíthatod, hogy egy alap szükséges? Miért nem elégszel meg a ténynyel, hogy valami *van*, a helyett, hogy fölteszed, hogy valamely idegen eredetnél fogva *lennie* kellett? Hozzá szoktál, hogy mindennek *alapot* képzelj, de elfeleded, hogy maga az ok: a *te gondolkodásod*.«

Hadd mutassunk itt reá a homályos és hiányos fejtegetésre, melyet Fichte a nem-énről ad és mely, mint Hegel helyesen megjegyzi, őt Kant magánvalójánál semmivel messzibbre nem viszi. Fichte azt mondja, hogy a nem-én sem nem valódi ok, sem nem magánvaló, hanem egyszerűen tárgy — képzet. A nem-én nem az én ingerletének valódi oka, különben *magánvaló* volna; de ilyennek kell képzelni vagy gondolni. E képzeletét az én szükségképen önmagából fejtí ki — a *teremtő képzelet* az, mely a képzetet tételezi.* Ki nem ismer ebben Kantra?

Az én lényegileg cselekvő; elmélkednie kell cselekvőségéről és ezáltal új cselekvőséget hoz létre: a melyről azután újra elmélkedik. Ez elmélkedések mindenike emelkedés volt. Először eredeti cselekvőségéről elmélkedik és korlátozotttnak találja magát. Azután érzékleteiről elmélkedik és a szemlélésre emelkedik; elmélkedik szemléletéről és képzelet, a mit szemlél; elmélkedik képzelődéséről és érti a miről képzelődik; elmélkedik képzeleteiről és megítéli a mit képzel; végre elmélkedik ítélő tehetségéről és ezt az elvonás erejekint fogja föl mint pusztá subjectivitást, mint az ént, mely csak önmaga által van meghatározva.

Mindezek az elmélkedések és korlátozások pedig abból erednek, a mit ő *lendítésnek*, *anstoss*, nevez. Honnét ered ez? Erről hallgat. Fölveszi, de le nem hozza. Hegel azért mondja róla: »A Lendítés ismeretlen külsőség marad, az én pedig valami föltételes, melynek más valami az ellentétje. Ekként Fichte megmarad Kant állás-

* *Grundlage der Wissenschaftslehre*, II. k. § 4.

pontján, a mely szerint mi csak a végezt ismerhetjük meg, míg a végtelen a gondolkodás határán túl fekszik. A mit Kant *Magánvalók* nevez, az Fichténél a Kivülről jövő *Lendítés* elvonása, valami másnak mint az én, a melynek nincs más tiszte, csak az, hogy tagadó valami legyen.« *

Bármennyire különbözzék is Fichte idealizmusa Berkeleyétől, a Lendítésről való követelményében mégis közel rokonságot találunk az Istenség működésével Berkeleynél. Hasonló továbbá az abszolút énnék, a legfőbb alanynak fogalma, a melynek tárgya a világegyetem. Mert daczára mindannak, a mit Fichte irt és nyelvezete minden kétértelműsége mellett is bizonyos, hogy valamilyen Berkeley, ő is visszaútasította a képtelen, bár logikai következtetést, hogy csakis az egyéni én és csakis ennek a világa léteznének. Az ily következtetést valóban le kellene hozni, ha az öntudat alapja szigorú értelemben elfogadtatnék. Ha nem létezik semmi, csak gondolataim, akkor nem létezhetik semmi más szellem, róla való gondolatomon kívül. Arra, hogy más szellemek létezésében higgyünk, nincsen alaposabb ok annál, mint a mely más testek létéről való hiedelmünket támogatja. De e fölséges önzés nagyon is ellene van az észnek; ki kell tehát kerülni; de hogyan? Berkeley egy istenségnek és elménkre való hatásának fölvétele által kerüli ki. Fichte azáltal kerüli ki, hogy abszolút ént vesz föl — az énség tiszta alakját, mely még nem egyén **, az ész tiszta lé-

* *Hegel*: Encyklopädie, § 60, 124 l.

** »Die reine form der ichheit, welche noch nicht individuum ist.« — *Fichte*.

nyegét. Az ember e szerint új értelemben Istennek a képmása. Csakis képmás; és a mint a philosophia tanít, arra van rendelve, hogy eltűnjék és hogy eredeti forrásához vissza térjen; csak az erkölcsi élet halhatatlan; jótetteinkben tovább élünk, mint egyének azonban megsemmisülünk.

Nem akarom itt kiemelni, hogy e tan nincsen szoros összefüggésben a saját elvével; magukat az elveket sem akarom itt megbeszélni; elég ha a rendszert sikerült érthetően előadnom.

Fichte idealizmusának előadása voltaképp az, mit czélom követel; ámbár azonban philosophiai tanai mind erre vannak alapítva és ámbár e tan a német philosophiában korszakot alkotott és így Fichtének jogcímet adott arra, hogy a Történetben helyet leljenek, mégis igazságtalan volnék irányában, és félrevezetném olvasóimat, ha nem vetnék egy futó pillantást erkölcsanára is.*

4. §. Fichte idealizmusának alkalmazása.

Az Én lényegileg cselekvőség, következésképpen szabad. De ez a szabad cselekvőség a végtelenségbe veszne és öntudat nélkül maradna — sőt lét nélkül is — ha bizonyos *ellentállást* nem tapasztalna. Midőn azon erő-

---

* A kik Fichte rendszerével közelebbről akarnak megismerkedni, olvassák el az ő *Wissenschaftslehre*-jét (franciára *Grimblot* fordította le e cím alatt: *Doctrine de la Science*, *Kroeger* által eszközölt, angol fordítása Amerikában jelent meg) — vagy tanainak népszerűbb fejtegetését a *Bestimmung des Menschen* című

ködik, hogy ezen ellentállást legyőzze, akkor gyakorolja akarátát, tudatossá lesz oly valami felől a mi nem ő, és *ez által* tudatossá önmaga felől is. De az ellentállás korlátozza a szabadságot és az én mint cselekvőség lényegileg szabad levén — ellenállhatatlanul ösztönöztetik arra, hogy teljes szabadságot élvezzen. Ez a feszítő erő, mely az ént hajtja, hogy teljes kifejlődés által magát megvalósítsa és ezzel a nem-ént áthasonítsa — ez az erő, a mennyiben megvalósítva nincsen, az ember létének *rendeltetése* — ez az erő az ő kötelessége.

Itt az erkölestannak szokott irányaitól való eltérés mutatkozik. A kötelesség itt nem erkölcsi kötelezettség, melyet szabadságunkban áll elismerni vagy vissza vetni; oly ér az, mely magában az ember szívében lüktet — oly hatalom, mely alkatától elválhatatlan; és a mily arányban teljesíti az ember, a szerint többé vagy kevésbbé tökéletes.

A világ nem azért létezik, mert képzeljük, hanem mert *hiszszük*. A skepticizmus elsodorhat minden valóságot, — bennünket ez nem érint. A saját mivolta hajtja az embert, hogy cselekedetei által létét megvalósítsa. Rendeltetésünk nem a gondolkodás, hanem a cselekvés. Az ember nem azért teremtetett, hogy gondolatain évelődjék, hanem hogy azokat nyilvánítsa, hogy nekik létet adjon. Van egy *belső* erkölcsi világ; hivatásunk, hogy azt *kifelé* helyezzük. Így teremtjük meg a

---

művében, melyet francziára a tudós *Barchou de Poenhoe*n fordított le: *Destinatio de l'Homme* cím alatt; a *Tercy Sinnett* által eszközlött angol fordítás szintén ajánlható. A *Bestimmung des Gelehrten* és *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* szintén lefordítottak angolra *W. Smith* által.

világot. Sokrates úgy került ki a skepticizmust, melyhez a philosophia ellenállhatatlanul vezette, hogy a problema megoldását a lelkiismeretben kereste. Fichte is midőn Kant philosophiája által az idealizmusához vezette, és a szellemnek pusztán látszatos világával* meg nem elégedett, a cselekvés valóságában keresett megoldást. Az erkölcsi erőnek kelle szolgáltatnia mindazt, amit a szellem csakis láthat. Isten a világot teremti meg, midőn a lelkiismeretet teremti. A világ csak minmagunkban és általunk létezik. Ha meghalunk, a világ elvész, de mi nem: mi egy más világba költözünk, mely erkölcsi életünk származéka.

Világunk nem látományos világ csak, bár létezése egyedül mi bennünk van; a cselekvés realissá, valódivá teszi. Mert mi a lét föltétele? — mi határozza meg a gondolatot, hogy *létezzék*? Pusztán az, hogy mint tárgy megvalósul. Az Én *mint egyszerű alany* nem létezik; csak lehetőség szerint van létele. Hogy létezhessek, meg kell valósulnia, *Alany-Tárggyá* kell lennie.

S vigyázzunk csak, mi következik ebből: Tudván, hogy az erkölcsi világot önmagunkban hordjuk és hogy nyilvánulása egy olyan fölséges tárgynak, milyen a világ, egyedül mi tőlünk függ, azért csak is minmagunkra

---

»A mi ismeret által és ismeretből ered, csakis ismeret. Minden ismeret pedig csak képmásolás s mindig azt követeljük tőle, hogy legyen benne valami, ami a képnek megfelel. Ezt a követelést semmiféle ismeret ki nem elégítheti... mert ez az egész érzéki világ csak az ismeret által támad s nem is egyéb e világ maga, mint a mi ismeretünk; de az ismeret nem valóság, épen azért nem, mert ismeret.« — *Die Bestimmung des Menschen* Buch II.

kell figyelmünket fordítanunk. Mi a világ ezen megvalósulása egyéb, mint önmagunknak tökéletes kifejlesztése? Ha tehát *lenni* akarunk — ha a lét valódiságait élvezni akarjuk, akkor önmagunkat kell fejlesztenünk azon kísérletek által, melyeket a szépnek, a hasznosnak és jónak szakadatlan megvalósítására megteszünk. Az ember saját mivoltának parancsoló kényszerűségénél fogva erkölcsös tartozik lenni. Erényesnek lenni nem annyi, mint valamely külső törvénynek engedelmeskedni, hanem egy belső törvény végrehajtása — ez az engedelmesség pedig nem rabszolgaság, hanem szabadság; nem áldozzuk föl általa a szabadságnak legcsekélyebb részét is valamely idegen hatalomnak, hanem általa valósítjuk meg teljesen és híven azon bennünk levő erőt, miszerint szabadok legyünk.

Az élet: harcz. Az ember szabad elméje a mennyiben véges, korlátolt és tökéletlen; de szakadatlanul küzd, hogy járma alá hajtsa a mi neki ellenáll — szakadatlanul törekszik a végtelen felé. Megcsalatva reményeiben, némelykor bátortalanná van téve, de ez nem tart sokáig. Az ember szívében a tetterő örökélő forrása buzog; egy eszmény lebeg örökké szemei előtt és ezt el kell érnie.

Az ember tudja, hogy szabad; tudja azt is, hogy embertársai szabadok; azért mindegyiknek kötelessége, hogy másokkal, mint oly lényekkel bánjon, a kiknek ugyanaz a céljuk, mint ő neki. Minden kormányzat elve ennélfogva az egyéni szabadság; politikai rendszerét Fichte innét vonja le.

És mit mond Fichte Istenről? Tudjuk, atheizmus-sal vádoltatott. Halljuk, melyek az ő nézetei. E vádra

adott feleletében nézeteit nagyon különösen, de egyszersmind igen határozottan fejt ki.* A közönséges nézet az, hogy Isten a világot az anyag tétlen tömegéből teremtette; e teremtett világban nyilván mutatkozó tervből következtetünk a belátó tervezőre. Fichte e nézetet nem fogadhatta el. Mindenekelőtt az, a mit mi világnak nevezünk, nem egyéb, mint kötelességünknek érzékített anyaga.** A világ az én objectiv létezése; mi vagyunk, mondhatni, teremtoi. Az ily állítás nagyon hasonló az atheizmushoz, főképen ha Fichte rendszerét helyesen föl nem fogják; pedig a legrosszabb esetben is csak akosmizmus.

Fichte a tervet bizonyító okadatokat sem fogadhatta el, mert a terv csak az értelem következtetése; véges, mulandó dolgokra alkalmazható egyedül, de teljesen alkalmazhatatlan a végtelenre: maga a terv csak subjectiv fogalom.***

»Istent, úgymond Fichte, *hinni kell*, nem *következtetni*. Hit az alapja minden meggyőződésnek, a tudományosnak ép úgy mint az erkölcsösnek. Miért hisztek a világ létezésében? Hiszen nem egyéb az, mint megtestesülése mindannak, a mit magatokban hordotok és mégis hisztek benne. Ő a világ *erkölcsös rendje* (moralische ordnung): mint ilyent ismerjük és csakis mint ilyent. Ha neki értelmet vagy személyiséget akarunk tulajdonítani, azonnal anthropomorphismusba tévedünk. Isten

---

* *Gerichtliche Verantwortungsschriften gegen die Anklage des Atheismus.*

** »Unsere welt ist das versinnlichte material unserer pflicht.«

*** *Gerichtliche Verantwortungsschriften*, 43 l.

végtelen : ezért túl esik *tudományunk* körén, a mely csak a végest ölelheti föl, de nem esik túl *hitünk* körén is.*

Abbeli fáradozásaink által, hogy kötelességeinket teljesítjük és így a jót és szépet megvalósítjuk, az Istent törekszünk elérni; ezáltal bizonyos tekintetben, az Isten életét éljük. Az igaz vallás ennél fogva az egyetemes ész megvalósítása. Ha valamennyien tökéletesen szabadok volnánk, egyek volnánk; mert a szabadság csak egy. Ha valamennyiünknek ugyanazon meggyőződéseink volnának, akkor mindegyikünknek törvénye valamennyinek törvénye volna, minthogy valamennyinek egy volna az akarata. E cél felé iparkodunk; e cél felé törekszük az emberiség.

A mysticizmus csirája, mely e tanban rejlik, Fichte néhány utódja által teljesen kifejtetett, jöllehet ő maga tiltakozott az ily magyarázat ellen s magát a mystikusoktól megkülönbözteti.

Térjük most át Fichtének történet-philosophiájára.

A történetíró csak félig oldja meg föladatát. Elbeszéli egy korszak eseményeit azon rendben, a mint meg történtek és abban az alakban, a mint előfordultak. De a felől a történetíró nem lehet bizonyos, vajjon nem mellőzött-e nehányat az események közül, vagy hogy nekik megfelelő állást és jelentőséget tulajdonított-e? A Philosophusnak e tökéletlen módszert tökéletessé kell tennie. Neki a korszakról bizonyos eszmét kell formálnia — egy *a priori* eszmét, mely a tapasztalattól független. Ki kell azután mutatnia, hogy ez az eszme az egész korszakban folytonosan uralkodott — hogy ez az eszme a tények

---

* *Sittenlehre*, 189, 194 ll.

egész sokaságában megnyilvánult, s hogy azok nem is egyebek, mint az eszme megtestesülése. Mi a világ egyéb, mint az Énnek megtestesülése? És mi a korszak egyéb, mint egy eszmének megtestesülése?

Minden korszaknak megvan tehát a maga eleve létező eszméje. Ezt az eszmét pedig a megelőzőtt korszakok eszméi határozzák meg; ő pedig e maga részéről azokat határozza meg, a melyek követik. Ebből azt következtetjük, hogy az eszmék fejleményei — vagy a világ története — bizonyos *terv* szerint folynak le. A philosophusnak e tervet teljességében kell fölfognia, hogy belőle az emberiség története legfőbb korszakainak eszméit levonhassa, és pedig nemcsak a múlt, hanem a jövő korszakéit is.

A kérdés, melyet legelőször is el kell dönteni ez: Mi a világ alapterve? vagy más szókkal, mint Fichte mondja: Melyik azon alapvető eszme, melyet az emberiségnek meg kell valósítania?

A felelet ez: a Kötelesség eszméje. Összevont kifejezésében ez így hangzik: Oly módon kell az ember és embertársak közti viszonyokat megállapítani, hogy mindegyiknek teljes szabadsága összeférjen az egésznek szabadságával.

A történetet e szerint két fő-korszakra lehet osztani. Az egyik az, melyben az ember a társadalmi viszonyokat még nem állapította meg az ész alakjában. A másik az, a melyben ezt már megtette és tudja is, hogy megtette.

Hogy az emberiség az ész parancsainak bár lassú, de folytonos megvalósítása céljából létezik csak, köny-

nyen bizonyítható. Némelykor azonban az emberiségnek ismerete van arról, hogy mit végez és hogy miért végzi; máskor meg csak vak ösztönzésnek enged. A második esetben, azaz az emberiség földi létének első korszakában, az ész, bár nem nyilvánul meg világosan, tudatosan, mindazáltal létezik. Mint ösztön nyilvánul meg és egy természetes törvény alakjában jelenik meg; a szellemen azonban csak mint határozatlan és homályos érzés jelentkezik. Mihelyt azonban az ész, mint ész nyilvánul meg, azonnal föl van ruházva tudatossággal önmaga és cselekedetei felől. Ez alkotja meg a második korszakot.

Az emberiség azonban nem megy át egyszerre az első korszakból a másodikba. Az ész eleinte csak kevesekben nyilvánul: koruk nagy férfiai, a kik ez által tekintélyt nyernek. Ők koruk oktatói. Hivatásuk, a tömeget önmagukhoz fölemelni. Így kevesbedik az Ösztön és az Ész kerekedik fölül. A Tudomány megjelenik. Az Erkölciség tudomány lesz. Az embernek embertársához való viszonyai mindinkább az ész követelményeinek megfelelően állapíttatnak meg.

Az emberiség egész életének öt korszaka van. I. Az Ösztön uralkodása az ész fölött: ez az őskorszak. II. Az általános ösztön helyébe a külső uralkodó Tekintély lép: ez korszaka azon tanoknak, melyek meggyőződést nem támasztanak; itt erőszakot alkalmaznak, hogy vakhitet támaszszanak; itt korlátlan engedelmességet követelnek; ez azon korszak, melyben a Baj (übel) támad. III. A tekintély, mely az előbbi korszakban uralkodott, de az ész által folyton megtámadtatott, gyöngévé és ingadozóvá lesz: ez a skepticizmus és szabadosság

korszaka. IV. Az Ész tudatos lesz önmaga felől; az igazság megismerteti magát; az ész tudománya fejlődik: ez azon tökéletességnek kezdete, melyet az emberiség elérni hivatva van. V. Az Ész tudománya alkalmaztatik: az emberiség az ész eszményi mintaképe szerint alakul: ez a Művészet korszaka, fajunk történetének utolsó szakasza.

II. FEJEZET.

Schelling.

I. §. Schelling élete.

Schelling József Frigyes Vilmos, Leonbergben, Würtembergában született 1775. január 27-én. A tübingai egyetemen ismerkedett meg először Hegellel; barátságuk tartós és termékeny volt. Lipcsében az orvostudományt és philosophiát tanulta; ez utóbbiban Fichtének lett tanítványa; később elfoglalta a Fichte által üresedésbe jött jenai tanszéket, a hol rendkívüli sikerrel adott elő. 1807-ben a müncheni tudományos akadémiának lett tagja Bajorországban, hol tiszteltetett, megjutalmaztatott és nemesi rangra emeltetett, 1842-ig maradt, midőn a porosz király arra csábította, hogy Berlinbe menjen; és itt azon a tanszéken, melyet az előtt Hegel töltött be, megkezdte fölolvasásainak sorozatát, melyekben egész élete elmélődéseinek eredményeit akarta lerakni.

Berlinben való megjelenésekor heves és szenvedélyes vitát támasztottak ellene. A hegelianusok mind fegyverben állottak. Személyeskedésekkel és dialektikával telt gúnyiratokat bocsátottak közre Schelling ellen, de siker

nélkül. Ellenfelei végre belefáradtak a kiabálásba és ő nyugodtan folytatta előadásait. 1845-ben alkalmam volt nagy közönség előtt tartott mythologiai fölolvasásait hallgatni; érintkeztem vele személyesen is, a midőn magántársalgásban gazdag ismereteinek kincseit kitárta. Szellemi ereje oly nagy volt, hogy ámbár hetven tél őszítette meg fűrtjeit, mégis úgy látszott, mintha még hosszú életre számíthatna; és ő valóban még kilencz évig élvezte mindazok őszinte becsülését, a kik ismerték. Meghalt 1854 augusztus 20 án.

2. §. Schelling tanai.

Schellinget német Plátónak szokták nevezni. Az ily hasonlításokban sok tévedés mellett mindig van némi igazság is. Schelling művei kétségkívül az élénk képzelődés és agyas dialektika hatalmas erejét mutatják; ha e miait akarják őt Plátónak mondani, bizonyára van még száz más, kik e tiszteletben vele osztozkodhatnak. Tanai nem igen hasonlítanak állítólagos mintaképének tanaihoz. Föltűnő nagy feje csodálatos módon hasonlított Sokrateséhez; nem volt oly csúnya, de általános jellemére nézve igen hasonlított hozzá.

Schellingről mondhatni, hogy oly irányzatnak lett rendszeresítője, mely (s ez Tacitus figyelmét sem kerülte ki) Németországban mindig — de ebben a korban legnagyobb erővel — nyilvánult, a pantheizmus irányzatának. Ezt az irányzatot föl lehet ép úgy ismerni a világos gondolkozású Göthénél, mint a mystikus Novalisban. Úgy látszik, hogy a pantheizmus természetes eredménye a vallás minden metaphysikájának, ha szigorúan

vitetik keresztül. Európa minden országa között azonban Németország volt leginkább az, mely a pantheizmust a költészetben és elmélődésben egyaránt és legállhatatosabban megtermette. Költői, művészei, zenészei és bölcselei többé vagy kevésbbé pantheisták voltak. Schelling azon kísérlete tehát, hogy a pantheizmusnak tudományos alapot teremtsen, igen kedvezően fogadtatott.

Helyén lesz itt újból rámutatnunk a hasonlatosságra, mely történeti álláspontjukat tekintve, az újabbkori német és az alexandriai iskolák elmélődései között fönáll. Mind a kettőben nyíltan hirdetik, hogy az ész a philosophia problémájának megoldására képtelen; mindakettőben valamely felsőbb tehetséghez fordulnak, hogy e problémákat meg lehessen oldani. Plotinos e tehetséget *Rajongásnak* nevezte, Schelling *Lelki Szemléletnek* mondotta. — A rajongásról nem mondatott, hogy oly tehetség, melylyel minden ember és minden időben bírna; csak kevesen bírtak vele és ezek is csak némelykor. A lelki szemléletről sem mondatik, hogy minden emberrel közös volna; ellenkezőleg azt tartották róla, hogy csak néhány kiválasztottnak adománya: hogy a bölcsekedés tehetsége. Schelling mindazokkal szemben a kik a philosophia legfensőbb igazságait megérteni nem akarják, határozott megvetésének élénk kifejezést ad. »Valóban, így kiált föl, nem látni, miért törődjék a philosophia a tehetetlenséggel. Sokkal jobb a philosophiát inkább elzárni a közönséges útaktól és így a közönséges tudástól elvonni, úgy, hogy ~~ez~~ utak egyike se vezessen hozzá. A philosophia ott kezdődik, a hol a közönséges ismeret véget ér.«*

* *Neue Zeitschrift für speculative Physik*, II. k. 34 l.

A tudomány legfensőbb igazságait nem lehet bizonyítani, föl kell azokat fogni, a kik pedig föl nem foghatják, azokat csak sajnálhatni: ezeket bizonyítással meggyőzni akarni, fölösleges.

Ha ezek után Schellinget a német Plotinosnak neveznök, talán közelebb érnök az igazságot, mintha német Plátónak mondjuk. — Nem azért hasonlítottuk azonban össze alapvető tételeiket, hogy ily henye hasonlatot nyerjünk. Csak »tanulságot« akartunk levonni és rámutatni arra, hogy íme a tévedés ugyanazon alakjai a történetben újra meg újra föllépnek, és hogy annyi század munkássága az emberi elmét ebben az irányban még csak egyetlen lépéssel sem vitte előbbre.

Mindenek előtt azt kell megállapítanunk, hogyan folytatta Schelling Fichtet; minő viszonyban áll e két tan egymáshoz?

Fichte idealizmusa tisztán subjectiv idealizmus volt. A tárgynak volt ugyan valódisága, de egészen az alanytól függött. Bármit tegyünk is, lehetetlen a tárgyat az alanytól elkülöníteni; lehetetlen a lét valamely lehetséges módját képzelnünk a nélkül, hogy kénytelenek ne volnánk vele az alanyt azonosítani. Sőt maga a fogalom is csak az alany megtétele. És ha meg is engedjük, hogy elménk alkatánál fogva kénytelenek vagyunk egy ismeretlen valamit, egy noumenont mint állományt követelni, melyben a tünetmények mind benrejenek — kérdezzük: mi e követelmény voltakép? Elmenk megtétele, teljesen subjectiv; a követelmény szükségessége, elmei szükségesség. A Nemén tehát az Ennek származéka.

Ebben éleselmű okoskodás rejlik; sőt mi több, oly elvet tartalmaz, mely czáfolhatatlan — azt az elvet, hogy

a tárgy és alany az ismeretben azonosak. Ezt Schelling elfogadta. Mindazáltal e megengedés ellenére is a külvilág semmisége oly erőszakos és visszatetsző következtetés volt, hogy nem lehetett azt soká föntartani ; szükséges volt tehát megkísérteni, nem lehetne-e az azonság elvét megoldani a nélkül, hogy ily következtetéshez kelene folyamodni.

Az objectív világ létében oly erősen hisznek, mint a subjectív világ létében ; mindketten csakugyan azonegy megtételben vannak adva. Nem lehetünk tudatosak a saját létünk felől a nélkül, hogy elválaszthatatlanúl össze ne kapcsoljuk egyszersmind valamely más léttel, a melytől minmagunkat megkülönböztetjük. Ép oly kevésbé lehet tudomásunk bárminek létezéséről rajtunk kívül a nélkül, hogy elválhatatlanúl össze ne kapcsoljuk vele a magunkról való tudatosságot is. Ezért azt következtetjük, hogy mindketten léteznek ; természetesen nem elkülönítve és nem egymástól függetlenül, hanem *azonosítva* egy felsőbb hatalomban. Fichte azt mondotta, hogy a Nem-én az Én által teremtetett. Schelling azt mondotta, hogy a kettő egyenlően realis, valódi és hogy mindkettő az Absolutban van *azonosítva*.

Az ismeretnek valamiről való ismeretnek kell lennie. Az ismeret ezért a lét viszony-fogalmát zárja magában. Az ismeret egy megismert tárgy nélkül üres forma. De ismeret és lét viszonyfogalmak, egymástól el nem választhatóak, egymással azonosítottak. Lehetetlen egy ismert tárgyat gondolni megismerő alany nélkül, valamint lehetetlen egy megismerő alanyt gondolni megismert tárgy nélkül.

A természet a látható szellem; a szellem a láthatatlan természet,* az abszolút ideális egyszersmind az abszolút reális.

A philosophiának tehát két fő problémát kell megoldania. A *Transcendentális Philosophiában* a problema az, hogy a természetet a szellemből alkossuk meg — a tárgyat az alanyból. A *Természet Philosophiájában* a problema az, hogy a szellemet a természetből alkossuk meg — az alanyt a tárgyból.** — És hogyan alkothatjuk meg egyikét a másikából? Fichte arra tanított meg bennünket, hogy ezt a tárgy és alany azonságának elve alapján tegyük meg, a midőn a productivitás és a productum folytonos ellenkezésben vannak egymással, de azért mégis egyek. A productivitás a működő cselekvőség; az erő, mely minden létező dologgá fejlődik. A productum a megakadályozott cselekvőség, mely ténynyé szilárdul, de mindig kész újra átmenni cselekvőségébe. És így a világ csak küzdő erők súlyegyenlítése az Abszolút körén belől.

Miben különbözik tehát Schelling Fichtétől, midőn mindkettő azt állítja, hogy a productum (tárgy) csak az Énnak megakadályozott cselekvősége? A következőben különböznek: az Én Fichte rendszerében véges Én — az emberi lélek. Schelling rendszerében pedig az Én az abszolút — a végtelen — a mindenség, melyet Spinoza állománynak nevez; és ez az abszolút kétféle alakban nyil-

---

* Az olvasó ebben *Coleridge*nek egy kedvelt mondására fog ráismerni; sok megjegyzése, mely később közkeletű lett, majdnem *szószzerinti* fordítás *Schelling*ből és a két *Schlegel*ből.

** *System des transcendentalen Idealismus.* 7 l.

vánúl: az Énnek alakjában és a Nem-énnek alakjában — mint Természet és mint Elme.

Az Én létre hozza a Nem-ént, de nem a saját ereje által és nem a saját mivoltából; az agyetes Természet az, mely bennünk működik és belőlünk létre hoz; az egyetes Természet az, mely itt bennünk tudatos lesz önmaga felől. Az emberek lelkei nem egyebek, mint azok a számtalan egyes szemek, melyekkel a végtelen Világszellem önön magát szemléli.

Mi az Én? Egy és ugyanaz azzal a megtétellel, mely azt az ő számára tárgygyá teszi. Ha azt mondom »én« — ha énemről fogalmat alkotok, mi ez egyéb, mint az, hogy az én önmagát teszi tárgygyá? Az öntudat tehát úgy határozható meg, hogy az Énnek objectivitása. És már most alkalmazzuk ezt az abszolutra. Neki is tudatosnak kell lennie önmaga felől és ezért objective kell magát megvalósítania. Ezek után megérthetjük már Schellinget, midőn azt mondja: »A természet vak és öntudatlan termékei semmi egyebek, mint az ő eredménytelen kísérletei, hogy önmagát tükrözze, hogy önmagát tegye tárgygyá; az úgynevezett holt természet csak éretlen szellem. Törekvéseinek célja — a melyekben a természet magát teljesen objectiválja — el van érve az elmélkedés legfensőbb és legvégsőbb foka által az emberben — el van érve abban, a mit *Észnek* nevezünk. Itt a természet önmagára tér vissza és megnyilatkoztatja azonságát azzal, a mint bennünk mint tárgy és alany ismeretes.« *

Az ész ezen funciója máshol pontosabban meghatározatik, mint a subjectiv és objectiv egészen *közömbös*

---

* *System des transcendentalen Idealismus*, 5 l.

pontja (indifferenz-punkt.) Az abszolút a de ej jelképe által tünteti föl. Valamint ugyanaz az elv oszlik meg a delejben északi és déli sarkra, a középpont pedig a közömbös pont — ép úgy oszlik meg az abszolút realisra és idealisra és e szétválásban mint abszolút közömbösség marad fön.* És valamint a delejben minden pont már magában delej, melynek megvan a maga északi és déli sarka és közömbös pontja — ép úgy a világegyetemben is az egyes különféleségek csak az örökké való Egynek különféleségei. Az ember mikrokosmos.

Az ész a közömbös pont. A ki hozzá fölemelkedik, az a dolgok *valódiságára* emelkedik — zum wahren ansich — a mely valódiság a tárgynak és alanynak épen közömbös pontja. A philosophia alapja ennél fogva az ész alapja; ismerete: ismeret a dolgokról, a mint vannak, azaz a mint az észben vannak.**

Plotinos szelleme új létre ébred e kifejezésekben. Megtaláljuk ezekben az alexandriai iskola zárkörét. A lelki szemlélet, a mely által az abszolút atölelnők, mint már megjegyeztük, az alexandriai rajongásnak csak más alakja. Schelling jól tudta, hogy az abszolút, a végtelen, mint olyan, nem ismerhető meg a végesség föltételei alatt, nem ismerhető meg a személyes öntudatban. Hát hogyan ismerherhető meg? Valamely felsőbb tehetség által, mely a tárgy és alany azonságát föl ismeri, mely az abszolút mint abszolút veszi észre, a melyben minden különbség elvész a közömbösségben.

---

* Ezért mondják gyakran Schelling philosophiáját *Indifferenz-Philosophie*-nek, közömbös philosophiának.

** Zeitschrift für speculative Physik, II. k. 2. füzet.

Schelling rendszere három részből áll; ezek: a természet-philosophia, a transcendentalis philosophia és az absolut philosophiája.

Természet-philosophiája Németországban eleinte igen nagy tetszést aratott. Elmélődései nagyon elmések ugyan, de módszer tekintetében el vannak hibázva; igazolásra képtelenek. A kik meg akarják tudni, hogyan jár ő el a természettel, olvassák meg folyóiratát: *Zeitschrift für speculative Physik* és művét: *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (Eszmék a természet philosophiájához). A következő példák föl fogják tüntetni elmélődéseinek jellemét.*

Minthogy alany és tárgy azonosak, az absolut azonság az absolut összesség, melyet világegyetemnek nevezünk. Más különbség mint *menntiségi*, nem lehet; és ez csak egyedi létezőkre való tekintettel képzelhető. Mert az absolut azonság *menntiségi közömbössége* a tárgynak és alanynak egyaránt, és csakis e formában létezik. Ha láthatnók mindazt, a mi van, ha láthatnók összességében, akkor tökéletes *menntiségi egyenlőséget* látnánk. A *menntiségi különbség* csak az egyéninek a végtelentől való elszakadásakor lép föl. A tárgy és alany közömbössége minden végesség alapja; a kettőnek *menntiségi közömbössége* meg más oldalról a végtelenség.

A mi bármely különbséget meghatároz, az Hatály (*potenz*), az absolut pedig azonsága minden Hatálynak

---

* Az olvasó ne panaszkodjék, ha a következőket meg nem értené: az érthetőség nem tartozik a német elmélődés jellemvonásai közé; mi csak *Schelling* szavait fordítjuk a nélkül, hogy homályosságuk földerítésére kísérletet tennénk.

(*aller potenzen*). Minden anyag eredetileg folyékony; a *súly* az a hatály, a mely által a vonzó és taszító erő, mint az anyag valódiságának megmaradó oka működik. A súly az első hatály. A második hatály a fény — mely a természet belső szemlélete — valamint a súly külső szemlélete. Azonság a fénynyel: átlátszóság. A hő nem tartozik a fény mivoltához, hanem pusztán a fény létezésének módja.

Newton elmélődései a fényről megvetéssel tárgyaltatnak, mint olyan rendszer, mely logikátlan következtetéseken épül, önmagának ellentmond és számtalan képtelenségre visz. Ez a képtelen rendszer mindazáltal sok fölfedezéshez vezette az embereket. Alapja az a tudomány fokenként való haladásának; míg ellenben Schelling nézetei nem vezetnek semmihez, csak vitatkozáshoz. Ugyanez áll a villámosságról adott magyarázatáról; tegyük föl, hogy helyes volna — még akkor is el kell ismernünk, hogy hiábavaló. Nem lehet alkalmazni; egészen meddő.

Vannak ugyan *Természet-philosophiájában* általános eszmék, melyek nemcsak a természettudomány fogalmait közelítik meg, hanem sok tudós elmének hatalmas lendületet is adtak. A sarkítás általános törvénye például; a melyet az egyetemes természet törvényévé tesz* magyaráztatik a physika és chemia által, ámbár a hő és oxigén közt föltételezett viszonyt, melyet ő minden atomváltozás alapjává tesz, a chemikus mai napság már el nem fogadná. Fejtegetéseinek második részében a szerves életről állít föl elméletet — hasonló eredménynyel; néhány általános eszme ugyanis, melyek világo-

* *Von der Weltseele*, 25 l. s. követk.

saknak tetszenek, oly részleges^{*} eszmék által támogattnak, melyek bizonyára tévesek. Azt állítja, hogy a tenyészet és élet chemiai működések származékai: az első folytonos desoxydatióban áll, a második meg folytonos oxydatióban; mihelyt pedig e chemiai működés véget ér, beáll a halál, mert az élet csakis a *levésben* létezik.* Az életnek csak általánosan elfogadott eszméjét fejezi ki, midőn azt az egyensúly folytonos megzavarásától és helyreállításától teszi függővé,** vagy a mint De Blainville mondja »az élet a szétbomlás és visszahelyezés folytonos mozgása«.

Az élet minden functiói csak egy közös elvnek egyeditései (individualisations); az élő lények pedig csak egyeditései az egy közös életnek: ez a Világ Lelke, *weltseele*, vagy *anima mundi*. Ugyanezt az eszmét fejezte ki Göthe és azóta különböző módon fejtetett ki Oken és más német természettudósok által. A dinamikus haladás eszméje a természetben, alapvető eszméje egyszersmind Hegel philosophiájának is.

Schelling a *Jahrbücher der Medicin* (Az orvostudomány évkönyvei)-ben azt mondja, hogy a tudománynak csak annyiban van becse, a mennyiben *elmélődő*; elmélődés alatt pedig az Isten szmeléletét érti, a mint létezik. Az Ész, a mennyiben Istent igenli (bejahren), nem igenelhet más egyebet és ugyanekkor megsemmisíti önmagát, mint *egyéni* létet, vagy mint valamit, mely Istennel *kívül* volna. A gondolkodás nem az én gondolkodásom; a *lét* nem az én létem, mert minden az Istené,

* *Von der Weltseele*, 181 l.

** *U. o.* 284 l.

vagy a Mindenségé. Nincs ész, a melyet *mi bírunk*, hanem csak oly ész van, *mely bennünket bír*. Ha Istenen kívül nem létezik semmi, akkor az Isten ismeretének az egyetlen végtelen ismeretnek kell lennie, a melylyel Isten az ő örökös önigenlésében önmagáról bír. Isten nem a legfőbb, hanem az egyetlen Egy. Nem szabad őt csúcsnak vagy végnek nézni, hanem központnak, mint mindenséget a mindenségben. Ennélfogva nincs oly lény, mely az Isten ismeretéhez fölemelkedhetik; ez az ismeret *közzel* elismerés.

Ha Schelling elmélődéseit dialektikai formájukból kivetköztetjük, a következő eredményekre jutunk:

Az idealizmus egyoldalú. Az Alany mellett Tárgynak is kell léteznie: e kettő azonos egy harmadikban és ez az Absolut. Az absolut sem nem ideális, sem nem reális — sem nem elme, sem nem természet, hanem mindakettő. Ez az absolut: Isten. Ő Mindenség a Mindenségben; örökké való forrása minden létezésnek. Megvalósúl egy alakban, mint objectivitás; és más alakban, mint subjectivitás. Az emberben tudatos lesz önmaga felől; az ember pedig létezésének legfőbb alakjában Észet nyilatkoztat meg, és Isten ez ész által ismeri meg önmagát. Ezek a következtetések, melyekhez Schelling philosophiája elvezet. És most kérdezzük, miben különbözik e philosophia a spinozizmutól?

Az absolut, melyet Schelling, mint az alany és a tárgy közömbös pontját vesz föl, csak a *πρῶτον ἀρχαίον* a legfőbb jó, az eredeti Semmi, mely az alexandriai háromegység első hypostasisát képezi. Az absolut, mint az alany és tárgy azonsága, mely sem nem az egyik, sem nem a másik és mégis mindakettő, nem egyéb, mint

Spinozának állománya, a melynek tulajdonitmányai a kiterjedés és a gondolkodás.

Spinozával továbbá egyetért abban is, hogy a tárgynak és alannak csak tüneményi valódiságot kölcsönöz. Egyetért vele továbbá abban, hogy csak egy létezőt ismer el — az Absolutat.

De ha alapvető tételeiben Spinozával egyet is ért, különbözik tőle módszerében és tételeinek alkalmazásában. Mindkét nembeli különbségben a felsőbbség, azt hiszem, tagadhatatlanul Spinozát illeti.

Spinoza az ő rendszerét szoros logikai rendben, egyetlen alapfölvételből hozza le — abból ugyanis, hogy a mi igaz az eszmékről, annak igaznak kell lenni a dolgokról is. Maga ez a fölvétel nem volt teljességgel önkényes; a bizonyosság elvén alapúl, melyet Descartes azon egyetlen elvként állított fel, mely megdönthetetlen volna. Minden, a mi az öntudatban világosan és *a priori* találtatott, kétségbevonhatatlanul igaz volt. A philosophia ennél fogva deductiv volt; és Spinoza az ő rendszerét a Descartes által fölállított elvekből hozta le.

Schelling módszere egészen más volt. Belátván, hogy az emberi ismeret szükségképen véges, nem fogadhatta el Spinoza rendszerét, mert ez csak a végesnek, a föltételesnek ismeretét nyújthatta; az ily ismeret pedig közmegengedés szerint skepticzizmusra visz. Kénytelen volt tehát más tehetséget fölvenni az igazság megismerésére, és ez a ~~le~~ szemlélet. Oly ész, mely az absolutat megismerhette, csak úgy volt lehetséges, ha az öntudaton túllépett és az absolutba merült. Minthogy az ismeret és lét azonosak, azért nekünk, hogy a végtelent megismer-

hessük, a végtelennek *lenniünk* kell, azaz egyéniségünket el kell vesztenünk az egyetemesben.

Az öntudat tehát, mely oly régóta képezte már minden philosophiának alapját, Schelling által mellőztetett, minthogy problémáinak egyikét sem volt képes megoldani. Az öntudat nem volt a bizonyosság alapja. Az ész volt a philosophia műszere, és az ész *személytelen* volt. A lét és ismeret azonsága lépett az öntudat helyébe és alapja lett minden elmélődésnek. Hová vezetett ez Hegelben, azt mindjárt meg fogjuk látni.

Schelling rendszerének előadását szükségképen rövidre kellett fognom; nem mintha nagyobb tért nem érdemelt volna, hanem azért, mert a részletekbe való bocsátkozás, hogy haszonnal történhessék, sokkal több tért követelt volna, mint a mennyivel rendelkezünk. Művei nemcsak számosak, hanem különböző nézeteket is fejtegetnek. Mi csak azon eszméket akartuk előadni, melyek őt Fichte folytatójává tették és Hegelnek alapul szolgáltak.*

---

* Schelling legfontosabb műve lefordítottatott francziára *Système de l'Idéalisme transcendantal* czím alatt Grimblot által, ki *Fichtet* is lefordította; le van fordítva még: *Bruno; ou les Principes des Choses*. Angol fordításban nem jelent meg Schellingtől semmi.

III. FEJEZET.

Hegel.

1. §. Hegel élete.

Hegel György Vilmos Frigyes, Stuttgartban született 1770 augusztus 27-én. Mint a württembergi tanulók általában, ő is klasszikus nevelést nyert; tizennyolcz éves korában Tübingába ment, hol magát theologiai és philosophiai tanulmányokra adta. Schellingnek itt tanuló társa volt, a kit igen becsült. A két ifjú közölte egymással gondolatait és megvitatták kedvelt rendszereiket. Később midőn az ellentét e viszonyt fölbontotta, soha sem szólott Hegel együttlétök ezen idejéről megindulás nélkül, ám-bár magán leveleiben és közzétett műveiben sokszor lenézőleg szól Schellingről. Husz éves korában le kellett mondania tervéről, hogy tanár legyen, és minthogy a nyomor hajtotta, megelégedett egy nevelői állással, melyet először Svajczban, azután Frankfurtban talált.

1801. elején meghalt atyja; az a kevés, a mit örökölt, lehetségessé tette, hogy nevelői állásával fölhagyjon és Jénába menjen, a hol *De Orbitis Planetarum* (A

bolygók pályáiról) czimű értekezését adta ki. E mű az astronomiának newtoni rendszere ellen volt irányozva és Schelling természet-philosophiájának volt alkalmazása. Ebben Newton azon becsméréssel van tárgyalva, a melylyel Hegel az empirikusokról szólni szokott, — azaz azokról, akik inkább bíztak a tapasztalatban, mint a metaphysikában. Ugyanez évben tette közzé *Különbség Fichte és Schelling philosophiai rendszere között* (Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems der Philosophie) czimű értekezését, a melyben barátja részén állott, a kivel együtt adta ki a *Bírálati folyóiratot a philosophia köréből* (Kritisches Journal der Philosophie). E folyóirat második kötetében találjuk a *Hit és ismeret* (Glauben und Wissen) czimű híres tanulmányát, a melyben Kant, Jacobi és Fichte bíráltnak.

Jénában Göthe és Schiller társaságát élvezte. Az előbbi fedezte föl Hegelben a philosophiai lángészt, mely ekkor még fejletlen volt benne; ezt Göthe és Schiller *Levelezésében* bővebben megolvashatni. Hegel meg a maga részéről Göthe legnagyobb bámulói közé tartozott; a költőből vett gyakori idézetek sokszor vetnek fény sugarat a philosophus egy egy lapjára.

A jenai egyetemen Hegel magántanár volt; azonban csak négy hallgatója akadt. De ez a négy mind jelentékeny ember volt: Gabler, Troxler, Lachmann és Zellman. Midőn Schelling Jénát elhagyta, Hegel nyerte el helyét; de csak egy évig maradt itt. Ott adta ki *Phänomenologie des Geistes* (A szellem ph.-ja) czimű művét. E munkát a jenai örökké emlékezetes csata éjjelén végezte be. Mialatt az ágyuk dörögtek, a philosophus el volt mélyedve művében és nem tudott semmiről, a mi

körülötte történik. Tovább irt, valamint Arkhimedes is folytatta tudományos vizsgálódásait Syrakusa ostroma alatt. A következő reggelen kezébe veszi kéziratát, kilép az utcára és fölkeresi kiadóját, erősen meg lévén győződve, hogy az emberiség érdekei szorosan össze vannak kapcsolva azzal a kézirat-csomóval, a melyet ő olyan gondosan rejtett hóna alá. Álmodozása azonban csakhamar félbe szakíttatik; szakállas franczia katonák elfogják a philosophust és elég érthetően adják tudtára, hogy egyelőre az emberiség érdekei máshol fekszenek mint kéziratokban. A mű azonban mégis kellő időben látott napvilágot, és a philosophiai világ mint új rendszert üdvözölte — vagy inkább mint Schelling rendszerének új módosítását. Ekkor a bambergi ujság szerkesztését ajánlották föl neki, és ő elment Jénából. Bambergben nem maradt soká; 1808. őszén a nürnbergi gymnasiumon mint rectort találjuk. Nemsokára ezután egy *von. Tucher* kisasszonyt vett nőül, a kivel boldog házasságban élt; felesége két fiat szült neki. 1816-ban Heidelbergába hitták meg tanárnak; 1817-ben kiadta *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (A philosophiai tudományok en.-ja) című művét, mely rendszerének vázlatát foglalja magában. Ez a mű oly hirnevet szerzett neki, hogy 1818-ban Berlinbe hivatott meg, a melynek egyetemi tan széke ekkor Németországban a legjelentékenyebb volt. Itt tizenhárom éven át tartott fölolvasásokat és iskolát alapított, a melynek tagjai közül elég a következőket megemlítenünk: Gans, Rosenkranz, Michelet, Werder, Marheinecke és Hotho.

1831-ben kolerába esett és rövid betegség után meghalt hatvankét éves korában nov. 24-én, Leibnitz halála napján.

2. §. Hegel módszere.

Schelling tanai soha sem voltak rendszeresen kidolgozva. Schelling éles, tüzes és merész elme volt, de a formai szabotosságot nem kedvelte; e tekintetben éles ellentétben állott előzőivel: Kanttal és Fichtével.

Inkább a természet-philosophia körében hatott, mint egyebütt. Több tanítványa, ezek között hírneves követői: Oken és Steffens, megkísérlették elveinek alkalmazását; számtalan elmés, de terméketlen általánosítás után azonban azt találták, hogy ezek az elvek kielégítő eredményekhez el nem vezetnek.

Abban az időben azonban, midőn Hegel föllépett, Schelling eszméi a philosophiai világban majdnem általánosán el voltak fogadva. Azt hitték ez eszmékről, hogy az igazság igazi szemléletei; egyetlen hiányuk az volt, hogy nem voltak rendszerbe illesztve. Ez eszmék az igazság sugallatai voltak; de a bizonyítások hiányoztak. Világos volt tehát, hogy Hegelnek mi a feladata: rendszerbe kell illeszteni Schelling és Kant elveit. Joggal mondja, hogy Schelling Absolutja nem alapszik logikai bizonyításon — »mintha pisztolyból sütötték volna ki.« * — Ő logikailag akarta azt leszármaztatni. Az abszolút fogalmát, mint az ideális és realis közömbösségét elvetette, és helyébe az eszme fejlődő valóságának fogalmát tette. E nézet szerint az abszolút proceszus, dialektikai mozgás. Innét azon bizonyítás szükségessége, hogy az abszolút

---

* *Phänomenologie des Geistes*, Előszó, 40 l.

saját mivoltának szükségességénél fogva magában foglalja a különbségről különbségre való fejlődés elvét — ezek a különbségek pedig az ő *mozzanatai* (momente). Hogy ezt kimutathassa, egy saját módszerre volt szüksége, és ez a módszer képezi Hegel dicsőségét. A philosophiához, melynek története őt a hírnév oly magas talapzatára helyezi, nem járult ő kevesebbel, mint egy új módszernek föltalálásával.*

E módszer elve: két ellenmondónak azonsága. Minden fogalom tagadást foglal magában; a fogalom egyoldalú és egy másikba megy át, melynek, minthogy nem kevésbbé egyoldalú, ellenkezőjével együtt egy harmadikba kell merülnie; ebben éri el mind a kettő az egységet. Ha azonban a tétel és ellentétel ezen összetételezése megtörtént, akkor az általa állított tétel ismét a maga részéről tagadatik és a tagadáson keresztül egy felsőbb egységbe megy át. Így örökös folyásban van minden, soha semmi megállapítva, meghatározva nincsen, minden csak a megmaradó mozgásnak múló mozzanata. »Az általános, mely minden részlegesnek egyetlen alapja, csak az által az, hogy ez az általános, mint olyan, nem egyéb egyoldalúságnál és hogy egy összevont részlegesség (meghatározottság) által elvont általánosságának tagadásához önmagától kényszerítettetik. Az abszolút nem egyszerű, egyes valami, hanem a fogalmak rendszere, melyek az eredeti

---

* Ez a követelés, melyet részére egyik tanítványa *Michelet* támaszt: *Geschichte der letzten Systeme der Philosophie* II. köt. 604—5 l.; *Michelet* kinyilatkoztatja, hogy Hegel módszere mindaz, a mi voltaképp övének mondható. — V. ö. *Hegel: Vermischte Schriften*, II. k. 479 l.

általánosnak ezen öntagadásából erednek. A fogalmak rendszere azután egybekapcsolva szintén valami *elvont*, mely ismét pusztá ideális létének tagadásához és a realitáshoz, a különbségek reális önállóságához (a természet-hez) haladni kényszerítettetik. « *

Első megjegyzésünk e hires módszerre az, hogy bármily érdemet kell is neki tulajdonítani, — ez az érdem Fichtét illeti meg, a mint egy futó tekintet arra, a mit Fichtéről mondtunk, mindenkit meggyőzhet. Hegel ugyan javított rajta, de alig mondhatni, hogy többet tett volna, mint hogy a proceszust ép úgy tette objectivvé, mint subjectivvé; ezt pedig megtette már Bardili. ** Második megjegyzésünk az, hogy fölös módon tér el a közönséges logikától és hogy paradoxonai által zavart okoz.

Két ellenmondásról rendesen azt tartják, hogy egymást kölcsönösen kizárják: a lét kizárja a nem-létet. E fölfogást Hegel tévesnek mondja. Önmagában minden ellenmondó; az ellenmondás lényegét alkotja meg; azonsága pedig abban áll, hogy két ellenmondásnak egysége. Így a Lét (sein), absolute tekintve — föltétlennek tekintve — azaz az elvont lét, minden egyedi dologtól külön, ugyanaz mint a Semmi. A lét ennél fogva tagadásával azonos. Téves volna azonban ebből azt következtetni, hogy nincsen lét: mert az elvont semmi (nichts) egyszersmind az elvont lét. E két ellenkezőt tehát egyesíteni kell, és mi-

---

* *Schwegler* philosophia történetének kézi könyve, angolra fordítva *Stirling* által: *Handbook of the History of Philosophy*, 1867, 317 l.

** *L. Bardili und Reinhold*: Briefwechsel über das Wesen der Philosophie, 51 l. s. ff.

dön ezt tesszük, közép-jegyhez érünk — a kettőnek egyben való megvalósításához, ** és ez a *föltételes* lét — ez a világ.

Ime egy másik példa: a tiszta fényben azaz a szín vagy árnyék nélküli fényben nem láthatnánk semmit sem. Abszolút világosság tehát azonos abszolút homályossággal — tehát tagadásával: de sem a világosság, sem a homályosság egymagukban nem tökéletesek; egyesítvén őket, homályossággal vegyes világosságot nyerünk; azaz azt nyerjük, a mit valóban fénynek mondunk.

Hegel tehát oly kevésbé győzette le magát azon ellenmondásokból lehozott okadatok által, melyeknek a lét és ismeret azonsága ki volt téve, hogy a nehézséget azzal a kijelentésével előzi meg: hogy az ellenmondások azonsága minden létnek igazi állapota; ellenmondás nélkül semmi létre nem ébredhetne. Ez a logikai merészség sokakat ejtett csodálatba, s ezek aztán hirdették is szel-
tiben, hogy ez a tett halhatatlan dicsőségre érdemes. A világot új fény látszott előzőlni: minden létező új jelenésben tűnt föl. A Lét egyszersmind Nem-lét is volt. A fény homály is volt, és a homály fény.

Hegel jól tudja, hogy ez paradoxon és előre látja a bámulatot és a gúnyt, melyet az a józan észben kelteni fog. A józan ész azonban szerinte nem egyéb, mint elvonásokban szervezett értelem és az elvonásokban való babonás hit; a philosophiában ellenben egészen más meg-

---

* Hegel kifejezése: *Werden* — a levés. A német elmélődés sűrűn él e kifejezéssel s vele a nem-létből a létbe való átmenést fejezi ki.

határozások jönnek szóba.* A józan ész nem veszi észre, hogy az ő logikai formái az elmének származékai (melyek segítségével az elme tárgyakká alakítja az érzéketeket), elválasztja ezeket az alakokat forrásuktól és nemcsak objectíveknek, hanem az elmén kívül valóknak is tekinti azokat. A lét e szerint oly valaminek tekintetik, a mi a gondolkodáson egészen kívül esik és a melyhez a gondolkodásnak alkalmazkodnia kell; az elmélődő belátás azonban fölismeri, hogy a lét a gondolkodásnak másik oldala — az ész műve, midőn ez az érzéketeket objectiválja. A józan ész elválasztja a tárgyat a gondoltól és két külön lényiséget csinál belőlük; pedig a philosophiának Hegel szerint az a föladata, hogy kimutassa, hogy valamennyi dolog és valamennyi gondolat mennyi fokok azon egy folytonos fejlődésben. Miután így a józan ész ellenvetését vissza vetette, haraggal és elhitten halad tovább. Tanítványának, Stirlingnek, szavai szerint, »Hegel gondolkodásában egy képmás (metaphor) uralkodik. Ez a képmás sajátos fejlődésre vonatkozik, mely következőleg jellemeztetik. Természetesen valami elsővel kezd; de erről az elsőről csakhamar kitűnik, hogy ellentettjét is magában foglalja; ez az ellentett pedig fejlődésében az előbbivel összeforr és egy harmadikat hoz létre: egy új alakot, mely a kettő által alkotatik és mely, de csak *benfoglalólag*, e kettőt mint mozzanatokat magában foglalja. Ez a harmadik, ez az

---

* »E tudományban egészen másnemű meghatározások fordulnak elő, mint a közönséges tudalomban és az úgynevezett józan észben, a mely nem a józan, hanem az elvonásokra és az elvonásokban való hitre vagy inkább babonáshitre is nevelt ész.«
— *Logik* I. k. 76 l. (Az 1841-iki kiadást idézem.)

új alak, most teljes egységévé fejlődik és azonnal látni, hogy ismét ellentettjét foglalja magában — ugyanazzal az eredménynyel. Ezt a proczeszust pedig szakadatlanul látjuk ismétlődni, a' míg a vége elérve nincsen; ez a vége pedig, a mit szintén meg kell jegyeznünk, visszatér az elsőbe és így az egész mozgás egyszerűen kört képez. E körlánczban minden szem hármasságot mutat. Mindig, úgy látszik, három fordul elő és ezek közül az utolsó mindig visszatér az elsőhöz, de megváltoztatva mintha gazdagabb, nyomósabb, teljesebb — egy szóval, mintha teljesebben kifejelett volna. E három meghatározások mindegyike úgy gondolandó, hogy kezdődik, hogy teljeseedik és hogy eléri teljét; és ha ez megtörtént, akkor ellentettjének mintegy csiráját mutatja, mely midőn teljére emelkedik, az előtte valójával egységet és összefoglalást keres, hogy új származéknak adjon létet. Ez Hegel gondolkodásának egyik képmása. És itt is láthatjuk, hogy soha tovább nem érünk, mert ez a képmás csak másféle kifejezése az egy mozgásnak vagy elvnek melyet már annyiféleképp jellemeztek, mint: *δύναμις*, *ἔλθῃ*, *ἐντελέχεια*; begriff urtheil, schluss; egyetemesség, részlegesség, egység; tétel, ellentétel, összetételezés; lét lényeg, fogalom stb. stb. E háromságot Hegel rendszerének minden pontján, számtalan formáinak egyikében vagy másikában, mindig magunk előtt találjuk. Mindig találkozunk a két ellentettel, melyek egymásra vonatkoznak s egymással egyesülnek valamint a sav és alkáli is egyesülnek aljja, a melyben azok befoglalólag még meg vannak, de csak mint mozzanatok. Ez az alj meg, ha mozzanataiknak eredménye, valósággal az aljuk, alapjuk, *grundlage*-jük. Ha ők az alj alapjai, úgy az alj meg

az ő alapjuk. Az anyafolyadék az, a melybe átmentek; eleven alj, a melyből fölemelkedhetnek, kitűnhetnek és a melyben eltűnve ismét visszatérhetnek. Ez a hegeli kép-más: egy alap, egy alj, a melyből tagok emelkednek, melyek ismét visszahuzódnak — egy különbségekre osztott *közösség* vagy *egység*. Mi ez azonban egyéb, mint Kantnak szétválasztó vagy viszonos egésze, mely nála a szétválasztó ítélet alkalmából lép föl, s melyet ő oly kimerítően és annyi friss, új és teremtető erővel fejtegetett? A viszonosság (reciprocity) sphaerája; ez az egész. Ez a hegeli eszme-monas. E viszonosság fogalmi viszonosságkép is értendő — az egyetemes, részleges és egyes hármass viszonossága, s ezek közül mindegyik, mint a másiknak viszonosa, a maga módja szerint a többit magában foglalja, sőt tényleg nem egyéb mint ez a többi. E viszonosság különbségekre osztott azonosság ugyan, de még ezekben is azonos önnönmagával. A különbségekre osztott azonság, vagy azonosított különbség alkotja meg. Hegel egyik viszonos sphaeráját — egy sphaerát, mely az egész világegyetem — egy sphaerát, mely minden egyes atom a világegyetemben — egy spherát, mely mint öntudat, vagy inkább mint *fogalom* (öntudat legegyszerűbb kifejezésében) az egy lélek, az egy szellem — a mely az élet, maga az életiség, az egyetlen élet, az egyetlen életiség. Innét van — és ez a hegeli philosophiát oly különösen jellemzi — hogy még legjelentéktlenebb műnyelvi jegyeinek megértésére vagy magyarázására irányzott minden kísérlet is a rendszer egészébe vezet vissza. Így, hogy példát említsek, mindig a harmadik lesz alapja és igazsága az elsőnek és a másodiknak. Ezt a tények által igazolva látjuk; mert

egyszerűen a gondolat haladása az, hogy az újat az előző régi mindig alapjakép vagy magyarázásképp veszi. « És máshol fölkiált: »Ime ez Hegel egész titka és ez az ő végső titka. A hozzávezető fokok pedig ezek: *An sich, Für sich, An und für sich.*»

»Az Én először is az Egyetemes; a Én azonság, közetlenség, *an sich*. Az Én továbbá *önmagát tekinti*; azaz *önmagát adja* vagy önmagának lesz részlegese, különbsége, elmékedése: az Én *Für sich* van (és *anders-sein* és *Sein für Anderes* nyilván valóan egészen azonosak a *für sich*-vel, minthogy az Én a Mindenség). Az Én harmadszor az öntekintésből *gyarapodott ismerettel* tér vissza; azaz midőn (az egyetemes) magába a részlegessel vagy a részlegesből visszatér, nem veszi többé föl régi azonságát, hanem most már az Egyes, a mely azonság a különféleségben, közetlenség az elmékedésben, az egyetemes a részlegesben, vagy: *an und für sich.*»

Hadd említsük megelőzőleg, hogy Hegel azon fölfogása, miszerint Isten a philosophiában tudatos lesz Önmaga felől és ezáltal éri el legfőbb fejlődését, a főnebbi proczeszuson alapszik. Isten mint tiszta lét, csak tagadás által mehet át a realitásba; a philosophiában *tagadja e tagadást* és így lesz *positiv* állítás.

3. §. Az absolut idealizmus.

Minden ellenmondást foglal magában, s ez mint a tétel és ellentétel azonsága, képezi épen lényegét. Schelling fölfogása az alany és tárgy azonságáról nem volt pontos. Ő a delej mind e két *sarkának* valódiságát ál-

lította; az azonságot pedig a köztük létező közömbös pontnak nevezte. E két végpont mindig el volt egymástól különítve, bár azonosítva is. Hegel kinyilatkoztatta, hogy minden viszonynak lényege — az, a mi minden viszonyban igaz és pozitív — nem a *két viszonyított meghatározás* hanem a *viszony maga*. Ez az abszolút idealizmus alapja.

Ezt így lehet szemlélhetővé tenni: látok egy fát. Némely psychologus azt mondja, hogy a látás ezen egy tényében három dolog foglaltatik, ugyanis a fa, e fának képe és az elme, mely a képet észre veszi. Fichte azt mondja, hogy csak én létezem: a fa és a fa képe csak egyetlen dolog, még pedig elmémnek módosulata. Ez a *subjektív idealizmus*. Schelling azt mondja, hogy mind a kettő, a fa ép úgy mint az én énem, egyenlően létezők, melyek ép úgy reálisak, mint ideálisak, de különben semmi egyebek, mint az abszolútnak megnyilatkozatai. Ez az *objectív idealizmus*. Hegel szerint azonban mind e magyarázatok tévesek. A látás ezen tényében csak egyetlen valóban létező van és ez az eszme — a *viszony*. Az én és a fa csak két része a viszonynak és valódiságukat ő nekik köszönik. *Ez az abszolút idealizmus*.

Hova vezet bennünket ez abszolút idealizmus? Pusztán egy »viszonyokból« álló világhoz. A spinozisztikus fogalom az »állományról« nagyon dűrva volt. Állományról szólni annyi volt, mint a viszonynak csak *egyik* részéről szólni. A világegyetem az eszmék világegyeteme és ezek objectivek és subjectivek egyszerre, lényegük pedig azon viszonyban rejlik, melyben egymáshoz állanak — ellenmondásuk azonságában. »Spinoza azt mondta, hogy Isten: állomány. Én azt mon-

dom: Isten több mint állomány; ő fogalom (*begriff*); megatározás, mely az én nézetem szerint elegendő arra, hogy az ember szabadakaratát helyreállítsa.«

Figyeljük meg azt is, hogy ez az abszolút idealizmus nem egyéb, mint Huménak skepticizmus a dogmatikus alakban. Hume tagadta az elme és anyag létét és azt mondta, hogy nincs semmi csak eszme. Hegel tagadja tényleg a tárgynak és az alannak létezését, mint-hogy mindegyiknek egyetlen valódisága a másikkal való viszonyától függ. Kikel Kant ellen, hogy úgy beszélt a dolgokról, mintha csakis jelenségek volnának számunkra (*erscheinungen für uns*), míg igazi mivoltuk (*an sich*) hozzáférhetetlen. Az igazi viszony ő szerinte az, hogy a dolgok, melyeket megismerünk, nemcsak jelenségek a mi számunkra, hanem önmagunkban is csak pusztán jelenségek *, melyeknek nincsen alapjuk magukban, hanem csak az abszolútban. Az igazi objectivitás az, hogy gondolataink nemcsak gondolatok, hanem egyszersmind a dolgoknak valódisága. ** Mert a mit közönségesen dolgoknak nevezünk, nem egyebek, mint a gondolkodás megtételei, a melyek által az érzéki műszerek subjectiv módosulatai, mint tárgyak kifelé vettetnek, projiciáltak. Létezni és megismerni azon egy dolog, vagy az egy valódiságnak két jelenése, az egy viszonynak két része. Létezni: a tárgynak és alannak egyszerű viszonya, objectiv szempontból tekintve; megismerni: ugyanez a viszony subjectiv szempontból tekintve.

* »... sondern an sich blosse erscheinungen «

** »A gondolatok nemcsak a mi gondolataink, hanem *an sich*-je a dolognak és a tárgyiasságnak általában is.« — *Encyklopädie* §. 41, 89 l. l. továbbá 97 l.

Ez a philosophia — figyeljük meg: nem *egy* philosophia — nem egy rendszer, a mely helyet foglalhat a többi rendszer között. Nem, ez a philosophia mint olyan a *voltaképi*, az *igazi philosophia*.^{*} Igaz ugyan, hogy az ifjabb hegelianusok közül néhányan, midőn szemünkre lobbantják, hogy hiszen folytonosan változtatnak a rendszeren, azt felelik: a philosophia mivoltához hozzá tartozik, hogy változzék. De ezek meggondolatlan és szeles fiatal emberek. A hegeli iskola érett és józanúl gondolkodó elméi azonban kiayilatkoztatják, hogy ámbár lehetségesek némely javítások a részletekben, egészben véve azonban Hegel a philosophiát adta a világnak.

Ez a philosophia pedig nem egyszerűen tanok rendszere, a melyhez az embernek magát tartania kell. Ez a philosophia sokkal nagyobb valami. Ez a philosophia az Absolut önfejlődésének szemlélése. Hegel szerencsét kíván az emberiségnek a tényhez, hogy új korszak állott be. »Úgy látszik, azt mondja, hogy sikerült most a Világsszellemnek magától minden idegen tárgyias lényegget levetni és *magát* végre mint *absolut szellemet fölfogni* (sich als absoluten geist zu erfassen) . . . Mert ő csak annyiban ilyen, a mennyiben tudja, hogy absolut szellem: *ezt pedig csakis a tudományban tudja; és az ő ismerete alkotja meg egyedül az ő igazi létét.*»^{**}

A mi a rendszert magát illeti, olvasóinkra bízhatjuk eldönteni: érdemel-e figyelmet egyébként mint úgy, hogy az elmélődés félrevezető tévedései bizonyítékának tekintjük. Egy rendszer, mely azzal az állítással kez-

* Geschichte der Philosophie, III. k. 690 l.

** U. o. III. k. 689 l.

dődik, hogy a lét és nem-lét ugyanaz, mert a lét elvontan föltétlennek veendő és épen így a nem lét is, ennél fogva tehát mindakettő, mint föltétlen, azonegy; egy rendszer, mely az ellenmondások azonságán, mint a philosophiának módszerén, halad tova; egy rendszer, melyben az egyetlen valódi positiv lét az egyszerű Viszony léte, a melynek két része elme és anyag; — ez a rendszer, mégha elejétől végig igaz volna is, mindazokat a kérdéseket, a melyek miatt a tudomány hasznos, ép oly homályban hagyja, mint ezelőtt, és azért nem is érdemli meg a komoly emberek figyelmét, a kik az emberiség javára törekeshetnek.

Hiábavalósága azonnal fölismerhető, ha futólagos tekintetet vetünk arra, hogyan oldja meg a valójukban megoldhatatlan problémákat. Semmi fölül nem múlhatja Hegel elmés esztelenségét, midőn oly kérdésekről szól, melyek az igazolás körébe esnek és melyeknek, ha rendszere igaz volna, igazságát a legmeggyőzőbb módon kellene kimutatniók. Newtont (a kit a gongolkodásban barbárnak mond)* és a tapasztalati iskolát (melyet ő, mint »elcsépeletet« megvet) nem szűnik meg nevetségessé tenné; ám jó, csak ne szolgáltatná ő maga is a saját reménytelen sikertelenségének látványát, midőn azon problémákat legalább megközelítőleg akarja megoldani, a melyeket Newton és a tapasztalati iskola megoldottak.

Egy barátom, a kinek, hogy e fejezetet átnézte, igen le vagyok kötelezve, a következőt hozza föl Hegel védelmére: »A philosophiának nem föladata egyes tapasztalati tényeket fölfedezni, hanem a kosmos és a gondolkodó

---

* Geschichte der Philosophie, III. 447 l.

elme általános viszonyát vizsgálni. Hegel philosophiája egy neme a Darwin féle kísérletnek, mely ki akarja mutatni, hogyan fejlődött fokenként az objectiv világ és az alanynak hozzá való viszonya«. Ez a védelem döntő volna, ha maga az általános viszony, algebrai kifejezése volna azon részlegéseknek, a melyekből levonatott — más szókkal, ha az általános magába zárná a részlegest és nem állana vele ellentétben. Ha a természeti kiválás tény nem volna, akkor Darwin föltevésének nem volna más, csak elmélődésbeli értéke. De mert Hegel dialektikai procezsusa a tudomány néhány legbiztosabban megállapított következtetéseivel ellenkezik: ezért nem jön többé számba.

Az olyan rendszertől, mely megnyilatkoztatta a legfensőbb igazságokat, talán csak el lehetne várni, hogy az alsóbb rendű igazságokról is fog némi magyarázattal szolgálni? Az olyannak, a ki a lét mélységeit kikutatta, talán csak képesnek kellene lennie arra is, hogy a tünetményeknek is megállapíthassa néhány egyszerű törvényeit? Az olyannak, a ki a kosmosnak következteti fejlődését, nem kellene-e némi belátással bírnia a kosmikus törvényekbe is? És hogyan áll a dolog Hegellel? Nemcsak hogy nem sikerült neki egyetlen törvényt is fölfedezni, vagy a természeti tünetmények körében csak egyetlen inductiót is fölállítani, hanem élesen kikel az előbbi gondolkodók néhány legjobban megállapított inductioi ellen is. Az astronomiában, a physikában, a chemiában, a biologiában, a psychologiában — mert ő valamennyit tárgyalta — az ő rendszere egyaránt teljességgel hiábavaló és terméketlen.

Nemcsak hiábavaló és terméketlen; sokkal rosszabb — kártékony és veszedelmes. Az a könnyűség, a melylyel a metaphysika segítségével minden kérdést rendszeres homályba burkolhatni, Németországot már régtől fogva áthatalta. Angol- és Franciaország ettől megkímélve maradt; a scholastikusok hiábavaló vitatkozásainak folytatásától főképp az mentette meg itt az embereket, hogy megtartották nomenklaturájukat és műnyelvüket és ez által óva intettek, nehogy a scholastikus alapon megmaradjanak. A németek azonban, kik maguknak más philosophiai nyelvet találtak föl, nem veszik észre, hogy az új kifejezések régi tévedéseket lepleznek: nem ismerik föl az ő *irrlicht*jökben az *ignis fatuus* ismeretes alakját.

Hegelnek egy tanítványa is elismeri, hogy a természet magyarázatát illetőleg »veszedelmes dolog Hegelt olvasni, ha az emberjiránta való tiszteletét csorbítani nem akarja.... a férfiú voltaképi nagysága egyidőre eltűnik, mondhatni szinte, egy törpe mögé«. »Sőt magával az eszközzel, melyet használ, vele jár az önkényes eredményekhez való kísértés, és a következetes és állandó észszerűvel való merő tüntetés«. Továbbá: »Különös, hogy egy ily konok, okos és világi férfiú hogyan tudott ily föltűnő módon csalatkozni. Mivel mindent ujonnan tudott osztályozni és újonnan elnevezni, valóban azt hiszi, hogy valami újat tud és valami újat ért!... Hegelnél a megelégedés és csalódás ritkán vannak messze egymástól, de az utolsó elősködik. Ha a szók egy pillanatra maguk köré fényt derítenek és az embernek, úgy szólva, a belső mysteriumokba egy futólagos tekintetet meg is engednek — azonnal eloltják önmagukat és mint puszta önkényes

osztályozás és mesterséges nomenklatura tűnnek föl.* Igazabb bírálatot nem irtak soha. Melléje lehet helyezni Hegel gúnyolódását Schelling ellen, mely azonban a saját formalizmusára ép oly helyesen alkalmazható. »Az ily bölcsesség cselhányása (der pfiß) ép oly hamar eltanúlható, a mily könnyű azt gyakorolni; ismételése, ha egyszer ismeretes, oly elviselhetetlen, mint valamely átlátott szemfényvesztésnek ismételése. Egészen úgy vagyunk vele, mintha egy festőnek csak kétféle színe volna: vörös és zöld, és amazzal történeti festményeket, emezzel meg tájképeket festene. Ez a módszer, mely mindenre, a mi az égen fönt és a földön lent van, ráragasztja az általános schemából kölcsönözött neveket és így rendezi el a kosmost, hasonlít a czédulákkal ellátott csontvázakhoz, vagy elzárt szelenczékhez valami régi ritkaság- vagy lomtárban.« ** Vagy a mint Stirling szenvedélyes kifakadásának egyikében fölkiált: »Tényleg az egész nem egyéb, mint üres szóbeszéd, de a tekintély nyelvezetének legvakmerőbb bitorlásával az oly mysteriumok fölött, melyeknek örökké mysteriumoknak kell maradniok.«

Ha Hegel a történettel vagy a természettel foglalkozik, akkor módszerének értéktelensége és alkalmazásának kézzel fogható sikertelensége nyilvánvaló. Nincs erre jobb példa, mint azon sorai, a melyekben Newtont tárgyalja, a kinek jelszava: »Physika, óvd magad a metaphysikától!« szerinte így volna fordítható: »Tudomány, óvd magad a gondolkodástól!« a mit »Newton

* *Stirling: Secret of Hegel*, II. k. 523, 522, 66 ll. Hegel iránti bámulata nem teszi Stirlinget vakká mesterének számos gyártósága iránt.

** *Hegel: Phänomenologie des Geistes*. Előszó, 40 l.

követői hűségesen meg is fogadtak.« * Ki látott valaha ennél vakmerőbb ferdítést? Newton és követői tartózkodtak a gondolkodástól, mert az igazolás határain belül maradni törekedtek! Hegel hozzá teszi, hogy Newton optikai elmélete oly kevésbé »a megfigyelés és következtetés mintaképe, hogy inkább mintaképe annak, hogy a megfigyelés és következtetés milyen *ne* legyen.« Hadd állítsuk egymás mellé egy pár példáját Hegel és Newton magyarázatainak s az olvasó azután levonhatja belőlük következtetéseit.

I. Bolygónk helyzete a kosmosban különösen alkalmassá teszi őt arra, hogy az elme bölcsője legyen; de hogy ez lehessen, ki kellett a bolygónak korábbi alakjaiból vetkőznie és több kataklysmust tapasztalnia. E válságokban az emberiség meg nem született szelleme volt az, mely öntudatlanul munkált a föld belsejében és előkészítette jövőendő uralkodását.

Ez bizonyára nem Newton; de föltűnő és tanulságos rokonságban áll Comte egyik elmélődésével, a midőn e nagy gondolkodó vissza esett a subjectiv módszerbe, a melytől korábbi elmélődései mentek maradtak. Utolsó művében olvassuk: »Szabad hinnünk, hogy bolygónk és a többi lakható égi test értelemmel voltak fölruházva, még mielőtt a társadalmi fejlődés rajtuk lehetségessé vált volna. Ekkor a föld az emberiség tartózkodásának előkészítésére szentelte erejét.« **

* Hegel: Geschichte der Philosophie, III. k. 447 l.

** Il est permis de supposer que notre planète, et les astres habitables, furent doués d'intelligence avant que le développement social y devint possible. Alors la terre vouait ses forces à préparer le séjour de l'Humanité.« — Auguste Comte: Synthèse sub-

II. A physikusok sokat elmélődtek a hőről. Hegel magyarázata a következő: »A hő a nehéz anyagnak vissza helyezése alaktalanságába, folyékonyságába; elvont hasonneműségének diadala speczifikus meghatározásai fölött; elvont, csak önmagában levő folytonossága itt, mint a tagadás tagadása, mint cselekvőség, mint létező fölöadás van tételezve«.*

III. Az emberiség fejlődésében, mond Hegel, a fajok a mozzanatok. A négerfaj a természetes elme mint olyan (*der natürliche geist als solcher*); a mongolfaj az elmét a természetes forma elleni oppositiojának öntudatában és azon törekvésében mutatja, hogy föléje emelkedjék. A kaukázusi faj a szabad elme, — az elme, mely az önmagában való abszolút egységhez visszatér.

IV. A szerves tünemények deductiojában igen sok a furcsaság de ezeket mellőzzük; hadd említsük föl azonban a csecsemő első kiáltásának magyarázatát: »Míg az állatok némáknak születnek, míg fájdalmukat csak nyöszörgéssel fejezhetik ki, addig a gyermek kiabálással fejezheti ki hiányának érzetét. Ez idealis cselekvés által a gyermek már elejétől fogva azt fejezi ki, hogy azon meggyőződésből van áthatva, mikép joga van a külvilág-

jective, 1856, 10 l. — *Shadworth Hodgson*-nak egy igen érdekes és tudós művében, *Time and Space* 1865, 400 l. Hegel és Comte elméldéseinek több rendbeli találkozása van főlemlítve, melyek azonban főkép csak formaiak; a valódi hasonlatosság köztük, subjectiv eljárásukban áll.

* Wärme ist das sich wiederherstellen der schweren materie in ihre formlosigkeit, ihre flüssigkeit, der triumph ihrer abstracten homogeneität über die specifischen bestimmtheiten; ihre abstracte nur an sich seiende continuität, als negation der negation ist hier als activität gesetzt, als dasciendes auflösen.«

tól szükségleteinek kielégítését követelni — hogy a külvilág függetlensége az emberiséghez viszonyítva: semmiség«. *

V. Még csak egy példa számára van terünk, hadd válasszuk ezt a művészet köréből. A zenének anyaga a hang. Mi a hang? Egy hangzó testnek belső remegése; *következésképpen* elhagyja az érzékvilágot és a belső gerjedelmek világa kizáróan általa indittatik meg. A zene ezért valamennyi művészet közt a legsubjectivebb.

Szükséges-e még ezek után kérdeznünk, vajjon Newtonnak és követőinek igazuk volt-e, midőn elhanyagolták az olyan gondolkodást, melynek ilyenek az eredményei? Stirling azonban, a ki tudja, hogy Hegelnek a külvilágról adott magyarázatában sok a képtelenség, s a ki egészen helyesen mondotta: »Hegel mindig olyan, mint a pädagogus; nála az elnevezés: magyarázás« — mindazáltal hű tanítványa marad neki s miután elismerte a természet-philosophia sikertelenségét, azt mondja: »Egy futó tekintet a logika tudományára, vagyis a szellem philosophiájára helyreállítja ismét az egyensúlyt és elismerni késztet bennünket, hogy Hegel a gondolat abszolút mestere«. — Ez irányban tett erőlködéseit nem szabad tehát figyelmen kívül hagynunk.

4. §. Hegel logikája.

Minthogy a philosophia az Abszolút önfejlődésének szemlélete, vagy mint Hegel némelykor mondja, az eszme

---

* *Hegel*: Encyklopädie, § 396, 93 l. Az előbbi példák szintén e műből vétettek; van itt még több e fajtából való.

föltüntetése (*darstellung der idee*), azért mindenek előtt az állapítandó meg, mily irányban történik e fejlődés?

A proczeszus ez. Mindent először *önmagában* (*an sich*) kell tekinteni; azután tagadásában, mint *más dolgot* (*anders sein*). Ez, imé, a két jegy — ezek az ellentétek; de azonosítani kell azokat egy harmadikkal, különben nem létezhetnek; ez a harmadik a kettőnek egymáshoz való viszonya (az *anundfürsichsein*). Ez az igenlés mely a tagadás tagadásán alapúl: ennél fogva pozitív, realis.

Az abszolút, mely ép úgy gondolkodás mint lét, e hármas rendben tekintendő s így a philosophia is három részre oszlik:

I. A *Logika*, tudománya az eszmének (*idee*)* *an und für sich* vagy önmagában.

II. A *Természet-philosophia*, tudománya az eszmének *anders-sein*jában vagy magánkívülségében.

III. A *Szellem philosophiája* mint az eszme, mely *ander-sein*-jából önmagába tért vissza.

A logikának e rendszerben egészen más értelme van, mint az, melyet e szóval rendesen összekapcsolunk. A közönséges logikához hasonlít ugyan abban, hogy a gondolkodás formáit szintén vizsgálja; de mégis több nálánál: — vizsgálata az ép úgy a dolognak, mint a gondolkodásnak. Célját e szavakba foglalhatni: »Isten föltüntetése örökkévaló lényében, a természet és a véges elme teremtése előtt«. ** »A gyémánt háló az, melybe a

* Az (*idee*) eszme csak más kifejezés az *Absolutra* »az egyenértékű Fogalom, az objective Igaz, vagy az Igaz mint ilyen « — *Logik*, III. k. 236 l.

** *Logik*, I. k. 33 l.

világegyetem bele van szöve«. Minthogy a tárgy és alany azonosnak mondatnak, és minden a mi a gondolatról igaz, igaz a dologról is, minthogy a gondolat: a dolog — azért a logika a mellett, hogy a régi logikának is elfoglalja helyét, egyszersmind metaphysika is. Minden elvont eszmének kimutatja keletkezését. Következésképen magában foglalja a tudomány egész rendszerét, a melynek részei nem egyebek e logika alkalmazásánál.

Hegel *Logikája* három kötetnyi száraz elvonásokba van foglalva. Az eszmének (idee) előadása az, a tiszta gondolat procezususában — szabadon a tárgyakkal való minden érintkezéstől. Teljesen elvont. A tiszta léttel kezdődik. E tiszta lét tisztaságánál fogva *határozatlan*; a minek azonban nincsenek meghatározásai, annak nincs léte, az tiszta elvonás. Tiszta elvonás azonban a *Semmi* (*das Nichts*) is: neki sincsenek meghatározásai; meghatározatlansága teszi semmiséggé. A logika első tétele ennél fogva: »Létezés és Semmi egy és ugyanaz.«

Hegel megengedi, hogy e tétel bizonyos tekintetben paradoxon; de ő nem az az ember, a kit a paradoxon visszaijesztene, vagy a gúny visszariasztana. Jól tudja, hogy az ostoba józanész azt fogja kérdezni: »mindegy-e, hogy házam, birtokom, a levegő, melyet magamba szívok, ez a város, a nap, a törvény, az elme, vagy az Isten léteznek-e vagy nem?« Ez bizonyára nagyon természetes kérdés; hogyan felel meg reá Hegel? »Az ily példákban, ~~egy~~mond, különös célok — teszem a hasznosság — bele vannak már foglalva, s azután azt kérdezik, vajjon közömbös-e előttem, ha e hasznos dolog létezik-e vagy nem? Valósággal azonban a philosophia éppen az a tan, mely az embert számtalan véges cél és szándék alól

föl akarja szabadítani és őt oly közömbösé tenni irántuk, hogy mindegy legyen előtte, vajjon ily dolgok léteznek-e vagy nem? — A philosophia tehát az ellenvetést mint jelentéktelent nemcsak mellőzi, hanem arra is rámutat, hogy az ellenvetés logika-ellenes, mert azon tételt, mely az elvont és határozatlan létről állittatik, az összevont és meghatározott létre alkalmazza. Hegel következőképen felel az ellenvetésre:

Nem lehet szándékom mindazokat a zavarokat megbeszélni, a melyekbe a közönséges tudalom magát ily logikai tételnél ejti — mert e tévedések számtalanok. Csak egy nehányat lehet fölemlítenem. A zűrzavar oka többek közt az, hogy e tudalom az ily elvont logikai tételhez képzeteket hoz már magával egy összevont Valamiről és elfelejti, hogy nem ilyenről van szó, hanem csak a Létezés és Semmi tiszta elvonásairól, és hogy csak ezek veendők szemügyre.

»Lét és nem lét egy és ugyanaz; *ennélfogva* egy és ugyanaz, hogy ez a ház van-e vagy nincs, hogy e száz tallér birtokomban van-e vagy nincs. — Ez a következtetés, vagy ama tétel ezen alkalmazása egészen megváltoztatja értelmét. A tétel a Létezés és Semmi tiszta elvonásait foglalja magában; az alkalmazás pedig határozott Létezést és határozott Semmit csinál belőle. A határozott Létezésről mint már mondtunk, itt nincs szó. A határozott, a véges lét olyan, mely valami másra vonatkozik; tartalom az, mely a szükségesség viszonyában áll más tartalommal, az egész világgal. Az egésznek viszonyos összefüggésére való tekintettel tehetta a metafizika ama — különben csak tautologikus — állítást, hogy hacsak egy porszem tétetnék tönkre, azonnal összedülne

az egész világegyetem. Azon ellenvetésekben, melyeket a szóban forgó tétel ellen fölhoznak, nem tetszik közömbösnek, hogy van-e vagy nincs-e — s nem léte vagy nem-léte miatt, hanem *tartalma* miatt, mely által másokkal össze függ. Ha egy meghatározott tartalom, valamely meghatározott meglét tételeztetik föl, akkor ez a meglét, mert valami meghatározott, sokféle viszonyban áll más tartalommal; nem mindegy reá nézve, ha valamely más tartalom, a melylyel viszonyban áll, van-e vagy nincs; mert csak az ily viszony által lehet lényegileg az, a mi. Ugyanez áll a képzelésről (midőn a nem létet a képzelés (vorstellen) határozottabb értelmében vesszük a valódisággal szemben), a melynek összefüggésében a létezés vagy valamely tartalom távol-léte — a mely, mint meghatározott, másokkal való viszonyban képzeltetik — nem közömbös.«

Hadd fűzzük most Hegel saját magyarázatához még Stirlingét: —

»Tiszta létezés és tiszta semmi absolute azonosak, absolute meg nem különböztethetők. Hiábavaló dolog mondanunk: a Semmi Semmi, de a Létezés valami: a Létezés semmivel sem inkább valami, mint a Semmi. Megengedjük, hogy Semmi létezik; a Semmi érthető megkülönböztetés; mondjuk, hogy nem gondolunk Semmit, nem látunk Semmit; más szókkal: a Semmi az elvonás ama különbségtől, ama különöstől. De a minden különbségtől való elvonás nem zárja magában minden különbség megszüntetését is; a különbségek mind megmaradnak; a Semmiben egyszerűen a határozatlanságba vonúltunk vissza. Ez a mi Semmink tehát magába zárja még az alakított és meghatározott világot is. Épen ez a

tiszta létezés értéke: ha a tiszta létesés fogalmát megvalósítottuk, akkor egyszerűen vissza vonúltunk a minden különbségtől való elvonásba; de ezek azért meg vannak, minden elvonásunk és visszavonulásunk ellenére is. Tiszta Létezés és tiszta Semmi tehát mind a ketten ugyanarra az elvonásra és ugyanarra a visszavonulásra mutatnak reá. Mind a kettőben a gondolat valóban szántszándékkal fordított hátat minden különbségnek; mert a gondolkodás minden a mi létezik, és minden különbség csak az ő különbsége. A Létezés és Semmi valóban mind a ketten elvonások, üres elvonások és valamennyi közt a legüresebbek — mert az utolsó és végső elvonások.

Egyikök sem összevont; egyikök sem, ha szabad úgy mondanunk, realitás. A *mi* tehát *van*, a mi *valóban* van, a mi *tényleg* van — az sem az egyik, sem nem a másik; mert minden, a mi van: *ούνοον*, mind a kettőből való összetétel. Különös, hogy a formált világ a láthatatlan elvonások két horga között függne, és hogy ugyanekkor e formált világban minden csak e két láthatatlan elvonásból való összetétel volna. Nem kezelhetjük a Létezést itt és a Semmit amott mint egy követ vagy egy darab fát; kő és fa azért mégis létezésből és semmiből vannak összetéve: mind a ketten *vannak* és *nincsenek* — és pedig többféle értelemben. *Vannak* — azaz részt vesznek a Létezésben. Megkülönböztethetők és különbséget zárnak magukba; a különbség tagadást foglal magába: azaz, részt vesznek a nem-létezésben. A kő *nem* a fa, a fa *nem* a kő: mindegyik, tehát ha *van*, egyszersmind *nincs* is. »

Rámutassunk-e a dialektikai módszer megsértésére, mely ez okoskodásban rejlik? Ha a tagadás procezszusa

igaz az elvont meghatározatlanokról, akkor igaznak kell lennie az összevont meghatározottakról is. Ha Tiszta Létezés ugyanaz, a mi a Tiszta Semmi, akkor a részleges Létezés ugyanaz, a mi a részleges Semmi, hacsak az elvonttól az összevontra való átmenet folytonosságában megszakadás nincsen.*

Megjegyzem azonban, hogy sokan, kik a Létezés és Nem-létezés paradoxonán megütköznek és a kik különösen nehezen fogják föl a Nemlétezés létét, mégis hasonló fogalmakat táplálnak. Osodálkoznak Hegel mondatán: »A Nemlét *létezik* mert Gondolat.« De azért egészen nyugodtan állítják, hogy létezik tér, a mely bizonyára szintén csak gondolat, még pedig olyan, melynek megvan a lét minden tulajdonsága vagy tulajdonságtalansága (characterlessness). Az anyag mellett fölvesznek egy üres tért, a melyben az anyag létezik és mozog. Igaz ugyan, hogy nem állítják, hogy a tér *ugyanaz* a mi az anyag; mindazáltal ha ragaszkodnak a logikai tételhez, a melyszerint ahhoz hogy tudjuk, egy dolog micsoda, azt is kell tudnunk, hogy micsoda nem — ahhoz a tételhez, hogy *omnis determinatio est negatio* (minden meghatározás: tagadás) — akkor nem látjuk be, miért lepi meg őket Hegel deductiója? Továbbá: a Veszteglés közönséges

---

* Főnt említett barátom erre a következőket jegyzi meg: »Az elvont viszony Létezés = Semmi megszűnik igaznak lenni, mihelyt már a Valami kategoriájához elértünk, mert a Valami nem annyi mint Semmi, hanem annyi mint Más dolog, azaz egy összevontabb tagadás. A Valami azáltal van meghatározva, hogy sajátos nemű s hogy azáltal, a mi, minden egyéb Valamitól meg van különböztetve; de így meghatározva csak olyformán van, hogy kifejezése minden egyéb valaminek, viszonyítva a valamik egész összességéhez s épen ezekhez való viszonya adja meg neki sajátos jellemét.«

fogalom, a mely szerint ez az anyagnak tulajdonsága, egy tagadásnak személyesítése; mert a veszteglés a test abbeli tehetetlensége, hogy helyét megváltoztathatná — ez az egyszerűen tagadó tehát állítóvá változtatik át és az emberek szólnak a »veszteglés mennyiségéről«, a »veszteglés erejéről«, veszteglés legyőzéséről« stb. Lehetne még több példát idézni; de ezek is elegendők annak kimutatására, hogy Hegel paradoxont mond ugyan, midőn a Tagadást a végtelen proczeszus egyik mozzanatának tekinti — de hogy a divó metaphysikában elég ehhez hasonló képtelenség foglaltatik.

Térjünk azonban vissza tárgyunkhoz. Az első tétel a két ellentmondót szolgáltatta; hogy positiv valódiságuk legyen, azonságnak, viszonynak kell léteznie. Mint tiszta lét és tiszta nem-lét, nem egyebek pusztá elvonásoknál, a melyeknek valódiságuk nincs, nem egyebek lehetéseknél. Ha egyesítjük őket, akkor a *Levést* (*werden*) nyerjük, és ez a valódiság. Ha a Levés ezen eszméjét elemezzük, azt találjuk, hogy épen e két elemet foglalja magában — egy Nemlétet, a melyből fejlődik és egy Létet, a melyből ki van fejtve.

E két elem pedig, melyek egymásnak viszonyosan ellentmondanak, melyek folyton egyik a másikat magába olvasztani törekeshetnek, valódiságukban csak azon viszony segítségével tartatnak fenn, a melyben egymáshoz állanak — ez a delej azon pontja, mely a sarkokat egymástól távol tartja és azáltal, hogy egymástól távol tartja, megakadályozza, hogy egymást megsemmisítsék. A Levés az első összevont gondolat a melylyel birhatunk, az első fogalom; lét és nemlét tiszta elvonások. Mint elvonások megkülönböztethetők a gondolatban, jóllehet a valódiság-

ban nem választhatók el. Úgy vannak egymáshoz viszonyítva, hogy ugyanazok és különbözők egyszerre. A különbség: Tagadás. A Létezés az *ansichsein* vagy Önség; ennek át kell mennie ellenkezőjébe: az *anderseinba*, Máságba és az átmenetben lesz: *an und für sich sein*, Valódiság.

Az ének visszatérése az énbé a másságon keresztül — azon logikai mesterfogások (sleights) egyike, melyet igen nehéz követni. Két főellenvetést hozhatni föl ellene: először, hogy teljességgel gondolhatatlan, hogy nem lehet az értelem számára construálni, akár hogyan fejezze is ki az ember. Másodszor, az átmenet az Elvonásból a Valódiságba csak olyan fogalmak segítségével érthető meg, mint idő, tér, mozgás stb.

I. Teljességgel gondolhatatlan. Próbáljuk gondolatban követni egy pontnak mozgását önmagából egy másikba és ismét vissza magába e másik által meggazdagodva. Hogy A átmehet B-be, hogy itt B-vel egyesüljön, benne föloszoljon és egy más egységet, C-t képezzen, az érthető; a sav egyesül ellenkezőjével vagy az aljjal és sótképez, a mely a két ellenkezőnek összetételezése. Látnivaló azonban, ez csak azért lehetséges, mert az ellenkezők valódiak; ha az alj sav volna, vagy a sav alkáli, akkor az ily egyesülés lehetetlen volna, az egyesülésben nem állna elő só, hanem csakis valami adalék. A hegeli proczeszusban semmiféle összetételezés nem-lehetséges, mert valódi ellentét nincsen föltételezve. Ez az elvonás: létezés, ugyanaz mint e másik elvonás: nem-létezés. Ez két mozzanat, egy rezgő ingának két jegye, egy görbének homorú és domború fölszíne. De az egy mozzanat, az egy jegy, az egy fölszín nem léphet ki önmagából; va-

lami másba. »A magán kivűlség« képmás, melynek semmi érthető tartalma nincsen. Ha a lét tagadtatik, nincsen magán kívül, és még kevésbbé valami más; mert egyáltalán *nincs* is. De mégha ezt az áthághatatlan akadályt nem is vesszük figyelembe, akkor sem tehetjük a proceszus állítólagos eredményét érthetővé; nem képzelhetjük a Létezés semmiféle gyarapodását, midőn magába visszatér, hacsak az átmenet folyamában némely idegen, positiv elemeket magába nem kebelezett. »A létezők az elvontnak összevontjai.« Készséggel elfogadom. Csak azt ne kívánják, hogy az összevontság egyszerű proceszusában — egy formalis változásban — valami anyagi adalék is hozzájárúlt volna. A piszkos víz, melyet a ködből sűrítettünk létezett már mint piszkos víz-gőz. »A kezdet, úgymond Hegel, nem a tiszta Semmi, hanem egy Semmi, melyből Valami kifejtendő; a kezdet tehát elejétől fogva magába zárja a Létezést. A kezdet e szerint ép úgy magába zárja a Létezést mint a Semmit; egysege az a kettőnek — vagy Nemlét, mely egyszersmind Lét — és Lét, mely egyszersmind Nemlét.« *

Egy dolognak átmenete önmagából egy másikba a nélkül, hogy maga meg ne semmisüljön, egyszerűen megfoghatatlan. A hegeli logika azáltal oldja meg az ellenmondást, hogy elfogadja. A »másik« neki az »ugyanaz«. »Valami (*Etwas*) és egy más (*ein Anderes*); úgy mond

---

* A német eredeti szószerint így hangzik: »Der anfang ist nicht das reine Nichts, sondern ein Nichts, von dem Etwas ausgehen soll; das Sein ist also auch schon im anfang enthalten. Der anfang enthält also beides, Sein und Nichts; ist die Einheit von Sein und Nichts: — oder ist Nichtsein, das zugleich Sein und Sein, das zugleich Nichtsein ist.« — *Logik*, I. k. 63—4 l.

Hegel,* mindketten először is létezők vagy valamik (*Daseiende oder Etwas*); másodsor mindegyik egyszersmind a másik. Ha az egyik létezőt A-nak mondjuk és a másikat B-nek, akkor B mindenek előtt mint a Másik van meghatározva. De az A a B-nek is Másika. Mindketten ugyanazon módon Mások. A különbségnek és az igenlő Valaminek meghatározására szolgál a szó: *Ez*. De *ez* csak annyit mond, hogy a különbség és egy Valaminek kiemelése subjectiv és hogy a Valamin kívül van. *Ez* nem zár magába különbséget; minden és valamennyi Valami egyszersmind *ez*.«

Ha valaki a nyelvvel így bánik, összeegyeztethet minden ellenmondást. De sem azáltal, sem bármely más módon nem construálhatjuk gondolatban az A-nak a mozgását egy nem-A-ba és visszatérését magába mint teljessé lett és gyarapodott A — még kevésbbé pedig egy üres elvonásnak mozgását egy másik üres elvonás felé és egy teljes összevontnak belőle folyó fejlődését. A Levés fejtetésében azt mondja: »A lényegnek Levése, reflectáló Mozgása nem egyéb mint mozgás a Semmitől a Semmihez és ezáltal vissza önmagához. Az átmenés vagy Levés ez átmenésében elvész; a Másik, mely az átmenésben lesz, nem egy létnek Nemléte, hanem egy Semminek Semmije és ez: egy Semmi tagadásának lennie — ez alkotja a Létezt.«**

---

* Logik, I. k. 115 l.

** »Das übergehen oder werden hebt in seinem übergehen sich auf; das Andere, das in diesem übergehen wird, ist nicht das Nichtsein eines Seins, sondern das Nichts eines Nichts, und diess, die Negation eines Nichts zu sein, macht das Sein aus.« — Logik, II. k. 15 l.

Ha az mondatik, hogy az összevont létezés az elvont Létben és Semmiben foglaltatik — hogy a gondolkodás törvényei szerint azt úgy kell értenünk — akkor a felelet az, hogy ily esetben a létezés nincsen kifejtve e kettőből, hanem föl van tételezve bennök. Hegel pedig azt állítja magáról, hogy a létezést az ellenmondás törvényéből fejtette ki; pedig az A és nem A ellenmondásából nem lesz C; a Lét és Nemlét ingása váltakozás maradt lét és Nemlét között, de Létezést nem ad.

A gondolkodás szükséges törvényei nemcsak hogy nem kényszerítenek bennünket Hegel következtetéseinek elfogadására, hanem az ő következtetésesei e törvényeket egyenesen megsemmisítik. Az ő Semmije gondolhatatlan kezdet volt. A saját elvei szerint az; mert ő azt mondja, hogy a gondolkodás Meghatározása, és ha a Semmit gondolni akarjuk, meg kell határozni és így lesz Valami. Feuerbach ezt a következő epigramm féle mondattal fejezi ki: » *Wer Nichts denkt, denkt eben nicht* « — A ki Semmit sem gondol, az nem gondol.* Ha a logikának e tárgyba beleszólása van, bizonyára azt mondja, hogy Hegel Semmije gondolhatatlan, minthogy olyan Semminek tünteti föl, a melyből Valami keletkezik. Ugyanaz a logika ellenzi az ő Létezését, vagy a meghatározatlan Létet, mint kezdetet; mert ha az, mint ő mondja, tiszta elvonaás, a melyben nincs mit szemlélni és nincs mit gondolni, hogyan tehetjük e szemlélhetetlen (unanschaulbar) és gondolhatatlan (undenkbar) elvontat fölfogható előbbvalóvá? Ha a Lét meghatározatlan és a Nemlét is meghatározat-

---

* *Feuerbach*: Kritik der Hegel'schen Philosophie; 1. Philos. Kritiken und Grundsätze. Werke II. 224 l.

lan, honnét vannak a meghatározások? Ha a kezdet egy pár ellenmondó elvont, hol van összevontjuk eredete?

II. Ez vezet át második főellenvetésemhez — ahhoz ugyanis, hogy Hegel épen azokat az elemeket tételezi föl, a melyekről azt állítja, hogy kifejti; s midőn azt mondja, hogy tiszta elvonásokból indul ki, melyek a dialektikai proczeszusban összevontakká fognak lenni — voltaképen a legnagyobb nyugalommal beviszi fejtegetésébe a tapasztalat elemeit és segítségül hívja a kategoriákat. E szerint ha csak a tiszta Léthez és a tiszta Semmihez más elemeket nem adunk, akkor maga a dialektikai proczeszus gondolhatatlan. A, változatlanul A-nak fog megmaradni és B B-nek. Hegel egy adalékot befoglal, ugyanis a Fejlődést, a *Werden*-t. Az ellenmondó pár összefoglaltatik valódiságának egységébe. Engedjük meg neki e harmadik tényezőt. De íme, alig hogy megengedtük, azt fedezzük föl, hogy eleve föl kell tételezni benne a mozgást; a mozgás meg eleve föltételezi a Tért és Időt. Ezeket nem lehet mint pusztán subjectiveket mellőzni; Hegel sem tekinti ilyeneknek, mert rendszerében ezek és a többi subjectiv kategoriák objectivek is egyszersmind, a tér és időt pedig a lét formáinak tekintti. Trendelenburg* rámutatott a mozgás szükséges voltára és arra, hogy Hegel az ő lehozására semmi kísérletet nem tesz. Csakugyan észrevehetni e fölötte fontos

---

* *Trendelenburg*: Logische Untersuchungen, 1862, I. köt. 38 l. »A tiszt~~l~~ lét, mely önmagával egyenlő, nyugalom; a Semmi, mely önmagával egyenlő, szintén nyugalom. Hogyan lesz már most két nyugvó képzet egységéből a mozgó és mozgalmas levés?« — V. ö. *Shadworth Hodgson*: Space and Time, 374 l. Ez ellenvetést először *Schelling* tette.

kategoriának mellőzését az egész fejtegetésen keresztül. Hegel talán azt hitte, hogy befoglaltatik a dialektikai proczeszusban. De maga ez a proczeszus csak fölvétel, mely semmi által igazolva nincsen. Csak egyetlen helyre emlékszem, mely deductiót készül adni és ez az, a hol a mozgást a tagadás származékává teszi. Midőn a régi atomisztikus fölfogásról szól, a mely szerint az üresség volna a mozgás forrása, ezt jegyzi meg: »Ebben nem azt a jelentéktelen értelmet kell keresnünk, hogy valami csak az ürességben tudjon mozogni, egy elfoglalt térben pedig nem; ebben az értelemben az üresség a mozgásnak föltételezése vagy föltétele volna, nem pedig alapja vagy oka. A nézet, hogy az üresség a mozgásnak oka, azt a mélyebb gondolatot zárja magába, hogy a tagadásban általában a levés oka, az önmozgás nyugtalansága rejlik. Az üresség a mozgásnak oka csak mint az egynek *tagadó* viszonya az ő *tagadásához*, az egyhez, azaz önmagához, mely mindazáltal mint létező van tételezve.« * Máshol, a hol egyenesen a mozgásról értekeznek, úgy határozza meg, hogy ez »a térnek és időnek tételezett azonsága a helyben.« ** De egyetlen helyre sem emlékszem, melyben kikerülné a szemrehányást, hogy a mozgást mindenütt eleve föl nem tételezte volna mint olyat, a mi a meglét létrehozásában ép oly elengedhetetlen mint a létezés és nemlétezés. E szerint tehát a két ellenmondó

---

* »... Das leere ist grund der bewegung nur als die *negative* beziehung des eins auf sein *negatives*, auf das eins, d. i. auf sich selbst, das jedoch als *daseiendes* gesetz ist.« — *Logik*, I. 177—8 l.

** *Encyklopädie*, § 261.

helyett, a két mozzanat helyett, három szükséges — ez a harmadik pedig magával hozza a másik kettőt: a tért és időt, s így *őt* elv áll elő *egy* elv helyett.

Hegel elismeri, hogy az átmenet az idealitásból a reálításba, az elvont létezésből az összevont létezésbe, a térből és időből anyag alakjában való megjelenésükbe az értelem előtt fölfoghatatlan.* Mondhatni azonban, hogy bármely más elve szerint ép oly fölfoghatatlan az elmélődő ész előtt; ez az átmenet egyszerűen állítatik, de nem dedukáltatik.**

Ellenvetésemnek nem értem még végére. »Fejlődés, úgymond ő, nemcsak a Létnak és Semminek egysége, hanem *nyugtalanság* önönmagában.« Ez a nyugtalanság

* »... für den verstand unbegreiflich.« *Encyklopädie* u. o.

** Barátom okadatolásom ellen azt hozza föl, hogy, az »magában foglalja azonosítását a levésnek és a physikai fejlődésnek [természetes, hogy magában foglalja], a mely utóbbi persze egyaránt követel tért és időt. Így tesz, mondhatná ön, a gondolkodás is. És ez bizonyos értelemben csakugyan így van. Némely embereknek tiz évre vagy egész életükre van szükségök, hogy az előzményektől a következményig eljussanak; pedig az előzmények közvetlenül vezetnek el a következményhez, *mint eszmék vagy képzetek közti puszta viszony*, ez a proceszus pedig nem szorúlt inkább időre vagy térre, a mint teszem időre vagy térre szorúl, hogy kétszer kettőből négy legyen. [Bizonyára időre van szükség, hogy akár csak e viszonyt is gondolhassuk s nincs-e meg itt a gondolatnak az egyik tételről vagy jegyről a másikhöz való mozgása?] Ha ~~ex~~ így van s ha megengedtetik, hogy Hegelnek tárgya az eszmék s a köztök levő viszony [csak hogy ő a viszonyokat ép úgy tartja physikaiaknak mint szellemieknek] s hogy ő csak ily értelemben szól »mozgásról« — akkor az ön ellenvetése, hogy Hegel őt elvvel kezdi, megdül.«

csak mozgás lesz a léttől a léthez — alaki változás — de nem lehet mozgás az Egyiktől a Másikhoz a nélkül, hogy valamely *mátság* (anderssein, otherness) eleve föl ne tételeztessék, és valamely különbség, mely már létezik; még kevésbbé érthető azonban mint mozgás a Léttől a Semmihez. Azt mondhatná Hegel, hogy a *Mátság* elválaszthatatlanul van az ellenmondás alakjába bezárva, minthogy a fejlődésnek *mozzanatai* a születés és halál. Azonban minden megérthető proczeszus szerint a születés nem egyéb mint a létnek átalakulása, egy új alak; a halál pedig ennek föloldása más formákban; mind a két esetben az átmenet léttől léthez van, nem pedig semmitől a léthez, vagy léttől a semmihez.

De nem akarjuk többé fejtegetésünket félbeszakítani; bírálni fogjuk a rendszert, miután vázlatát előadtuk. E rendszer alapjáról immár eleget szözlöttünk. Fordítsunk most figyelmünket magára az épületre.

A dialektikai proczeszusban a *Minőség* az első tagadás — a minőség egy dolognak valódisága. A mi a Minőséget megalkotja, az a tagadás, mely létezésének föltétele. A kék például csak azért kék, mert tagadása a vörösnek, zöldnek, biborszínnek stb.; egy rét csak azért rét, mert nem szőlő, nem kert, vagy szántóföld stb.

Miután a lét tagadtatott, meg van határozva mint Minőség — most már Valami, nem pusztá Elvonás többé. De ez a valami a saját állapota által határoltatik meg; és ez a határ, ez a tagadás, reá nézve valami külső; innét van, hogy a valami Más-valamit zár magában. Van *Ez* és *Az*. A Valami és a Más-valami, az *Ez* és *Az*, *azonegy* dolog. *Ez* fa; *Az* ház. Ha a ház felé megyek, akkor a ház lesz az *Ez*, és a fa lesz az *Az*. Ha pedig

a fa Valami és ház Más-valami, akkor a jegyek ugyanazon változása állhat be. Ez azt bizonyítja, hogy a kettő azonos. A Valami magában foglalja ellenkezőjét: a Más-valamit; folytonosan más valamivé lesz és úgy világosan kitűnik, hogy az egyetlen pozitív valódiság a *Viszony*, a mely a jegyek minden változásán keresztül mindig fönmarad.

Azt mondja, hogy az észlelet adja nekünk a Most, Itt, Ez stb. képzetét. És mi a Most? Délben azt mondom »*Most* nappal van«. Tizenkét órával utóbb azt mondom: »*Most* éjjel van«. Első állításom tehát téves a másodikkal szemben, s a második téves az elsővel szemben; s ez azt bizonyítja, hogy a *Most* általános fogalom mint ilyen pedig valódi létező, független valamennyi részleges *Mosttól*. *

Az olvasó, ki egy keringő török dervis szédülését irigyelné, biztosan megszerezheti magának ezt az élvezetet, ha olvassa a munkát, melyet éppen tárgyalunk. Ennyi logikai cselfogásot és szemfényesztő megoldást Aquinas ideje óta senki a világnak föl nem találta. Igaz ugyan, hogy imitt amott oly megjegyzésre is találunk, mely gondolkodóba ejt — egy-egy beható elemzésre vagy az iskolákban divó némely képtelenség kitűnő czáfolatára. De e kisugárzások a ködből csak szembe szűköbbé teszik ennek állománytalan minőségét. A tünemények és a magánvaló fejtegetésében mesteri erőt tüntet ki. Érthetővé tevésök azonban sokkal több tért követelne, mint a mennyivel rendelkezünk. Csak egy nyilatkozatát akarjuk közölni: »A magánvaló az

* *Phänomenologie des Geistes*, 86 l.

üres elvonás minden meghatározottságtól s épen mert távol esik minden meghatározottságtól, távol esik minden megismeréstől is.« De a helyett hogy a *bírálati* közön belől megmaradna s kijelenté, hogy a dolgok megismerése lehetetlen, azt állítja Hegel, hogy a dolgok igazi *an sich*-je: az ő lényük, épen ez a megismerhető; mert a tünemény nem egy megismerhetetlennek állománytalan látszata, hanem a lényeknek valódi megnyilatkozása, a lényeknek valódisága.*

A Logika e második Könyvének legnagyobb részét a metaphysikusok figyelmébe ajánlom; és pedig rátérek a harmadik Könyvre, mely a Fogalom mivoltát fejti ki.

A Fogalom (*Begriff*) *igazsága* vagy egysége a Létnek (*Sein*) és Lényeknek (*Wessen*), melyek a két első könyvben adattak elő. A Fogalom kifejtése, konstruálása a világegyetemnek, azaz az igazság és ész világának, annak, a mi valódi. Ide tartozik azon nézet előadása, melyet Hegel az igazságról vall. Az *Encyklopädie*ben kikel az Igazság és Pontosság szokásos összezavarása ellen, kinyilatkoztatván, hogy az emberek rendesen akkor mondják már egy ítéletről, hogy igaz, ha csupán pontos.

---

* Dem dinge ohne seine eigenschaften bleibt deswegen nichts als das abstrakte an-sich-sein, ein unwesentlicher umfang und äusserliches zusammenfassen. Das wahrhafte ansichsein ist das ansichsein an seinem gesetzthein; dieses ist die eigenschaft. Damit ist die dingheit in die eigenschaft übergegangen.« — *Logik*, II. k. 133 l. Hegel gondolatának helyes megértésére szükséges a Meghatározásról szóló szakot (*Logik*, III. k. 280 l. s követk.) átnézni. Ha nem értené meg az olvasó egészen, haszonnal fogja olvasni erre nézve *Taine*: *De l'Intelligence*, 1870, II. k. III. könyv.

A pontos ítélet nem fejez ki egyebet, mint gondolatainknak tartalmukkal való formális megegyezőségét, e tartalomra való minden tekintet nélkül. »Másrésről az igazság a tárgynak önmagával, azaz fogalmával való megegyezőségében áll. Helyes lehet, ha mondják, hogy valaki beteg vagy lopott valamit; de az ily tartalom nem igazság; mert a beteg test nincs öszhangzatban az élet fogalmával és a lopás nem oly tett, mely az emberi cselekvés fogalmával megegyezik.« * Ellentétben a régi logikával, mely az igazságot fogalmak és tárgyak megegyezőségének mondta, az újkori logika, mint Hegel mondja, abból a tételtől indul ki, hogy, a mit a gondolat a dolgokat illetőleg mond, csak az az igazi igazság. ** És a nála szokásos etymologikus rámutatással megjegyzi, hogy *ding* (dolog) és *denken* (gondolkodás) szók közzel rokonságban állanak egymással.

---

* *Encyklopädie*, § 172, 334 l. — V. ö. *Logik*: Einleitung 26 l. Ismétli ezt Hegel tanítványa *Erdmann*: *Psychologische Briefe*, dritte Aufl. 63 l. Az igazság e különös fogalmazása eredetileg nem Hegelé; *Bardili* mondá azt ki először. Sarktételének: »a mi önmagában nem fogal ellenmondást, annak léteznie kell« — úgy látszik az a tény mondott ellent, hogy erkölcstelen cselekedetek, melyek az erkölcsiségnek mondanak ellent, léteznek; erre azzal felelt, hogy »az ily cselekedetek csak annak mondanak ellent, a mi az erkölcstelen ember *akar lenni*, a mi, képzelheti, hogy lehet, de nem annak, a mi: az *igazi* ember nem lehet erkölcstelen.« *Bardili und Reinhold*, i. m. 65 l.

** *Jenö* legt nämlich zu grunde, dass das, was durchs denken von und an den dingen erkannt werde, das allein an ihnen wahre sei; somit nicht sie in ihrer unmittelbarkeit, sondern sie erst in die form des denkens erhoben, als gedachte « — *Logik*, I. k. 27 l.

Ez a tétel érthetővé lesz és megmagyarázza híres tételét: »A mi valódi az észesű, s a mi észszerű az valódi« — ha megtudjuk, hogy ő elfogadta a realiztikus fölfogást az általánosokról — a platói eszmékről* és következetes marad midőn azt állítja, hogy »Egy dolognak csak fogalmában áll a valódisága; a mennyiben fogalmától eltér megszűnik valódinak lenni és semmiség lesz; a kézzel foghatóság és az érzéki magánkivűlség ezen oldala a semmiség oldalához tartoznak.« ** A dolgok a mulandó és veszendő egyediek, nem valódiak, vagy csak annyiban azok, a mennyiben általánosságok. A tölgy valódi mint *fa*, ugyanis mind az, a mi általános a tölgyekben, bükkfákban stb., más szókkal: valódi mint fogalmuk. Csak általánosságánál fogva léphet valami az elmébe, a mely a maga részéről szintén általános.*** Ha azt mondjuk, hogy fogalmunk van valami dologról, mit tesz ez? Hogy minőségei vagy tulajdonságai† érzékeinken által elménkbe léptek. De ha hajlandók vagyunk is azt »dolognak« mondani, mégis kinyilatkoztatjuk öntudatlanul, hogy róla általános »fogalmat« nyertünk; róla való

* *Logik*, I. 12 l.

** »... die seite der handgreiflichkeit und des sinnlichen aussersichseins gehört dieser nichtigen seite an.« — *Logik*, I. 34 l.

*** »Das begreifen eines gegenstandes besteht in der that in nichts anderem, als dass Ich denselben sich zu *eigen* macht, ihn durchdringt, und ihn in *seine eigene form*, d. i. in die *allgemeinheit*, welche unmittelbar *bestimmtheit*, oder *bestimmtheit*, welche unmittelbar *allgemeinheit* ist, bringt.« — *Logik*, III. köt. 15 lap.

† A tulajdonságokról vedd össze: *Logik*, I. k. 113 l és II. k. 124 l. l.

fogalmunk pedig alkotja meg az ő lényegét. Mert ámbár az észlelés megtételében érzékeink egyedileg vannak reá irányozva, míg sem foghatjuk föl azt máskép mint általános fogalmak segítségével. Ha azt mondom »ez a ház«, akkor egy egyedi dolgot megjelölni lehet szándékunkban, de mégis kénytelen vagyok ugyanakkor az általános fogalmat »ház« is megjelölni, míg másfelől az »ez a« ismét más általános fogalom.« *

A fogalmak vagy általánosak vagy részlegesek és mint ilyenek minden egyedi dologban léteznek. Ők a dolgoktól, melyekben léteznek, sem nem *elvontak* sem nem *különbözők*. A fogalom eredetileg általános, de dialektikai ösztöne kényszeríti, hogy határt vessen önmagának s így részleges lesz önnön magának tagadása által; ez a részlegesítés, mely valóban csak az általánosnak tagadása, létre ébred minden egyes egyedben.**

Fejtsük most ki a Fogalom keletkezését, vagy inkább igenlését annak, hogy ő a lét és nem-lét igazsága. A kezdet, ἀρχή, adta a Létet általában (a Fogalmat általában) megtisztítva minden részlegestől és minden meghatározottságtól. De ez a fogalom a saját dialektikai

---

* »Die empirische welt denken heisst vielmehr wesentlich ihre empirische form umändern und sie in ein allgemeines verwandeln; das denken übt zugleich eine *negative* thätigkeit auf jene grundlage aus; der wahrgenommene stoff, wenn er durch allgemeinheit bestimmt wird, *bleibt nicht* in seiner ersten empirischen gestalt. Es wird der innere *gehalt* des wahrgenommenen mit entfernung und *negation* der schale herausgehoben.« — *Encyklopädie*, § 50, 108 l.

** V. ö. *Phänomenologie* első fejezeteit és *Logik* III. k. Vom begriff im allgemeinen.

ösztöne által kénytelen volt tagadni önmagát és ellenkezőjébe: a Nem-létbe átmenni (*übergehen*), mely szintén ment minden részlegestől. Midőn így meggyarapodva tér vissza önnönmagába, magát egyrésztől mint Lényeg-et (*Wesen*), másrésztől mint *Igazság*-ot határozza meg.

A *Történet Philosophiájában* olvassuk, hogy az elmélődő megismerés *bebizonyította*, hogy az ész ép úgy állomány, mint végtelen hatalom »minthogy *végtelen anyaga* minden természeti és szellemi életnek, melyet létrehoz, alapúl szolgál, valamint a *végtelen alak* is — az a mi az anyagot mozgásba hozza. Az ész egyrésztől a világegyetem állománya, ugyanis az, a miáltal és a melyben minden valódiságnak meg van a maga léte és fenállása; másrésztől pedig az a világegyetemnek *végtelen ereje*; mert az ész nem oly erőtlén, hogy képtelen volna többet létrehozni, mint csak puszta eszményt vagy puszta szándékot és hogy helye valahol a valódiságon kívül, isten tudja hol, volna; mintha bizonyos emberi lények fejében mint valami elkülönített és elvont léteznék. Az ész *minden dolog általános foglalatja*, minden dolog egész lénye, igazsága. A saját anyagát szolgáltatja a saját cselekvőségének, hogy földolgozza és nem szorúl egy külső anyag és adott eszközök föltételeire, hogy rájuk támaszkodva cselekvőségének külön tárgyait elérje a mint ez a véges cselekvőségénél előfordúl. Az ész önmagának nyújt táplálékot és tárgya a saját cselekvőségének.«

A bolygók mozgásai változatlan törvények szerint történnek. »Ezek a törvények *a fogalom, mely e tünetményben rejlik*; de sem a napnak, sem a bolygóknak, melyek körülötte forognak, nincsen tudatuk e törvényekről.«

Máshol ezt olvassuk: —

»Az egyszerű Végtelenség vagy az abszolút fogalom az élet egyszerű lényének, a világ lelkének, az általános vérnek nevezhető, mely mindenütt jelenvaló, semmi különbség által nem zavarhatik, sem meg nem szakíttatik, sőt mely maga minden különbség, valamint a különbségek megsemmisülése; tehát önmagában lüktet a nélkül, hogy mozogna, megrezeg a nélkül, hogy nyugtalan volna. Önmagával egyenlő, mert a különbségek tautologusok, különbségek, melyek nem azok. Ez az önmagával hasonló lény tehát csak *önmagára* vonatkozik. *Önmagára*: tehát egy másikat zár magában, melyre e vonatkozás irányul, és a *magára való vonatkozás* inkább a megoszlás (*das entzweien*), vagy amaz önmagával való hasonlóság, benső különbség.«* Így közeledik botorkálva e kérdéshez, a mely, mint mondja, a philosophiának annyi fejtörést okozott: hogyan származhatott a *különbség* a tiszta lényegből? E kérdésre ép úgy felel mint a másakra, hogyan lehet a végtelen véges? Azáltal ugyanis, hogy a kérdést ismétli — kijelenti, hogy a végtelen egyszerűsmind a véges.** A különbség az önmagával való hasonlóságba be van zárva. »Az egység, melyről azt mondják, hogy belőle semmiféle különbség nem eredhetett, a megoszlásnak csak egyik mozzanata; elvonása az egyszerűségnek, mely a különbségnek ellentétje. De mennyiben elvonás és csak egyike az ellentéteknek, annyiban *Megoszlás*.«

* *Phänomenologie*, 126 l.

** *Logik*, I k. 161 l.

Ez egészen olyan mint a logikai szemfényvesztés, de rendszerének elvén alapszik: a tárgy és alany azonosságán, a melyre később bővebben kell rátérnünk. Ime egy hely, mely nagy fényt vet az épen olvasott helyekre: »Megkülönböztetem magamat önmagamtól és ebben közvetlen tudomásom van arról, hogy ez a megkülönböztetett nincsen megkülönböztetve.« *

Folytassuk azonban fejtegetéseinket a nélkül, hogy végére járhatatlan vitába elegyednénk. Az eddig megálapítottak azon állításban foglalhatók össze, hogy a Fejlődés a világegyetem proceszusa, a Dialektika pedig e proceszus subjectiv jelenése. A fogalom, mely külsőleg Természetté fejlődik, az öntudaton keresztül Istenné fejlődik. Vagy Schellinggel szólva: »A természet nem egyéb, mint szellemünknek látható szervezete.«

Hogyan történik ez? Hadd feleljen Stirling: —

»Az öntudat az egyetemes, az általános vagy a közös egész, a mely van, de *önmagát gondolja*; az pedig hogy önmagát gondolta annyit tesz, hogy *a saját tárgya*, a saját tagadása, saját részlegese, a mely ép úgy az általánosnak részlegese. De a meddig önnönmagában, önnönmaga számára a tárgynak vagy a másiknak alakjában van meg, mely a szemlélő, addig a gondolkodás megtételét nem fejezte be; ez a megtétel akkor van befejezve, ha mint tudás tér vissza magához az egyedéhez, azaz ha a részlegesből az általánosba tér vissza. Ez Hegel egész titka és az ő leghomályosabb helyei csupán csak elvontak és így mind ennek leírását majdnem lehetlenné teszik.«

---

* *Fhänomenologie*, 129 l.

Az öntudat és a világegyetem azonságának további magyarázatára szolgálhat e következő hely: —

»Hegel az új állást egészen higgadtan fogadja el, nem kér és nem ad bizonyítást — hanem csak új elrendezésbe és új elnevezésbe foglalja. Minden ideális és minden állomány, de mindennek az alany állományával kell bírnia. A Természet csak *mássa* a szellemnek és a logikai eszme egyesíti mind a kettőt. Ez párhuzamban áll Spinoza schemájával: kiterjedés, gondolkodás és állomány. Az általános schema alkalmazhatónak tartandó mint részleges is vagy mint módszer. Minden: fogalom; e fogalmakat osztályozni szután — köreikbe kell utasítani: objectivek, subjectivek stb. A logikai kategóriák az általános kategóriák — az egésznek titkos gépezete — a rejtett belső, a láthatatlan csontváz.

»A tó tükrözi a fölötté lévő világot. Képzeljük már most, hogy a Fölött nem volna és a tó csakugy tükrözne, mint azelőtt. A tó ekkor tükröző és tükrözés lesz magában, alany és tárgy — Ember. Állíttassék már most vissza a Fölött, a melyet elvettünk, a fölötté lévő világot mely a tóban tükröződött — a világegyetem hatalmas kék öblét; nevezzük ezt egy hatalmasabb előttünk láthatatlan tó vagy tenger tükrözésének, a mely e szerint szintén tükröző és tükrözés, alany és tárgy, azonban mint valamennyi tenger: Isten. Ime egy kép Hegel világából. Neki nem kell *Ʒenseits*, sem Ott, sem Innét; minden *Desseits* legyen, folytonos Itt és Most. Isten ne legyen mysterium, ő Istent meg akarja ismerni. Ő alkalmazni akarja az állítmányokat és megnevezni az alanyt. A logika formulák Istennek valódi állítmányai. Isten a valódi és ez összevont — nem az a valódiatlan és elvont,

nem az a semmiség és seholsem, mely mint *le dieu français* — francia isten — a philosophusok istenének, vagy a hitetlenek istenének tartatik. Létezés és Nemlétezés a világegyetem utolsó és végső titkai, istennek végső és lényeges állítmányai.«

5. §. Panlogizmus.

Erdman szerencsés jellemzése szerint Hegel rendszere panlogizmus inkább mintsem pantheizmus, minthogy a helyett, hogy a világegyetemet Isten feljemenyeként tüntetné föl — ezt is, az istent is, a Logos feljemenyeként, az elvont eszme összevonttá levéseként tünteti föl. Isten csak akkor ébred létre, ha a fogalom öntudattá fejlődik.

A proczeszusra és fejlődéseire már vetettünk egy futó tekintetet a logikában; lássuk most röviden fejlődését a természetben és történetben. Az előbbiben csak elvonásokkal volt dolgunk s nem volt nehéz föladat Hegelnek »az eszmék keletkezését« kimutatni — az egyik formulának a másiktól való függését. Szóbeli megkülönböztetések elégségesek voltak erre. Csakhogy a szóbeli megkülönböztetéseknek nincsen hatalmuk azon problémákkal szemben, a melyeket a természet mutat; midőn tudományos megoldásokat akarunk nyújtani, nem szabad a természetet kényszeríteni. Hegel látta a nehézségeket; ösztönszerűen látta, hogy a természet különféleségei nem redukálhatók ugyanazon egyszerűsége, mint az eszme, az *Idee* különféleségei — a mint a gondolat redukáltott logikájában. Azt állította tehát, hogy az eszme meg-

határozásai *magánkívülségében* nem követhetik ugyanezt az utat, mint az eszmének, mint gondolatnak meghatározásai. E meghatározások nem szülik itt egymást kölcsönösen, mint a logikában — a Természetben nincs a meghatározásoknak más összefüggésük, mint az, hogy együtt léteznek, sőt némelykor elkülönítve is föltűnnek.

Ha a természetre tekintünk, végtelen sokféleséget és átalakulást veszünk észre, eleinte úgy tetszik, hogy semmi rend bennök nem nralkodik; pontosabb vizsgálat után azonban azt találjuk, hogy itt a fejlődés szabályos sorával van dolgunk a legalsóbbtól a legfelsőbbig. Ezek az átalakulások az Eszme harcrai, hogy magát objective megnyilatkoztassa. A természet néma szellem, mely érthetően iparkodik beszélni. Eleinte dadog; több rendbeli erölködés után tagol; végre beszél.

Minden módosulatot, melyet az eszme magának a tiszta gondolkodás köréből alávet, a természet körében törekszik kifejezni. A tárgy pedig a szerint emelkedik a teremtés fokozatain, a mint több minőséget foglal magába: a szervetlen anyagot követi a szerves anyag és a szerves lények közt is emelkedő fokozat van a növénytől az emberig. Az emberben az eszme legmagasb fokát éri el, az észben tudatos lesz önmaga felől s ezáltal valódi és positiv létet ér el — a fejlődés legmagasb pontját. A természet isteni önmagában, de nem szabad őt isteninek képzelnünk, a mint *létezik*. A pantheisták által a természet egy lesz Istennel és Isten egy a természettel. Valósággal pedig a természet Istennek csak külsősége (*aeusserlichkeit*) — az eszmének átmenete az önmagától való elpártolása által (*Abfall der Idee*). Figyeljük meg továbbá, hogy a természet nemcsak az eszméhez és

az eszme subjectiv létezéséhez, azaz a szellemhez viszonyítva külső — »hanem a külsőség alkotja meg azt a meghatározást, a melyben a természet, mint természet van.« *

A Természet Philosophiája három részre oszlik — mechanikára, physikára és organikára. Szerencsénkre nem rendelkezünk elég térrel, hogy a részletekbe is hathatnánk, különben igen sok példáját idézhetnők e módszer hiábavalóságának, mely azt hiszi, hogy a világ rendszerét a priori alkotja meg. Jóllehet azt mondja, hogy a természet csak azért létezik, hogy megismertessék, ** kénytelen mégis elismerni, hogy sok nincsen még megismerve; ez azonban onnét van, hogy a természet sokkal gyarlóbb és gyengébb, sem hogy az észnek mindenben engedelmeskedhetnék, igen sok olyat is mutat a mi esetleges és jelentéktelen. Az experimentáló természettudósok — különösen Newton következetes megvetéssel tárgyaltatnak. Hegel épen nem félénk elmélődő elme; nem riad ő vissza semmi következeztől; nem hajol meg egyetlen név előtt sem; nem hat reá semmi, még a legnagyobb tény sem. Hogy Newton elmélődései üres csacsogás és fölfedezései meg annyi ámitások — világosan következnek, ha Hegel elméletei igazak volnának. Hogy egész Európa állandóan ragaszkodott Newton elveinek

---

* »... sondern die äusserlichkeit macht die bestimmung aus, in welcher sie als natur ist.«

** E szerint Isten is csak annyiban létezik, a mennyiben megismertetett: »Ein gott der sich nicht dem menschen zu erkennen gäbe, wäre gar kein gott.« *Franz und Hillert: Hegels Philosophie in wörtlichen Auszügen, Einleitung, XVIII. l.*

alkalmazásához s hogy fölfedezéseit bővítette — hogy a tudomány óriási haladásokat tett és óráról orára terjesztette az ember hatalmát a természet fölött, s óráról orára javította s nemesítette az emberek állapotát — bármily nagynak tetszhetett is ez a tény, ha összevettették ama másikkal, hogy az ontologiai módszer szerint eddig semmi fölfedezést nem tettek s nem is valószínű, hogy ezentúl fognak tenni — Hegelnek, mondjuk, ez a tény érdemesnek sem tetszett arra, hogy egy philosophus rá ügyet vessen. Az emberiség érdekei köznapi tekintetek voltak és számukra mindig elég köznapi elme fog akadni. A philosophusnak más a feladata. »A philosophia az önteremtette eszmék régiójában honol és a köznapi valódiságra nincs tekintettel.«

Mi volt tehát az ő nézete szerint a philosophia? A képzetek helyettesítése gondolatok (kategoriák, vagy pontosabban, fogalmak) által — mozgása a tiszta gondolkodásnak *mint* gondolkodásnak minden tartalomtól elvonatan; nem volt tehát a tapasztalat szabályainak alávetendő, mint a mely csak összevont mulandó tüneményekkel foglalkozik. Ha ezért a philosophia az ő kezei közt a természettudománynyal éles ellentétbe jutott, úgy ezt az empirizmus követői sajnálhatják, de őt magát ez nem fogja zavarni. Akárhány ellenmondást fog is a tapasztalat kimutatni, ő azt fogja felelni: az ellenmondás a philosophia lényege.

Hegel rendszerének harmadik és utolsó része a Szellem Philosophiája. Ebben az eszme a természetből önmagába tér vissza — önmagának tudatossága által.

Az eszme subjective először is mint Lélek nyilvánul; azután visszatér önmagába és Öntudat lesz; és

végre magát mint a saját tárgyat határozza meg és ekkor Ész. Ezáltal tartja fön magát.

»Mert a gondolat az *Egyetemes* — az a *Faj*, mely halhatatlan, mely önmagában való azonságát föntartja. A szellem különös alakja nemcsak a világban enyészik el természetes okok által az időben, hanem az öntudat automatikus öntükröző cselekvősege által is megsemmisítetik. Mert ez a megsemmisítés a gondolkodás cselekvősege; működésében az föntartó és emelő egyszersmind. Midőn tehát a szellem egyrészt megsemmisíti a valóságot, mind annak tartósságát a mi *létezik* — másrészt megnyeri annak a lényegét, gondolatát, általános elemét, *a mi csak volt* [mulandó föltételeit]. Elve nem többé a közvetlen jelentés és cél, mely előbb volt, hanem a jelentés és cél *tényege*.

»E proceszus eredménye azután, hogy a szellem, midőn önmagát objectivvé és a saját létét gondolkodásának tárgyává teszi, megsemmisíti egyrészt létének határozott alakját és másrészt fogalmát nyeri azon általános elemnek, melyet magába zár s ezáltal új alakot ad benne lakozó elvének.«

Az eszme subjective mint Akarat nyilvánul és a Természetben és Törvényben valósul meg.

Miután a subjectiv és objectiv nyilvánulatokat kijelöltük, lássuk most, hogyan nyilvánul a kettőnek azonsága. Az objectivnek és subjectivnek azonsága az Eszme mint szellem, melynek tudata van önmaga felől az egyekben, s megvalósul mint Művészet, mint Vallás és mint Philosophia.

A »Fölolvasások a történet philosophiájáról« * valamennyi munkája közt tán az, mely a legtöbb olvasót érdekli. A következő eszmék föl fogják tüntetni e mű módszerét.

A történet az objectiv eszme fejlődése — az a proceszus, mely által önmagát kifejtván, tudatos lesz önmaga felől. ** A szellem föladata, hogy önmagát megismerje; de ezt csak úgy teheti, ha a módszer három fokán áthalad, ugyanis az igenlésen, tagadáson és a tagadás tagadásán, mely nem egyéb mint az öntudathoz való visszatérés valódisággal gyarapítva. E fokoknak köszöni az emberi nem, hogy tökéletesbülhet.

Államok, nemzetek és egyének viselik e fejlődés mozzanatainak képét. E mozzanatok mindenike nyilvánul az alkotmányban, szokásokban, vallásokban és minden nemzet egész társadalmi állapotában, mert ez a fogalom az, melyet a kor szellemének mon dunk; ez az egyetlen lehetséges igazság és minden dolgot az ő világosságánál szemlélünk. Azonban az abszolút eszméhez viszonyítva e részleges nyilvánulatok nem egyebek, mint átmeneti *mozzanatok* — eszközök, a melyek által egy fensőbb mozzanatra való átmenet előkészítettik. Nagy férfiak a korszellem megtestesülései.

---

* *Werke*, IX. k. — E mű angolra is le van fordítva.

** A történet a Theodicea egy neme; az eredetiség dicsősége azonban, melyet Hegel magának erre nézve követel (*Einleitung*, 20 l.), *Vico*-t illeti, a kitől igen bőven kölesöszött. *Vico* a maga új tudományát határozottan. *Az isteni gondviselés polgári theológiájának* nevezi. Lásd *Principi di una Scienza Nuova* cz. művét, *Michelet* fordítása: *La Science nouvelle*.

Nem minden nemzet alakúl állammá; hogy ezt tehesse, családból hordává, hordából törzsszé és törzsből állammá kell lennie. Ez az eszmének alaki megvalósulása.

Azonban az eszmének színpadának kell lenni, melyen fejlődhessék. Ez a színpad a föld; a földnek mint a történet geographiai alapjának, három nagy szakasza van: — 1. A hegyes vidékek. 2. A síkságok és völgyek. 3. A partok és a folyam-torkolatok. Az első az emberiség ősz állapotát tüntetik föl; a másodrendbeliek haladottabb állapotát, midőn a társaság alakulni kezd; a harmadik, midőn a folyó-közlekedés folytán az emberi cselekvés minden irányban, főképen a kereskedésben, szabad fejlődést nyer. Ez ismét egyike Vico nézeteinek* és ellentétben áll minden történettel.

A történetnek négy főmozzanata van. 1. *keleten* az állományiség elősködésével találkozunk: az ész nem ismeri föl szabadságát. Az emberek jogai ismeretlenek, mert a kelet csak azt tudja, hogy *egy* ember szabad. Ez a világ *gyermekkora*. 2. Görögországban az egyéniség elősködésével találkozunk. Az eszme tudja, hogy szabad, de csak bizonyos formák alatt, azaz csak *nehányan* szabadok. Az elme még mindig vegyítve van az anyaggal és ebben találja kifejezését; ez a kifejezés a Szépség. Ez a világ *ifjúkora*. 3. Rómában az objectív és subjectív ellentételével találkozunk: a politikai egyetemesség és egyéni szabadság mindketten ki vannak fejlesztve, de nincsenek még egyesítve. Ez a világ *férfikora*. 4. A german nemzetekben az ellenmondás egysé-

* *La Science nouvelle*, livre I. ch. II. § 97.

gével találkozunk — az eszme megismeri önmagát; és nem veszi föl mint Görögország és Róma, hogy csak *nehányan* szabadok, tudja hogy *minden* ember szabad. Ez a világ *agchkora*. De ha a test agchkora a gyöngeség, az elme agchkora az érettség. Az első kormányforma, a melyet a történetben látunk a despotizmus; a második a demokratia és aristokratia; a harmadik a monarchia.*

Midőn e vázlatos elemzést olvassuk, alig ismerhetjük föl benne az eredetinek finom és szellemes elmélődéseit. Oly nagy a művészet, melylyel Hegel az ő eszméit a philosophia leplébe öltözteti, hogy ámbár tudjuk, hogy a mit ír, képzelmény és nem történet, hogy közismeretes tények elferdítését ő a történeti fejlődés törvényének mondja; — így midőn elmondja, hogy a világ szelleme ilyen és ilyen korokban nyilvánul, midőn pedig, még ha a világ-szellem fejlődéséről való elméletet meg is engedjük, tudjuk, hogy e korok *nem* voltak olyanok a milyeneknek Hegel mondja, — ámbár tehát mindezt tudjuk, e könyv mindazáltal oly elnős, hogy majdnem méltatlannak tetszik azt oly *caput mortuum*-nak föltüntetni, mint azt elemzésünk teszi. A történet philosophiájának elvei azonban azok, melyeket fennebb előadtunk. Ezen elvek alkalmazása a történet különböző eseményeinek megmagyarázására még elmésebb.

A *Vallás Philosophiája*, melyet Hegel írt, az utolsó években elkeseredett vitáknak volt tárgya. Az ifjú Hegelianusok elpártoltak — Strauss, Feuerbach, Bauer, Bruno és mások tanaikat mind Hegel rendszeréből dedukálták vagy legalább állították, hogy úgy tettek, s így

* Philosophie der Geschichte, 128 l.

elkeseredett vita folyt e rendszer valóságos értelme fölött. Átengedjük e tárgyat a theologusoknak és itt csak Hegel alapelveit akarjuk pár szóval előadni.

Gyakran ejt csodálatba, ha látjuk, hogy Hegel módszere minden tárgyra alkalmaztatik és hogy elmélete az életről, az élet minden származékának magyarázatára felhasználható. Ez kétségkívül nagy érdem s ez tanítványait határtalan bizalommal tölti el. Képzelem azonban, hogy csak kevesen voltak, a kik a vallás tárgyára térvén át, nem voltak kétségben a felől, ha e módszer itt is alkalmazható-e vagy nem. A diadal kétségkívül nagy lesz, ha kitűnik, hogy e módszer alkalmazhatósága ép oly kevéssé szenved csorbát itt, mint egyebütt. Erről olvasóink fognak ítélni.

A szentháromságot Hegel természetesen elfogadja; hiszen az ő egész rendszere három-egység. Az atya isten az *Idee an und für sich*: azaz az eszme meghatározatlan elvonása. A fiú isten, a kit az atya isten nemzett, az *Idee* mint *Anders sein*: azaz az eszme mint meghatározott valóság. Az elválás megtörtént s ez a tagadás által valódi létet ad az elvonásnak. A szentlélek a ketőnek azonsága; a tagadás tagadása és a létnek tökéletes összessége. Ő öntudata saját magának mint szellem: ez létezésének föltétele.

Az atyaisten a világ előtt volt és megteremtette ezt. Azaz, ő *an sich* létezett, mint tiszta eszme, mielőtt valóságot öltött. Megteremtette a világot, mert létehez, lényegéhez hozzá tartozik, hogy teremtő legyen.* Ha nem teremtene, léte tökéletlen volna.

---

* »Es gehört zu seinem sein, wesen, schöpfer zu sein.«

A theologusok rendesen azt képzelik, hogy Isten a világot egy megtétellel teremtette; Hegel azonban azt mondja, hogy a teremtés nem megtétel, hanem örökké való mozzanat — nem *megtörtént* dolog, hanem oly dolog, mely *történik* folyton; — Isten nem *teremtette* a világot, hanem örökösen *teremti* azt. E közönséges fölfogással vele jár egy másik, mely nem ily szabatos, de elterjedtebb, az a föfogás ugyanis, hogy Isten, miután a világot akarátának egy megtételével megteremtette, szabadjára hagyja fejlődésében, a melybe nem elegyedik; mint Göthe ezt egyhelyen ganyolódva említi, hogy Isten »trónol fennségében és nézi hogyan halad a világ.« Nem ilyen volt Szt. Pál tana, ki azt mondja: »Ő benne élünk, mozgunk és létezünk.« Mi Istenben élünk és nem rajta kívül, nemegyedül általa. Erre utal Hegel, midőn tagadja, hogy a teremtés egyes megtétel lett volna. A teremtés történt, történik most és fog történni min dig. A teremtés isten valódisága; a teremtés a cselekvőségben levő Isten, a ki azonban a megtétel által sem fölfüggesztve, sem kimerítve nincsen.

A *Vallás philosophiájáról* itt többet nem szólhatunk, nehogy a theologiai problémák tüskés útvesztőjébe tévedjünk. Térjünk át a *Philosophia Történetére*, mely szerinte története az Eszme fejlődésének, mint szellemnek. A gondolkodás ezen fejlődése nem egyéb mint a különböző átmenetek, melyek az abszolút módszer *mozzanatait* alkotják. Mind e *mozzanatok* a történetben föltűnnek; a *Philosophia története* tehát a Logika reproductiója a szellem formái alatt. E mozzanatok egymásutánja minden korszaknak megadja a saját philosophiáját; de a különböző philosophiák tényleg csak az egy philosophiának részei. Ez Cousin eklekticizmusához hasonlít; és

Cousin rendszere csakugyan Hegel gyarló utánzása: a francia mesterének nézeteit vagy félreértette vagy módosította.

Történetileg szólva, Hegel szerint csak két philosophia létezik — a görög és a német philosophia. A görögök a Gondolatot az *Eszme* formáiban fogták föl; az újkorbeliek azt a *Szellem* formájául fogták föl. Az alexandriai görögök az egységhez jutottak; de az egység akkor csak ideális volt, objective a gondolatban létezett. Subjectiv oldala hiányzott; a mindenség nem ismerte föl magát subjectivnek és objectivnek. Ez az újkoriphilosophia diadala.

A *mozzanatok* röviden ezek voltak: — 1. Thales és az Eleaiak által az Eszme mint tiszta lét mint Egy fogatott föl. 2. Plato által mint Egyetemesség, Lényeg, Gondolkodás fogatott föl. 3. Aristoteles által mint Fogalom. 4. A Stoikusok, Epikureusok és Skeptikusok által mint subjectiv Fogalom. 5. Az Alexandriaiak által mint a gondolkodás mindensége. 6. Descartes által mint Öntudat. 7. Fichte által mint az Absolut vagy Én. 8. Schelling által mint az Alany és Tárgy Azonsága.

6. §. Hegel bírálata.

Valamennyi hires elmélkedők közül Hegel érthető meg a legnehezebben. Még tanítványai és ismertetői is örökké czáfolgatják egymás magyarázatát, — és egy ismeretes epigramm szerint, mely alkalmasint mythikus ugyan, de azért a mythos igazságával bir, Hegel maga mondotta volna, hogy csak egyetlen tanítványa értette meg és sohajtva tette hozzá: »és ő is félreértett.« Élesebben nem lehet egy rendszert elítélni.

Az első nehézség Hegel stilusa. Ez nagyon komoly stilus. Nem ír oly izléstelenül, pongyolán és zavarosan, mint Kant; épen nem; mondatai jól vannak alkotva a kifejezés némelykor ékesszóló és hatalmas epigrammatikus erővel bir.* De terminológiája visszatetsző; az a szokása van továbbá, hogy mindig örömeztőbb használja az elvont kifejezést az összevont helyett, a mi az olvasót csakhamar oly érzéssel tölti el, mintha az anyaföld fölé emeltetnék egy fölötté ritkított légkörbe, mely egy kevéssé bűzös.** De ez még nem a legnagyobb baj. Kellő türelemmel bele tanulhatunk műnyelvébe és az elvonásokat lefordíthatjuk érthető összevonásokra. Az igazi elkecseregés akkor kezdődik, midőn sikamlóságát és kétértelműségét fölfedeztük. »Az értelem gyakran sokféle mint egy czigányasszony jóslata, vagy egy alchimista ákombákomjai.« Ily szerencsésen jellemzi őt egy buzgó tanítványa,*** aki máshelyen † bevallja, hogy »Hegel a szókat gyakran közvetlenül leszármaztatott értelmökben használja, úgy, hogy ez az értelem és a közönséges értelem mint-

---

* Nem igen lehet valami elmésebb, mint felelete a közönséges frázisra, hogy »senki sem hős szolgája szemében« — nem azért, úgymond, mert a hős nem hős, hanem mert a szolga szolga. Egy pár sorral odább azt mondja, hogy Thersites állandó alak örök időre: ha nem is kap mindig verést, mint Homerosban, de az irigység és önzés meg vannak benne s a féreg, mely el nem pusztul s őt rágja, nem egyéb mint a boszuság a fölött, hogy látja, miként javaslatai és ócsárlásai az eseményekre semmi befolyással nincsenek. — *Philosophie der Geschichte*, 40 l.

** V. ö. erre nézve *Encyklopädie* § 3, 7 l.

*** *Stirling*: Secret of Hegel, I. k. 67 l.

† *U. o.* 254 l.

egy kaczerkodni látszanak egymással egy harmadik értelemben.« Nem e valóban dialektikai módszerének alkalmazása ez a nyelvben?

Logikájában különös érdeméül rója föl a német nyelvnek, hogy valamennyi újkori nyelv között ez engedi meg leginkább e kétértelműséget, minthogy számos szava nemcsak különböző, de ellenkező értelmet is kifejez; »azt az elmélődő szellemet, mely a nyelvben jelentkezik, nem szabad tekinteten kívül hagyni.« * Alkalmat vesz egy külön szakaszban szólni az *aufheben* szóról, melynek igen ellentétes az értelme, minthogy annyit is tesz mint elnyomni, megsemmisíteni és eltenni, megőrizni — és így igen nagy szerepet visz rendszerében. »Föltűnő, hogy a nyelv egy és ugyanazon szót két egészen ellenkező értelem kifejezésére használja. Az elmélődő gondolkodás nagyon szívesen veszi, ha a nyelvben oly szók találkoznak, melyeknek önmagukban elmélődő jelentésük van; a német nyelvnek több ilyen szava van.« **

Örömet mutat ki philosophiai elveket a közönséges szókban és származtatásai gyakran ép oly elmések, a mennyire tévesek a szófejtés szempontjából. Ha az angol például a *devil* (ördög) szót a *do evil* (rosszat cselekedni)-ből származtatná, ámbár a philologia megtanít rá, a *diabolus* (latin, ördög) szóból származik — akkor ép úgy járnánk el mint ő, ki az *urtheil*, ítélet, szót *ur-theil*-ből (ős vagy kezdetleges, eredeti rész) származtatja, mint

---

* *Hegel*: Logik. Vorrede zur zweiten Ausgabe. V. ö. továbbá 27 l.

** *Logik*. I. k. 110 l.

»a Fogalom kezdetleges elválasztásából«*, ámbár a philologia bizonyítja, hogy az *urtheilen*, a régi német *ordalen* elbeszélni« szóból származik, a melyből az *ordalie* (elbeszélés) és angol *tale* (elbeszélés) lett. Ugyanez áll sok egyéb szaváról is.

Stilusát megérteni nehéz, de még sokkal nehezebb Hegel álláspontjára helyezkednünk és előadását úgy nézni, a mint ő nézte. Ez valóban a fő nehézség is mindazon rendszerekkel szemben, a melyeknek a mi rendszerünk-től egészen elütő alapjuk van. Folytonosan a saját szempontunkat alkalmazzuk; és ha ez azután, a mi szinte elkerülhetetlen, nyilvánvaló zavart idéz elő, nagyon is hajlandók vagyunk a nézetbeli meghasonlásokat a megtámadott rendszernek tulajdonítani és így reá toljuk az ellenmondást, melyet mi idéztünk elő. Hegel rendszerének tanulmányozásánál ez majdnem elkerülhetetlen, ha fölötte óvatosak nem vagyunk. Annyiszor megsérti ő a józan észet s oly kihívóan veti meg a tapasztalat és tudomány megállapította következtetéseket, hogy a kétségbeesett olvasó, ha e szempontból itéli meg, nagyon is hajlandó elkedvetlenedve neki hátat fordítani, vagy félre teszi a könyvet, mert a rokonérzés folytonos hiánya benne az olvasást nagyon is fárasztóvá teszi. Minthogy azonban még azok is, a kik legjobban fárasztattak vagy boszantattak, el fogják ismerni, hogy Hegel sem nem bolond, sem őrült, világos, hogy, ha ő a józanész és empiria

---

* *Logik*, III. k. 63, 65 l. Ez azonban Hegelben nem eredeti; ráakadtam *Bardiliben, Grundriss der ersten Logik*, 67 l. a hol *urtheil* a gondolatnak egy tárgyra való iránya, *quasi divisio primaria objecti*.

ellenvetéseit számba nem veszi, ez csak onnét lehet, hogy nem ismeri el abbeli jogukat, hogy a philosophia kérdéseiben szavuk legyen.* És ez csakugyan így van. Két dolog kelti föl leginkább határtalan megvetését: 1. Az ismeret szükséges határainak pszichológiai vizsgálata — azaz a kutatások a képzetek *keletkezéséről* — és 2. A kísérlet, mely philosophiai problémákba a tapasztalat segítségével akar belátást nyerni. Az inductív pszichológiát és a tapasztalati inductiót, kivéve ha a természettudomány legközönségesebb céljainak szolgálnak, félreveti; és helyesen, minthogy ha követeléseik elismertetnek, rendszere romba dül.

Hegel a létezés és megismerés azonságának tételére támaszkodott, mely Németországban a philosophia vitatatlán álláspontja volt s belátta, hogy ha a természet csupán az elme külsősége — ha a tünemények rendje azonos a képzetek rendjével — akkor teljes magyarázatot lehetne adni, ha a gondolkodás procezusa megmagyaráztathatnék.

A *gondolkodás* törvényei akkor a *gondolt dolog* törvényei volnának. A gondolatnak mint gondolatnak törvényei alkotják meg a logika tudományát. De a helyett hogy a logikának és metaphysikának, vagy a gondolkodás törvényeinek és a dolgok törvényeinek régi fölosztását elfogadnók — e kettőt, úgymond, egybe kell foglal-

---

* Bizonyára mosolygott volna *Ott* azon epigrammja fölött, melyben ez azon közönséges olvasók érzését írja le, kiknek a tagadás módszerének képtelensége felötlik. »A legtisztább tagadás tehát mindebben a józan ész tagadása, az egész emberi logikának fölforgatása.« — *Hegel et la Philosophie allemande*. Paris 1844, 98 l.

nunk s oly logikát kell megalkotnunk, mely egyszersmind metaphysika is. A kategóriák így képezik majd a világ egyetem csontvázát.

A gondolkodás proczeszusa: dialektikai mozgás, a tétel (igenlés) ellentétel (tagadás) és összetételezés (egység); másképen: előzmények, ítélet és zártétel. Ennek is az objectiv fejlődés proczeszusának kell lennie. Ugyanis: létezés, nemlétezés és levés — lehetőség, valóság, realitás — általánosság, részlegesség, egyediség. A dialektikai proczeszus az elvontnak összevonttá tétele az általánosnak meghatározása, az egynek sokra való fölosztása és a soknak az egybe való visszatérése — születés, fejlődés és halál, mely szintén ujonnan való születés.

Valamint a physikusok törvényeikben minden egyes tüneményt általánosítanak s azután ezeket mint a mozgás örök igazságait és megmaradó okait tárgyalják: épen úgy látta Hegel, miután a gondolkodás elvont és örök kategóriáit vagy általános törvényeit fölállította, ezekben megmaradó okait minden mozgásnak, a belsőnek úgy mint a külsőnek. Miután fölfedezte a folytonos tagadás vagy korlátozás proczeszusát, mely minden meghatározásnak alapúl szolgál — bele vitte az ellenmondás ezen elvét a teremő proczeszusba.

Így törekszem én újra gondolni az ő gondolatát. Akárhogy vélekedjék is az ember becse felől, legalább el kell ismerni benne a szigorú következetességet, mely épen nem hasonlít ahhoz a zürzavaros örültséghez, melyet a külsőleges szempont benne talál. A nagy problema, melynek megoldásán fáradozott, ez volt: Hogyan értelmezendő a tünemények egymásmellettsége és egymásutánja? és ez e kérdés alakjában tűnt föl előtte: Mi a subjectiv-

nek viszonya az objectivhez? Megoldása azon fölvételből indul ki, mely minden metaphysikai rendszerrel közös, hogy a teremtés *proceszusai* a gondolkodásban megnyilatkoznak; ő azonban e fölvételt bővítette azáltal, hogy *azonságot* állított, míg félénkebb elmélődők csak *tükrözést* vagy szemléletet láttak. Az empirizmust illetőleg megjegyzi, »hogy a helyett, hogy az igazságot a gondolkodásban keresné, azon erőlködik, hogy a belső és külső jelennek *tapasztalatából* vonhassa le.«* Ő összevontakat keres és részlegesekeket és azokat általános fogalinnak, tételekké, törvényekké teszi. »Ez azonban csak abban az értelemben történik, hogy az ily általánosságoknak — például az erőnek — ne legyen több jelentőségek és érvényességek, mint a mennyi az észleletből nyeretik, és ez csupán a tünemények kimutatható összefüggésére vonatkozik.« »Az empirizmus következetes keresztül vitele, a mennyiben tartalmát tekintve a végesre szorítkozik, teljességgel tagadja az érzéken fölöttit vagy legalább megismerését és nem hagy a gondolatnak egyebet, mint az elvonást és formális általánosságot és azonosságot. A tudományos empirizmus alaptévedése mindig az, hogy az anyag és erő metaphysikai kategoriáit az egyről és sokról, az általánosról és végtelenről használja, s hogy továbbá az ily kategoriák fonalán *tovább következtet*, e mellett a következtetés formáit is föltételezi és alkalmazza, s mind e mellett nem tudja, hogy ő maga is metaphysikát tartalmaz és használ, s hogy ama kategoriákat és kapcsolataikat egészen bírálattalan és tudattalan módon használja.« Az empirizmus csak észleletet ismer és az észlelet

* Encyklopädie, § 37.

mindig csak az egyedire s mulandóra vonatkozik; az ismeret azonban nem állapodik itt meg, hanem az egyediben és mulandóban azt keresi, a mi általános és marandó. Ez tapasztalat. Eszköze az elmezés. De itt azt a tévedést követi el, hogy föltételezi, hogy ha a tárgyakat elemzi, úgy hagyja azokat a mint találta; pedig az összevontat elvonttá változtatta. Különbségei elvont meghatározások, azaz gondolatok. »Minthogy pedig e gondolatok azt tűnteti föl, a mők a tárgyak önmagukban, úgy ez ismét a régi metaphysika föltételezése, hogy a dolgok igazsága a gondolkodásban vagyon.«* Egy szóval, az empirizmusnak teljességgel nem sikerül az egyetemességet és szükségességet kimutatni.

»Kant bírálati philosophiája abban egyezik meg az empirizmussal, hogy a tapasztalatit az ismeret egyetlen alapjának tartja, de ezt az ismeretet nem tartja igazságnak, hanem csak a tünemények ismeretének.« Kant azonban az egyetemességet és szükségességet más forrástól merítette, ugyanis a gondolkodás önkénytes vagy a priori meghatározásaiból. Ezek a kategoriák alkotják meg a tapasztalat objectivitását.** Miben különbözik hát Hegel Kanttól? Abban, hogy Kant a tárgy és alany azonságát oly azonságnak tekintette, mely az öntudatra van határolva — nem volt az egyéb a tapasztalat igazságánál; de transcendentális szempontból épen nem volt igazság, mert az oly fogalmakat, mint a tárgy és alany fogalmait, nem lehet transcendentálisan alkalmazni. Hegel azonban lerontotta a korlátot a tapasztalati és transcen-

---

* Eneyklopädie, § 38.

** U. o. § 40. 41.

dentális között — tagadta a fölvetett magánvaló meglétét — és az öntudatban való azonságból absolut azonságot csinált. Míg tehát Kant azt állítja, hogy a kategoriák csak tüneményekre, subjectiv állapotunkra alkalmazhatók, magánvalókra azonban egyáltalán nem — Hegel még a tünemények és noumenonok közti különbséget is tagadja, kijelentvén, hogy a *ding an sich* pusztá gondolat, az objectiv és subjectiv különbségét tagadja s azokat egy fensőbb kategoriában egyesíti; innét van azután, hogy ő a kategoriákat úgy tekinti, mint a physikus a törvényeket.

Mielőtt rátérnénk annak a pontnak kifejtésére, a melyben Hegel Kanttal találkozik és tőle külön válik, nem lesz fölösleges egy pár szóval az objectiv és subjectiv közti különbséget megbeszélni. Hegel azt a lényeges hiányt tapasztalja Kant nézetében a kategoriákról, hogy nem tekinti őket önmagukban, hanem csak azt nézi: objectivek-e vagy pedig subjectivek? »Objectiv« közönségesen mind azt jelenti a mi külső és csak észlelet által érhető el. Minthogy pedig az olyan kategoriáknak mint az okságnak — az észleletben adva nem lévén — ilyen objectivitásuk nincsen, ezért Kant őket subjectiveknek mondja, mivel a gondolkodás öntékonyságához tartoznak. De ő azt is, a mi *gondoltatik* (különösen az egyetemeset és! szükségest), objectiveknek mondja, és azt a mi csak *éreztetik*, subjectiveknek. Az ellenmondás csak fölszínes. Az érzékletek subjectivek a mennyiben csak az enyéim, de nem a tieid vagy az övéi — és így nem lehetetlen azokat közölni. Gondolatok azonban objectivek, a mennyiben mindenkiéi — magukkal hordják saját jeleiket és általánosan érthetők — megengedik a bizonyi-

tást és másoknak is *kimutathatók*. A gondolatok objectivék abban az értelemben, hogy minden alanytól függetlenek; * a gondolatok továbbá megmaradók, állandók; míg az érzések mulandók; gondolatok az általánosnak körébe tartoznak, az érzések pedig az egyedinek körébe.

E különbség, melyet Kant hozott be, a művelt nyelvben is föltalálható. Így ha egy műtárgyat ítélünk meg, azt követelik, hogy objectiv és ne subjectiv szempontból nézzük, azaz, hogy ne a szemlélő egyedi képzelődését és hangulatát tekintsük, hanem a művészet felsőbb szempontját, a mint ennek mivolta és lényege követeli.**

Hegel azonban visszaveti Kant azon tételét, hogy az objectivitásnak még ez utolsó alakja is végre csak subjectiv, minthogy a kategoriák csak a *mi* formáink és a dolgoktól önmagukban áthághatatlan űr által vannak el választva és kijelenti, hogy »a gondolatok igazi objectivitása az, hogy a gondolatok nemcsak a mi gondolataink, hanem egyszersmind maguknak a dolgoknak is meghatározásai; és jöllehet igaz, hogy a kategoriák nincsenek az érzékletekben közvetlenül befoglalva, hanem a gondolatra tartoznak, még sem következik ebből, hogy a gondolatok csak a mieink s nem egyszersmind a tárgyak meghatározásai is.« ***

Hegel szempontjából, azaz az abszolút idealizmus szempontjából, ez czáfolhatatlan. Ha a tárgy és alany

---

* Tévedés. A gondolatok nem *függetlenek* az alanyoktól, hanem *közösek* az alanyokkal. Ha elvesszük a *gondolkodó alanyokat*, azonnal vége van az állítólagos függetlenségnek.

** *Encyklopädie*, § 41, Zusatz 2.

*** *U. o.* § 42, Zusatz 3.

azonsága állíttatik, akkor a mi igaz az egyikről, annak igaznak kell lenni a másikról is. Kant szerint minden a mit gondolunk téves (transcendentálisan), mert a mi gondolatunk; Hegel szerint minden a mit gondolunk, igaz, mert mi gondoljuk. Azt mondja: »Kant azt állítja, hogy a dolgokról való képzeteket vagy fogalmakat kategoriáknak nevezett általános formák által nyerjük; s hozzá teszi, hogy segítségükkel, ugyanis a mennyiség, minőség, viszony és mód segítségével a priori összelétezést képezünk érzékeink minden közrehatása nélkül. De habár Kant azzal az igazság útjára tért, is, még sem volt képes elveiből minden következményt levonni. Philosophiájának folyamában azon közönséges tévedést vette föl, mely szerint a dolgokról való képzetek vagy fogalmak esetleges elvonások volnának, a melyeket az elme tesz, a dolgok pedig előttünk teljességgel hozzáférhetetlenek. Midőn abban az irányban, melyről Kant elhirtelenkedve tért le, tovább haladtam, a logika teljes átalakításához jutottam.« *

Itt található kettejük találkozó pontja. Hegel sajnálja, hogy Kant nem dedukálta kategoriáit, hanem hogy egyszerűen azokat vette föl, melyeket a régi logikai könyvek szolgáltattak. Honnét származtatja le az Én, mely egyszerűen az öntudat elvont egysége, összevont meghatározásait vagy formáit? E leszámaztatás Hegel voltaképi föladata. Nem akarjuk itt alaposságát vizsgálni. Hanem azt kérdezzük: hogyan lesz a logikai reális; hogyan mutattatik ki, hogy a gondolat formái egyszers-

---

* *The Subjective Logic of Hegel*, (H. subjectiv logikája), ford. H. Sloman és J. Wallon által, London, 1855, 19 l.

mind a dolgoknak is formái? A felelet a fogalomnak az abszolúttal való azonosításában keresendő. »Lét és lényeg az ő levésének csak mozzanatai; ő azonban (a fogalom) alapjuk és igazságuk, mint az azonság, melyben elmerültek és befoglaltattak. Benne foglaltatnak, mert ő az eredményök, de nem többé mint lét és lényeg; e meghatározásokkal csak annyiban bírnak, a mennyiben ezen egységükbe még vissza nem tértek.« * Kant kategóriái az értelem functiói, melyeknek tartalmuk nincsen, mert pusztán formálisak és anyagaikat az érzékekből nyerik. Hegel azonban, szétbontván az érzékiiség és értelem állítólagos ellenkezését, tagadta, hogy az anyagi és alaki közt fölvett különbség egyéb volna logikai különbségnél. Így anyagította (materialized) ő a kategóriákat.

Miután így, nem minden erőlködés nélkül, e rendszert mint összefüggő leszármaztatást igyekeztünk bemutatni — kérdezzük, biztos-e az alapja? Elfogadhatjuk-e a proceszus ezen megnyilatkozását, a mely által a világegyetem le van származtatva? Elfogadhatjuk-e a logikát, mint a fölfedezés organonját?

I. *Mint organon.* Követelése a világegyetem számtalan tüneményeit mint az elvont eszme összevonásait leszármaztatni megmaradó dialektikai mozgása által. A kulcsok kezei közt vannak. Első megjegyzésünk erre az,

---

* »Sein und Wesen sind insofern die momente seines werdens; er aber ist ihre grundlage und wahrheit, als die identität, in welcher sie untergangen und enthalten sind. Sie sind in ihm, weil er ihr resultat ist, enthalten, aber nicht mehr als sein und als wesen; diese bestimmungen haben sie nur, insoferne sie noch nicht in diese ihre einheit zurückgegangen sind.« — *Logik* III. k. 5—6 lap.

hogy ez a módszer legkevésbé sem az a deductiv módszer, a melynek látszani akar. Rovatot nyújt s azt állítja, hogy deductiót ad. Deductió által váratlan igazságokat, fölfedezetlen részlegeseket nyerünk. Szóbeli általánosság nem fűd fel egyebet, mint szóbeli alkalmazásokat: a tü-neményekből inductió által nyert általánosság olyannak mutatkozik, melynek széles körű az alkalmazása, s mely homályos helyeket magyaráz. Ha az elemek egyszer adva vannak, levonhatjuk belőlük az eredményt, még mielőtt ez az érzések előtt nyilvánult volna: — egy bolygónak létezése és helyzete körpályájával együtt levonható a pályazavarás elemeiből más bolygók mozgásaiban. Hegel rovatának nincsen ily biróssága. Ez csak a már megtörtént fölfedezéseknek jelölheti ki helyöket. Soha semmiféle váratlan fölfedezés általa nem történt; sok tagadhatatlan fölfedezés pedig határozottan belé sem foglalható. E módszer csodálatot és bámulatot keltett alkalmazékonyságának egyetemessége által és valóban, a birósság e látszatában valami megbűvölő fekszik.

Ha megengedjük, hogy nem a fölfedezés organonja, még mindig fennen dicsérhetni mint széles körű osztályozást — ha ugyan ez osztályozás érvényes, *természetes* és használható, nem pedig önkényes és hasznavehetetlen, — hasznavehetetlen mert önkényes volna. Elejétől végig az a metaphysikai hibája, hogy elvontakkal foglalkozik tekintet nélkül az összevontakra, a melyekből elvonattak vagy kellett volna elvonatniok; vahahányszor tehát a mellőzött összevontakat ismét vissza helyezzük, kitűnik e rendszer gyarlósága.

Barátom, kiről már említést tettem, ez ellen azt hozza föl, hogy itt »önkéntesen választok Hegelével el-

lenkező szempontot, a ki az ismeretet elvontságában és meghatározottság nélkül veszi föl, mielőtt még összevont vagy határozott volna. Hegel azt mondaná, tévedés állítani, hogy első ismeretünk egy physikai tüneményről összevont, hogy egy tünemény számunkra összevont, midőn először vesszük észre — csak fokonként lesz azzá, a mint más tüneményekkel hasonlítjuk össze és minden föltételével viszonyba helyezzük.« Az tagadhatatlan, én Hegelével épen ellenkező szemponton állok. Azt hiszem, hogy ő a tapasztalat keletkezését egészen tévesen adja elő és hogy ő a zavart fogalmat az elvonttal zavarja össze, midőn azt veszi föl, hogy érzéki tapasztalatai elvontak volnának, mielőtt még összevontak. A részleges *eltörlése*, a mi Hegelnek terve, egészen más eljárás, mint a részlegeseeknek *aláfoglalása* és egy jelképben való kifejezése, a mi a természet-tudománynak megjelölése. Vegyünk egy példát: Ha valakit egy házfödélről leeső téglát üt agyon, akkor nem maga a téglát ütötte agyon, mond Hegel »minthogy a hatás csakis elért gyorsasága által idéztetik elő — azaz az embert a tér és idő üt agyon — *der mensch wird durch raum und zeit todgeschlagen!*« * A képtelenség itt onnét eredt, hogy nem veszi figyelembe a téglát, tömegét és sűrűségét, mint a melyek az eredménynek tényezői. Azt hiszi-e, ha egy hólabda elérné egy ágyúgolyónak a gyorsaságát, hát bedöntené egy sánczot? A physikusnak szabad valamennyi részlegest mellőzni, ha megjelölése *alá foglalja* őket, például hogy a töltés (projectile) fa, vas, téglát vagy viz-e,

---

* *Encyklopädie*, § 261.

az közömbös előtte; formulája nem szorúl egyébre, mint bizonyos adott sűrűségre, súlyra, adott gyorsaság mellett.

Egy másik példa: az Ész ösztöne, mond Hegel, szükségképen a fogalom tisztítására törekszik. Ha egy törvény először jelenik meg, tisztátalan, az érzéki lét részletességei elhomályosítják és a fogalom, mely mivoltát megalkotja, a tapasztalati anyagba merül. Az ész föl akarja ettől szabadítani és így fogságából a meghatározott lét mozzanatai közé emeli. »A sav és alj viszonya és egymáshoz való mozgásuk törvényt alkot meg, a melyben az ellentétek mint testek jelennek meg. Azonban ezen elkülönített dolognak nincsen valóságuk; a hatalom, mely őket egymástól elszakasztja, nem akadályozhatja meg őket abban, hogy azonnal egy más proczuszusba ismét ne lépjenek, mert ők csak e viszonyban léteznek. Nem maradhatnak azok magukra, mint egy fog vagy köröm és így föl nem mutathatók. Mert *lényegök* abban áll, hogy közvetlenül semleges származékba menjenek át, ez létüket *önmagukba való aláfoglalássá* teszi (*Ansichaufgehobenem* — mi így írható körül »az a minnek voltaképi jegye: a szándék magát megsemmisíteni«) — vagy egyetemessé; a savnak és aljnak csak mint *egyetemeseknek* van igazságuk (*wahrheit*).«*

Tökéletesen igaz, hogy egy savnak csak az aljra viszonyítva van, mint savnak, jelentősége és viszont. De a test, a mely az aljra viszonyítva sav, az az aljra való minden tekintet nélkül létezik; és Hegel állítása, hogy az magában nem létező, egészen tarthatatlan lesz, ha ama másik állítása mellé tétetik, hogy egy fog vagy egy kö-

---

* *Phänomenologie*, 192 l.

röm önmagáért létezik. A fog és a köröm csakis a meghatározott és megkarmolt tárgyakra viszonyítva fog és köröm, valamint a sav csak azon tárgyakra viszonyítva sav, a melyeket oxydál.

A kiegészítő tényezők ezen önkényes elnyomását Hegel rendszeresen üzi; sőt kinyilatkoztatja, hogy ez az ész ösztöne. Így hogy más fogalomkörből is idézzünk példát, midőn azt mondja »Spinoza gondolkodó állománya semmi egyéb, mint az *állománynya fejlődő fogalom*«, akkor következetes azon állításában, hogy a philosophia története nem egyéb, mint az eszme fejlődésének egymásra következő fokai. Mintha azt mondaná, hogy e szükséges fejlődés következtében Spinoza egyéni létezése fölösleges volt — az egymásra következő fokok beálltak volna akkor is, ha Spinoza nem létezett volna. Ugyanez Hegel nézete, midőn gyakran olvassuk, hogy a gravitációt fölfedezték volna, ha Newton nem élt volna is. A megjegyzés igaz, csak hogy egy benrejlő föltételt kihagy, azt ugyanis, ha nem Spinoza és nem Newton, akkor *más* hasonló erejű elme tette volna meg! Vagy azt higyjük-e hogy a gravitáció *megnyilatkozott volna magától*; vagy hogy a tudomány elvont értelemben véve, a tudományos elmélkedők mellett mintegy elfoíyva fejtené ki a törvényt?

Történeti és elmélődő műveiben egyaránt észre vehetni elnyomását azon összevontaknak, melyek rendszerébe nem illenek. Kitűnik ez *Phänomenologie*-jában mely az öntudat fejlődését akarja a történet által kimutatni. Mint Haym helyesen mondja: »E mű nem annak előadása, hogy a világszellem hogyan fejlődött, hanem hogyan fejlődött volna, vagy hogyan kellett volna fejlődnie, ha az öntudat elvont elméletének schemájához alkalmaz-

kodek vala. A történeti alakok rendetlenül vannak összehányva. A kiválasztás teljesen önkényes. Ha az író valamely történeti alakot ismer vagy vele olvasmányaiiban nem rég találkozott, akkor az öntudat szükséges és elkerülhetetlen fejlődési foka képviselőjeként tűnteti föl. Ha azonban a francia forradalom szelleme ily méltóságra emeltetik, nem tudjuk, miért nem volt méltó hasonló figyelemre a puritanizmus jellemző szelleme I. Károly elleni küzdelmében? Ha az átmenet a klaszikus korból a középkorba ily tipikus jelentőségre emeltetett, miért maradt a renaissance nem kevésbbé fontos és nevezetes átmenete figyelmen kívül? « *

A tévedés forrása itt és számos más esetekben az a fonákság, mely az elvonttal foglalatoskodik és az öszszevontakat felejtí. Mert az ész leoldja a törvényt azon részlegesektől, melyeket a törvény kifejez; ez eleinte csak a megjelölés műfogása, de megfeledkezvén eredetéről, csakhamar a törvényre, mint valami önmagában főállóra támaszkodik, a mely a részlegésekben »fogságából szabadított meg«; s miután a törvény így megszabadított és megtisztított, fensőbb fokú érvényességet látszik nyerni. Hegel azt hiszi, hogy a világ proceszusát az Eszméből leszármaztatta; és abban nincs is kétség, miként megmagyarázta, hogy mindazok az egyes fogalmak, melyeket magunknak e proceszusról alkotunk, hogyan tekinthetők az abszolút fogalom fokonkénti fejlődéseinek — hogyan tekinthető valamennyi öszszevont az Elvont öszszevontjának. De minthogy ép oly könnyű a részleges fogalmakból följutni az általános fogalomhoz, az öszsze-

* *Haym*: Hegel und seine Zeit, 1857, 242 l.

vontakból az ő elvontjaihoz, és így a fejlődés rendszerét egészen megfordítani, azért mintegy arra vagyunk fölhíva, hogy e két proceszus között válasszunk. Választásunk pedig nem lehet kétséges, ha észre vesszük, és ezt nagyon könnyen vehetni észre, hogy Hegel semmit ki nem hoz az ő abszolutjából, a mit már előzetesen belé nem tett; hogy csak az oly részleges fogalmakat származtatja le, a melyeket a részleges tapasztalat már kézhez adott. Az ő rovata csak a már ismertet foglalja magába. Ha a tapasztalat nem nyújtotta volna neki a mozgás, minőség, mennyiség, levés, valódiság, tér, idő, gondolat stb-nek fogalmát, nem adhatta volna őket elő pusztán mint a létezés és nem-létezés fejlődéseit.

Egy szóval, a dolgok igazsága nem érhető el a részlegesek *elnyomása*, hanem egy általános fogalomba való *összefoglalása* által. Az egyetemes, a mely a részlegesek tagadása, tiszta képzelmény; az egyetemes, mely a részlegesek megjelölése, tudományos műfogás.

II. *Mint megnyilatkozás.* — Midőn először ismerkedünk meg e rendszerrel, inkább egy régi philosophiai szatócsbolthoz látszik hasonlítani, melyben az ó- és középkor elhasznált álokoskodásai — az a lim-lom, mely valamikor igen előkelő diszitmény volt — árultatnak. Azon ősi tévedések, melyekről végre is azt lehetett reményleni, hogy mellőzve vannak örökre: az Anyag és Alak, — Általánosságok — Lehetség és Valóság — a Logos — a Sok és az Egy — a Semmi mint létező — mindezek megjelennek újra — mint ősi igazságok. Örökre együtt vagyunk Platóval, Aristotelessel, Plotinossal és a scholasztikusokkal, nem új világitás mellett, sem erősebb támaszokkal el nem látva, sem nem tetszetősebb alak-

ban, hanem egyedül újra elvonva bátor és biztos nyugalommal.

A philosophia fejlődésnek tekintetik; nem utánnövésnek, a hol az egyik fok az utánna következő által helyéből kimozdítatik és azután eltűnik, hogy egy teljesebb formának adjon helyet; hanem oly fejlődésnek tekintetik, mely az első embryologusok által képzelthez hasonlít — ugyanis az fejlődik ki fokenként, a mi az embryóban eleitől fogva benne volt. Hegel persze tagadja, hogy az ő rendszere az egymásba toldás elméletéhez hasonlítana, mely azt tartja, hogy a tölgyleitől fogva benne volt a magban, az állat benne volt a csirában, és hogy e parányi alakjából nőtt aztán életnagyságnyra. Halljuk csak, hogyan nyilatkozik e pontról.

»A fogalom haladása sem egy másba való átmenet, sem pedig egy másban való jelenés (*scheinen*), hanem fejlődés, a mennyiben a megkülönböztetett mint az egymással és az egészszel azonos közvetlenül egyszerre tételeztetik és a meghatározottság az egész fogalomnak szabad léte.« *

E nem igen világos szakasz így magyaráztatik. —

»Egy Másba való átmenet nem egyéb mint a dialektikai proczeszus a *lét* körében; egy Másban való jelenés pedig a dialektikai proczeszus a *lényeg* körében. A *fogalom* mozgása ellenben *fejlődés*, a mi által csak az

---

* »Das fortgehen des begriffs ist nicht mehr übergehen noch scheinen in ein anderes, sondern entwicklung, indem das unterschiedene unmittelbar zugleich als das identische mit einander und mit dem ganzen gesetz, die bestimmtheit als ein freies sein des ganzen begriffes ist. — *Encyklopädie*, § 161.

tételeztetik, a mi már magában megvan. A természetben a szerves élet az, mely a fogalom e fokának megfelel. Így fejlődik pl. a növény csirájából. Ez már az egész növényt magában foglalja, de ideális módon és nem szabad fejlődéseit úgy fölfogni, mintha a növény különböző részei: a gyökér, szár stb. a csirában már *valósággal* megvolna, csak hogy igen kis alakban. Ez az úgynevezett egymásba toldás elmélete (einschachtelungs-hypothese) melynek fogyatéksága abban rejlik, hogy a mi csak ideális módon van meg, azt már is létezőnek tekinti. Helyes pedig ez elméletben az, hogy a fogalom az ő proceszusában önmagánál marad s hogy általa tartalmilag semmi új nem tételeztetik, hanem csak alakváltozás idéztetik elő.«*

Ugyanez okból igazolja a velünk született eszmék létezését és Plató tanát a visszaemlékezésről. Az eszmék léteznek lehetőség szerint, ha nem is a valóságban. Itt visszatér abbéli hajlama, hogy a kiegészítő tényezőket elnyomja és mindazon elemeket, melyek a fejlődés folyamában bekebelezettek, mint jelentékteleneket ezentúl figyelmen kívül hagyja. A mit *ideálisan* létezőnek tételez föl, egyszerűen annak a tükrözése, a mi *valóban* előfordúl, ekkép tehát az eredőt fölcseréli az előzővel. — Ugyan e módszer szerint bebizonyíthatnók azt is, hogy tiz: egy millió, mert a milliót ideálisan magában foglalja; mert szorzás által egy milliót eredményez. A mag nem foglalja magában a növényt; a növény csak idegen elemeknek egymásra következő bekebelezése által fejlesztetik állományává; és a növény más és más lesz, a szerint

* *Encyklopädie*, u. o. 317—8 l.

a mint a bekebelezések változnak. De mert ez egymást követő lépéseket gondolatban megtehetjük visszafelé és így a maghoz eljuthatunk, azért támad az az álkövetkeztetés, mintha az eredmény az induló pontban befoglaltatnék és azt mondjuk: A növény lehetőség szerint befoglaltatik a magban.

A lehetőség e kérdését megvitattam már az *Előfejtetésekből*.^{*} Kérjük az olvasót, gondolja át az egészet még egyszer, mert »a gondolat gyarlósága«, melyet ott fejtegetek, olyan, mely Hegel egész rendszerén végig vonúl. E gyarlóság tüzi ki Eszméjének helyét: a gondolkodás, mely saját előadása szerint a fejlődés *legutolsó* foká, a *legelsőre* emeltetik. A világegyetem, mely a tudattalanból tudatomra és a tudalomból öntudatra ébred, az öntudatnak fejlődésévé, azaz utolsó fokává tétetik. Egészen hasonló ama tétele, hogy minden érzéklés gondolkodás — ez sokkal illogikusabb tétel, mint Condillac-é, hogy minden gondolkodás érzéklés. — Mindkét tétel ugyanazon tévedésen alapszik — elenyészteti a különbségeket.

Ha a világegyetem fejlődését az Eszme önmozgásának tekintjük, úgy ki kell jelentenünk, hogy az utolsó fok, ép úgy mint valamennyi közbenső fok, *valóban* befoglaltatik az elsőben, valamint az egymásba toldás elmélete szerint a növény befoglaltatik a magban. És pedig a következő okból. Ha a tartalom idegen elemek bekebelezése által nem gyarapodik, hanem csak alakváltozásokat szenved; akkor a valódiság soha elétünni nem fog; a változások mindig a formális körre lesznek

^{*} E mű I. kötete 50–52 §, 95–101 l.

szorítva. De ha a bekebelezés megtörténik, honnét kerülnek elő a bekebelezett elemek? Ez esetben oly anyagot veszünk föl, mely az alaktól függetlenül létezik; a valódi növényhez a gázok és sók létezésére van szükségünk, függetlenül a növény fogalmától.*

Ugyanezt az ellenvetést tehetni Hegel fogalma ellen az általános történetről, mint az eszme fejlődéséről »a szellem előadásáról azon proczeszusban, a melyben annak öntudatát valósítja meg, mi ő önmagában. És valamint a csira magába foglalja a fa egész lényegét és gyümölcésének ízét és alakját — első nyomai a szellemnek önmagában, ép úgy foglalják magukba a szellem egész történetét.« Ezt a Történet philosophiájában mondja. Figyeljük itt meg, hogy a csira nemcsak mindazon jövőendő elemeket

---

* *Schelling* e gyöngye pontot érinti, midőn azt mondja: »*Hegel*, úgy látszik, a természet által arra van rendelve, hogy egy új wolfianizmust hozzon be.« Azt akarja ezzel mondani, hogy valamint *Wolf* is mindent elenyésztetett, a mi *Leibnitz*-ban és *Descartes*-ben positiv volt s oly rendszert alkotott meg, melyben elvont formalizmusnál egyéb nem maradt meg — ép úgy enyészttette el *Hegel* is mindazon valódi és élő elemeket, a melyeket *Schelling* mint a mozgás eredetét, mint »az ellentettjébe való átmenet és az önmagához való visszatérés erejét« vett föl — s helyébe az *Idee*, az eszme fogalmát tette »a laquelle, par la fiction la plus arbitraire et la plus étrange il attribuait une faculté semblable de mouvement propre« — a melynek egy ép oly kétséges értékű mint különös képzelmény folytán az önmozgáshoz hasonló tehetőséget tulajdonított. Igen helyesen mondja továbbá *Schelling*, hogy *Hegel* azon tapasztalati elemet, melyet eleinte kirekeszt, később az eszme átalakulása miatt egy rejtek ajtónál kénytelen ismét beereszteni. — *Schelling* előszava *Cousin* Fragments-jának *Grimblot* által való fordításához.

foglalja magában, melyek a fa alakját fogják képezni, hanem az íz és forma elemeit is, melyek később azzal, a ki a fát észreveszi, esetleg összefügghetnek. A következő helyeken meg is enged mindent, a mit követelünk.

»A mit a szellem elvének, céljának, rendeltetésének, vagy lényegének és eszméjének nevezünk, az valami tisztán általános és elvont. Az elv, a lét terve, a törvény nem egyéb, mint rejtett, fejletlen létezés, mely mint ilyen, bármily igaz legyen is önmagában, nem lehet teljesen reális. Céloknak, elveknek stb. csak gondolatainkban, subjectiv szándékunkban van helyök, de a valóság körében még nincsen. A mi csak önmagában létezik, az csak tehetség, de létre még nem ébredt; egy másik elemnek kell hozzájárulnia, hogy meglétet ébresszen, ugyanis a megvalósításnak; ennek mozgató ereje pedig az Akarat — az ember cselekvése legtágasbb értelemben. Csak ezen cselekvés által valósíttatnak meg az eszme, valamint az elvont tulajdonságok általában; mert önmagukban erőtlenek. A mozgató erő, mely őket működésbe hozza és nekik határozott létet ad, az ember szükséglete, ösztöne és hajlama.

»A világ története általános céljával kezdődik — a Szellem eszméjének megvalósításával csakis önmagában, azaz mint természet, mint rejtett, mélyen elrejtett, tudattalan ösztön; és a történet egész proceszusának, mint már megjegyeztük, az a célja, hogy a tudattalan ösztönt tudatossá tegye. Ezért mutatkoznak a tisztán természetes létezés, természetes akarat alakjában — a mit subjectiv oldálnak neveztek — testi vágy, ösztön, szenvedély, magánérdek, vélemények és subjectiv gondolkodás; és ezek eleitől fogva önkényteseknek mutatkoznak. Az akarat-

nyilvánulások, érdekek és cselekvések ezen hatalmas összefolyása szolgáltatja a műszereket és eszközöket a Világszellem számára, hogy elérje célját azáltal, hogy magát öntudatra ébreszti és megvalósítja. És ez a cél nem más, mint az, hogy találjon önmagára — ébredjen eszméltre — és magát összevont valóságban szemlélje.

»E függetlenül általános és állományi léthez viszonyítva minden egyéb alá van rendelve, őt szolgálja és fejlődésének eszköze. — Az általános elvont meglétnek egysége az egyénnel, az alanyival — hogy csakis ez az igazság, az elmélődés körébe tartozik és ezen általános alakjában a Logikában tárgyalatik. — De magának a világtörténetnek proceszusában, midőn még nem teljes, a történet elvont végcélja nem tétetik még a vágyás és érdek határozott tárgyává. A korlátolt elmék még nincsenek tisztában a cél fölött, melyet betöltenek, de azért bennök rejlik az általános elv és megvalósul általok. A kérdés a *szabadság* és *szükségesség* egységének alakját is ölti, a mely esetben a szellem rejtett elvont proceszusa szükségességnek tekintetik, míg az, a mi az ember öntudatos akaratában a szükségesség érdekének tűnik fel, a szabadság körébe tartozik.«

Minthogy azonban mindezek az elemek subjectivék, minthogy valamennyien szellemiek, azért az elvont szellem összevontjainak is tekinthetjük őket; Hegel igen jó példát szolgáltat erre:

»Egy ház építése mindenekelőtt subjectív cél vagy szándék. Másrészt eszközökül bírjuk a különböző állományokat, melyek a műhöz szükségesek: vas, fa, kövek. Az elemek fölhasználatnak, hogy az anyagot földolgozzák: a tűz, hogy a vasat megolvassza, a szél hogy a

tüzet élessze, a víz hogy a kereket forgassa, hogy a fát szétfűrészelhessék stb. Az eredmény az, hogy a szél mely a házat építeni segítette, a házból kizáratik; épen úgy az eső és az áramlat hatalma és a tűz pusztító ereje, a mennyiben a ház a tűz ellen meg van védve. Kövek és gerendák engedelmeskednek a nehézség törvényének. Nyomást gyakorolnak lefelé s ezáltal magas falak emel-
tetnek. Így használatnak föl az elemek mivoltuk szerint, még pedig egy oly származék létrehozására, a mely által befolyásuk korlátoztatik. Így elégítettnek ki az emberek szenvedélyei; természetes hajlamaik szerint fejlesztik önmagukat és céljaikat s így építik föl az emberi alak épületét, a mely által erősséget emelnek a jog és rend számára önmaguk ellen.«

Hozzáteesszük a következőket: Itt az épület-anyagok létezése föltételeztetik; létezhetnék akár mily rendszeresítő eszme — az anyagok *nélkül* nem lehetne házat építeni, nem fejlődhetnék a társadalom; az anyagokkal azonban építhető a ház és a társadalom: az épület folytonosan tőlünk függ, minden változás ő bennök: megfelelő változást idéz elő a megvalósított eszmében. Ezt azonban Hegel nem ismeri el. Ő azt mondja: —

»Itt csak rá kell mutatnunk arra, hogy a szellem végtelen lehetőség csirájával — mely azonban *csakis* lehetőség — kezdődik; mert állományi létét fejletlen alakban foglalja magában, a melynek szándékát és célját ő csak a teljes valóság eredményében éri el. — A valódi létben a haladás továbbmenésnek tetszik a tökéletlentől a tökéletesekhez; de az első nem értendő elvontan, mint *csak* tökéletlen, hanem mint valami, mely önmagának egyenes ellentétjét zárja magába — tehát az úgyneve-

zett tökéletest — és ezt mint csirát vagy mint ösztönt. Így mutat — legalább reflective — a lehetőség oly valamire, a mi valódivá legyen; Aristoteles *δύναμις*-a *potentia* is, erő és hatalom is. A tökéletlen, a mely ellentétét magába zárja, e szerint ellenmondás, mely bizonyára létezik, de folytonosan megsemmisíttetik és föloldatik: az ösztönszerű mozgás a lélek életében benlakozó ösztön, hogy a pusztta természet kérgén, az érzékiségen keresztül törjön és az öntudat világához, azaz önönmagához eljusson.«

Senkinek sem lehet ez ellen kifogása, a ki Aristoteles fogalmát a lehetőségről és valóságról elfogadja. Ezt a fogalmat azonban vissza kell vetnünk. — A lehetőség csak képzelmény, mely a valóságot reálissá teheti; míg azzá *téteik*, nem *létezik*. Hegel azt mondja: »A lényeg a létnek önfeloszlása (selbstdiremption).« De e mondat ily egyszerűen, a mint van, képzelhetetlen; csak úgy képzelhető, ha azokat az elemeket zárja magába, melyeket állítólagosan kifejtett. Elvont lét, a melyben különbség nincs, nem konstruálható úgy a gondolkodás számára, »hogy önmagára ossza föl magát« (hiszen Hegel főnebbi mondatában egész teljében való létről és nem határozatlan létről van szó); a különbségnek meg kell már lennie, mielőtt a beállott elválásról szó lehetne; és ha különbség már van, akkor a lét nem elvont többé, hanem már a lényegét tartalmazza. Egy szóval: lét és lényeg nem reális kategóriák, hanem logikai megkülönböztetések.

Még nemet metaphysikusok is felszólaltak a tétel ellen, hogy a tiszta lét ketté váljon és hogy e megtételben reálissá legyen. Schelling humoristikusan adja tud-

tunkra, hogy maga e megtétel talán nem egyéb, mint menekvés a tiszta logikai lét unalmából.*

Vissza vetjük tehát, a mint vele kénytelenek is vagyunk, Hegel alapfogalmát — *a fejlődés fogalmát* s ezért nem is kell részletesen kimutatnunk, miért nem fogadjuk el magyarázatait a fejlődés részlegességeiről. Azonban még egy harmadik kérdésre kell felelnünk.

III. *Biztos-e az alap?* — A világegyetem proczeszusának megmagyarázása talán nem sikerült Hegelnek, a sikertelenség iskolájának hirtelen fölbomlásában mutatkozik. Nagy Sándor halálakor fölbomlott birodalma; de a független birodalmak, a melyek fölbomlottak, föntartották életrevalóságukat. Hegel nem hagyott hátra állandó rendszert, de igen is tanítványokat; és még ma is, bár elszórva és számban igen 'megfogyva, vannak tanítványai, kik a módszerhez ragaszkodnak és segítségével állandó rendszert remélnek megalkothatni. — Kinyilatkoztatunk már, hogy e módszer elégtelen; most alapjait kell megvizsgálnunk.

Alapja az alany és tárgy, a létezés és gondolkodás azonságának föltevése. Bizonyos tekintetben, az tagadhatatlan, az öntudat körében a tárgynak a gondolt tárgynak kell lenni. Kérdeznünk kell azonban: Nem oly terjedelmes-e az öntudat köre, mint a létezésé? Az öntudat köre egy tágasabb körben, a létezés egy alakja-e, vagy a létezés összeségének tükrözése? Képzeljük a kérdést

---

* »Az eszmének — nem tudni miért, talán hogy tiszta logikai létének unalmától menekülhessen — eszébe jut, hogy két mozzanatra váljon szét, a melyekről azt mondják, hogy a teremtést alkotják meg.« — Előszó *Cousin*hez.

hasonlat alakjában. — Egy szervezet azonos *saját* külső közegével, de nem az egész külső közeggel. A szervezet a közeggel csak azon pontokban azonos, a hol találkoznak, azaz a közeg azon elemeivel azonos, melyek a szervezet által áthasoníttatnak és az élet-működésbe belevonatnak. A szervezet általunk és bennünk létezik; velők való azonosítása által növekedik. Nem szűnnek ugyan meg physikai és chemiai alkatrészeknek lenni, de mint az élet alkotó részei új becset nyernek. A kívül maradt physikai és chemiai elemek azonban ez alatt a szervezetre való tekintet nélkül folytatják physikai és chemiai mozgásaikat és tudjuk, mily hasztalan volna a kísérlet, ezeket azon fölvétel által magyarázni, mintha ők is életiek volnának: mert az életiség sajátos tünemény és mi e sajátosságot megsemmisítenők, ha a kosmost életre hívnók. A föladat pedig, a physikát és chemiát a biológiai törvények szerint magyarázni, azonegy azzal a föl adattal, mely a kosmikus tüneményeket psychologikus törvények szerint akarná magyarázni.

Azok, a kik az absolut idealizmus hívei és a tárgyat csak az alany tükrözésének nézik, ezt természetesen már eleitől fogva tagadni fogják. Mindenekelőtt azonban azt jegyezzük meg, hogy e tétel csak föltevéses, de bizonyítva még sincs; és hogy oly föltevés, mely ellen oly nyomós okok szólnak, hogy csak kevesen ismerhetik el. Másodszor pedig: a gondolkodás és létezés föltevés, és azonsága csak az elvonások körében birna érvénynyel, a hol ~~a~~ dolgokat az általánosságok pótolják és a philosophiának is csak az általánosságokkal kellene foglalkoznia. Hegel határozottan mondja, hogy állítását ne úgy értelmezzük, mintha valamely külső tárgynak róla

való személyes egyéni fölfogásomnak meg kellene felelnie; »az ily gondolataim csak *helyesek* lehetnek; hogy *igazak* lehessenek, *általánosoknak* kell lenniök. Nem fogalmam, hanem *a* fogalom felel meg a tárgynak, a fogalom maga a tárgy« (a kifejtett).

Ez első tekintetre, úgy látszik, sok ellenvetésre felel meg és több látszólagos ellenmondást meg is old. De a philosophiának hasznavehető kriteriumot nem ad. Figyeljük csak meg a következő kétélű okoskodást: Volt idő, és nem is volt régen, midőn az emberek minden habozás nélkül vallották, hogy a nap forog a föld körül. Ez a fölfogás nemcsak általános volt, hanem egyetemes és nem csak egyetemes, hanem elkerülhetetlen is. De ezért igaz is volt-e? Megfelelt-e az objectiv tény a subjectiv fölfogásnak? Ha megfelelt, akkor a bolygók mozgásának Kopernikus idejében egyszerre meg kellett változniök, hogy a tudományos gondolkodás változását kövessék. Ha nem felelt meg, akkor a külső és belső közt való folytonosság komoly megszakítása állott be; s minthogy nincs okunk e megszakítást magára állónak tekinteni, el kell ismerünk, hogy gondolkodás és létezés nem mindig azonosak.

Azonban Hegel ily azonságot valóban nem is vitatna. Azt mondja ugyan; »A Semmi *van*, mert gondolat.« Minthogy azonban nem engedi meg, hogy szárnyas lovaknak, kis manóknak és tündéreknak és más ily képzeleteknek is volna objectiv létezésök, azért azt kell kérdeznünk, miért van e *Semmi* gondolata realitással fölruházva? Azt fogjuk találni, hogy ez azért van, mert a Semmi *szükséges* gondolat. Hegel, képzelem, így magyarázná a nap forgásának esetét. Ez nem volt szükséges

gondolat, nem logikai (objectiv) szükségességből volt lehozva, hanem érzéki jelenségből következtetve.

E megkülönböztetés elfogadható és általa a nehézség kikerülhető. De egyet nem kerülhetni ki általa — elvének mint kritériumnak hasznavehetetlenségét. Ha el lehetne fogadni az alany és tárgy azonságát minden fontos esetben, azaz mindazon esetekben, melyek azért volnának fontosak, mert nem egyediek, hanem általánosak volnának, mert eleitől végig nemcsak esetlegesek volnának — akkor persze megengedhetnők e kritériumot, valamint a természettudományban is törvényeket elfogadunk, egyes eseteket pedig mellőzünk. Ha azonban az azonság általános és fontos esetekben nem áll helyt, hanem csak azon ritka esetekben marad megengedhetőnek, a hol a gondolat *szükséges* deductió, melynek ellenkezője nemcsak gondolhatatlan, hanem minden megengedett előzmény szerint nem is dedukálható — minő haszonnal járhat akkor egy ilyen elv a világegyetem tüneményeinek magyarázatánál? Nem áll helyt *egyes* nézeteket illetőleg, nem áll helyt *általános* nézeteket illetőleg, még *egyetemes* nézeteket illetőleg sem áll helyt, hanem csak az olyan nézetekről áll, melyek logikailag szükségesek. Az én gondolatom nem igaz, csak *a* gondolat igaz. Itt tehát ismét visszavettünk Hegelnek az igazságról adott meghatározására.

Az ily elvekben csak akkor maradhatna következetes, ha soha azokat tüneményekre nem alkalmazná; minthogy azonban a philosophia a tüneményeket is meg akarja magyarázni, azért szükséges valamely kritérium. Sőt még abban a korlátolt körben sem áll helyt, a melyet elve számára kijelöl; mert dialektikája, a mint ki-

mutattuk, teljességgel gondolhatatlan fölvételek szerint foly; a gondolkodás azon törvényei, melyeket használ, minden érthető és józan elvnek megannyi megsértései.

Lássuk, hogyan tárgyalja a természet megfigyelését.* »A meggondolatlan öntudat a megfigyelést és tapasztalatot az igazság forrásának mondja; ekkor azonban az érzéki leírást a lényeges meghatározással cseréli föl. Nem egyéb az a részlegesnek fölszínes leírásánál, pedig ennek, a mi megismertetett, nagyobb a fontossága, mint mindazon érzéki tulajdonságoknak, melyeket az öntudat esetleg figyelmén kívül hagy. A lényegesnek és lényegtelennek megkülönböztetése által kiemelkedik a fogalom érzéki szétszórtságából (*zerstreuthet*) és a megismerés ezzel kinyilatkoztatja, hogy őt saját maga legalább is úgy érdekli, mint a dolgok érdeklik. E kettős lényegségénél (*wesentlichkeit*) ingadozni kezd, vajjon az, a mi az ismeret számára lényeges és szükséges, az-e a dolgokban is? A *jegyek* egyrészről csak az ismeretnek szolgálnak, a mely által ez a dolgokat egymástól megkülönbözteti; másrészről azonban ne az ismertessék meg, a mi a dolgokban lényegtelen, hanem az, a mi által azok az általános folytonosságból magokat *kiszakítják*, magukat a többtől elkülönítik és magukra vannak. A jegyeknek ne csak a megismerésre legyen lényeges vonatkozásuk, hanem bírjanak a dolgok lényeges határozottságaival is, és a mesterséges rendszer feleljen meg a természet rendszerének és csakis ezt fejezze ki.«

Az olvasó alkalmasint nincsen eléggé beavatva Hegel nyelvezetébe és gondolkodása módjába, hogy a főneb-

---

* *Phänomenologie*, 184—86 1.

biből megértse, mi az ő okadata? A következő hely azonban el fogja oszlatni a nehézséget: »Az állatot megkülönböztető jegyek például a körmöktől és fogaktól vették; mert valóban nemcsak ez által *külömbözteti meg* a megismerés az egyik állatot a másiktól, hanem az állat maga is ez által különíti el magát; e fegyvere által föntartja magát *önmagának* és az általánostól elkülönítve. A növény ellenben nem emelkedik a magában valósághoz, hanem az egyediségnek csakis határát érinti; e határon, a hol a nemekre való *megoszlás* látszatát mutatja, ezért föl is vétetett és megvizsgáltatott.«*

Ha halljuk, hogy egy körömnnek vagy egy fognak eszméje subjectiv nézet egy objectiv tényről, de hogy a nap földkörüli forgásának eszméje *nem* subjectiv nézet egy objectiv tényről — ha halljuk továbbá, hogy e szerint az ember csak az, a mit tett s hogy tehát teste »nála szokásos kifejezése önnönmagának«**) s hogy minden külső létezés valóban csak a belső gondolat tükröződése: akkor az ember erős szükségét érzi, hogy egy döntő kritériumot nyerjen, a mely szerint azután megítélhesse, mely gondolatainknak vannak megfelelő létezései és melyeknek nincsenek. A mennyire én a kérdésbe hatolhatok, azt hiszem, Hegel azt mondaná hogy a kritérium az abszolút azonságban keresendő: mindenütt, a hol a külső mozgás a dialektikai mozgásnak megfelel, ott és csakis ott van az igazság. Nem ez vagy az a tünnemény, nem ezek vagy azok a különbségek, nem ez vagy az a nézet vehető föl objectiv-subjectivnek, reális ideálisnak. Ezek csak az ellentétek, melyek a dialektikai

* *Phänomenologie*, 87 l.

** *U. o.* 232 l.

proczesusban mint szükséges mozzanatok jelennek meg, melyeket mi a teremtes proczesusában mint szükséges mozzanatokat elfogadhatunk. Ellenvetésem pedig továbbra is főnáll: Az azonság csak föltevés, és ha elfogadtatnék, akkor a kriterium meddő maradna; mindazon kutatásokban pedig, melyeknek az emberiség számára bármi jelentésük van, csak balútra vezetne.

Leibnitz azt a gondolatot fejtette ki, hogy mert a lélek a világegyetemet, bár tökéletlen világossággal, de tökéletes pontossággal képzei, azért a gondolatok sorának meg kell felelnie a világegyetem változásainak. *) Ez ellen Bayle azt hozta föl, hogy egy kutya, a mely falás közben hátán egy botütés fájdalmát érezné, könnyen átmehet az öröm érzetéből a fájdaloméra; hogy azonban az örömtől ép úgy átmenne a fájdalomra, a mint akár megveressék akár nem, az képzelhetetlen s így tehát az eszme és a külső tények sorrendje közti párhuzam nem áll. Erre Leibnitz azt felelte: Ily eset nem állhat be; ha az eszmék sorrendje az egyik oldalon eleve el van határozva, akkor ép úgy el van határozva a tények sora a másik oldalon is. **) E felelet ellen nincs is mit mondanunk; Bayle ellenében teljesen igaza van; hogyan vehetné azonban hasznát az imént említett esetben a föld forgását illetőleg? Az eszmék eleve elrendezett sora (Kopernikus fölléptéig) olyan volt minden elmében, mely a tények sorozatát föltüntette, a mely azonban Kopernikus óta épen megfordítottnak ismertetett föl; a képzet oly világegyetemre vonatkozott, a melyben a nap a föld körül forgott, most pedig be van bizonyítva,

* Leibnitz: *Système nouveau*, § 15.

** U. o. *Lettre a Bassagne*, Op. philos. ed. Erdmann, 151 l.

hogy a tények mindig tökéletes ellentétben állottak e képzettel. Azzal mentsük-e meg e párhuzamosság elvét, hogy a gondolat-sor változásával a természetben is beálló megfelelő változást vegyünk föl? Vagy ahhoz ragaszkodjunk-e Hegel szerint, hogy »a subjectiv fogalom működése a maga részéről csak annak fejlődése, a mi a tárgyban már megvan, mert maga a tárgy nem egyéb mint a fogalom mindensége?.« *

Hegel elvetette az »eleve megállapított összhangot« elvetette továbbá az eszmék és dolgok rendjéről való tökéletes párhuzamosság tételét is; a miből az következne, hogy minden gondolatnak, mely valakinek agyában megvillan, van megfelelő külső ténye is. Mint minden elmélődő ő is azt hitte, hogy némely gondolatok megfelelnek a tényeknek, mások meg nem. Annak a nagy szükségletnek azonban, hogy kriteriumot adjon arra nézve, hogy az igaz gondolatokat a tévesektől meg lehessen különböztetni, Hegel megfelelni nem tudott.

Be kell itt fejeznünk egy átfoglaló gondolatrendszerről adott e tökéletlen előadásunkat. Csak néhány főpontot említettem; ezek azonban, reméljük, elegendők lesznek arra, hogy magának a rendszernek történeti jelentőségét kijelöljék és azoknak, a kik Hegellel közelebb óhajtanak megismerkedni, útmutatásul szolgáljanak. Én e rendszert tévesnek tartom és veszedelmesnek, mert tévesnek; de azért szivemből csatlakozom tanítványainak bámuló csoportjához, a mennyiben ezek mesteröknek átfoglaló lángelméjére és bámulatos következetességére utalnak. Hegel kétségkívül egyike volt a legnagyobb

---

* Hegel: Logik, III. k. 271 l.

metaphysikai elmélődőknek s bizonyára még soká marad a tudnivágyó tanulmány tárgya. Hogy korszakot alkotott volna, nem ismerhetem el; hogy a philosophiai fejlődéshez valami becses adalékkal járult volna, hogy valamely új törvényt vagy új szempontot fedezett volna föl, a melyhez minden ezután való elmélődésnek alkalmazkodnia kellene, azt fölötte kétségesnek tartom. Azonban sok homályos helyet megvilágosított, a metaphysikai gondolatot mesteri kézzel rendszerezte s így kincses bányája lesz az elmélődő gondolkodónak még a jövőendő időkben is. *)

---

* A *Hegelről* irt művek közül a következők érdemelnek említést: — *Wilm.* Histoire de la Philosophie Allemande, 4 köt. Paris 1846, itt Hegel főművei gondosan és behatóan vannak elemezve. — *Ott.* Hegel et la Philosophie Allemande, Paris, 1844; sok helyütt ferdítve adja elő a nézeteket. — *Vera* Introduction a la Philosophie de Hegel; szerző lefordította Hegel művei közül a Logikát, Természetphilosophiát és A Szellem philosophiáját Egy olasznak, ki Hegelt francziára fordítja. bámulatos szellemi ügyességgel kell bírnia. — *Stirling*: The Secret of Hegel, 2 köt. 1865. E minden tekintetben említésre méltó munka, mely ékes-szóló, keserű, humorisztikus, szaggatott, az objectiv logikának több szakaszait le is fordítja s magyarázatot csatol hozzájuk. *Sloman* és *Wallon* 1855-ben »Hegel subjectiv Logikája« cím alatt megjelent kis értekezésén kívül a *Stirlingé* Hegel tisztán elmélődésbeli értekezéseinek egyetlen angol fordítása. Teljes műve Hegelnek csak egy jelent meg angol nyelven *Sibreetől*: A történet philosophiája, 1857-ben *Bohn*, *Philos. Library*-ben. — *Sannders*: Oxford Essays, 1855, Hegel jogphilosophiáját adja elő. — *Henderson* a *Fortnightly Review*-ban, 1770, szeptember, Hegelt mint politikust ismertette. — Hogy az újabb időkben irt német nyelvű philosophiai történetek valamennyien megemlékeznek Hegelről, természetes. Néhányat ime idézünk: *Michelet*: Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland, 2 kötet, 1837. — *Schwegler*: Handbuch der Geschichte der Philosophie. melyet jegyzetekkel ellátva *Stirling* angolra fordított 1867; e mű rövid de tartalmas. — *Ueberweg*: Grundriss der Geschichte der Philosophie, 3 kötet, Berlin, 1868; egy éles elméjű gondolkodó kitünő munkája. — *Reichlin-Meldegg*, Einleitung in die Philosophie, Wien, 1870. — *Franz und Hillert*: Hegels Philosophie in wörtlichen Auszügen Berlin, 1843.

TIZENEGYEDIK KORSZAK.

A positiv philosophia alapítása.

THE HISTORY OF KOREA

A. J. MOORE

I. FEJEZET.

Comte Ágost.

I. §. Élete. *

Comte Ágost 1798, január. 19-én született Montpel-
lierben, egy szegény házban, mely szent Eulalia templo-
mával szemközt még ma is látható. Atyja Hérault megye
adószedője volt. Atyja és anyja katolikusok és buzgó
royalisták voltak; a befolyásnak, melyet ők fiúk gon-
dolkodására netán gyakoroltak, erősen ellene műkö-
dött a fiú forradalmi természete egyrészről, és más oldal-
ról legkorábbi nevelése. A tekintélynek nem hódolt, ám-
bár később nagyban ajánlotta az engedelmisséget. Kilencz
éves korában Montpellier lyceumában bennlakó lett s itt
csakhamar kitűnt buzgalma által tanulmányaiban és mak-
ranczossága által fegyelem dolgában. Kicsiny és gyöngé

---

* Ez ~~le~~etrajzi vázlatához a következő forrásokat használtam:
Litrée: Auguste Comte et la Philosophie positive, 1863. — *Robinet*:
Notice sur l'oeuvre et sur la vie d'Auguste Comte, 1860. — *Lettres*
d'Auguste Comte à M. Valat, 1870. Magam is ismertem őt sze-
mélyesen.

testalkatú volt; tanuló társai szerették őt, bár játékaikban csak ritkán vett részt; tanítóit igen tisztelte, de nem igen lehetett vele bánni; alkalmatlan volt nekik és vitakozott velök. Ha tanították, engedelmesnek találták; ha fegyelmezni akarták, makranczos volt. Tanítói megdicsérték, nevelői megbüntették.

Tizenkét éves korában megtanult mindent, a mit a lyceum előírt és az igazgató azt ajánlotta, engednék meg a fiúnak, hogy matematikához fogjon. Ez megengedett és négy év múlva első helyet vívott ki magának az *École polytechnique*-ben, habár befogadása ez intézet szabályaival nem egyezett, mert a kellő kort még el nem érte. Egy évig várakoznia kellett és ez évben kimutatta, mit tanult, mert öreg, beteges tanárának foglalta el helyét s néhány volt tanítójának előadásokat tartott a matematikából.

Tizenhét éves korában fölvétetett az *École polytechnique*-be és itt republikánus szellemmel és oly tudományos irányzattal lépett érintkezésbe, melyek forradalmi és kutató természetének kiválóan tetszettek. Mondják, hogy már tizennégy éves korában magát minden royalisztikus és theologiai nézet alól kivonta volna és már akkor foglalkozott azon művekkel, melyek a tizennyolczadik században a társadalmi, erkölcsi és vallási rendszer alapvonalait fejtegették. A legújabb történet forradalmi fölött komolyan kezdett gondolkodni. Tanuló társai tisztelték és csodálták. Tanárai kiváló képességeit elismerték. Fényes pályája biztosnak látszik, midőn azt egy reá nézve igen jellemző tettevel önmaga megakasztotta. A tanárok egyike a fiatal tanítványokat magaviselete által meggyalázta: az idősbek az ügyet magukévá

tették s érett megfontolás után azt határozták, hogy a tanár állására méltatlan. A következő nyilatkozatot írták meg: »Uram! Ámbár igen kínos ránk nézve, hogy ez iskolának egy volt tanítványa ellen ilyen eszközhöz kell nyúlnunk, kénytelenek vagyunk mindazáltal Önt fölhívni, hogy az iskolába többé a lábát ne tegye.« * E nyilatkozatot Comte szerkesztette meg és ő írta először alá; az eredmény az volt, hogy kizárták. Hivatalos pályájának e szerint vége volt; haza kellett mennie s ott egy ideig rendőri fölügyelet alatt maradt.

Nem tudjuk, de képzelhetjük, hogyan fogadták otthon s hogy valószínű jövőjét illetőleg minő tárgyalások folyhattak. Néhány hónapig Montpellierben maradt, tanulmányait szenvedélyes buzgalommal folytatta s hallgatta a kar különböző előadásait. De ez nem elégítette ki. Páris vonzotta őt; hiába volt aggódó szüleinek lebeszélése és fenyegetése, hiába mondták, hogy nem adnak neki egy fillért sem, ha szülői városát elhagyná, mielőtt biztos állása volna; a szabadság szeretete és a nagy szellemi központ csábító ereje ellenállhatatlanul vonzották őt; és csakhamar a főváros zajában találta magát, készen ama harcnak megkezdésére, a melyet évről-évre annyi nemes elme megélhetéseért és kitüntetéseért küzd, kevés tudománynyal és sok hírvágygyal — megsebesülnek és kidülnek; — megsebesülnek és győznek. Nagyobb elme fölségesebb hírvágygyal alig küzdötte még végig e nemes harczot.

---

* »Monsieur, quoqu'il nous soit pénible de prendre une telle mesure envers un ancien élève de l'école, nous vous enjoignons de n'y plus remettre les pieds.«

A mi kevésre szüksége volt, azt megszerezte; leczkét adott a matematikából. A tudomány két híres férfia barátjai lettek, Poincot, a ki tanára volt az École polytechniqueban s ki matematikai tehetségét ismerte, és De Blainville, a ki már korán ismerte föl philosophiai tehetségét. Az ő közbenjárásuk folytán akadt egy pár tanítványa; egyikök Carignan herczeg volt.* Nyomorúságosan kereste meg kenyerét, de kenyérnél többre nem is volt szüksége. Ő nem tartozott azokhoz, a kik a párisi élet kevésbé rejtett szirtjein hajótörést szenvednek.**

Rövid ideig kevésbbé függő állapotban is volt, de úgy látszik, nemsokára megelégette. Casimir Périernek volt magántitkára; de csakhamar azt tapasztalta, hogy azt várják a fizetett szolgától, hogy vak bámuló legyen. Midőn felszólították, hogy urának nyilvános működéséről néhány megjegyzést írjon, ezek semmi tetszést nem arattak és három heti próba után a viszony megszűnt. Casimir Periertől a híres St. Simonhoz ment át. Ez 1818-ban volt. A fiatal philosophus azt remélte, hogy egy philosophussal össze fog férni s ez néhány éven át sikerült is. Nem határozhatom meg pontosan, mily viszonyban éltek

---

* »Ily módon körülbelől 200 franknyi jövedelmet szerezek magamnak havonként s így belátod, hogy megélhetek a nélkül, hogy szüleimtől bármit is kellene kérnem.« — *Lettres à Valat*, 14 lap.

** Azon igyekszem, hogy az újkor Sokratesét (Franklint) utánazzam, nem a tehetségeit, hanem szokásait. Tudod, ő huszonöt éves korában föltette magában, hogy higgadt és okos lesz s szavának állott. Én ugyanerre mertem vállalkozni, pedig még husz éves sem vagyok.« *U. o.* 19 l.

egymással. Littré azt mondta, hogy Comte neki eleinte titkára, azután tanítványa, végre munkatársa és barátja volt. Dr. Robinet azt mondja, hogy a titkárság tényleg csak tiszteletbeli állás volt, mert ámbár háromezréz frankot ígértek neki egy hónapra, csak az első évnegyedre kapott fizetést s azontúl többé nem.* Bármilyen is volt e viszony természete, hat évig tartott. Comte részéről nagy lelkesedéssel kezdődött, egy ideig azután szerető tisztelettel folyt és szakítással ért véget, mely a nézetbeli eltérés növekedésének tetőpontját jelezte.

St.Simon és Comte tanítványai részéről egyaránt sok elkeseredett vád és elkeseredett szemrehányás történt, s ez a részrehajlatlan életrajzíró föladatát bizonyos tekintetben megnehezíti. Akármilyen volt is St.Simon egyéni befolyása Comte irányában, lett legyen az akár hasznos, akár káros — a positiv philosophiával való fölszínes megismerkedés is kitalálhatja, hogy ez lényegileg független a st.simonizmustól és tőle lényegileg különbözik is. Ha tehát némely írók gúnyosan vagy fölháborodással említik, hogy Comte »St-Simontól kölcsönözte eszméit« ezzel csak azt árúlják el, hogy teljesen félreértik mindazt, a mi a positiv philosophiát jellemzi. Másfelel meg szükségtelen St-Simont arról vádolni, hogy tudatlan kérkedő — annak bizonyítása czéljából, a mit ő maga mond és kiadójának határozott nyilatkozata is kétségtelenné tesz — azt ugyanis, hogy ő fiatal munkatársának tanait nemcsak helytelenítette, hanem egyáltalában meg sem isértette.

---

* U. o. 36 l.

A philosophiai fejlődés történetének szempontjából tekintve a kérdést, világos, hogy Comte nem indult ki St-Simonból, hanem a tizennyolczadik századból; ő ennek rombolás és építés felé való kettős irányát nagy összetételezésben egyesítette a tudományos módszer következetes alkalmazása által. Mindazáltal kétségtelennek tartom, hogy Comte élete fejlődésére St-Simon befolyása elhatározó és döntő volt. Ezzel azt akarom mondani, hogy e reformátorral való személyes érintkezéséből nyerte elméje az ösztönzést, de talán a hajlamot is, mely fejlődésének épen ezen fokán elhatározó volt reá nézve.* Husz éves korában, a midőn a szervetlen világ összes tudományát ismerte (a biológiát akkor még nem tanulmányozta és a sociológiára akkor még nem gondolt senki) a történetben jártas és republikanus érzelmeiben buzgó volt, midőn azon nemes hirtűség dagasztotta, hogy a társadalmi lét nagy törvényeit állítsa föl — a tizennyolczadik század szellemének ezen örököse, ki a philosophiát és természettudományt a theologiai babonahit és a feudális egyenetlenségek elenyésztetésére szolgáló eszközöknek nézte, akkor lépett barátságos és meghitt érintkezésbe egy férfúval, a kit némelyek nyughatat-

---

* Megerősíti ezt *Valathoz* intézett azon levele, melyet neki *St.-Simonnal* való vitája után írt; azt mondja ebben *Comte*, hogy egy új művet írt, volt mesterének minden befolyása nélkül — »az ő befolyása egyébiránt hathatósan elmozdította philosophiai nevelésemet« — *éducation du reste qui a puissamment servi à mon éducation philosophique* — 115 l. V. ö. 119 l.: »Szellemileg bizonyára sokat köszönök *St.-Simonnak*; ugyanis hathatósan közreműködött abban, hogy arra a philosophiai irányra tértjek, melyet magamnak most megteremttem.«

lan kérkedőnek, mások pedig jóserejű elmélődőnek néztek, de a kiről mindenkinek be kell vallani, hogy át volt hatva a sürgető szükség és a lehetőség érzetétől, hogy a bíráló és romboló irányzat helyébe pozitív és építő irányzat lépjen. Ezen érintkezés közvetlen következtése pedig az volt, hogy Comte megtanulta a forradalom művét befejezettnek tekinteni s hogy belátta, miként a tizenkilencedik század törekvéseinek a társadalom új alapon való átalakítására kell irányozódnok. — A régi hit kiveszett — egy új hit elkerülhetetlenül szükséges volt.

Alkalmasint sok olvasóm fog egyetérteni Littrével abban, hogy az oly hatalmas elme mint Comtéé, könnyen áttért volna a forradalmi álláspontról az újjáalakító álláspontra a nélkül, hogy egy olyannak ösztönzésére szorult volna, a ki oly nyilvánvalóan állott hátrább nálánál, mint St-Simon. Hogy azonban mi történhetett volna, az hiábavaló föltevés, midőn tudjuk, hogy mi történt valóban. Az életrajzban pedig, mint egyebütt is, óvakodnunk kell attól, nehogy egy lehetséges fejlődést a valódi fejlődésnek eléje tegyünk. Az életrajzi tény egyszerűen az, hogy ifjú korában Comte a negatív álláspontról a pozitívra tért át, mialatt egy oly tanító befolyása alatt állott, a kinek voltaképi célja az újra építés volt. Ő magát St-Simon tanítványának nevezi; s nem tudni, mit tanulhatott volna az ilyen tanítótól, ha nem az építő álláspont szükséges voltát.

Egy álláspont azonban nem tan; egy irány nem philosophia. Az ösztönzés St-Simontól indulhatott ki; a tan bizonyára Comtetől indult ki és csak is ő tőle. Talán az ő tiszta belátása a saját eszméjének összeegyeztetése.

hetetlenségében St.-Simon eszméivel, és a megbocsátható elkeseredés, mely őt annyi méltatlan vádaskodás után elfogta — talán ezek okozták, hogy későbbi éveiben régi tanítójáról oly nagy keserőséggel szólt. Comte úgy szóllott róla, mint a ki mélyen megsértetett. Annyira távol volt attól, hogy szellemi tartozását elismerje, hogy ő, ki az ily kötelezettségeknek elismerésében oly nemesen lelkiismeretes volt, mindig azt állította, hogy St.-Simon befolyása mindig késlelte fejlődését. Hogy ez mennyiben igaz, ki sem mutatható. Annyi bizonyos, hogy fejlődése bámulatosan gyorsult és hogy négy évvel St.-Simonnal való első találkozása után, tehát 1822-ben, már lerakta biztos alapjait egy új philosophiának, melyet ő *positiv*-nek nevezett, mert általánosítása volt azon módszernek, melyet minden egyes positiv tudomány a részlegesben alkalmazott. Mint Bacon, ő is ifjúságában tervezte, a minek kivitelére egy egész élet munkássága volt szentelve.

St.-Simonnak nagy céljai voltak; csakhogy félreértette a társadalmi újjá-alakításnak alapföltételeit. Ezen fölül teljesen készületlen volt egy oly rendszerrel szemben, mely a positiv tudományra volt alapítva és pedig annálinkább, mert a tudomány módszereit nem ösmerte. Midőn tehát Comte 1822-ben a társadalmi fejlődés törvényeit fölfedezte és kidolgozta, ama nevezetes tervét, melyben azon munkálatok voltak felsorolva, melyek a társadalom újjá-alakítására voltak szükségesek*, alkalmazta ekkor derengett St.-Simonban a gondolat, hogy az ő

---

* Czime : *Plan des Traveaux nécessaires pour réorganiser la Société.*

fiatal segéde neki versenytársa és hogy túl tesz rajta. Kiadta ugyan Comte tanulmányát, de kinýilatkoztatta, hogy a benne foglalt egyes nézetekhez — nem csatlakozhatik. Mások azonban nagyobb elismeréssel szóltak róla; ezek között volt Humboldt és Guizot. Egy barátjához írt levelében a fiatal philosophus ezeket mondhatta: »Kellemesen érintett, hogy ne mondjam meglepett a hatás, melyet e munkálat Guizot úrra gyakorolt; írásban fejezte ki nekem teljes és őszinte megelégedését és azóta beszédéből azt vettem ki, hogy ezek az eszmék hatnak reá.«* Megemlíti továbbá hatását Flourensre mondván: »Fontos beszédem lesz vele munkálatom alapeszméje fölött a positiv módszernek alkalmazásáról a társadalmi tudományra.«**

1824-ben nyíltan szakított St-Simonnal: a következő évet annak tekinthetni, a melyben a Positiv Philosophia megalkottatott; mert a mint Littré figyelmeztet, 1822-ben megjelent tanulmánya, mely 1824-ben újra kiadatott, csak a társadalmi fejlődés törvényeit adja elő, de a Positiv Philosophiának még csak körvonalait sem érinti. Ezeket először a *Considérations philosophiques sur les Sciences et le Savants* (Philosophiai elmélkedések a tu-

---

* »J'ai été agréablement affecté (je ne dis pas surpris) de l'effet que ce travail a produit sur M. Guizot; il m'en a témoigné par écrit une profonde et sincère satisfaction, et depuis j'ai pu voir par sa conversation que ces idées agissent sur lui.«

** »Je dois avoir avec lui un entretien important sur l'idée fondamentale de mon travail, l'application de la méthode positive à la science sociale.«

dományokról és a tudósokról) * czímű értekezésében jelenteti be határozottan 1825-ben. E két hatalmas tanulmányban, melyek az ifjú philosophus fölvatási tételeit tartalmazzák, ki van mutatva: 1. Hogy minden tünémeny, még a politikáéi is, változatlan törvényeknek vannak alávetve; — 2. Hogy az emberi elme a kezdetleges theologiai fölfogástól a metaphysikai fölfogáson átmenvén, végre positiv fölfogáshoz jut el; 3. Hogy az emberi cselekvőség hasonlóképen háromféle alak-változáson megy keresztül: hódító katonai kormányzatból a védő katonai kormányzaton át a békés iparos kormányzatba; — 4. Hogy mindenütt és minden időben a vélemények, nézetek és szokások mivolta határozza meg az intézményeket és hogy az általános vallásformák természete egy megfelelő politikai kormányt határoz meg; — 5. Hogy a philosophiának (vagy általános vallásformáknak) theologiai fokról a positiv fokra való átmenetelekor a katonai kormányzat helyébe az iparos kormányzatot kell helyezni; — és végül 6. Hogy a szellem újjá-alkotásnak, a mely minden társadalmi újjá-alkotásnak szükséges föltétele, a bizonyítás tekintélyén kell nyugodnia, a positiv tudományon kell alapúlnia, s egy papi renddel birnia, mely az újjáalkotott tudományos osztályokból lett kellően megalkotva. Más szókkal, a szellemi tekintélynek oly philosophiából kell kiindúlnia, mely bebizonyítható, nem pedig olyanból, mely csak képzelt.

---

* Megjelent a *Producteurben*, 1825. — Ez az értekezés a többivel együtt a *Système de Politique positive* negyedik kötetében áll: ez értekezések kitünő bevezetésül szolgálhatnak a positivizmus tanulmányozásához.

Az 1825-iki év más okoknál fogva is fontos; ekkor vette nőül Massin Károlinát könyvkereskedőnőt, a ki akkor (a mint hozzám intézett leveleinek egyikéből következtetem) huszonnégy éves volt.* Nincs komolyabb esemény a férfi életében, mint a házasság. Nagy áldássá válhatik az reá nézve, gyöngéd befolyása áthatja napjának minden óráját, erősítheti erkölcsi létének minden ízét s az által, hogy indulatait csendesen megnyugtatta, higgadtabb és állandóbb lendületet adhat elméjének. De lehet kétségbeejtő baj is, mely minden rokonérzést elfojt, az elme minden erejét ingerli és szétforgácsolja és életét boldogtalanná teszi. Comte házassága szerencsétlen volt.** Daczára a kölcsönös becsülésnek nem hiányzottak okok a meghasonlásra s ez sok boldogtalanságot és végre elválást eredményezett. A vétkeesség kényes kérdését nem akarom bolygatni. A férj és nő viszonyai egy harmadik előtt sokkal bonyolultabbak és homályosabbak, semhogy ez azokat, még ha személyes ismeretség támogatja is, helyesen megítélhetné. Comte házi viszonyairól nincs tudomásunk; Robinet és Littré oly szembetűnően pártosak — az egyik Comte asszonyt hevesen megtámadja, a másik ügyesen védelmezi — hogy egyikökre sem lehet igen támaszkodni. Littré ítéleteiben mérsékeltőbb mint Dr. Robinet, a kinek vádjai De Blainville és Comte asszony

---

* *Valathoz* irt levele szerint csak huszonnégy éves volt — s nem volt egyéb hozománya mint »jó szíve, kedvessége, kiváló szelleme, szeretetre méltósága, szerencsés jelleme és jó szokásai.« — 162 l.

** Nem egészen egy évvel házassága, után *Comte* ezeket írja: »Azt képezed, boldog vagyok; valóban az vagyok bizonyos szempontból — annak szempontjából ugyanis, a mi lényegileg

leveleivel szemben nem bizonyultak alaposoknak; Littré a ki Comte asszonynak soká benső barátja volt, fontos tényeket hallgat el és másokat ellenséges indulattal használ föl. Ily pártoskodó előadásokkal szemben legjobban tesszük, ha ítéletünket egészen fölfüggesztjük.

Egyébiránt elég tudnunk, hogy Comte házasságát kezdett, a midőn még igen kevés kilátása volt arra, hogy meg fog szerezhetni annyit, a miből középszerűen legalább megélhetne. Családja ellenezte eleinte a házasságot és végre nagy kelletlenül beleegyezett, ámbár — a mi nekik nagy fájdalmat okozott — Comte a vallásos szertartást határozottan visszautasította és csak polgári házasságot kötött. Erről mindjárt bővebben fogunk szólni. A fiatal pár csakis abból élt, a mit a matematikai lecke-kék jövedelmeztek. Midőn megházasodott, Comtenak csak egyetlen tanítványa volt, napjaink Bayardja, a mint csodálói Lamoricière tábornokot nevezték. A Rue de l'Oratoire-ban szerény lakást fogadott. Narbonne teljes ellátásra akarta a fiát hozzáadni, hogy tanítsa. Azt remélték, hogy más főrangú családok e példát követni fogják; e tanítványok fölvételére nagyobb és kényelmesebb lakást fogadtak a Rue de l'Arcade-ban, a Rue St. Lazare sarkán; vettek azután új butorokat is. Kevés pénzüket ily beruházásokba fektették, de a tanulók

---

szervezetemtől függ s a mi előzményeimhez tartozik; minden más tekintetben azonban még *legkegyetlenebb ellenségemnek sem kívánok ily boldogságot.*» A 178 lapon közlött néhány sorból azt következtethetni, hogy Comte asszony nem szerette eléggé férjét arra nézve, hogy »az uralom után való hiú vágyait« már csirájukban elnyomta volna. Mint számtalan más esetben, itt is a vérmérséklet és szeszély voltak a házi ellenségek.

nem érkeztek s a nagy lakás csakhamar terhükre lett. Nehány hónap múlva az egyetlen pensionatus is visszaküldetett és a fiatal párnak szerényebb lakásba kellett mennie, Rue Montmartre 13. szám. Itt Comte egész figyelmét nagy rendszerének kidolgozására akarta fordítani, de mégis rábeszélte magát, hogy alkalmi czikkek közlése által egy kevés pénzt szerezzen. E körülménynek köszönjük e két tanulmányát: *Considérations philosophiques sur les Sciences et les Savants*, melyet már említettünk és — *Gonsidérations sur le Nouveau Pouvoir spirituel* (Elmélkedések az új szellemi hatalomról.) *

1826. április havában rendszere eléggé megérett elméjében arra nézve, hogy dogmatikailag kifejtse; ekkor hetvenkét fölolvasásból álló tanfolyamot hirdetett, melyeket saját lakásán fogna tartani. E vállalat nagyságában van valami imponáló. Bámulattal halljuk, hogy egy fiatal és ismeretlen elmélkedő arra vállalkozik, hogy valamennyi tudománynak philosophiáját fogja kifejteni, hogy egy szellemi hatalmat újra fölépítsen s hallgatóitól azt követelte, hogy egy álló évig komolyan figyeljenek rendszerére. Még inkább csodálkozik az ember, ha azok neveit a kik készek voltak őt ily figyelemmel hallgatni: Humboldt, Poincot, De Blainville, Montebello, Carnot, d'Eichthal, Cerelet, Allier és Mongéry. Ily óriási terv ropant hiúságból is eredhet, melyet követeléseiben nem akadályoz semmiféle határozott tudat arról, hogy a terv mit követel; mert a tudatlanakot gyakran épen tudatlanságuk csábítja oly követelésekre, melyeket egy kevés ismeret teljesen elnyomna. Tíz millióról szóló utalványt

---

* Mindakettő a *Producteur*-ben jelent meg.

ép oly könnyű irni mint tíz forintról, — ha bankárod-nál nincsen semmi pénzed. De az oly hallgatóság jelenléte ilyen helyen bizonyítja, hogy e követeléseket szakavatott bírák elismerték, és hogy a fölolvadó nagy nevű férfiakban azt a meggyőződést keltette, hogy fontos mondani valója van.

A ki tudja nagy fogalmaknak rendszeres kidolgozása mily mélyreható agyvelő-izgalommal jár, könnyen meg fogja érteni, hogy annyi boszankodás és különösen a heves személyes viták izgalmai Comte elme erejét nagyon megviselték. Miután három vagy négy előadást tartott, egy örütségi roham hirtelen végett vetett a folyam-nak. Már néhány héttel előbb oly ingerlékeny és heves volt, hogy neje megrettent. A nő természetesen rossz lelküségének tulajdonította, a minek a betegség volt az oka. Április 24-én, pénteki napon, elment hazulról és vissza sem tért többé. Hétfőn levél érkezett, mely St. Demisről volt keltezve; neje oda sietett, de nem találta ott többé. Eszébe jutott, hogy férje nagyon kedvelte Montemorencyt és oda ment ha netán ráakadna; rá is akadt száználomra méltó állapotban. Orvosért küldöttek, ki bevallotta, hogy a betegség komoly, de a felizgatott betegen eret vágni nem mert.

A beteg izgalma csökkent és nemsokára kimenni kívánczozott. A nő elég vigyázatlan volt bele egyezni és kísérte. Midőn az enghieni tó partjához értek, ő hirtelen kijelentette, hogy ámbár úszni nem tud, még sem fog belefúladni, ha a tóba ugrik; és elkezdette nejét maga után vonni. A nő fiatal és erős volt; küzdött férjével, megragadott egy fát s megmentette mindkettőjüket.

De most az a nehézség állt be, hogyan vezesse vissza a korcsmába. Férjének izgalma nőttön nőtt. A parasztok kiket fölkéri, hogy segítsék, vonakodtak férje mellett maradni, míg ő Párisba sietne, hogy De Blainvillet hívja; végre kénytelen volt őt két csendőr őrizetére bízni. Míg Párisból visszatért, Comte állapotja rosszabbra fordult, reggelre megérkezett De Blainville és Cerclet. Különböző fogásokkal Esquirolt örültek házába csalták; itt izgalma annyira fokozódott, hogy Esquirolt azt a nemsokára beállandó javulás előjelének vette. Azonban a javulás nagyon lassan haladt előre s alkalmasint lehetlenné válik, ha a beteg az örültek házáat el nem hagyja és ennek izgalma a házi nyugalom csendes befolyásával föl nem cseréli. Midőn a szomorú hírt vette, Comte anyja Párisba sietett, hogy fiát ápolja s addig maradt nála, a míg az az intézetet el nem hagyta. Miután De Blainville látta, hogy a nyár és ősz látható javulást nem hoztak, helyesen következtette, hogy őreinek és e bánásmód rendszerének gyűlölete állandósítja izgalmaikat. Comte atyja ekkor azt ajánlotta, hogy a beteg Montpellierbe vitessék. A nő azonban azt kívánta, hogy férje az ő gondjaira bízassék és terve elfogadtatott.

Azon a napon, a melyen az intézetet elhagyta, furcsa és szánandó jelenet adta magát elő. Említettem már, mily fájdalommal és felindulással vették szülői, hogy házassága az ő vonakodása folytán az egyházi szertartás vallásos szentesítésében nem részesült; e vonakodást nézték most szülei azon csapás okának, mely őt érte. A bizalom, melylyel a nép az emberi szerencsétlenségekben az »Isten« uját látja és a saját fölháborodását az ő »ítéletei« által megerősítve látja, sokkal gyakoribb eset sem-

hogy a tévedő szülők felett szigorúan ítélhetnének. De nem hallhatni sajnálkozás nélkül, hogy egy oly férfinak mint Lammenaisnek is része volt abban, a mi következett — abban, hogy egy örült eretneket arra bírtak, hogy az istennel kibéküljön s hogy magát az általa megvetett egyház szabványainak alávesse s vallásos szertartást kérjen, mely házasságát szentesítené. Micsoda fogásokkal bírták erre a szegény beteget, nem tudni; tény, hogy az örültek házának egy magányos szobájában e különös jelenet eljátszatott. A szolgálattevő papban hiányzott a tapintat és a helyett, hogy a szertartást rövidítette volna, végtelen beszéddel nyújtotta, a mi Comteot izgalomba hozta. Rendkívüli látvány lehetett, midőn egy pap áradozik a jámbor és kegyes intésektől, melyek az örült szellemi állapotához épen nem illenek s ez a pap beszédét összefüggéstelen vallásellenes közbeszólásokkal kíséri. Elméje egészen föl volt háborodva, midőn nevét alá kellett írnia s ezt írta: Brutus Bonaparte. De a szertartás megtörtént, az egyháznak elég tétetett, a gyöngéd lelkiismeretek meg voltak nyugtatva.

Örökre elhagyta az intézetet. Ápolói anyja és neje voltak. Lakásának ablakai vasrostélylyal láttattak el és Esquirol fölügyelőt küldött, a ki a nőknek segítségökre volt és őket megvédelmezte. Egy hét múlva azonban szükségesnek látszott ez elővigyázatról letenni, mert a boldogtalan férfi mindig azt képzelte, hogy a gyűlölt intézetben van. Ettől a pillanattól fogva javulni kezdett. Három héttel később egyedül hagyta nejével. Hevessége eleinte komoly aggodalmat szült. Étkezés közben kését az asztalba akarta ütni, hogy, mint mondá, Scott Walter egyik hősét utánozza; azután süldőt kért, Home-

ros hősét utánozván; kését többször Comte asszonyhoz dobta — mint a nő mondja, nem azzal a szándékkal, hogy megsebesítse, hanem hogy ráijeszsen, hogy ez azután kívánalmainak engedjen.

Hat hét multán minden nagyobb veszedelem elmúlt. Új veszedelem támadt azon mély melancholiában, mely mind nagyobb erőt vett rajta, midőn visszatérő egészségével az a meggyőződés vett rajta erőt, hogy nem fog többé oly szellemi életet élhetni, mint az előtt. Az élet csak teher lehet számára, minthogy szellemi erejét elvesztette; öngyilkossági gondolatokat forgatott elméjében. Egyszer, midőn neje távol volt, kiosont a házból, a Szajna partjára szaladt és a hidról beleugrott a folyóba. Egy katonára utána ugrott és kimentette. A megrázkódtatás, úgy látszik, fölélesztette életerejét. Mély sajnálkozását fejezte ki e kísérlete és a fájdalom fölött, melyet általa nejének okozott. Ez időtől fogva új visszaesés nem állott be. Julius havában már annyira helyre állott egészsége, hogy elmehetett Montpellierbe, szülőinek látogatására.*

Szándékosan mondtam el körülményesebben e súlyos agyvelőbántalmak fájdalmas részleteit. Ő maga nyíltan bevallotta, hogy örült volt, hogy elejét vegye azon nemtelen ürügynek, melyről előre látta, hogy ellenfelei élni fognak vele. Ezek philosophiai eszméit alkalmasint inkább nézik egy örült álmodozásainak, hogysem kimutassák hiányaikat és megczáfolják okadataikat. Anyyira hajlandók vagyunk a saját gondolkodásunktól való eltérést különösségek iránti előszeretetnek, a túlesapongás

---

* A roham elbeszélésében *Litrét* követtem, mert a részletek legnagyobb része okiratok által be van bizonyítva, noha az egész történet természetesen *Comte* asszonytól ered

elferdített fogalmainak, vagy a fölhevült agyvelő tévedéseinek tartani, hogy valóban nagy a kísértés egy férfiú nézeteit, melyeket nem értünk, vagy ha értjük, nem tesszenek — örültségnek bélyegezni, ha a férfiról ismeretes, hogy valamikor örült volt. Ámbár azonban Comte rövid ideig elmebajban szenvedett, de tökéletesen egészséges volt, midőn philosophiájának rendszerét először fogalmazta és midőn azt végül kidolgozta. Ha a mű az örültek házában iratott volna, vagy ha közzététetett volna, midőn szerzője örült volt, úgy meg lehetne bocsájtani, ha olvasatlanul félre tesszük; ebben az esetben azonban a könyv vizsgálata valóságos csodát derített volna napfényre, a mely minden képzetünket az örültségről fölforgatta volna. Mindenkinnek be kell látni, hogy egy oly nagy és részleteiben oly szervesen összefüggő tanegész csak az elmei erő teljességében alkotható meg. Mondhatni, hogy a tan ártalmas, téves — mondhatni akármit — de azt nem, hogy összefüggés nélkül szükölködik. Az a rendkívüli concentráció, melyet e tan megalkotása követelt, lehetett az örültségnek előkészítő oka, az örültségnek azonban semmi köze sincsen e philosophia megalkotásában. A ki azonban az elmebetegség tüneteit csak fölszínesen is ismeri, és a ki tudja, hogy minden betegség, bármilyen legyen az, csak a functiók egyensúlyának megzavarása, nem fogja hinni, hogy ha a betegség elmúlt és az egyensúly helyre állt, a functiók nem fognak ismét rendes működésüket megkezdeni és az örült ne lenne ismét teljesen egészséges és képes eszméit ép oly pontosan rendezni, mint az előtt. Ha a zavaró okok meglettek szüntetve, akkor a lázas ér ismét szabályosan lüktet,

a meggyuladt nyálkás hárttyák szabályosan választanak el és a túlfeszített agyvelő ismét szabályosan működik.

Nincs tehát semmi rendkívüli a tényben, hogy Lucretius és Cowper halhatatlan költeményeiket gyakori agyvelő bántalmaik közben beállott józan szüneteikben írták. Lucretius philosophiája valóban összefüggésbe is hozható örültségével; de Cowper szende jámborsága, finom humora és mindenben mutatkozó kiváló volta nem bélyegeztettek meg ily módon; és ezek mutatják, hogy az elme betegségének józan szüneteiben igen is józan. A kiváló elmebetegek sora igen hosszú. Lucretius, Mahomet, Loyola, Nagy Péter, Haller, Newton, Tasso, Swift, Cowper, Donizetti, mintegy önkényt jutnak az ember eszébe, mint az olyan férfiak nevei, a kiknek alkalmi elmehomályuk épenséggel nem sötétíti el működésök fényét. E férfiak neveihez hozzá kell adnunk Comte Ágostét is; és meg vagyunk róla győződve, ha Newton agyvelőbántalmakban szenvedett és ezért *Principiái* és *Optikája* mégis jogosan követelik tiszteletünket, akkor Comte is szenvedhetett e bajban a nélkül, hogy *Philosophie Positive*-je tiszteletünket joggal nem követelhetné. Ha e művek csakugyan az örültség eredményei, azt kívánhatná az ember, hogy bár az örültség alkalmilag járványos volna! *

---

* Halljuk őt magát e tárgyról: — »Miután az orvostudomány szerencsésen kisütötte, hogy gyógyíthatatlan vagyok, szervezetem törhetetlen ereje a szerető házi gondozással egyetemben a következő tél elején néhány hét alatt győzedelmeskedett a baj és főképp az orvos-szerek fölött. E lényegileg önkényt beállott eredmény tizennyolcz hónappal utóbb annyira állandóvá lett, hogy midőn 1828 augusztusban Broussais híres művét. »Az izga-

De térjünk vissza élete történetére. 1828-ban újra megkezdette rendszerének élő szóval való fejtegetéseit, a melyet a sors, mint láttuk, oly kegyetlen módon szakított félbe. Az előadásokat ekkor lakásán tartotta Rue St-Jacques 159-ik szám alatt. A kevés számú hallgatóság között voltak a mérnök Fourier, Broussais, a híres orvos, továbbá Blainville, Poincot és Mongéry. Előadásainak folyamát megtartotta végig s azután történeti nézeteit fejtegette nyilvánosan az Athenée-ben. 1830-ban előadásainak első kötetét kiadta; a második a kereskedelmi válság miatt csak 1835-ben jelent meg; a hatodik és utolsó 1842-ben. Meg kell még említenem, hogy 1830-ban kezdte meg nyilvános ingyen-előadásait az asztronomiáról, a melyeket hét éven át folytatott és később 1844-ben e cím alatt tett közzé: *Traité philosophique d'Astronomie populaire* (Philosophiai értekezés a népszerű astr.-ról).

E tizenkét év (1830—1842), mely alatt a *Cours de Philosophie positive* (A pos. philos. rendszere) megjelent, mint Littré helyesen mondja »nagy korszakát« alkotják: »Végtelen munka várt reá és ő habozás nélkül vetette magát alája e munkának. Tizenkét évig állandóan elzárkózott minden szórakozás előtt. Soha lelkében nem fogamzott meg a gondolat, hogy műveit idő előtt közzé tegye . . . . Komolyan, állhatatosan, a külvilág zajával nem törődve, központosította ő e nagy műben egész lelki és elmebeli erejét. Azon férfiak történetében, kik éltöket nagy gondolatoknak szentelték, nem tudok szebbet e

---

lomról és örültségről« egy laphan méltattam, már philosophiailag fölhasználtam azon személyesen tett fölvilágosításokat, melyeket a szomorú tapasztalat velem e nagy kérdésről oly drága áron megszereztetett «

tizenkét évnél.« * Jó lesz ezt el nem felejtenuk. Ámbár a világnak az eredmények s nem a törekvések szerint kell itélnie — s ámbár a műveket a szerint kell méltányolnia, vagy mellőznie, a mint tartalmuk igazolja, nem pedig azon követelések szerint, melyeket önzetlensége vagy fáradsága alapján támaszt — mégis helyes, hogy midőn a szerzőről szólunk, megemlékezzünk követeléseiről is. Akár egy rendszerről, akár egy sonettről van szó, elismerjük Molièrrel, hogy »az időnek a dologhoz semmi köze«, de mégis egészen más szemmel nézzük a komoly munkást, mint azt, a kit a hiúság hajt és a maganagyzó féltudományosság tesz dölyfössé. A ki a positiv philosophiához nem szegődhetik, ám jó, ne fogadja el; de midőn Comterról szól, ne feledje, hogy ő egész életét e philosophia kidolgozására szentelte; ne feledje, hogy ő azok közül való volt, a ki meglévén győződve, hogy egy új vallás alapítására van hivatva, magára vállalta hivatása terhét; komoly elszántsággal gondolkodott, fáradozott, lemondott minden egyébről, ellenállott minden más csábításnak és a legnemesebb önzetlenséggel szentelte magát azon föladatnak, a melyről tudta, hogy míg él, rossz híret fogja kelteni, de hogy halhatatlan hírnév fogja követni.

---

* » Un labeur infini l'attendait; il se soumit sans réserve à cet infini labeur. Douze ans se passèrent pendant lesquels il ferma courageusement sa vie à tout ce qui aurait pu le distraire. Jamais le besoin d'un publicité prématurée ne fit invasion dans son âme... Sévère, persévérant, sourd aux bruits du dehors, il concentra sur son oeuvre tout ce qu'il avait de méditation. Dans l'histoire des hommes voués aux grandes pensées, je ne connais rien de plus beau que ces douze années.«

Kevéssel 1830 után vonakodott a nemzetörségbe lépni. A városi tanács elé idézték és három napi fogásra ítéltetett. Elmondotta eljárásának okait: — »A törvény azt mondja, hogy a nemzetörség azon kormány megvédésére van alkotva, melyet Franciaország önmagának adott. Ha arról volna szó, hogy a rendet kell fentartani, nem vonakodnám, hogy e föladat teljesítésében én is részt vegyek; politikai pártharczokban azonban részt venni nem akarok. Én a kormányt soha karhatalommal megtámadni nem fogom. De minthogy testtől-lelkeستől republikánus vagyok, nem esküdhetem meg, hogy a magam és a mások életének kockáztatásával oly kormányt fogok védelmezni, melyet megtámadnék, ha a tett embere volnék.« E nyilatkozata bizonyosan a fenyegető törvényszék elé viszi, ha a hatóság az ily védelem nyilvánosság elé hozatalától nem tartott volna. De így nem bántották.

1833-ban állást nyert az École politechnique-ben; nemsokára még egy más állást is kapott, egy magán-nevelői intézetben pedig ezen fölül matematikát tanított; így házi viszonyai jobbra fordultak s a magán-leczkék adásával fölhagyhatott. Ez időtől fogva néhány évig 10,000 franknyi jövedelme volt. Idáig szórakozása csak hosszú sétákban és abban állott, a mit ő *flâneries philosophiques*, philosophikus kószálásnak nevezett. Most ki-elégíthette újra fölébredt szenvedélyét a zene iránt és az olasz operában minden évadban meg volt neki az ő rendes ülése.* Zenei műveltsége ugyan nem volt, de igen

---

* »Igen boldognak érzem magam; írja *Valat*-nak, hogy ez az érzék bennem bár egy kissé későn, de végre mégis csak ki-

finom érzéke volt a zene iránt; szép hangja volt s némely dalokat nagy hatással énekelt, főképen a *Marseillais*-et, melyet forradalmi lelkesültséggel énekelt.

Philosophiáról és természettudományról absolute nem olvasott semmit; az olvasást rendszeresen mellőzte. Ifjú korában rendkívül sokat olvasott és emlékező tehetsége igen nagy volt. Megtanult magától angolul, olaszul, spanyolul még pedig úgy, hogy megfelelő szótár segítségével azonnal az illető nyelven írt valamely munkának olvasásához fogott. Minthogy ily nagy emlékező tehetséggel volt megáldva, a könyvek elhanyagolása talán többet használt az ő bölcselkedése épségének, mint hasonló esetekben különben használna. Minden ismerete rendszerre volt; a mit valaha olvasott, az mind rendelkezésére állott.

Litré leírja, hogyan dolgozott; ez valóban fölötte érdekes. »Átgondolta a tárgyat a nélkül, hogy csak egy szót is leírt volna. Az általános fölfogásról áttért a főszakaszokra és innét a részletekre. Ha előbb az egésznek, azután a részleteknek ily módon való földolgozását befejezte, akkor ezt a kötetet késznek tekintette. S ez igaz is volt; mert midőn leült írni, visszaemlékezett egytől-egyig azon eszmékre, a melyek művének szövedékét képezték, és vissza emlékezett rájuk megfelelő rend-

---

fejlődött — még pedig oly erővel és élénkséggel, hogy e tekintetben egy fiatal kezdő búzgóságával dicsekedhetem . . . Ez az érzék egyébiránt nem szórítkozik csupán csak a zenére, bár ez idő szerint ez az uralkodó bennem; kiterjeszkedik az a képíráásra is és főkép a költészetre, a mely iránt, hogy mily előszeretettel táplállok régóta, jól tudod; egy darabig mintha ez is bucsút vett volna tőlem; de immár régóta visszatért előbbeni hatalmával.«

jük és összefüggésük szerint, jöllehet egyetlen szót sem vetett papirra. Ily módon dolgozta ő ki előadásainak folyamát is, mely az egész positiv philosophiát foglalta magába — és az a szerencsétlenség, mely őt 1826-ban sújtotta, bizonyítja, hogy e módszer a mily hathatós, ép oly veszedelmes volt. Ha egyszer az íráshoz fogott, elragadta őt gondolatainak rohamos menete s azok az adatok, a melyeket különböző művei megírásáról közöl, bizonyítják a majdnem hihetetlen gyorsaságot, a melylyel dolgozott. Az íveket ép oly gyorsan küldötte sajtó alá, a mily gyorsan írta; úgy, hogy minden egyes kötet nyomtatása is majdnem rendesen akkorra készült el, a midőn ő a tollat letette.

Utolsó magán tanítványa, kinek nevét nem tudjuk, érdekes vonásokat közölt híres tanítójáról egy czikkében, mely a *Chamber's Journal*-ban (1858 junius 19) jelent meg. Miután elmondja, hogyan lett tanítványa, így folytatja: — »Minden nap, a mint a Luxemburg órája nyolczat ütött és a harang csengése még hallható volt, kinyitott szobám ajtaja és belépett egy kis zömök, majdnem, hogy úgy mondjam, egészen síma, frissen borotvált, barokóttan és bajusztalan férfiú. Mindig mocsoktalan feketébe volt öltözve, mintha ebédre lett volna hivatalos; fehér nyakkendője, mintha éppen akkor került volna ki a mosóné kezei közül, kalapja pedig fénylett, mint egy paripának szőre. A karszék felé tartott, mely számára az íróasztal közepe elé volt téve, kalapját az asztal belszögletére, burnót-szelenczéjét ugyanoda tette a koncz papír mellé, mely használatára volt oda téve; azután kétszer belemártotta a téntatartóba a tollat, fölemelte azt egy hüvelyknyire az orrától, hogy meggyőződjék, elég-e benne

a ténia — azután megszakította a csendet: »Mondottuk, hogy a húr A B stb.« Háromnegyed órán át folytatta bizonyításait, néha egy-egy rövid megjegyzést tett, mely a hallgatónak útmutatásul szolgálhatott, midőn a problémát önmaga ismételte; azután egy más füzetet vett kézhez, mely mellette feküdt és az előbbi leczké leírt átmérlését vette át. Fejtegetett, javított vagy magyarázott, míg az óra kilenczet nem ütött. Ekkor kis újjával lekefélt kabátjáról és mellényéről a burnót porát, mely rája hullott, zsebre dugta burnót-szelenczéjét, kezébe vette kalapját s a mily csendesen bejött, ép úgy ment ki az ajtón, melyet siettem előtte föltárni. Ez a kevés szavú ember a tizenkilencedik századnak Aristolelese vagy Baconja volt.

»Így ültem egy éven át naponta mellette mint hallgatója, nem is voltam mindig figyelmes és mind végig csak homályos tudatom volt azon leczkék becséről, melyeknek fensőbb jelentőségüket sohasem fogom elfeledni, ámbár a szögek és a görbék, melyeket magyarázott, régóta homályosabbak lettek előttem, mint a hieroglyphák.

»Azt hinné az ember, hogy az ilyen tanító, a ki télszrevétlenül jár-kei, akár egy óra, és a ki a másikka az életben szokásos udvariasságokat sem váltja, nem igen fog tanítványában barátságos érzést kelteni. Hiába törekedtem viszonyunk jegét megtörni s köztünk egy kis beszélgetést megkezdeni, melylyel pedig sok tanító nagyon is hajlandó az egész órát eltölteni; azt látszott mondani, hogy ő egy kellemetlen kötelességre határozta el magát, s ennek teljesítésétől semmi sem fogja visszalartani. Csak kétszer sikerült bizonyítékot szereznem arról, hogy az ő mivoltában is volt valami halandó. Kö-

rülbelől hat hétig álltam vezetése alatt és előadásainak írott ismételéseiben talán inkább hanyagságból mint tudatlanságból még mindig a legszörnyebb nyelvtan ellenes francziaságot használtam. Egyszer a szokottnál is nagyobb nyelvtani hiba miatt elvesztette türelmét, letette tollát, felém fordúlt s azt mondotta: »Miért ír ön állandóan ily barbarizmusokat?« — »Ön tudja, hogy idegen vagyok, mondám, hogyan csinálhatnám jobban?« — »De már ennél legalább csak jobban megcsinálhatná; írjon úgy a mint beszél.« — És kezébe vette a tollat, s minden nyelv elleni vétséget kijavított. E naptól fogva kevés nyelvtani hiba volt írásomban. Egy másik részemről kevésbé önkénytesen előidézett eset alkalmával szintén tapasztaltam az ő szelid haragját. Akkoriban igen bűzgón tanultam, rendszeren tizenhárom órán át naponta — ez esztelenségért azóta keserűen meglakoltam s megis bán-tam ezerszer — s éjfél előtt ritkán feküdtem le. Egy ködös téli reggel, miután még többet dolgoztam volt mint rendszeren, egy pillanatra elfogott az óra alatt az álom. Akárhogy vigyáztam is, nem vehettem ki a mondottak értelmét; akárhogy erőlködtem, nem tudtam szemeimet nyitva tartani. Nem mertem fölkelni, hogy a szobában egyszer-kétszer föl-alá járkak, mert ezzel szokásainkat sértettem volna meg. Így tehát csendesen ültem, míg a hang dongása és a toll serczése altató dalként hatottak reám; s majdhogy egészen el nem aludtam, midőn a hang hirtelen változása fölriasztott, és e szók: »Hiszen ön alszik!« kijózanítottak egészen; még csak annyit láttam, hogy tanítóm kimegy a szobából, én pedig hiába kísértettem meg őt visszatartani vagy lecsendesíteni. Következő nap ott kezdte előadását, a hol elszenderésem

előtt való napon félbehagyta, de a megsértett bölcs egy szóval sem tett szemrehányást s azt sem engedte meg, hogy csak egy szóval is védekezsem.

»E naptól fogva megszerettem; a ridegnek és hidegnek látszó szellemi óriás ezentúl mintegy észrevétlenül nyerte meg az ifjú szívét. Nagyságát nem éreztem ugyan s még kevésbbé tudtam azt méltatni, de az a száraz tudomány, melyet tanított, érdekelni kezdett; ha az ő vezetése alatt megmaradok, talán matematikus válik belőlem. Én tanítóimat nem tisztelni, de félni tanultam, ha az egyikhez vagy másikhoz inkább vonzódtabb, ez mindig engedékenysége arányában történt, és most félig öntudatlanul s egészen megmagyarázhatatlanul bizonyos vonzódás fogott el az iránt, a ki valamennyi közt a legmegközelíthetetlenebb és a legbarátságtalanabb volt. Én akkor egészen éretlen fiú voltam. Nem hihetem tehát, hogy ez az érzés a tiszta észnek elmém fölötti hatalmából eredt volna; csak azt képzelhetem, hogy azon elfojtott jószágának ösztönszerű észleletéből származott, mely e nagy férfiú lényének oly kiváló alkatrésze volt.

»Visszatértem Angolországba, hogy falún éljek s magamat a tanulmányok egy új nemének szenteljem, melyet az ismerős tanítók és papok, azt hiszem, merő henyélésnek tartottak, mert nem állottak könyveikben; csak két év múlva tértem vissza Párisba. Ekkor ismerkedtem meg azzal, a mi eddig a *positív philosophiáról* megjelent. Ezen napokban tudtam meg, hogy tanítóm nagy férfiú volt, bár híres még alig volt. Megtanultam az ő komolyságát szembe állítani mások hivalkodásával. Egy nála teendő látogatás volt az első élvezet, melyet megakartam magamnak szerezni e városban, mely fiatal uta-

zóknak oly számtalan élvezetet nyújt. Visszaemlékezvén burnótporára, mely annyszor kényszerített tüsszenteni, egy burnót szelenczét hoztam neki, melynek fedelén egy ayrshirei csiszolt kő volt. Egészen boldog voltam, hogy ajándékom jóindulattal fogadtatott. Mindjárt betette íróasztalának egy fiókjába s azután elmondotta, hogy fölhagyott a burnótozással. Elmondá, hogy teljesen vissza vonúlt a világtól, hogy szórakozás nélkül szentelhesse magát bölcselete politikájának — hogy még az újságokat sem olvassa többé, sőt minden fölöslegestől leszoktatta magát.

»Csak 1851-ben láttam újra. Ekkor már egy iskolának elismert feje volt, minden gondolkodó ismerte, de talán csodálta is. Csak nehezen találtam lakására s dobogó szívvel húztam meg a csengetyűt. Az ajtót egy öreg úr nyitotta ki hálóköntösben, nyaka körül fekete kendővel; azt hittem, rosszúl értettem a portást és így más-hová tévedtem. »Comte úrhoz van szerencsém?« kérdeztem kétkedve — »Igenis uram« volt a felelet.

»A nagy változás, mely rajta történt egészen elfogulttá tett s habozva mondtam meg nevemet. Azonnal kezet nyújtott és dolgozó szobájába vezetett. Itt azután megfigyelhettem mily csodálatos változás történt rajta, mióta nem láttam. Azon középkori képek egyikére emlékeztetett, a melyek szt. Ferenczet ábrázolják, ki magát szegénységre szánta. Végtelen jóság tükröződött elsoványodott arczán, mely inkább ideálisnak, mint emberinek látszott; félig nyitott szeméből e férfiúnak egész lelke sugárzott elő, a ki kétkedett, vajjon van-e egyéb benne, mint tisztán csak ész. »Nem ismertem Önre, monda ő s kihúzott egy fiókot, de majdnem naponta gondolok Önre.

Lám, meg van még szelenczéje s én most pecséteimet tartom benne s ez gyakran figyelmeztet Önre.« Minden tartózkodás nélkül szólott tisztos szegénységéről, a melybe az utolsó forradalom juttatta, midőn szerény jövedelmétől megfosztotta; elmondotta, hogy néhány tanítványa nemes lelkű áldozatai őt minden anyagi gond alól fölmentették.

»Hosszú beszélgetésre érdemesített s minden szava, melyet hallottam, új csodálkozással töltött el. Nem volt többé oly rideg elmélkedő, oly szabályos és szenvedélytelen mint egy gépezet; úgy látszott, mintha ifjúságát újította volna meg, mintha előbbi énjéhez valami hozzá adott volna; de hogyan? de mit? azt akkor nem talál-
tam ki. Előttem érthetetlen kifejezésekkel szólott oly viszonyokról, melyek érzelmeinek új lendületet adtak; lelkesedéssel szólott az olasz költőkről és Shakespeare-ről és Milton-ról, a kiknek műveit eredetiben tudta olvasni és legnagyobb meglepetésemre egy meglehetősen elhasznált könyvet vett le a kandalóról, Krisztus Követését, s így szólott: »E könyvből minden reggel olvasok néhány lapot.«

»Már azelőtt is volt okom sejteni, hogy korábbi éveinek hideg külsője alá szenvedélyes természet és meleg rokonérzés rejtőznek; halottam, hogy az a kis emlék, melyet neki hoztam oly nagy örömet okozott neki, hogy néhány nappal később fénylő szemekkel szólott róla. Megértettem tehát, hogy szerető lélek lakozott benne; és most egy könyvből, melyet adott, megtudtam, hogyan találta meg lelkének kiegészítő részét s hogyan vesztette el ismét, a mit oly soká keresett. Azon platonikus szeretet, melynek érzelmeinek utolsó kifejlődését köszönte,

igen különös; hősnőjének története pedig a büntettek történetében a legszomorúbbak egyike.«

Térjünk vissza életrajzára. Az 1842-iki év kétszeresen emlékezetes; ekkor fejezte be művét s házassági élete is ekkor ért véget. Mondottam már, hogy a családi élete vitatásába nem bocsátkozom. Akár a férfi, akár a nő volt a viszály fő okozója, egyik esetben sem határozhatjuk meg pontosan a viszonyokat, melyekből a viszály fejlődött. Hogy az elválás az asszony tette volt és nem férfié, kétségtelennek tetszik. De Vaux asszonyhoz írt levelében ezeket írja: — »Az elkerülhetetlen elválás, mely részemről annál visszavonhatatlanabb, mert nem én idéztem elő, teljesen fölszabadított egy túrhetetlen házi nyomás alól, mely most szerencsémre tisztán pénzbeli teherré lett a melyet egész súlya szerint érezni, jellemem tiltja. Ez új helyzet első két éve, első nagy munkám befejezése és a másodiknak megkezdése között, valóban azon tagadó boldogság élvezetében múlt el, mely a hosszú és mindennapi izgalmakat követő váratlan nyugalomból ered.« Több körülményből tűnik ki, hogy férj és nő gyakran és hevesen czívakodtak; nézeteik az életről különbözők voltak s az egyiknek világi nézetei alkalmasint folyton elkészerítették a másikat; világos azonban az is, hogy ő nem hitte nejről, hogy ez bármit is tett volna, a mi által az ő részéről a tisztelést és becsülést meg nem érdemelte volna; egyik levelében arra a tényre fekteti a fősúlyt, hogy neje őt soha sem szerette. Az elválás után is még egy pár évig igen barátságosan fogalmazott levelezést folytatott vele.

A *Philosophie positive* kiadása által helyet biztosított magának minden korok nagy elmélködői között, de magára vonta keserű gyűlöletét a versenytársaknak és megsértett tanároknak is, s ez a gyűlölet, melyet veszedelmes tanai s mély megvetése által elkeserített theologusok, metaphysikusok és zsurnálisták méltatlankodása fokozott, végre is azt eredményezte, hogy hivatalos állásától megfosztatott. És így ismét kénytelen volt matematikai leczkék adása által keresni kenyerét. A *Philosophie positive* hatodik kötetének előszavában elbeszéli ő ezt maga; Littré e történetet még bővebben mondja el.* Szükségtelen azt e helyen ismételnünk; elég nekünk a kedvezőtlen eredményt tudnunk. Mill Stuart közvetítése folytán három angol — Grote, Raikes Currie és Sir Molesworth — késznek nyilatkozott Comte volt fizetését egy éven át pótolni, azt remélvén, hogy az év végéig visszahelyeztetik állásába, vagy hogy más pályára határozza el magát. Az év elmúlt, de állását nem nyerte vissza. Eleinte ez nem igen aggasztotta. Tisztelői segélyezését oly valaminek tekintette, a mihez joga van. A gazdagok tartoztak ezzel a philosophusnak; a philosophus pedig eredményesebben használhatta erejét, ha minden anyagi gondtól föl volt szabadítva. Csakhogy Angolországban más szemmel nézték a dolgot. Grote küldött még 600 frankot; de a segélyezés megújítása visszautasított. Comte el volt keseredve. Emlékszem, hogy ő úgy szólott e visszautasításról, mintha méltatlan árulás követetett volna el rajta. Lehető gyöngéden törekedtem megértetni vele barátjainak szempontját, a kik soha sem gondoltak

* Ehhez járúlnak most még *Vatathoz* írt levelei is.

arra, hogy neki többsérei legyenek. Ő benne azonban annyira megrögzött a meggyőződés, hogy a visszautasítás erkölcsi cserbehagyás volt és hogy semmivel sem lehet ama gazdagok eljárását menteni, a kik vagyonuk egy csekély részét megtagadják az oly elmélkedőktől, kiknek élete az egész világra nézve fontos, hogy beláttam, miként minden fölvilágosítás hiába való. E pontot illetőleg valóságos rögeszméje volt; Millhez intézett egyik levelében megolvashatni, mily fennhéjázó módon fejezi azt ki.* Bár azt hiszem, sokat hozhatni föl azon fölfogása mellett, hogy a gazdagnak kötelessége van azon elmélkedőkkel szemben, a kinek eszméit és céljait helyesli — mindazáltal sokat föl lehet hozni a másik fél mellett is; azon módja pedig, melylyel követeléseit érvényesíteni törekszik, egyenes megrovást érdemel. Ő »nagy erkölcsi tisztiséget« tulajdonított magának, melyet mások nem akartak elismerni. Azt állította, hogy csakis mint philosophus szól, de kimutatta, hogy igen sok egyéni előitélete volt. Sajnálata tra méltó, hogy mind ennek eredménye Mill elhídegülése és a vele folytatott levelezés megszakítása volt, melyet ez nagyra becsült és maga Comte is igen nagyra tartott (a mint egy hozzá intézett levelében kitetszik,

---

* Egy közzétett munkájában pedig így szól: »Ezennel föl-szólítom a nyugat mindazon lakóseit, kik műveim nagy fontosságát, hacsak némileg is, belátni képesek, hogy tehetségeikhez képest hassanak közre azon nemes védnökség föntartásához, mely számomra rendeztetett. Ha a tökéletlen positivisták az ő *vétkes közömbösségöket* tovább is azzal okolnák meg, hogy ők tanom egészétől részben eltérnek, úgy könnyen *leleplezhetném e hiú ürügy alatt lappangó önzést.*« *Système de Politique positive*, III. kötet. Előszó XXV. 1.

melyben Mill hallgatása okát tudakolja s e miatt bizonyos nyugtalanságot tanúsít.)

A gondolat, hogy a »szemtelen kifosztást« segélyezés tegye jóvá, benne, mint már mondtam, rögeszmévé vált s ő ezentúl le is mondott minden kísérletről, hogy magának jövedelmet szerezzen s egy nyilvános fölhívást bocsátott hiveihez, hogy róla gondoskodjanak. E fölhívásnak volt is sikere — Comte gond nélkül élhetett élte végéig. *

E közben egy mély érzés kimondhatatlan befolyását kezdette tapasztalni. Láttuk, hogy St.-Simontól nyerte elméjének azon hajlamát, mely a *positiv philosophia* megteremtését elhatározta; most pedig azt fogjuk látni, mily irányt adott gondolatainak egy szenvedélyes szerelem, mely őt oly érzelmes és mystikus eszmékhez vezette, a melyeket korábbi hivei tőle épen nem vártak volna.

1845-ben találkozott először Clautilde de Vaux aszszonynyal. Mindkettőnek özvegységében különös hasonlóság volt. A nő örökre el volt választva férjétől egy büntény által, mely miatt emez élte fogytáig gályarabságra ítéltetett; e szerint a nő erkölcsileg szabad volt ugyan, de törvényesen hozzá volt kötve azon férfihoz, a kinek szégyene ő reá is árnyékot vetett. Comte szintén örökre el volt választva nejétől ennek önkénytes elutazása folytán; erkölcsileg szabad volt ő is, de törvényesen szintén le volt kötve. A házasság, szerencsétlenségre, e szerint

---

* A körözüvények, melyeket ő minden esztendőben szétkül-dőzgetett, a *Système de Politique positive* előszavaiban le yannak nyomtatva.

lehetetlen volt s így számunkra csak a tiszta és szenvedélyes barátság tökéletlen bár, de mégis megbecsülhetetlen vigasza maradt fön. Comte örömet alkalmazta reá kedvelt Dantéjének e sorait —

Quella che imparadisa la mia mente
Ogni basso pensier dal cor m'avulse *

A ki őt boldogságának e rövid ideje alatt ismerte, bizonyosan emlékszik azon mystikus lelkesültségre, melylyel e nőről szólott és indulatának ellenállhatatlan kitörésére, mely arra vitte, hogy szóljon róla mindenkor és mindenkhez. Szerelmének első idejében láttam őt először s mindjárt első találkozásunk alkalmával oly áradozással szólott róla, mely igen érdekes volt. Midőn azután később láttam, áradozó volt fájdalmában e nő pótolhatatlan elvesztése fölött; könnyek peregtek le arczain, midőn különböző tökéletességeit felsorolta. Boldogsága csak egyetlen évig tartott.

A nő halála által nem változott a férfiú hozzá való ragaszkodása, hanem mintegy megdicsőült. A nő subjectiv halhatatlansága valóságos jelenlétté lett az ő mystikus szerelmében. A míg élt, jótékony befolyást gyakorolt reá, erkölesi természetét mintegy fénykörbe vonta; a férfiúban nyugvó végzetlen jóságnak és gyöngédségségnek ő szerzett először kielégítést; így vezette őt be a nő az érzelmi élet azon titkaiba, melyek philosophiájának későbbi kidolgozására elkerülhetetlenül szüksége-

---

* »Az, ki mennyországot varázsolt keblembé — És minden aljas gondolatot elűzött lelkemből.«

sek voltak. Halála által befolyása nemhogy csökkent volna, hanem erősebb lett és azt minden egyéni és objectiv elemtől megtisztította.

Hozzá intézett leveleinek egyikében ezeket olvassuk: — »Kedves köszönése, melyre tegnapelőtt nem tudtam felelni, örök emlékezetét fogja bennem hagyni vonzalma azon jellemző kifejezésének, a melyért önnek különösen is köszönetet kell mondanom, hogy szerencséjének méltóztatik tartani, hogy engem *magáéva tett*. Valóban kedves Klotild, ez a helyes kifejezés, mely minket kölcsönösen illet, hogy mindegyikünk ő vele jelölhesse meg jobbik tulajdonát. Minél jobban fejlődik és állandósúl köztünk a bensőség, annál inkább érzem naponta, hogy e tiszta egységünk főfeltétele lett boldogságomnak, melyről mindig vágyva álmadoztam, de melyet, fájdalom, nem élveztem soha, mielőtt az ön jótékony hatalmának rabja nem lettem.« *

Éltének hátra levő része az ő emlékezetének örökös dicsőítése volt. Minden héten fölkereste sírját. Mindennap imádkozott hozzá és folytonos segítségeért esede-

---

* »Le charmant bonjour auquel je n'ai pu répondre avant hier me laissera le souvenir permanent d'une affectueuse expression caractéristique dont j'éprouve le besoin de vous remercier spécialement, quand vous y avez daigné mentionner votre bonheur de *m'acquérir*. En effet, c'est bien là, ma Clotilde, le mot qui nous convient mutuellement, pour désigner à chacun de nous sa meilleur propriété. Plus notre intimité se développe et se consolide, mieux je sens journellement que cette chaste union est devenue chez moi la principale condition d'un bonheur que j'avais toujours ardemment rêvé, mais sans pôouvoir, hélas! l'éprouver jamais avant d'avoir subi votre bienfaisant empire.«

zett. Közzé tett fohászkodásai és magasztalásai nevetségesknek tetszhetnek a könnyelmű kortársaknak — erős meggyőződések és önérdék nélkül való szenvedélyek könnyen lehetnek a gúny tárgyaivá, de az utókor komoly tanulságot fog bennök találni és be fogja látni, hogy ez újkori Beatrice a humánitás vallásának fejlődésében jelentékeny szerepet vitt. A kik philosophiával foglalkoznak, meg fogják érteni, hogy a philosophus csak úgy hathat kiváló módon mások érzelmeire, ha ő maga már előbb átérzette azokat és hogy egy rendszer érzelmre ható részeinek kidolgozása csak az oly elmélkedő részéről volt lehetséges, a ki maga is mélyen meg volt hatva és indítva. E fölavatást Comte Vaux asszony által nyerte meg.

Hozzá irt leveleinek egyikében azt mondja: »Szervezetem igen gyöngéd anyám részéről néhány benső, kiválóan női húrokat nyert, melyek nem tudtak még eléggé rezgeni, minthogy kellőképen nem érintettek. Végre elérkezett az idő, mely kifejleszti működését, a mely legközelebbi művem első, lényegileg logikai kötetében nem igen tűnik még föl, de erősen fogja jellemezni a következő kötetet s még inkább a negyediket vagy utolsót. Az ön üdvös befolyásától várom, kedves Klotild, e megbecsülhetetlen megjobbítást, mely méltó módon veszi majd elejét bizonyos bírálók szemrehányásainak, a kelet-hiányt illetőleg, mely tehetségemet jellemezné; néhány kiváló elme már is fölismerte benrejlő mély érzelmességét; ezek bevallották nekem, hogy némely philosophiai lapjaim olvasásánál sirtak — azoknál, melyeket én magam is csakugyan könyvek közt irtam.« *

* »Mon organisation a reçu d'une très-tendre mère certaine, cordes intimes, éminemment féminines, qui n'ont pu assez vibrer

Nem lesz fölösleges itt megjegyezni, hogy a kik Comteot csak másod kézből ismerik, gyakran azt írják róla, hogy egészen visszatetszően száraz, érdes materialisztikus és vallástalan, míg mások, a kik műveit többé vagy kevésbbé ismerik, gyakran azt hányják szemére, hogy mystikus, érzelmes, és despotikus erkölcsi főpap. Az egyik fél fölszólal ellene, mert az érzelmeknek nem enged tért, a másik fél mert a philosophiát főkép érzelem dolgává teszi. Az egyik fél kigyót-békát kiált ellene, mert a vallást tagadja; a másik fél inkább hajlandó azon szókat visszhangozni, melyeket Billaud Varennes intézett Robespierreshez: »Azzal a te legfőbb Lényeddel már untatni kezdesz!« * Atheistának mondják; pedig soha senki az atheizmus ellen nagyobb megvetéssel nem viseltetett, mint ő. Materialistának mondják; pedig soha nagy elmélkedő nem érdemelte kevésbbé a szemrehányásokat, melyeket e kifejezés magában foglal.

Az egymásnak ellenmondó szemrehányások első sorban is philosophiája céljának és szellemének félreérté-

---

faute d'avoir été convenablement ébranlées. L'époque est enfin venue d'en développer l'activité. qui, peu sensible directement dans le premier volume. essentiellement logique, de mon prochain ouvrage, caractérisera fortement le tome suivant, et encore plus le quatrième ou dernier. C'est de votre salutaire influence que j'attends, ma Clotilde, cette inestimable amélioration, qui doit dignement écarter les reproches de certains critiques sur le prétendu défaut d'onction propre à mon talent, où quelques âmes privilégiées ont seules reconnu déjà une profonde sentimentalité implicite en m'avouant avoir pleurée à certains passages philosophiques, ceux-là même que j'avais, en effet, écrits tout en larmes.«

* »Avec ton Être suprême tu commences à m'embêter!«

sén alapúlnak; másod sorban pedig azon a tényen, hogy korábbi és későbbi műveinek módszere és eredményei között igen nagy az eltérés. 1842-ig a történeti folyamat egyenes sorába helyezte magát és kutatásait az objectiv módszernek vetette alá; tudományos előzőinek törekvéseit egy nagy és hatalmas tanegészbe foglalta és rendszerezte és a különböző tudományokból egy philosophiát teremtett azáltal, hogy elszórt általánosságainak egységet kölcsönzött. 1842. után azonban gyökeres változás állott be; a philosophus a főpap állását kezdte elfoglalni. Megváltoztatta módszerét (és kénytelen volt azt megváltoztatni) és ez elméleti átalakítással együtt járt az érzelmbeli átalakítás, melyet mély szerelme és mély bánata kezdeményeztek.

Mielőtt Comte második nagy művének kidolgozásához fogott, azt hiszik, hogy új agyvelő-bántalom érte, mely azonban csak gyöngé és rövid tartósságú lett volna; a pártatlan olvasó nem fogja fölháborodás nétkül hallani, hogy Littré e tanok visszavetését azzal okolja meg, hogy úgy tesz, mintha azok már kezdettől fogva Comtenak (föltevéses) agyvelő-bántalma által elrontottak volna. Meggondolatlan és kíméletlen ellenfelek támaszthattak volna ilyen vádat. A ki azonban tanítványának mondja magát, csak úgy kerülheti ki a megróvást e vád miatt, ha ennek elfogadható alapja van. Már pedig mi jogon állítja Littré, hogy ez agyvelő-bántalom, a melynek egész létezése csak is az ő föltevése és melynek tartóssága csak igen rövid lett volna, megrontotta a *Potitique*-t (Politika) midőn vonakodik elfogadni, hogy a bevallott tartós és heves agyvelő-bántalom, mely a *Philosophia* kidolgozását megelőzte, e művet legkevésbé nem rontotta meg?

Az ellenmondás kézzel fogható. Hogy valaki több hónapig tartó és föltűnő hevességgel járó örültségi rohamból kiépül, a nélkül hogy philosophiai elmetehetsége a legkisebb csorbulást szenvedte volna — s hogy ugyan e férfiú sok évvel utóbb gyökeres elmebeli változást szenvedne egy oly agyvelő-bántalom által, mely igen könnyű lett volna, oly könnyű, hogy csakis egy levélben előforduló mondatból lehet rá következtetni — ez magában véve nem oly föltevés, mely minden psychologiai következtetés birósságát meghaladná s ha ki bizonyítani tudná, nem igen találna ellenzésre. De ha a *Philosophia* hive és tanítványa állítja, hogy a *Politikán* rajta van az örültség szenyfoltja — ez oly ellenmondás, melyet képytelen vagyok kiemelni. Azon gyarlóságok és túlságok, melyek Littrének a második műben föltűnnek, nem szolgálhatnak bizonyítékul, mert a kik az első művet visszavetik, szintén találhatnának örültséget e mű azon eszméiben, melyek nekik gyarlóknak és túlzottaknak tetszenek. Ezen fölül Littrének, mint Comte tanítványának, nem lett volna szabad észre nem vennie e túlságok nyilván való csiráit, melyek már a *Philosophie*-ben találhatók — a hajlam a despotikus rendszerezéshez és az önkényes képzelmenyekhez, melyek a *Politikában* annál inkább terjedhettek, mert megállapított igazságok azokat nem korlátozták. Mint a történet ismerőjének pedig nem lett volna neki szabad észre nem vennie, hogy a deductiv módszer féktelen alkalmazása *elkerülhetetlen* volt az olyan tárgynál, mely a kellő inductióknak hiányában volt; azaz elkerülhetetlen mindazok számára, a kik az inductiv kutatás lassú eredményeit bevélni nem tudják. Végül és bezárólag pedig Littrének föl kellett volna ismernie a *Politikában* ugyanazon elme-

beli erőt, a fölfogás és egymás mellé rendelés ugyanazon kiváló hatalmát — habár az eredmény itt nem is oly kedvező — mint a minők a *l'hilosophiában* csodálatra gerjesztették. E művet visszavetni, megengedhető, de e műben a betegség által megrontott elmét látni, nagyobb túlság, mint a minőt e mű bármely lapján találhatunk. Az elme-erő hatalma és a mély erkölcsi hang, mely minden fejezetén végig vonúl, csak azok által ismerhetők félre, a kik egy elmélkedőnek erejét azon közvetlenül hasznosítható igazságok szerint becsülik meg, melyeket nekik nyújt — ez pedig oly megbecsülés volna, mely egy Plató, Descartes, Spinoza, vagy Hegel követeléseiből csak szomorú romokat hagyyna meg.

¶ Én Comte későbbi rendszerét nem védelmezem. Ellenkezőleg, én nyíltan és határozottan eltérek tőle. Engem a későbbi positivisták valamennyien eretneknek mondanak. De én mindazáltal hódoló eretnek vagyok; más szókkal, mélyen csodálom a gondolkodó nagyságát és őszinteségét, a ki nézetem szerint oly föladatra vállalkozott, a melynek megoldására az anyag még nincsen készen. A ki egy művet oly szándékkal vesz kezéhez, hogy kész belőle tanulni, ha egészen nem is fogadhatná el; a ki képes a nézetével ellenkezőt mellőzni és a vele megegyezőt hasznosítani — az a *Politikában* sok fölvilágosító gondolatot fog találni és azt a nemesítő befolyást fogja érezni, a melyet minden erkölcsi meggyőződés támaszt. El kell reá készülnie lennie, hogy talál oly helyekre, melyek fölött elcsodálkozik, olyanokra, melyek fölött nevet, és olyanokra a melyek ellen éles szókkal kel ki. De még ezekben is tiszteletet parancsoló elme jelenlétét fogja találni, a melyet deductiv türelmetlensége túlhajt

ugyan a józan okosság határain, de az örültség összefüggéstelenségére benne nem fog akadni. Még az a csodálatos gondolat is, melyet egy, általa is vakmerőnek mondott föltevés alapján ad elő — azaz a *Vierge Mère* (szűz anya) gondolata is — jogos deductió abból, a mit sokan ténykép fogadnak; csak azért képtelen, mert a tények teljesen tévesek, ámbar sok tudományos férfiú azokat igazaknak ismerte el és még ma is elismeri. Ha a tények igazak lettek volna, akkor a deductió ép oly bámulatos lett volna, a mily nevetséges most: valódi tudományos föltevés lett volna.

Minthogy a *Politique positive* módszerével és né-mely következtetéseivel egyet nem értek, azért e művet soká a positiv philosophiától való szerencsétlen eltérés-¹¹nek tekintettem. De nézetem megváltozott, mióta (egy olyannak megjegyzése folytán, a kit igen szeretek) megtanultam philosophiája e részét utópiának nézni, mely inkább föltevéseket tartalmaz, mint tanokat, inkább rá-utalásokat későbbi buvárok, mint dogmákat a követők számára — föltevéseket, melyekben több vagy kevesebb az igazság s melyek szolgálatot is tesznek az által, hogy előlegesen gyűjtenek egybe olyan tényeket, melyeket a tapasztalatnak kell megerősíteni vagy visszavetni. Vannak nagy tudósok, kik épen nem tartják időpazarlásnak Plátó *Republikáját* vagy *Törvényeit* tanulmányozni. Közeledjenek ezek hasonló szellemmel a *Système de Politique positive* (a positiv politika rendszeré-)hez is; nagyobb elmeerőt fognak benne találni, mint minő a Plátóé, felsőbb és tisztább erkölcsiséget és hasonlíthatatlánul több hasznos és útbaigazító gondolatokat

Ámbár azon igen könnyű agyvelő-bántalomnak (ha ugyan volt ilyen), mely e mű megírását megelőzte, semmi jelentőség nem tulajdonítandó, mégis igen nagy biographiai és psychologiai jelentőség fekszik az elmei módosulatok azon jelenségeiben, a melyek Comteban annak fejlődésével jártak együtt, a mi főpapi szellemének nevezhető. Ennek csirái már legkorábbi éveiben mutatkoznak. Mindenkinnek, a ki a *Philosophiát* tanulmányozza, föl kell benne ismerni az ellenállhatatlan hajlamot az uralkodáshoz, czéljaink rendszerető korlátozásához, tekintettel az egységre (a mint azonban Mill helyesen megjegyzi, az ily egység szükségének minden bizonyítása nélkül) — föl továbbá a hajlamot a deductiv okoskodásra támaszkodáshoz, az objectiv igazolásra való tekintet nélkül. Csak a csirákat látjuk, mert a positiv tudomány talaja fejlődésüknek nem kedvezett. Minthogy mindenütt az objectiv módszert kellett alkalmaznia, kénytelen volt e hajlamot fékezni, ha sikerét kockáztatni nem akarta. Midőn azonban korosabb lett s mindig nagyobb magányosságban élt elmélkedésekbe merülve, és azzal, a mit mások tettek, egyre kevesebbet foglalkozott — erős önbizalma a túlságig fajult és egyre végzetesebb lett ahhoz való hajlama, hogy a saját érzését elegendő bizonyítéknak és oknak nézze. Épen gondolatainak élénksége, melyek hosszú és magányos elmélkedése folyamában támadtak, nehezítették meg számára a valóságukban való kételkedést; deductiv türelmetlensége pedig, mely a rendszeresítő elmével oly természetesen vele jár, megakadályozta abban, hogy valódiságukat igazolja. Először is föltevést állított föl; de azután mellőzte a második föltevést, hogy a tényekkel való megegyezőségét bizonyítsa;

az ő elméjében az már is igazság volt s ő dedukálni kezdett belőle, mintha igazolt igazság volna. Egy benső érzelmi életre ébredés, és néhány buzgó tanítványnak örömmel fogadott hódolata is megtették e részben a magukét. Gyorsan fejlődött benne a meggyőződés apostoli küldetéséről. A rendszeresítő theoretikus hirtelen alakult át főpappá. A kiket egyéni befolyása magával ragadott, vagy tanainak látszó igazsága elbűvölt, ebben logikai fejlődést fognak látni; míg mi, a kik távol állunk, nem láthatunk ebben egyebet szerencsétlen végzetnél, mely némely hatalmas és főnhéjazó férfiak mély meggyőződéseivel, úgy látszik hogy együtt jár. A kik Mahomedet csalónak és Loyolát gonoszlelkű kényúrnak nézik, azok ám bélyegezzék meg Comteot a harag vagy gyűlölet hasonló elnevezéseivel. De ha mélyebb rokonérzéssel és szélesebb körű ismerettel vonjuk meg a határvonalat a gyarlóság és erő között és ha elismerjük, hogy a hol a fény legnagyobb, ott az árnyék legsötétebb, akkor óvakodni fogunk attól, nehogy összetéveszszük a rendes gyarlóságot a rendkívüli nagysággal. Százan voltak ép oly hiúk, ép oly főnhéjazók és ép oly despotikusak; de hányan voltak oly szigorúan asketikusok, oly mélyen erkölcsösek, oly odaadók a nagy gondolatokért, és oly fölségesen megáldva tehetséggel? Nem kell egy nagy elme tévedéseit követnünk az ő nagysága miatt; de elfelejtsük-e nagyságát, midőn visszavetjük tévedéseit?

A *Politique* kiadása után csak kevés fontosabb életrajzi adat jegyezhető fel. — 1852-ben kiadta a *Catéchisme positiviste*-t egy kis művet, mely úgy hiszem, többet tett nézetei elfogadásának késleltetésére, mint elleneinek valamennyi támadása összevéve. E kis műben

igen sok a mély és kiváló hely és a beavatott tanítványok számára kétségtelenül becses mű is; azonban legalább egy pár éven át csakis a beavatottak könyvének kellett volna maradnia. Katekizmusok csak a megtérítettek számára valók. Eltekintve attól, hogy eszméit, a hívőket kivéve, mindenki elégséges megoldás nélkül szükkőködőknek fogja találni — ellenvetésem ellene első sorban az, hogy mert rövid és népszerű formájú, mindenki hozzá fordul, a ki »Comteről tudni akar valamit«, de azt a fáradságot nem veszi magának, hogy komolyabb műveit elolvassa; második ellenvetésem az, hogy Comte nem volt képes népszerű fejtegetést drámai alakban előadni és hogy ezért az olvasót örökösen a nevetségesség érzete háborítja, mely megakadályozza abban, hogy a tárgyra komoly figyelmet szenteljen; harmadszor, hogy egy elhibázott és meggyőződést kelteni nem tudó alakban tárgyal oly eszméket, melyek csak úgy kerülhetik ki a gúnyt és a fölháborodást, ha igen komolyan, igen logikailag és igen meggyőző módon fejtegettetnek. Ha az olvasó megakarja hallgatni tanácsomat, kérem, ne vegye kézhez e Katekizmust, mielőtt azt a két nagy művet gondosan át nem tanulmányozta, a melyek Comte-nak a történetben örök életet biztosítanak.

A *Synthése subjective* (s. összetételezés) befejezését nem érte meg. Sok becses gondolatot tartalmaz, de sok olyat is, a mi különös és túlságos. Azt hallom, hogy a benne előadott matematikai philosophiáról több kitűnő matematikus igen elismerően nyilatkozott.

Dr. Robinet elmondotta, hogyan élt Comte utolsó éveiben. A kik fölháborodásukban e »materiálistát és gúnyolót« éles szókkal illették, valóban elgondolkozhat-

nának az itt festett kép fölött. Comte reggel öt órakor kelt föl, imádkozott, elmélkedett és irt esti hét óráig csak kétszer szakítván félbe rövid időre munkáját, hogy valamit egyék. Mindennap olvasott egy fejezetet a *Krisztus követéséből* és egy éneket Dantéból. Homerost is újra meg újra elolvasta. A költészet volt most egyetlen szórakozása, minthogy nem volt többé módjában az operába eljárni. Estve héttől kilenczig (és vasárnaponként délután) látogatásokat fogadott, különösen munkások részéről, a kik között tanítványokra talált. Szerdán délután Vaux asszony sírját látogatta meg. Tíz órakor ismét imádkozott s azután lefeküdt. Az imádkozás ideje a mystikus és kiváló üdülés órája volt számára. Nem képzelhetni egyszerűbbet étkezésénél; reggelije csak tejből állott; ebédje dúsabb volt, de szigorúan meg volt határolva. Ebédje végén a csemege helyét egy kis darab száraz kenyér pótolta, melyet lassan költött el, miközben azon számtalan szegény fölött elmélkedett, a kik még ily táplálékot sem szerezhetnek munkájok számára.

1857. szept. 5-én meghalt hatvan éves korában; halhatatlan nevet hagyott maga után és majdnem egy szentnek hirnevét azon kevés kiválasztottnak emlékében, a kik csodálatra méltó energiával még ma is folytatják abbéli törekvéseiket, hogy a humanitás vallását megállapítsák és terjeszszék és nem riadnak vissza sem a gúnytól, sem a társadalmi üldözéstől, melyet kezdetben egyetlen vallási mozgalom sem kerül ki.

Comte Ágost hírének terjedését növekvő rokonérzés és növekvő aggodalom jellemzi. Komoly tanulmányokban és időszaki munkákban hallgatagon elfogadják nézeteit, vagy nyíltan idézik és tisztelettel fejtegetik; de sokkal

gyakrabban adnak alkalmat valamely könnyelmű zsrnálistának egy-egy botor megjegyzésre; vagy valamely vitázó theologus rideg őszintetlenségének jönnek e tanok épen kapóra. S annál nagyobb szabadsággal éri e tanokat a megvetés, méltatlankodás és a gúny, mert az első kézből való ismeret ritkán háborgatja ezeket. Ugyanaz történik Comteval mi Kanttal történt, a ki még nem sok évvel ezelőtt szintén mindennek állandó czéltáblája volt — sokan, a kik soha a *Birálatot* föl sem ütötték, és még többen a kik, ha elolvasták volna, nem értettek volna belőle semmit, nevettek az »álmadozó« és az ő »transzendentális ostobaságai« fölött — nem is sejtván, hogy nevetségessé teszik magukat azoknak szemében, a kik Kantról tudtak valamit. Most pedig telvék tisztelettel és szépen elhallgatnak. És nem-e böles dolog egészen elhallgatni arról, a miben, mint jól tudjuk, tudatlanok vagyunk? Mintha leggondosabb kutatásainkban is nem volnánk már mivoltunknál fogva nagyon is gyakran kitéve a tévedésnek; hozzá kell ehhez adnunk, a mit Mill mond valahol, hogy »az emberek visszaélnék abbeli szabadalmukkal, hogy egész bizonyossággal szólnak oly írókról, kiket soha sem olvastak.« Kevesen gondolják meg, hogy e szabadalommal való élés esztelenség, még kevesebben, hogy becs telenség. A főnhéjázás mindig veszedelemmel jár. A hallgatás azonban nem árthat soha. És ha sokan önmagokat ámitván azt képzelik, hogy eleget tudnak Comteról arra nézve, hogy róla általános méltató ítéletet mondhasanak, hadd kérdezzék meg ezek előbb önnönmaguktól, vajjon egyéb-e ebbeli ismeretük, mint annak visszhangja, a mit mások mondtak — a mely mások pedig többnyire ellenfelek. Az ily kérdés a tisztességes embert

elhallgattatná; de a fecsegőt és tudatlant nem fogja elnémitani semmi sem.

Igaz egyébiránt, hogy nem csak a fecsegőtől és tudatlantól származik az esztelen és méltatlan bírálat. Sokaknak meg van az a káros szokásuk, hogy egy híres íróat már eleve megállapított előítélettel vesznek kézhez; és egy Darwin vagy Comte nem azzal a komoly szándékkal olvastatnak, hogy tanaikat megértsék, hanem hogy benne ellenmondásokat és képtelenségeket találjanak, melyek a megvetés durva kielégítését igazolják. Az oly vitatkozás azonban, mely az ellenfél erejének helytelen fölfogásán alapszik, soha egy tannak végleges diadalát komolyan meg nem akadályozhatja. A positiv philosophia hívei azért nyugodt lélekkel mellőzhetik mindazon támadásokat, melyek e philosophia gyöngye tételeit ki nem mutatják; föladatuk az legyen, hogy a rendszert megerősítsék ott, a mely pontban gyöngesége nyilván valóvá lett. Comte maga bölcsen tartózkodott minden vitatkozástól. »Ha elveim jók és alkalmasak, írja Valatnak, akkor saját nyomosságuk és folytonos alkalmazásuk felsőbbsege által megfogják védelmezni önnönmagukat.« *

Csak egyetlen pontot akarok kiemelni s ezt az egyet is csak azért, mert föltűnő és szembeszökő, és imponálhatna az oly olvasónak, a ki a természettudományban járatlan vagy az ily dolgokban való ítéletét szerényen kevésre becsülhetné, midőn tudományos tekintélyek

---

* »Si mes principes sont bons et opportuns, ils se défendront par leur propre poids et par la supériorité de leur application continue.«

állnak vele szemközt. E pont a következő: Comte philosophiáját a positiv tudományokra alapítja; és sokan diadalmasan hangoztatják, hogy a positiv tudomány igen sok férfja az ő illetékességét egyáltalán el nem ismeri, — a minek alapján velünk azt a következtetést akarják levonatni, hogy philosophiája nem érdemel figyelmet.

E következtetés elfogadhatatlan. Először, mert az a tény, hogy igen sok természettudós megvetéssel szól Comte követeléseiről, szemben áll ama másik ténnyel, hogy nehányan, és ezek közt a legkitünőbbek, bámulattal szólnak róla; másodszor pedig elfogadhatatlan azon ténnyel fogva, hogy a positiv tudomány embereinek ítéletei sokszor egy a tudományon kívül álló rend előítéletei által határozthatnak meg. Ha például egy oly matematikus mint Arago azt mondhatta Comteről, hogy egyáltalában nincs jogcíme oly matematikai ismeretekre, melyek érdemessé tennék arra, hogy az Ecole Normale tanárának választassék — akkor nem kell azon egyéni indító okokat keresnünk, melyek ilyen véleményadásra befolytak; elégséges Poinsonnak, kora legnagyobb matematikusának sokkal nyomósabb tanúbizonyságára hivatkozni, a ki Comtenak e tanszékre való jelöltségét a legmelegebben ajánlotta. Oly biologus minő Huxley tanár, elhirtelenkedett megvetéssel szól ugyan Comte tudományos követeléseiről, de az olyan biologus mint De Blainville elfogadja Comte nézeteit és előadásaiban ki is fejti azokat; egy olyan biologus továbbá mint Robin Károly, a ki tudományának történetében jártas, kinyilatkoztatta, hogy semmi más íróban nem talált a biologia philosophiáját illetőleg annyi fölvilágosító s helyes nézeteket mint Comteban s azért kénytelen volt őt lépésről lépésre

követni.* Említhetnék még több kitűnő nevet, de ezek is elégségesek; sőt voltakép ezek is fölöslegeseek, mert ha egy tan a theologiai és metaphysikai tanok és a természettudománybeli speciálisták önszeretete ellen oly nagyot vét mint ez, akkor a történet fölszines ismerete is elegendő az ellenzésnek igaz becse szerinti méltatására. Nem láttuk-e hogy Darwint dilettansnak mondották és mint ilyent a francia tudományos akademiából kizárták? És ki alkalmazta e megvető elnevezést azon biologusra, kinek neve örökké halhatatlan lesz? — Blanchard Emil, egy európai hírű specialista. Ha Darwin dilettansnak mondható, akkor hadd mondják Comteot féltudós-nak; de vajjon kit károsítanak az ilyen elnevezések?

2. §. A positiv philosophia.

A philosophiának, mint történetének különböző korszakaiból kitűnt, mindig az volt a célja, hogy magyarázatát adja a Világnak, az Embernek és a Társadalomnak; e célját azonban más-más úton törekedett elérni. A lét problémáit megoldani és életszabályt fölállítani

* »Hiába kerestem másutt mint Comteban oly mélyen igaz és fölvilágosító szempontokat, melyek mindarra vonatkoznak, a mi a tárgyra és a biologia céljára tartozik, továbbá a többi tudományokhoz való viszonyára, lényeges kutatásainak mivoltára és terjedelmére, a buvárlás azon eszközeire, melyek neki sajátosak és azon logikai részekre különösen és a philosophiaikra általában tartozik, a melyeket kifejt és megerősít. Így tehát kénytelen voltam munkám e részében e philosophust lépésről lépésre követni « — *Charles Robin*: De la Biologie; először lenyomtatva a *Revue de la Philosophie positive*-ben, 1867, július, 81 l.

neki többé vagy kevésbbé bevallott szándéka volt. E szándékában állhatatos maradt, de az eszközökre nézve habozott: versenytársának, a theologiának, elveit és következtetéseit hol elfogadta, hol meg visszavetette; a természettudomány módszereit majd követelte, majd meg megsértette; követni egyiküket sem akarta, egyedül haladni meg nem tudott. Láttuk, hogy minden kutatást törekedett felölelni, és láttuk, hogy kétségbeesésében a psychológiára határolta önnönmagát, ennek azon nyilvánvaló tehetetlenségével szemben is, hogy még ha tökéletes és teljes lenne is, kosmikus és társadalmi elméleteket soha sem szolgáltatathat; e tehetetlenséget azon metaphysikusok többé vagy kevésbbé el is ismerik, a kik messze ható kutatásaikat az emberi tehetségeknek és a gondolkodás föltételeinek pusztá vizsgálatára határolni nem akarják.

A positiv philosophia megalkotásával megszűnt ez ingadozás. Új korszak állott be. Első eset a történetben, hogy oly magyarázat adatik a világnak, társadalomnak és embernek, a mely teljesen egyöntetű s e mellett elejétől végig az exact ismerettel megegyezik. Minthogy meg van e philosophiában a mindent átfoglaló rendszer birósága, az emberi ismeretet egy tanegészszé sűriti és egymás mellé helyezi mindazokat a módszereket, a melyek által az ismeret nyertett és a jövőben bővítettni fog. Célja: a társadalom újjá alkotása. Alapja: a természettudomány — a positiv ismeret, melyet bármely tünényről nyertünk vagy nyerhetünk. Módszere: az objectiv módszer, mely eredményei által igazolta uralkodását. Fölépítménye: a tudományok hierarchiája — azaz, az általános igazságok azon szétosztása és egymásmellé-rende-

lése, mely a szétszórt és független tudományokat egy szerves egészsze alakítja át, melynek minden egyes része függ mindattól, a mi megelőzi és meghatározza mindazt, a mi követi.

E rendszer fősajátosságai, mondhatni, egészen természetesen erednek abból az egy céljából, hogy minden elmélődést egyöntetűvé akar tenni. Eddig a theologia bizonyos tárgyakat egészen a maga számára követelt (még az ismeret birodalmán belől is) és a gondolat nagy térségeit egészen parlagon hevertette. Lefoglalta az etikát és a történetet és alkalmilag a pszichológiába is tett kirándulásokat; de minden kosmikus problémát a természettudományra bízott és sok pszichológiai és biológiai problémát a metaphysikára. A természettudomány megföltétlen uralmat követelt minden kosmikus és biológiai problema fölött és az erkölestant és politikát a metaphysikusoknak és theologusoknak engedte át és csak alkalmi és esetleges erőlködést tett ezeknek is hatalma alá hódítására. Ha azonban tiszta sor, hogy a társadalom egyetlen hitre, egyetlen tanra szorúl, a mely valamennyi elmei szükségletnek eleget tenni van hivatva; akkor túlfelől világos az is, hogy az ily tan mindaddig lehetetlen, a míg a gondolat három ellenes irányát és a kutatás három ellenes módszerét elfogadják. Ilyen volt soká Európa helyzete és ilyen ma is. Első tekintetre is látjuk, hogy nincs oly egyes tan, mely elég *egyetemes* volna arra nézve, hogy *minden* ismeretet felöleljen és a mely mellett a tapasztalat annyira kezeskednék, hogy ellenállhatatlan meggyőződéssel járna.

Tekintsük a theologia állapotát; — a katholicizmus és protestantizmus nagy osztályt tesznek, de mind-

egyik körében számtalan alosztásokat találunk; a felekezetek különfélesége napról napra gyarapodik. Minden felekezethez kitűnő emberek tartoznak; de egyik sem akarja a másiknak tanait elfogadni. Tényleg nincsen olyan egyetemes tan, mely képes volna egyesíteni a katolikusokat, protestánsokat és alosztásaikat. Vagy tekintsük a philosophia állapotát. Egyetlen rendszer sincs egyetemesen elfogadva: annyiféle philosophia van, a hány az elmélődő központ, majdnem annyi, a hány a tanár. Németország rendszereit Angol- és Skótországból az alchemisták álomhüvelyezésének tekintik. Skótország psychológiája fölött nevet Németország és elhanyagolja Angol- és Franciaország. Ez általános meg hasonlason fölül, legalább Francia- és Németországban, nyílt ellenzést hirdetnek a theologia és philosophia közt. Ez az ellenzés elkerülhetetlen: magában a philosophia mivoltában fekszik; és ámbár most is mint azelőtt, igen sok tanár buzgolkodik annak kimutatásán, hogy e kettő teljességgel összefér és megegyezik, az ellenesség nyilvánvaló és mindig kell is annak lennie.

Az egyetemes tanokat tekintve tehát Európa állapota ilyen: theologiai rendszerek ellenkeznek theologiai rendszerekkel; philosophiai rendszerek ellenkeznek philosophiai rendszerekkel; theologia és philosophia meg harcban állanak egymás ellen. Ilyen az anarchia a fensőbb körökben.

A természettudományban kevesebb a meg hasonlóság, de egy egyetemes tan itt is hiányzik; minden egyes tudományág szilárd alapon nyugszik és rohamosan fejlődik; de a természettudomány philosophiája nem volt található sehol, midőn Comte Ágost azzal a határozott szándékkal

lépett föl, hogy e hiányt pótolja. A legtöbb tudományos ember *specziálitása* és abbeli tehetetlenségük, hogy általános eszméket akár megteremteni akár elfogadni tudának, soká tárgya volt a sajnálkozásnak; és ez volt nagy részben oka a metaphysika folytatásának is; mert az elmélődő tehetséggel megáldott emberek elég világosan belátták, hogy bármily exact legyen is valamely tudomány-ág, magában mégsem lehet egyéb, mint egy része a philosophiának. A specziálítás baja azonfölül nem is szorítkozik az egésznek elhanyagolására a részek érdekében; hátráltatja az a tudomány legmagasztosabb hivatását is, azt, hogy a társadalmat oktassa és vezesse.

Az elmélődés legkorábbi századaiban az általános nézeteket buzgón keresték és könnyen találták. Midőn azonban a positiv tudomány gazdagabb és anyagában bonyoltabb lett, különböző fölosztások álltak elő; az egyik ember az egyik tudomány-ágot művelte, a másik a másikat. Az általános nézetek még ekkor sem hiányoztak. De midőn a folyam megdagadt, midőn az egyik fölfedezés a másikat érte és a kutatás új útjain nagy pusztaságokhoz és fölfedezetlen igazságokhoz vezettek, szükségessé vált, hogy az egyes ember magát a tudománynak csak egy kis töredékére adja, másoknak engedvén át azon földatott, hogy az ő kutatásait a saját általános szempontjaik alá foglalják. A munkának ily részletekre való osztása szükséges volt a részletes és munkás kutatás eredményes folytatására; csak hogy oda vezetett, hogy a tudományemberei *csakis* a tudomány egyedi részeit tekintették; az általános tanok megszerkesztése a philosophusokra hagyatott. Ez pedig végzetes tévedés — mert az ily tanok helyesen csak a természettudomány anya-

gával és a természettudomány módszerével szerkeszthetők meg.

A dolgok mostani állapota szerint az elmélődés birodalma két igen különböző részből van összetéve — általános eszmékből, és pozitív tudományokból. Az általános eszmék hatalmatlanok, mert nem pozitívek; a pozitív tudományok hatalmatlanok, mert általánosak. Az új philosophiának rendeltetése az anarchiának véget vetni az által, hogy oly tanegészt nyújt, mely *positív*, mert a pozitív tudományokból van kidolgozva és mégis a metaphysikai tanok minden kívánt *általánosságát* is bírja, de nem bírja határozatlanságukat, ingatagságukat, és alkalmazhatlanságukat is.

Hogyan érthető ez el? Nyilván úgy, ha a természettudomány vétetik alapúl. A történet tanulsága világos. Mindenütt látni, hogy a természettudomány az ő mindent meghódító rendszerével folyton előre halad, egyre több és több tárgyat von körébe; egyre több és több problémára nyújt feleletet; — a theologia és metaphysika ellenben meddők maradnak, nem szolgáltathatnak kielégítő feleleteket és a tapasztalat bizonyosságaival mindig a legélesebb ellentétben állanak. A tünetmények magyarázatának csak három módszere van s ezek közül a tudományos módszer napról napra erősödik, a másik kettőnek hatalma az emberekre pedig napról napra csökkenik. Ha a mostani anarchia a gondolkodás három teljességgel összeegyeztethetetlen módja egyidejű alkalmazásának tulajdonítandó, akkor ez anarchiának nyilván meg kell szűnnie, ha a gondolkodás e módjainak egyike általános elfogadásra találna. A kérdés az, melyiket váaszszuk? Midőn a theologia volt az uralkodó, egység volt

a tanban s egység az életben. A világ, ember és társadalom theologiai magyarázatát elfogadta mindenki. De az ismeret haladásának arányában a magyarázat folytonos ellentétben találtatott a tapasztalattal. Ha tehát a gondolkodás theologiai módját akarjuk vezérünkül és a kosmos és a társadalom theologiai magyarázatát tanunkül elfogadni, akkor mellőzni kell minden tapasztalatot, meg kell semmisítenünk minden tudományt és a pápához vagy az ország primásához kell fordúlnunk feleletért az astro-nómia, physika, chemia, biologia és sociologia azon kérdéseiben, a melyeket sürgős szükségünk vagy elmélődő tudás-vágyunk bennünk netalán támaszt. El van-e erre Európa készülve? El van-e erre valami nemzet készülve? El van-e erre akármely művelt elme készülve?

A metaphysika elégtelenségét a Történet világosan kimutatta. Nem marad tehát hátra egyéb, mint a positiv tudomány. Mindazáltal maga a positiv tudomány csak az alapot szolgáltatja. Philosophiává kell átalakíttatnia, mielőtt a felsőbb szükségleteket kielégíthetné. Még Humboldt encyclopaedikus ismerete is hatalmatlan volt, mert tudományos ismeret volt, nem pedig philosophia; és ezen fölül még azért is, mert benne mint tudományos ismeretnek is, a tökéletlenség egy nagy hiánya volt meg — kosmikus elmélődéseket magában foglalt, de sociologikus elmélődéseket mellőzött. Föltéve, hogy Humboldt, a mire különben nem is gondolt, a kosmikus tünemények philosophiáját megteremtette volna, mégis érintetlenül hagyta volna a nagy problémát, nem tárt volna elénk egyöntetű tanegészt, minthogy az erkölcselmélődések tágas és fontos mezejét a theologusoknak vagy metaphysikusoknak engedte volna át. A tudományos encyclopaediát szükség-

képen be kellett előbb fejezni; ez pedig azáltal történt meg, hogy megteremtetett a sociologia, mint a kosmikus tudományokkal egyenrangú tudomány. Ez a föladat Comte Ágost nagy szellemének maradt föntartva. És miután ezt megtette, készen volt nála az összes anyag egy egyetemes philosophiához. Ezentúl minden emberi ismeretet úgy lehetett tárgyalni, mint egynemű és szerves egészet — ennek minden szakaszában pedig azon egy szellem, azon egy módszer és azon egy cél volt uralkodó.

Ez azonban csak az első lépés volt, bár oly lépés, melynek rendkívüli a fontossága. Megvolt előtte egy philosophiához való anyag, melyet valamennyi előző nemzedék fáradságos munkája szolgáltatott; — ezt az anyagot kellett neki mindenek előtt megszereznie. A különböző tudományoknak a saját philosophiájukat szolgáltatniok kellett, hogy így oly philosophiát hozzanak létre, mely az egészet átöleli. Minden egyes tudománynak philosophiája: alapvető igazságainak és külön módszereinek egymás mellé rendelése; e philosophiák egymásmellé rendelése tehát — ezen igazságoknak és módszereknek megfelelő szétosztása egy függő sorozatban — ez fogja szolgáltatni a tudomány philosophiáját.

A tudományok ezen szervezetét később részletesebben fogjuk szemügyre venni; egyelőre elég rámutatnunk arra az állásra, melyet az az új tan fejlődésében elfoglal. Ha hozzáadjuk ehhez a Fejlődés Törvényét a theologiai, metaphysikai és positiv fokokon keresztül (a melyről szintén még bővebben lesz szó) — akkor rámutattunk Comte egész nagy hagyatékára. Ezek az ő tettei — ezek képezik halhatatlan hírnévre való jogczímét. Kétségbe vonták azt és fogják ezentúl is, a mint mások jogczímeit

is kétségbe vonták és fogják is kétségbe vonni. Némelyek tagadják, hogy e jogcímek őt megilletnék; mások meg azt tagadják, hogy becsesek volnának. E kérdéseket nem akarom megvitatni. Ámbár azonban az a nézetem, hogy az eredetiségről körüli viták közönségesen végtelenek és meddők, mégis azt hiszem, hogy egy pontot hasznos lesz kiemelni — ugyanis a positiv szellem és módszer összezavarását a Positiv Philosophiával; ha e összezavarást kellően föltűntetik és megvilágítják, akkor sok fölös és meddő vitatkozás fog véget érni.

A mit positiv vagy tudományos szellemnek mondanak, az egykorú a positiv tudománynyal; valóban, a positiv tudomány csak ebben a szellemben lehetséges; és Galilei, Bacon és Descartes ideje óta el is van az mint külön hatalom ismerve. Ebben az értelemben tehát helyesen mondjuk, hogy positiv gondolkodókban soha sem volt hiány, és hogy a hagyomány egész folyamata állandóan az új tan irányában haladt. Annyiban még a tanulatlan vadember is alkalmazza az objectiv módszert, hogy bizonyos igen közönséges és könnyen hozzáférhető tünetményekben megelégedett a látható és kézzel fogható tulajdonságokkal és magyarázatokra soha rajtok kívül fekvő hatószereket nem keresett. A mint azonban a tudomány haladt, az emberek egyre több és több tünetményeket vontak ki a kívül fekvő hatószerek köréből, hogy azokat a megmaradó tulajdonságok körébe helyezték — az istenségek és lényiségek helyébe törvények léptek.

De ez a módszer csak részben nyert alkalmazást. Minden nem eléggé kikutatott esetben az emberek azt tették, a mit túlnyomó többségök még mai napság is lesz — habozás nélkül folyamodtak a kívül fekvő ható-

szerek működéséhez, egyszerűen azért, mert nem fedezték föl a megmaradó tulajdonságokat. Innét magyarázható az az állandó jelenség, hogy oly elmék, kik az asztrológiában, physikában és chemiában föltétlenül uralják az objectiv módszert — épen nem hajlandók elveiket a biológiára is kiterjeszteni s hogy megvetéssel utasítják vissza a fölszólítást, hogy azokat a psychológiára alkalmazzák és hogy örült és istentelen eljárásnak tartják azokat a történetre, politikára és erkölcsiségre alkalmazni.

Ha azonban a positiv módszer eredete oly régi is, mint a positiv tudomány és ha állandó és folyton növekedő gyorsasággal hatott is be a kutatás minden ágába és azokat mind hatalma alá hódította is, elannyira, hogy végleges elfogadását most már elkerülhetetlennek tartathatjuk * — mindazáltal ez legkevésbé sem csorbitja Comte eredetiségét, nem csökkenti egy positiv philosophiának, mint e módszer eredményének, szükségességét. Positiv elmélkedők lehetnek ezrével, de senkinek Comte

---

* »Hogy e zavarnak gyökeresen véget vethessünk, arra csak egy mód van: lerontani azt elvében azáltal, hogy a szellemi rendszert egységre visszük vissza. Ez pedig csak kétféleképp történhetik meg: vagy úgy, hogy vissza adjuk a theologiai philosophiának (mert fölösleges itt a metaphysikáról szólni, mely soha sem lesz egyéb átmenetnél) egész befolyását, melyet elvesztett; vagy pedig úgy, hogy a positiv philosophiát teljessé tesszük annyira, hogy képes legyen véglegesen helyébe lépni a theologiának. Ha már most bizonyított tételként fogadjuk, hogy a theológiát régi birodalmának egész terjedelmébe visszaültetni lehetetlen, akkor nincs más lehető megoldás, mint végleges megalakítása a positiv philosophiának.« *Politique positive*, IV. k. *Appendice*, 160 l.

előtt még csak sejtelve sem volt a positiv philosophiáról. Ezren művelték a positiv tudományt még pedig fényes eredménynyel; de senkiben meg nem fogamzott azon philosophiának gondolata, melyet a positiv tudományok, ha szerveztetnek, mintegy önkényt fejlesztenének. Kevesen látták be annak szükségét, hogy a tudományos módszert kiterjeszszék *minden* kutatásra; de azt nem látta be senki, *hogyan* kell ezt tenni. Bizonyítja ezt valamennyi előző kísérlet révedező és töredékes volta s hogy senki benne újító és összehangosító elvet nem látott, a mely a positiv tudományt philosophiára változtathatja át és így egynemű tanegészt szolgáltatathat. Ebben és a rendszer számos más részeiben látjuk, hogyan gyűjtötte egybe Comte egy fényes góczpontban a szétszórt sugarakat, melyek különböző helyekből kiindultak. A míg a sugarak szét voltak szórva, az emberek csak nagyon keveset olvashattak fényüknél.

A positiv philosophia új *mint* philosophia, nem pedig mint oly igazságok gyűjteménye, melyeket azelőtt nem ismertek volna. Ujdon volta a létező elemek szervezésében áll. Maga az elve magában foglalja mindazt, a mit a nagy gondolkodók véghez vittek; felölelvén eredményeiket, bővítette módszereiket. Azt állítani tehát, hogy Comte csakis az előre nyomuló sorhad vonalába állott volna, s oly helyet töltött be, melyet különben más valaki is betöltött volna — ez véleményem szerint roppant nagy tévedés; és sajnálom, hogy Spencer Herbert is támogatja e tévedést — ámbár vallomása, hogy ő e rendszert csak fölszínesen ismeri, hibáját megbocsáthatóvá teszi. Azt mondja: »Comte a Positiv Philosophia nevével jelöli meg mind azt a véglegesen megállapított ismeretet, a melyet

a tudomány emberei fokonként szerveztek meg egy összefüggő tanegészszé.«* Épen nem; »az összefüggő tanegész« épen az, a mit soha senki meg nem kísértett, a mióta a positiv tudomány metaphysikai állapotából kivergődött. Mill ugyanazon a csapáson halad, mígön azt mondja: »A positivnek nevezett philosophia nem Comtenak új találmánya, hanem mindazon nagy tudományos elmék *hagyományaihoz való puszta csatlakozás*, a kiknek fölfedezései azzá tették az emberi fajt, a mi. Comte azokat soha más fényben föl nem tűntette(!). De magáévá tette e tant — tárgyalásának módja által.«** Littré jogos csodálkozással kiált föl: »A nagy tudományos elmék? E kifejezés, azt hiszem, zavart rejt magában. Vajjon a philosophusokra vonatkozik-e? Igen, de a philosophusok egytől egyig a theológiához vagy a metaphysikához tartoztak s nem az ő hagyományuk az, melyet Comte folytatott. Vagy azokra vonatkozik-e, a kik az egyes tudományokat tárgyaltak? Jól van, de minthogy ezek nem philosopháltak, Comte tőlök az ő philosophiáját nem kölcsönözhetette. A mi a positiv philosophiában új, a mi Comte találmánya — az egy philosophiának oly módon való fölfogása és megalkotása, hogy az egyes tudományokból és a nagy tudományos elmék tanítmányaiból az igazságok oly csoportjait emelte ki, melyek a positiv módszer szerint egymás mellé voltak rendelhetők.«***

Ha Mill újra meggondolja a dolgot, talán el fogja ismerni, hogy midőn Comte műveivel először ismerkedett

* *Spencer: The Classification of Sciences*, 1864, 28 l.

** *Mill: Auguste Comte and Positivism*. 1865. 9 l.

*** *Revue des deux Mondes*, 1866, augusztus 15.

meg, egészen másféle fény derült elméjére, mint a milyen a hagyományhoz való pusztá csatlakozatból kisugározhatott volna. Nem igen volt neki mit tanulnia abból, a mit a nagy elmélkedők tanítottak s nagyon is jól kellett tudnia, hogy összefüggő tanegészt nem taníthattak. Meg fogja továbbá engedni, hogy Comte, a kinek élénk tudata volt arról, mivel tartozik előzőinek * s a ki még egy rántalásért is nemes hálával viseltetett — nem kevéssé csodálkoznék, ha hallaná, hogy a mit ő nagy művének tekintett — a kutatás eredményeinek egy tanegészsze való szervezését — nem volt egyéb, mint a hagyományhoz való csatlakozás. A mit a hagyomány hozott, eredmények voltak; a mit Comte hozott, ez eredmények *szervezése* volt. Mindig azt állította magáról, hogy ő a

---

* »Ekként rendszeresen megvalósítottunk egy egyéni fejlődést, mely teljesen megfelel az emberiség szükséges fejlődésének, s a melyet ezentúl elég úgy tekinteni, hogy abból a döntő lendítésből ered, melyet a philosophiai és tudományos működés határozott meg — ugyanis a Bacon és Descartes működése, kapcsolatosan Keplerével és Galileivel . . . . E különböző részletes meghatározások folytatólagos egyneműsége egyébiránt mintegy önkényt fölfedte előttünk azonagy philosophiai véghez vagy eredményhez való növekedő összehajlásukat E philosophia megfelelő jellemzésére nem kell tehát többé egyebet tennünk, mint a különböző lényeges, előbb logikai azután tudományos fölfogások végleges egymás mellé rendelését kijelölni — még pedig az egységnek egy oly elve szerint, mely valóban képes ily hatékonyságra; ezt pedig oly végből tesszük, hogy rámutathassunk azon rendszer számára föntartott igazi rendes cselekvőséget, a melynek az emberiség szellemi kormányja közönségesen elfogadott alapjának kell lennie « — *Philosophie positive*, VI. k. 645—6 l. V. ö. a helyet a Függelékben a *Politique positive*hez, IV. k. 91 l.

positiv philosophia alapítója. Hogy volt is neki mindenképen elég joga az ily czimhez, mindazok előtt bizonyítható, kik különbséget tesznek a positiv tudományok és a philosophia között, mely ezen tudományok igazságait és módszereit egy tanegészben egymás mellé rendeli. A mű nagy és új volt; tökéletessége pedig, mely a tudományos kutatás minden nagy eredményeivel való benső összhangjából ered, elfojtja az idegenszerűség érzetét, mely az újat kísérni szokta.

Miután az új philosophiának történeti állását és Comtenak hozzá való viszonyát meghatároztuk, hadd tekintsük meg mivoltát közelebbről. A sociologia megalkotását, mely által a tudományok sorozata teljessé tétetett, talán akkor fogjuk leghelyesebben méltathatni, miután a tudományokról adott osztályozását előadtuk. Ez kétségbe vonhatatlanul teljesen az övé és oly távol van attól, hogy szellemes elrendezés volna csupán minden alapvető fontosság nélkül — a mint sok bírálója hitte — hogy nem kevesebb, mint a positiv tudományoknak Philosophiává való szervezése. Mert értsük csak meg a problémát: — Adva van az emberi ismeret a részletek sokféleségével és roppant terjedelmével: hogyan lehet ezen az alapon és ezzel az anyaggal egyáltalános tant fölépíteni? Mindennek benne kell foglaltatnia, különben hiányos a tan; egyetlen megállapított igazsággal sem szabad ellenkeznie, különben tökéletlen a tan. Abban nem volt semmi nehézség, hogy egy philosophiát egy vagy több tudomány segítségével megalkossanak — kiválogatván azokat az igazságokat, melyek a constructióra alkalmasak voltak

és elmellőzván az olyanokat, melyek vele ellenkeztek. Ezt megtették már százan is. Csakhogy ezzel semmi sem volt nyerve. A régi nehézség megmaradt. Megalkotni egy oly tant, mely összhangba hozzon minden eredményt és magába foglaljon minden módszert — ez volt a föladat, melyet a philosophiára rászabtak. Az újkori tudomány roppant anyag-halmazával szemben ez a föladat mintegy reménytelennek, lehetetlennek, tetszett. Hol van az az elme, mely valamennyi tudományt magának alávehetne és, ha alá is vetette volna, azokat egy érthető rendszerbe hozhatná? Melyik emberi élet volna elegendő csak arra is, hogy áthaladhatna mindezekben a mezőkön és útakon és ösvényeken? Az első lépés, melyet meg kellett tenni, nyilván az volt, hogy e khaosba rendet hozzanak, hogy a különböző csoportokat úgy osszák föl, hogy az elme főjelentőségöket észre vehesse — egy szóval, osztályozni kellett a csoportokat, a mint ezek a csoportok maguk is osztályozták az általuk tanulmányozott tüneményeket. Ha az olvasó Comte osztályozását nem ismeri, akkor legjobban fogja méltathatni, mily óriási erő kifejtést foglal az magában. Kérdezze csak az olvasó maga magától: hogyan járna el, ha a már megállapított sokféle tudománynyal szemben oly rendet kellene behoznia, mely egy philosophiát mintegy magától megalkotna, mert hiszen valamennyi természeti tünemény sorbeli függését tüntetné föl?

Az első fényderítő gondolat, mely Comteot e rend fölfedezésére vezette, valamennyi tudománynak Elvontra és Összevontra való alapvető fölosztása volt. Az elvont tudományok azok, melyek az elemi törvényeket tárgyalják vagy pedig az általános tényeket, melyektől vala-

mennyi részleges tény függ; elvontaknak neveztetnek, mert bennök az elme figyelmét csak valamely elemi tényre függeszti, melyet a tünemények nagy különfélesége között, vagy más elemi tényekkel összeszöve fedezett föl — ezt pedig azután elvonja minden foglalkától, megtisztítja minden változékától és önmagában tekinti. Így minden test, bármi legyen is, föltünteteti a Szám, Alak és Mozgás elemi tényeit; föltüntetnek azok ugyan más tényeket is ezeken fölül, de ezeken külön, egymagukra is tekintetbe lehet venni s ezekből erednek azután az Algebra, Geometria és Mechanika. A szám, alak és mozgás tényein kívül föltüntetik még a testek a Súly, Hő, Fény stb. tényeit, melyeket szintén lehet egymagukra tekintetbe venni; e tények elvont tudománya pedig a Physika. Találunk továbbá oly testeket, melyek az egyesülés és szétbomlás tényeit tüntetik föl; és előáll a Chémia. Találunk végre bizonyos testeket, melyek a növés, visszaidézés és érzéklés tényeit tüntetik föl; ezeket a tényeket a Biologiában vonjuk el.

Vannak-e elemi tények, melyeket a társadalmi tüneményekből is le lehetne vonni s melyek azután a Sociológiát alkotnák meg — hadd maradjon egyelőre eldöntetlen; a mely csoportokat azonban fölemlítettünk, olyanok, hogy azokat minden elmélkedő elfogadja. Gondos vizsgálatuk után kitűnik, hogy azok magukba foglalják mindazon elemi tényeket, a melyeket idáig a kosmikus tüneményekből le tudtunk vonni; mindezeket pedig külön vehettük szemügyre, mint pusztá viszonyokat, minden vonatkozás nélkül bármely külön, egyes esetre, vagy a tünemények nyilvánulataiban való bármely változékra. Így például, az eső testek physikai tünemé-

nyei változók és bonyoltak, a physikai törvény ellenben változatlan és egyszerű; — a körülmények változhatnak, a magasságok különbözhetnek, de az átesett magasság viszonya az esés idejéhez változatlan marad.

E csoportok nemcsak minden elemi kosmikus tényt foglalnak magukba, hanem mintegy benrejlően befoglaltatnak még e tényekben mindazok az összevont tudományokhoz tartozó sokféle és bonyolt tünemények is, melyek a tárgyakat úgy tűntetik föl, a mint azok nekünk az idő és tér föltételei alatt valóban megjelennek. A geologia összevont tudomány; a mineralogia is; a botanika szintén. Mindegyik tárgyakkal foglalkozik, nem pedig elvont viszonyokkal. Mindegyik a létezőket bonyolt föltételek által meghatározottaknak tekinti. A szikla, az ásvány, vagy a virág oly tárgynak tekintetik, mely a matematika, physika, chemia és biologia elemi tényeiből többet vagy kevesebbet foglal magába; és e tárgyak, máskép mint tapasztalatilag, csakis ez ellemi tények ismerete által ismerhetők meg.

D'Alembert azt a paradoxont jegyzi föl, hogy »a legelvontabb fogalmak, tehát azok, a melyekről az emberek legnagyobb része azt hiszi, hogy a legkevésbbé hozzáférhetők — épen ezek rejtenek gyakran magukban nagyobb világosságot; eszméink pedig annál homályosabbak, minél inkább vizsgáljuk egy tárgynak tulnyomóan érzéki tulajdonságait «* A paradoxon megszűnik, ha meggondoljuk, hogy ezek az elvont eszmék a bonyolt és

---

* »Les notions les plus abstraites, celles que le commun des hommes regarde comme les plus inaccessibles, sont souvent celles qui portent avec elles une plus grande lumière; l'obscurité

változó tünemények elemi és állandó viszonyait fejezik ki. Ezen egyszerű viszonyok fölfedezése persze fáradságos munka. Az ember először csak egyes tüneményeket figyel meg elkülönültségökben; azután összefüggéseket kezd észlelni; végül szétbontja azokat állandó viszonyaikra — így születik meg a tudomány, mely csak az egymásutánság és egymásmelettség viszonyaival foglalkozik.

Az elvont tudomány tehát az elemi tények vagy a tünemények törvényeinek ismerete; az összevont tudomány a tárgyaknak, mint az elemek valódi combinatióinak ismerete. Az elvont tudományok szükségképen túltesznek dogmatikai becsöket illetőleg az összevont tudományokon; elégségesek azok arra, hogy egy philosophiát szolgáltatassanak, minthogy az egyetemes létnek elemi tényeit foglalván magukban, magukba foglalják egyszersmind minden elmélődő ismeretnek is elemeit.

Mi egy törvény? mi a létnek egy elemi ténye? Nem egyéb mint változatlan viszony két külön tünemény között, a melynek értelmében ezek egyike függ a másiktól; a viszony változatlan lévén, a változás csakis a tünemények *belterjességében* (intensity) vagy *irányában* (direction) lehetséges. Itt tehát a természet hét külön jelenésével állunk szemközt, az egyikhez az emberi beavatkozás hozzá nem férhet, az emberi ügyesség azt ellen nem őrizheti, végzetesség az, melyet el kell fogadnunk; a másikhöz az emberi beavatkozás igenis hozzá férhet,

---

s'empare de nos idées à mesure que nous examinons dans un objet plus de propriétés sensibles « — *D'Alembert*: Discours préliminaire de l'Encyclopédie.

ebben oly módosulékonyság (modifiability) van, mely bennünket a végzetességnek egy reánk nézve jótékony és hasznos hatalommá változtatására képesít. A természet törvényei változhatatlanok. De éppen ezért módosíthatók a belőlük eredő tünemények annyiban, hogy irányait az céljainkhoz alkalmaztathatjuk. Nem teremthetjük, sem el nem enyészethetjük az Anyagnak legkisebb részecskéjét vagy az Erőnek egyetlen mozzanatát is; de igenis elrendezhetjük az anyagot úgy, hogy az erő szolgánkka legyen. * Épen a törvények változhatatlansága teszi ugyane törvények eredményeit módosíthatókká. Minthogy a folyamat megingathatatlan, azért lehet azt pontosan megmérni, pontosan előre látni, pontosan irányozni. A tünemények csak az elemi törvények combinatiói. Minthogy minden egyes törvény minden körülmény között megóvjá értékét és soha egy hajszálnyit sem változik, azért pontosan tudjuk, mily értéke lesz, ha más törvényekkel combináljuk. Ennek legegyszerűbb példáját az erők összetétele szolgáltatja a mechanikában; meglepőbb példák a fölfedezések diadalai egyrészt és a mechanikai találmányok más oldalról. Épen e változhatatlanságnál fogva mondhatja a szobájában jelképekkel dolgozó matematikus az astronomusnak, hogy igazítsa teleskopját egy bizonyos irány felé s akkor ama helyén először fog meglátni egy bolygót, melynek körfogása 164 évig és 6

---

* »Ha meggondoljuk, hogy a tünemények minden csoportja soha teljesen állandó nem lehet, akkor fölismerjük, hogy a természeti törvények változatlansága nem tudna a bonyolt vagy összetett eseményeknek megfelelni — és hogy e változatlanság mindig redukálhatatlan elemeikre szorítkozik.« — *Synthése Subjective*, 7. l.

napig tart és a mely huszonötször oly nagy mint a földünk ; az astronomus pedig, bízván a tudomány előrelátó képességében, fölfedezi, a mit mondtak neki, hogy föl fog fedezni. E formula »Hasonló körülmények között hasonló tünetmények fognak megjelenni« azt a következtetést vonja maga után, hogy ha a tünetmények különbözők, ez onnét van, mert a körülmények különbözők. És nemcsak ez — hanem ha a tünetmények a körülmények változása miatt különbözők, még akkor is ugyanazon állandó viszonyok állnak fen köztök ; ez által pedig azt bizonyítják, hogy a változások az elemi törvények combinációjában való változások voltak csupán, de maguk a törvények változatlanok maradtak. Más szókkal, a világegyetemet változatlan törvények igazgatják, általános tények, melyek valamennyi részleges tényt meghatároznak ; az elvont tudományok pedig ez általános tények fölsorolása, registrálása, valamint az összevont tudományok a részleges tények fölsorolása.

Ámbár az elvont és összevont tudományokra való fölosztás — melyek közül az utóbbiak amazoktól függenek — mint első lépés absolut fontosságú volt, fönmaradt még az elvont tudományok fölosztásának is szüksége, ha ugyan egy tant akartak szolgáltatni. E nehéz föladat megoldásából kitetszik Comte lángesze. E művelet azonban most már, miután egyszer megtörtént, oly könnyűnek tetszik, főképen azoknak, kik e problema fölött sokat nem elmélkedtek, hogy ritkán találkozik azal az elismeréssel, mely joggal megilleti. Columbus után akármelyik tengerész is eljuthat Amerikába.

Ez az osztályozás különbözik minden előbbi osztályozástól, valamint Jussieu osztályozása a botanikában

különbözik a Linnéétől és Tournefortétól — fölosztásait ugyanis a tünemények által föltüntetett természetes különbségekre fektette, nem pedig az egyenmérték vagy kényelem valamely fogalmára. Objectiv csoportosítás az, nem pedig subjectiv csoportosítás. Az elfogadott elv az, mely az egész positiv philosophiát áthatja — ugyanis, a függőség elve. Az összevont tudományok elválasztvák az elvont tudományoktól, mert az általános törvények részletes eseteit mutatják s azoktól függenek. Ép így vannak maguk az elvont tudományok is oly sorrendben elhelyezve, a mint a függés fokai azt megállapítják; az egyik a másikat a növekvő általánosság és növekvő bonyoltság elve szerint követi — úgy hogy a melynek tüneményei leginkább általánosak és legkevesébbé bonyoltak (matematika), az áll első helyen; a melynek tüneményei legkevesébbé általánosak és leginkább bonyoltak (sociologia), az áll utolsó helyen. E két vég között úgy vannak a tudományok elhelyezve, hogy mindegyik szükséges bevezetésül szolgál az utána következőnek megértéséhez — és hogy mindegyik a kiaknázó kutatásnak lesz eszközévé, melyet az elme fölhasznál, midőn a philosophiai buvárlat mezején áthalad. És nemcsak ez — de mert a sorrend a természetes rendet mutatja, azért sehol meg nem fordítható. Minden tudomány az első után oly tüneményeket zár magába, melyek csak az előbbi tudomány törvényeivel és azokkal magyarázhatók, a melyek ő neki sajátjai. A számok igazságai például valamennyi között a legáltalánosabb igazságok; ezek igazak minden dologról, bármik legyenek is; minden dolog tőlük függ, de ezek maguk semmi előbbitől nem függnék. A számok tudománya tehát, azaz arithmetika és algebra,

tanulmányozható minden más tudományra való tekintet nélkül. Legközelebb állnak hozzájuk az általánosság és egyszerűség sorrendjében a forma igazságai; a geometria eleve föltételezi a szám törvényeit és azért rájuk való vonatkozással tanulmányozandó, más segédeszközökre azonban nem szorúl. Következnek a mozgás igazságai, melyek a mechanika tudományát szolgáltatják; itt találkozzunk a szám és forma törvényeinek működésével, mint a mely a mozgás törvényeit szükségképen meghatározzák. Míg tehát lehetséges algebrát és geometriát tanulni, ha a mechanikát nem is ismerjük, lehetetlen még csak az egyensúly és mozgás törvényeit is megállapítani, anélkül hogy a szám és forma törvényeit is föl ne használ-nók. Valamely testnek egy állandó pont körül való ingása e test formája által van meghatározva; formája azonban független e mozgástól. Vannak az astronomiában tűnemények, melyek a szám, forma és mozgás ezen előző törvényeitől függenek és ezeken fölül még a gravitáció törvényétől is, mely legkevésbbé sem ingatja meg a matematika törvényeit. Következik a Physika; ez oly tűneményeket mutat, melyek a matematikai törvényektől és — a mennyiben minden földi tűnemény az égi testekből eredt befolyások által megillettetnek — az astronomiai törvényektől függenek. A Chemia egészen sajátos nemű tűneményeket mutat, de valamennyiből kitetszik, hogy a physika, astronomia és matematika törvényeinek befolyása alatt állanak, ők róluk ellenben nem mondhatni, hogy ezekre a törvényekre befolyással volnának. A Biologia az élet tűneményeit mutatja, melyek nyilvánvalóan függnék a chemia, physika, astronomia és matematika törvényeitől, de ép oly nyilvánvaló, hogy

ezekre nincsenek befolyással. Végül vannak a társadalmi lét törvényei, melyek az emberi társadalom tüneményeit tüntetik föl (Sociologia), ezek, világos, hogy a szerves élet törvényeitől függnék és ezáltal egyszersmind a szervetlen természet törvényeitől, az életi és physikai föltételektől — ezektől függ egyedül, hogy a társadalom létezhetik és fejlődhetik. De valamint lehetetlen társadalmi tüneményeket csakis biológiai és physikai törvényekből leszármaztatni, a társadalmi létnek sajátos törvények segítségével — ép oly lehetetlen életi tüneményeket leszármaztatni csakis a chemiai és physikai törvényekből, és lehetetlen chemiai tüneményeket leszármaztatni csakis a physikai és matematikai törvényekből, és lehetetlen physikai tüneményeket leszármaztatni csakis matematikai törvényekből * — így adja hozzá minden egyes tudomány a saját törvényei csoportját mindazokhoz, melyek azt a sorrendben megelőzik, így foglalja össze magában mindegyik mindazoknak módszereit és eredményeit, melyek előtte voltak, míg a maga részéről ismét lépcsőül szolgál annak, a mely ő utána következik.

Így öleli át e sorrend az összes emberi ismeretet** a világ, ember és társadalom elemei törvényeit illetőleg.

* Bármily lehetetlen ma és fog alkalmasint még néhány emberöltőn keresztül maradni, a jós tekintet mindazonáltal észreveszi már a távol jövőben, hogy valamennyi kosmikus tüneményt mechanikára fognak redukálni; akkor a rezgések tana lesz az elvont tudomány, a melynek összevontjai a kosmikus tudományok lesznek.

** Későbbi elmélődéseiben *Comte* az *Erkölcstan* név alatt még egy hetedik tudományt csatolt hozzá, melynek tárgyát a biológia és sociológia tárgyától megkülönböztette. Ez azonban az osztályozást nem ingatja meg.

E sorrend ép úgy tünteti föl a tünemények objectiv függését mint a megismerésükre szolgáló eszközeink subjectiv függését. Oly sort állapít meg, mely valamennyi külön tudományt egyetlen tudománynak szerves részeivé tesz, és képessé teszi a különböző philosophiákat arra, hogy oly tant szolgáltatassanak, a mely az legyen, a mi még eddig egyetlen tan sem volt — egyenlő külterjeségű az emberi ismerettel és egyenmű vele egész terjedelmében; azaz, míg a theologiai és metaphysikai rendszerek szükségképen különnemű anyagokból alkottattak meg, és vagy elmellőzték a tudományos kérdéseket, vagy pedig kénytelenek voltak velök együtt elfogadni a tudományos módszert is, a melynek alapján feleletet adhattak — addig ez a tan azonegy szellemben tárgyal minden ismeretet és azonegy világításban látja az egész kosmost.

Épen huszonnyolcz éve, hogy először ismerkedtem meg a tudományok e sorrendbeli elrendezésével és értékét ez egész idő alatt ismételve tettem próbára ép úgy a tudományban, mint a tudomány történetében tett kutatásaimban. Bármily nagy volt azonban előttem az értéke, éreztem, hogy benne való bizodalمام a tényekkel szemben gyakran ingadozott; de e habozások lassankét véget értek és csak megerősítették ez osztályozás fontosságáról való meggyőződésemet. Nem ez osztályozás mellett tanúskodó okadatként idézem e személyes tapasztalatomat, hanem csak figyelmeztetésül a komoly elmélkedőnek, hogy ha támadnak is ez osztályozás értéke felől kétségei, ne ítélje el azért azonnal, mihelyt neki tökéletlennek tetszik. Csak hosszas alkalmazása fogja őt értékének helyes megítélésére és egyszersmind arra is képesíteni, hogy fölszines ellenvetésekkel elmellőzőn. A mi azokat a kedve-

zötlen bírálatokat illeti, melyeket ismerek, mondhatom, hogy egyikök sem támasztotta kétségemet vagy habozásomat. A bírálók fölmentették magukat azon fáradság alól, hogy ez osztályozás elveivel tüzetesen megismerkedjenek; úgy látszik, egyikök sem gondolta meg, mi a célja, sem pedig azt, hogyan képezi e cél a positiv philosophia kiegészítő részét. Úgy szólnak róla közönségesen, mintha nem volna egyéb többé vagy kevésbbé elmés elrendezésnél, mely magában véve nem nagy fontosságú s könnyen helyettesíthető valamely más elmés tervrajz által. Mily kiváló fontosságú az a tudomány és történet tanulmányozásában, nem is sejtik. Kiveszem ezek közül Spencer Herbertet, jöllehet ő is, úgy látszik, félre értette szellemét és célját ez osztályozásnak, melyet a tudományok keletkezéséről szóló tanulmányában szokott élességével és éleselműségével támadott meg* — azonban, a mint hiszem, nem nagy sikerrel. Sikertelensége még erősebb világításban tűnik föl abban az osztályozásban, melyet ő maga javasol a megtámadott helyett.** Littré e bírálatot megvizsgálta és elegendően czáfolta,*** Mill pedig azt jegyzi meg, hogy »miután észrevételeit azzal a figyelemmel olvastuk végig, a mit minden megérdemel, mi Spencertől ered, nem találhatjuk, hogy nézeteit bizonyította volna. Minden osztályozásban könnyű hibákat találni. Valamely tárgyhalmazt lehet akár százféle módon is elrendezni s mindig lehet valamit mondani a legjobb ellen, vagy a legrosszabb mellett is. Egy

---

* *Spencer : Essays, First Series, 1858.*

** *The Classification of the Sciences 1864.*

*** *Auguste Comte et la Philosophie positive, IV. fejt.*

osztályozásnak érdeme azonban attól a czéltől függ, a melyet szolgálni akar. Kimutattuk, minő czélokra volt szánva Comte osztályozása. Spencer nem mutatta ki, hogy e czélokra alkalmatlan; és nem láthatjuk be, hogy az ő feleletei ép oly fontos czélnek szolgálnának. Legfőbb ellenvetése az, hogy nemcsak a specziálisabb tudományok szorúlnak az általánosabbak igazságaira, hanem az általánosabb tudományok is rászorúlnak amazoknak egynémely igazságaira s némelykor éppen azon tudományok tökéletlen állapota akasztotta meg őket fejlődésökben, a melyek Comte sorrendjében messze utánok következnek: minthogy tehát e szerint az egymástól függés kölcsönös, azért csak megegyezésről lehet szó, de nem a tudományok emelkedő sorrendjéről vagy hierarchiájáról. Hogy a korábbi tudományok a későbbiektől segítséget nyernek, kétségtelenül igaz; ezt Comte elmélete szintén magába foglalja s művének számos részlete szolgált erre példát.* Ha az mondja, hogy valamely tudomány a másikat történetileg megelőzi, akkor nem az a nézete, hogy az elsőnek teljessége vagy tökéletessége az utána következőknek még legszerényebb kezdeményezéseit is megelőzi. Spencer nem tesz különbséget egy

---

* Mill idézhette volna e helyen, a mit Comte fölosztásához bevezetésül mond: »Nemcsak minden egyes tudománynak különböző részét, a melyeket *dogmatikai* rendben szoktak egymástól elválasztani, fejlődtek tényleg egyszerre s az egyik a másiknak befolyása alatt, a mi még inkább a *történeti* sorrend elfogadása mellett szólana; hanem midőn az emberi elme tényleges fejlődését összességében tekintjük, azt látni, hogy a különböző tudományok valósággal ugyanazon időben és egymást kölcsönösen támogatva tökéletesültek; sőt azt is látni, hogy a tudományok és a művészetek ha-

tudomány-ág kiművelésének tapasztalati foka és a tudományos fok között.«

Sem Littré sem Mill azonban nem emelte ki Spencer bírálatának főelvét — azt, hogy ő a tudományoknak egy sorrendbe való minden fölosztása ellen tiltakozik. »Ha a sorrendi fölosztás, vagy elrendezést lehetségesnek tartanók, úgymond, akkor bizonyára a Comteét fogadnók el.« De ő az egész tervrajzt ellenzi. »Nincs észszerű rend a lehetséges rendszerek halmaza számára; a tudományokat nem lehet egymással igazában *összefűzni*. Az egész föltevés alapján téves; csak eredetére kell egy futó pillantást vetnünk s meggyőződünk róla, hogy semmi alapja sincsen. Mire való a *sorrend*? Micsoda ok támogatja azon fölvetelünket, hogy a tudományok *sorrendileg* volnának elrendezhetők? Minő biztosítékunk van azon fölvetelünkre, hogy léteznék oly *egymásután*, a melybe azokat el lehetne helyezni? Erre nézve nincs ok, nincs biztosíték.« *

Nincs ok? Sőt épen a lehető legjobb van! Nincs biztosíték? Nem lehet megbízhatóbb e biztosítéknál! Azon föltevésnek, hogy a tudományok sorrendi fölosztást igenis megengednek, az a tény szolgál okúl, hogy ily fölosztást a megfelelő tünetmények is megengednek; a

ladása is egymástól függött, mert számtalan pontban vannak egymásra befolyással; végül pedig szorosan össze vannak fűzve mindnyájan az emberi társadalom általános fejlődésével.« *Philosophie positive*, I. k. 81. l.; néhány lappal utóbb pedig hozzá teszi, hogy semmiféle osztályozás a történeti fejlődéssel teljes összhangban nem lehet. »Elég arra ügyelnünk, hogy ily meg nem felelés legalább az egyes tudományok jellemző fogalmait illetőleg elő ne fordúljon.« — V. ö. *Politique positive*, III. k. 41. l.

* *Spencer*: *Essays*, 171—183 ll:

physikai törvényeknek függése matematikai törvényektől, és a chemiai törvényeknek a physikaiaktól, és a biológiai törvényeknek a chemiaiaktól, nem Comtenak képzelménye, hanem valósággal megfigyelt tény. A mint Bichât mondja a szövetekről adott saját fölosztásáról: »A természet s nem a tudomány vont közöttük határvonalat.« * Azon fölvételre pedig, hogy van egy bizonyos egymásután, melybe a tudományok helyezhetők, a biztosíték az, hogy e tudományok eredményes tanulmányozása követel oly egymásutánt, mint a milyen az, mely a tünetmények egymást követő bonyoltságának megfelel. Föltétlenül igaz ugyan — s nem volt senki ettől mélyebben áthatva mint éppen Comte maga — hogy valamennyi tudomány egymással össze van szöve, s hogy a legfelsőbb a legalsóbbnál keres támasztékot; de vajjon e miatt vissza utasítsuk-e a sorrendi fölosztás ropant speculativ segedelmét? Spencer azt kérdi, miért szükséges a sorrendi fölosztás? Ugyanazon okból szükséges, a miért megköveteljük, hogy a különböző igazságok, melyek egy tudományt megalkotnak, rendszeresen egymás mellé rendeltessenek. jöllehet a természetben a tünetmények össze vannak keverve. Az eszmék osztályozása, mely a közönséges tudást az által változtatja át tudománynyá, hogy a tünetményeket függésök rendje szerint rendezi s a részletest az általános viszonyok alá hozza — a mely a különmemű részekre egynemű egységet szab — ennek az osztályozásnak meg kell történni a különböző tudományokra nézve is. Comte e műveletet végrehajtotta. Ő és senki más.

* »C'est la nature et non la science, qui a tiré une ligne de démarcation entre eux.«

Minthogy a tudományok hierarchiája a positiv philosophiának kiegészítő része, azért szükséges volt e pontnak valamivel több tért szentelni, ámbár e fejtegetések így is, a mit vannak, nem egyebek még általános ráutalásnál. Most e philosophiának egy másik lényeges részére kell áttérnünk, ugyanis egy új tudománynak, a Sociologiának megteremtésére, mely azáltal vált lehetségessé, hogy Comte a fejlődés törvényét fölfedezte.

Régóta érezték szükségét, hogy a társadalmi tünetmények tudományos módszerre redukálандók. A theologiai és metaphysikai gondolkodásmódnak napról napra általánosabbá lett mellőzése és az az erősödő meggyőződés, hogy azt a módszert, mely a kosmikus tünetmények magyarázatában oly bámulatosan eredményesnek bizonyult, a társadalmi tünetményekre is alkalmazni kellene, még inkább növekedtek, midőn az a fölfogás lett általánossá, hogy a társadalmi tünetmények valóban törvényeknek vannak alávetve s ennél fogva ép annyira alkalmasak a tudományos kutatás tárgyává lenni, mint a többi tünetmények — csak hogy azok sokkal bonyoltabbak és nehezebbek. Ámde más dolog általánosságban mondani, hogy a társadalmi tudomány lehetséges és ismét más, e tudományt meg is teremteni. Mill azt állítja, hogy Comte volt az első, ki e tudomány megteremtését lehetségessé tette, de tagadja, hogy ő e tudományt valóban meg is teremtette volna. Minthogy Comte e pontbeli követelését azonnal bővebben ki fogom fejteni, hadd álljanak itt előbb bírálójának következő megengedő sorai:

»Azon módszernek, mely szerint a társadalom tudománya kifejtendő, lényegileg azonosnak kell lennie minden más tudomány módszerével; az inductio és deductio

kettős proczeszusa által kell a tapasztalatot kikérdezni és értelmezni. E műveletek végrehajtása módjában vannak azonban egyes sajátosságai. Közönségesen ugyanis az inductio a tudománynak az elemi tények törvényeit szolgáltatja, a melyekből aztán, ha megismertettek a bonyoltabb combinatiók deductiv úton kihozhatnak; a bonyolt tünemények speczifikus megfigyelése nem ad általános törvényt, hanem csak tapasztalatiakat; tudományos functiója a deductió által nyert törvények igazolása. A philosophálás ezen módja nem felel meg a társadalmi kutatás követelményeinek. A társadalmi tüneményekben az elemi tények, az érzelmek és cselekedetek, ezeknek törvényei pedig az emberi mivoltnak törvényei, mivel a társadalmi tények az emberi cselekedetek és helyzetek eredményei. Minthogy tehát a társadalomban lévő ember tüneményei e mivoltából, mint egyéni lényből erednek, azért azt hihetni, hogy a positiv társadalmi tudomány szervezését célzó helyes eljárás az lesz, mely e tudományt az emberi mivolt általános törvényeiből le származtatja és a történelem tényeit csakis igazolásul használja. És valóban így fogták föl a társadalmi tudományt sokan, kik azt meg akarták teremteni, különösen Bentham iskolája. Comte szerint ez téves fölfogás. Lehozhatunk ugyan, úgymond, az emberi mivolt általános törvényeiből bizonyos következtetéseket (ámbar nézetünk szerint ezek is meglehetősen bizonytalanok), melyek az emberi fejlődés legkorábbi fokaira vonatkoznak, a melyekről történeti adataink vagy épen nincsenek, vagy pedig igen hiányosak. A mint azonban a társadalom fejlődésében előre halad, tüneményei egyre kevésbé határozottak meg az általános emberi mivolt egyszerű

ösztönei által, hanem az elmúlt nemzedékeknek a jelen nemzedékre való halmozódó befolyása által. Maguk az emberi lények pedig, a melyek mivoltjának törvényeitől a történet tényei függnek, nem elvont vagy általános, hanem történeti, emberi lények, melyek már idomítottak s azzá, a mik, az emberi társadalom által lettek. S minthogy ez így van, nincs a deductiónak az a hatalma, mely bárkit is arra képesítsen, hogy kiindulván a létező embernek tiszta fogalmából, a ki oly világba van helyezve, a milyen ez a mi földünk minden emberi hatóerő működése előtt lehetett — hogy, mondjuk, ebből kiindulván, előre megmondhatná és kiszámíthatná fejlődésének azon tünetényeit, melyek valóban beállottak. Ha a történet tényei, tapasztalatilag tekintve semmi általánosításra nem vittek volna, akkor a történet deductiv tanulmányozása többé vagy kevésbbé tetszetős hozzávetéseknél többet soha el nem ért volna. Szerencsére azonban (mert hisz a dolog könnyen történhetett volna más-kép is) az emberiség története, ha mint egésztek tekintjük, meghatározott folyamatot és a fejlődésben bizonyos rendet mutat — ámbár a történet maga erről nem mutatja ki, hogy szükséges törvény, mely ment volna minden időbeli véletlen eseteiktől. Itt kezdődik tehát a társadalmi tudományban a Biológiának (vagy a mint mi mondanók, a Psychológiának) főadata és tiszte. Az emberi mivolt általános törvényei a sociologia adatainak egy részét teszik, de midőn azokat fölhasználjuk, a deductiv physikai tudományok módszerét meg kell fordítanunk, mert míg ezekben a speczifikus tapasztalat közönségesen a deductio által nyert törvények igazolására szolgál — a sociológiában éppen a speczifikus tapasztalat az, mely

a törvényeket szolgáltatja, s a deductio, mely azokat igazolja. Ha a történeti tanuságtételből gyűjtött sociologiai elmélet az emberi mivolt megállapított általános törvényeinek ellentmond; ha (Comte példájával élven) az emberek nagy tömegének valamely határozott, akár jó, akár rossz irányú hajlamát magába zárja; ha azt veszi föl, hogy az emberi lényben általában az ész uralkodik a kívánságok fölött, vagy az érdek nélküli kívánságok az egyéniek fölött: akkor világos, hogy a történet rosszul értelmezett és hogy az elmélet téves. Ha pedig más részről a társadalmi tünemények törvényei, melyek a történetből tapasztalatilag nyertek, miután elfogadtattak, az emberi mivolt ismeretes törvényeivel összefűzhetők; ha az emberi társadalom fejlődésének és változásainak jelen iránya olyannak mutatható ki, mely az embernek és az ő lakóhelyének természeténél fogva már eleve is valószínűnek tetszik — akkor a tapasztalati általánosítások pozitív törvények erejére emeltettek és a Sociologia tudománynya lesz.

»Sokat írt és szólt a politikusok gyakorlati és tapasztalati iskolája már századok óta azon elméletek ellen, melyek az emberi mivolt elveire voltak alapítva, de minden történeti alap nélkül szűkölködtek; a theoretikusok meg a maguk részéről sikerrel feleltek vissza a praktikusoknak. De nem ismerünk egy elmélkedőt sem, a ki Comte előtt behatott volna e tárgy philosophiájába s a történeti tanulmányok szükségét, mint a sociologiai elméldések alapját, helyesen fölállította volna. Ez időtől fogva minden politikai gondolkodót, ki azt hiszi, hogy fölmentheti magát az alól, hogy a történet nagy tényeit átfoglalóan, mint ok és okozatbeli kapcsolatot tekintse — kora

szinvonala alatt maradottnak kell tekintenünk; a történet fölhasználásának közönséges módja pedig, mely benne a párhuzamos tényeket keresi, mintha a tények egyáltalában párhuzamosak volnának, vagy mintha egy vagy akár több eset, melyek össze nem hasonlítottak, sem nem elemeztettek, valamely törvényt tudnának megállapítani — inkább mint valaha, és visszavonhatatlanul elvesztette tekintélyét.

»A deductio és inductio közti közönséges viszonynak megfordítása azonban nem az egyetlen pont, a melyben, Comte szerint, a sociologia igaz módszere a szervesetlen természet tudományainak módszerétől különbözik. A tudomány közönséges rendje a részletektől halad az egészhez. A sociologia módszerének az egészből kell a részletekhez haladnia. A tanulmány sorrendjére nincs más általános elv annál, mint hogy az ismerttől kell az ismeretlenhez haladni s a tényekhez vezető utat ott kell keresnünk, a hol megfigyeléseinkhez legkönnyebben elvezet. A társadalmi állapot tüneteményei közt hozzáférhetőbb számunkra az együttes, a collectív tünetemény, mint a részek, a melyekből áll. Ez nagyrészt már az állati testről is áll. Lényeges azonban egy szervezet eszméjénél és még igazabb a társadalmi szervezetről, mint az egyéniről. A társadalmi egész bármely részének állapota mindenkor szorosan össze van kötve minden egyéb rész azonidejű állapotával. Vallásos hit, philosophia, tudomány, szép művészetek, az iparművészetek, kereskedés, hajózás, kormányzás — valamennyien a szoros kölcsönös függés viszonyában állnak egymással, elannyira, hogyha bármely lényeges változás történik az egyikben, eleve tudhatjuk, hogy a többiben is megfelelő változás történt

vagy pedig fog történni. A társadalom haladása az egyik állapotról a másikba, nem részleges változások halmaza, hanem egy egyes lendítés (impulse) eredménye, mely valamennyi részleges hatóerők által működik s azért legkönnyebben úgy tűntethető föl, ha azokat együtt tanulmányozzuk. S ha föl is lehetne azt bennök külön fedezni, igazi mivoltja mégis csak úgy ismerhető föl, ha azokat *összességükben* vizsgáljuk. Midőn tehát a társadalomról akarunk valamely elméletet fölállítani, a társadalmi szervezet valamennyi különböző jelenéseit egyszerre kell tekintetbe vennünk. «

*   *   *

A sociologia általános philosophiájának még egy pontjára kell itt rámutatnunk. Mint minden más tünemény, úgy a társadalmi tünemények is kétféle jelenést mutatnak: a statikust és a dynamikust — az egyensúly és a mozgás tüneményeit. A statikus jelenés a társadalmi létezés törvényeinek jelenése, midőn minden haladástól elvontan s csak a haladó és állandó állapotra (the progressive and the stationary state) határolva tekintjük. A dynamikus jelenés a társadalmi haladás jelenése. A társadalom statikája a társadalmi állapot létezése és fennmaradása föltételeinek tanulmányozása. A dinamika a társadalmi állapot fejlődésének törvényeit tanulmányozza. Az első az összehangzásnak vagy pedig a társadalmi tünemények egymástól való kölcsönös függésének elmélete. A második e tünemények összekapcsolódásának elmélete.

»Az első részt Comte nagy művében sokkal vázlatosabban tárgyalja, mint a másodikat és, nézetünk sze-

rint, fejtegetésének ez a leggyöngébb része. Nem tartom valószínűnek, hogy ő akár csak maga magával is elhittette volna, hogy a társadalom statikájában bármi újat hozott volna létre * hacsak a Szellemi Hatalomról való általa új életre ébresztett katolikus eszmét annak nem tartjuk. Eltekintve azonban a közbeszótt mellékes gondolatoktól, melyekben még leggyöngébb művei is bővelkednek, a többi mind elcsépett és nézetünk szerint gyakran az igazságtól is nagyon távol esik.«

A Társadalmi Statikától a Társadalmi Dynamikára térvén, Mill így folytatja:

»Mindjárt az elején két kérdésre bukkanunk: Van-e az emberi dolgokban természetes fejlődés? és vajjon e fejlődés javulás-e? Comte mind a két kérdésre igennel felel. A társadalom természetes haladása abban áll, hogy emberi tulajdonítmányaink a bennünk levő állatiakhoz és tisztán szervezetiékhez képest növekednek — hogy bennünk az emberi, fölibe igyekszik kerülni az állatinak; e czélt egyre jobban megközelítjük, de azt egészen elérni nem tudjuk. Ez jelleme és irányzata az emberi fejlődésnek vagy annak, a mit civilizációnak neveznek;

---

* »Követelése, hogy a sociológiának ő a megteremtője, csakugyan nem vonatkozik a tudomány ezen részére; ellenkezőleg, egy későbbi művében ő maga határozottan kinyilatkoztatja, hogy igazi megalapítója Aristoteles volt, a ki a társadalmi lét föltételeinek elméletét oly tökéletességre vitte, a milyenre, a haladás minden elmélete nélkül, egyáltalán lehetett. Nem akarjuk ugyan ezt szóról szóra alá írni, de mi is azt hisszük, hogy lehetetlen túlbecsülni e korra nézve, legelső törekvéseket, a melyeket egészen a legújabb időkig alig haladtak fölül sem az ethikai, sem a politikai tudományban.«

a kötelesség pedig, hogy e mozgalmat elősegítsük — hogy ebben az irányban munkálkodjunk — legközelebb éri azt, a mit Comte e fejtegetésében az erkölcsiség általános elvévé vagy mértékévé tesz.

»Minthogy pedig felsőbb és voltaképi emberi tehetéseink többfélék: erkölcsiek, értelmiek és aesthetikaiak — azért e kérdés áll elő: vajjon ezek egyike vagy másika olynemű-e, hogy fejlődése fajunk haladásában az uralkodó hatóerő? Comte szerint az emberiség haladásában az értelmi fejlődés a legfőbb hatóerő. Nem azért, mintha mivoltunknak leghatalmasabb része az értelmiség volna, sőt, a benne rejlő erőre lévén határolva, épen az értelmi a leggyöngébb részek egyike — hanem azért, mert ez a vezérlő rész, és nemcsak a saját erejével cselekszik, hanem mivoltunk mindazon részeinek egyesült erejével, melyeket maga után vonzhat. A társadalmi rendben vagy állapotban az érzelmek és hajlamok nem működhetnek teljes erejükkel és határozott irányban, ha csak az elmélődő értelem magát vezető fejükké nem teszi. A szenvedélyek az egyéni emberben sokkal energikusabb erőt alkotnak, mint a pusztá értelmi meggyőződés; de a szenvedélyek az emberiséget nem egyesíteni, hanem szétosztani törekszenek; csak közös hit egyesítheti a szenvedélyeket közös munkára s ekkor gyűjtő erők lesznek, nem pedig egymást megsemmisítő erők. Szellemünket először állati szükségleteink ingerlete és erősebb és nyersebb vágyaink keltik föl; hosszú időre majdnem egyedül ez határozza meg az irányt, melyben szellemünk munkálkodik. De ha egyszer cselekvőségre ébredt, mind nagyobb erővel engedi át magát azon mozgalmak vezetésének, a melyeknek erősebb lendítések az előidézői s

arra kényszeríti őket, hogy a saját vezetésének engedjenek — nem a saját crejénél fogva kényszeríti őket, hanem mert az ellenkező erők játékában az általa kijelölt út — tudományos kifejezéssel élve: — azon irány, hol legkevesebb az ellentállás. Az egyéni érdekek és érzelmek a társadalmi rendben csak az együttműködés segítségével érhetik el legnagyobb kielégítésüket; az együttműködés szükséges föltétele pedig a közös hit. Minden emberi társadalom ennél fogva bizonyos alapvető vélemények rendszerén nyugszik; ezeket csak az elmélődő tehetség adhatja; ha pedig megadva, akkor oly módon vezetik egyéb ösztöneinket, hogy kielégítésüket keressük. Ezért volt mindig a vélemények és az elmélődő tehetség története a vezérlő elem az emberek történetében.»

Itt érünk a híres *lois des trois états* — a három fok törvényéhez, mely a theologusok és metaphysikusok részéről oly nagy ellenzéssel találkozott, a kiknek gondolkodásmódja azt, mint a mai korban használhatatlant, mellőzi; de a positiv tudomány emberei sem fogadták azt kedvezően, pedig első tekintetre úgy látszik, hogy hizeleg nekik. Valamennyi ma élő tanár ellenzése azonban e törvény végleges elfogadását késleltetheti ugyan, de meg nem akadályozhatja. Ha tehát Comte igazán fölfedezett egy törvényt — mint sokan közülünk ezt erősen hiszik — akkor elfogadása csak idő kérdése. Csak két általános forrását akarom itt említeni a természettudósok ellenzésének — mind a kettő hozzá tartozik jelen állapotunk bajaihoz, a melyekre Comte ismételve figyelmeztetett. Az első a legtöbb természettudós *specziilitása*, mely azonfölül a szélesebb philosophiai vagy általános szempontok hiányával jár együtt; a második az, hogy

azok a szedett vetett nézetek, melyeket rendesen valunk, theologiai dogmákkal és inductiv általánosításokkal vegyes határozatlan és ingadozó metaphysikai fogalmakból állanak, s így sokan, kik a physikai, de még a biologiai tüneményeknek is theologiai vagy metaphysikai magyarázatát elvetik, ugyanezeket a nézeteket mégis beviszik a psychológiába vagy sociológiába. Az ellenzés ezen okaihoz hozzá kell még számítani azt is, hogy az emberek a legnagyobb nyugalommal és biztossággal mondanak ítéletet az olyan dolgokról is, a melyeknek megértésével legkevésbé sem fáradoztak. A három-rend törvénye ellen fölhozott okok kétharmada magának e törvénynek teljes félreértésén alapszik, és igazán komikus az a komolyság, melylyel a félreértéseket sokszor föl szokták tálni.

Ez a törvény ugyanis nem azt állítja, hogy az emberek különböző történeti korszakokban és egymásután lettek volna e három rendbeli fokon; hogy lett volna idő, midőn egy nemzet vagy akár csak egy törzs kizárólag theologikus, kizárólag metaphysikus, vagy kizárólag positiv lett volna. Ez a törvény csak azt mondja, hogy azoknak a főfogalmaknak, melyeket az ember magának a világról, önnem magáról, és a társadalomról alkot, három fokon kell áthaladniok — változó gyorsasággal, különböző társadalmi föltételek között, de változatlan rendben. Bármely egyes elme, mely az előbbi nemzedékek eredményeit örökli, persze bármely egyes ponton kezdheti gondolkodását, a nélkül, hogy ugyanazokon a fokokon kellene áthaladnia, melyeken elődei haladtak át; de a fogalmak bármely nemének vagy osztályának át kell haladnia e fokokon, és nagyobb vagy

kisebb gyorsasággal, de át kell haladnia azokon minden egyes elmének is, midőn gyermekségétől meglett koráig fejlődik. Ezeket a szükséges fokokat nevezi Comte theologiai, metaphysikai és positiv foknak. Mill e kifejezések helyébe a következő kevésbé kétértelműeket akarja tétetni: önkényes, elvont és tapasztalati fok. Az első a gondolkodás önkényes és kezdetleges állapota; a második az átmenet a harmadikhoz, a mely a végleges.

Ma már mindenki megegyezik abban, hogy az igazi tudásnak megfigyelésen kell alapúlnia. De nincs az a tudomány, melynek eredete magában az egyszerű megfigyelésben fekehetnék; mert ha, egy részről, minden elméletnek megfigyelésen kell alapúlnia, túlfelől ép oly szükséges, hogy már valami elmélettel birjunk, midőn magunkat az állandó megfigyelés föladatára elhatározzuk. Ha a tüneteményeket a nélkül tekintjük, hogy azokat valami elv által összekapcsolnók, akkor nemcsak hogy magánálló megfigyeléseinket nem kombinálhatnók és így belőlük semmi hasznót nem húzhatnánk; hanem még csak meg sem tarthatnók őket, és a fontos tényeket a legtöbb esetben észre sem vennők. Ennélfogva kénytelenek vagyunk theoretizálni. A theoria, az elmélet, szükséges a megfigyeléshez és a pontos elmélet a pontos megfigyeléshez.

Ez a kettős kényszerűség, mely az elmére nehezedik — a megfigyelésé, hogy elméletet képezhessünk, és az elméleté, hogy a megfigyelést gyakorolhassuk — ezt arra kényszerítette volna, hogy örökké körben forogjon, ha a természet az elme önkéntes cselekvőségében nem gondoskodott volna kiútról. E cselekvőségnél fogva az elme azon kezdi, hogy fölvesz egy okot, melyet a

tüneményen kívül keres, azaz : természet *fölötti* okot vesz föl. Minthogy az ember tudatos a felől, hogy úgy cselekszik, a mint akar, azért természetesen azt következteti, hogy minden más is valamely akarattal egyezően cselekszik.

Az önkéntes törekvés az, hogy a világot megelevenítsük; mert minthogy a tudás csak abból indulhat ki, a mi már ism. retes, ezért az öntudat által keltett hasonlóságok a kosmikus tüneményeknek szükségképen első magyarázataik. Ez a fetiszizmus foka, melyet gyermekeknél és vadembereknél még ma is megfigyelhetni. Ez észrevétlen fokokon keresztül a polytheizmusba megy át; az elvonás végső erőfeszítése azután ennek helyébe a monotheizmust teszi.

A második vagy metaphysikai fok átmenet volt e kezdetleges foktól a pozitivizmus végleges fokához. Ez a theologiai fölfogás természet fölötti hatóereje helyébe természetes hatóerőt tesz, mely magukban a dolgokban rejlik benn. Az *akarat* különböző megtételeinek helyébe a *lényeges ok* változhatatlan megtételét teszi. Az istenségek helyébe lényiségeket képzel magának.

A criticismus végre fölfedi, hogy ezek a lényiségek nem egyébek személyesített elvonásoknál. Ekkor azután annyira elvesztették hitelüket, hogy manapság már csak nehezen foghatjuk föl, hogyan képzelhették valamikor éles és gondolkodó elmék az elvonásokat valódi létezőknek, a melyek a megfigyelt változásokat képesek lettek volna előidézni; pedig ez mégis megtörtént. A Történet is nem egy példáját mutatta ki e tévedésnek. Sőt mi több, sok újkori gondolkodó elme, mely alig bírja fölfogni, hogyan zavarhatták össze az elmúlt idők

nagy férfiai a bizonyos osztályokra általuk ráruházott neveket, maguknak a tényeknek lényeges okaival — hogyan nyugodhattak meg az oly magyarázatban, mely valósággal a megmagyarázandó tényeknek ujonnan való megállapításánál egyéb nem volt — hogyan állíthatták oly szenvedélylyel, hogy azon létező állatokon fölül és kívül, melyeket látnak, létezik még egy egyetemes állat is, melyet nem látnak, és hogy az az Állat volna a reálítás, míg a többi állatok ennek csak múltó árnyékai — sok gondolkodó elme, mely mindezt oly nehezen foghatja föl, maguk is oly annyira hívei az ily elvonásoknak (például az életerőnek), hogy a másképp gondolkodót megvetik mint »fölszinest« vagy azt hiesztelik fölöle hogy »materialista«.

Az utolsó vagy positiv fokon fölhagy az elme azon kísérleteivel, hogy a dolgok lényegébe behasson, a tapasztalat körét túlhaladja s az első vagy a végokok birodalmába lépjen. Célja, a *hogyan*t megmagyarázni és a *miért*tet vizsgálatlanul hagyni. Törekvése, megfigyelés és inductio által megállapítani a Törvényeket vagy állandó viszonyokat, a Hatóerőket illetőleg pedig megnyugodni tudatlanságában.

Egyetlen példára kell itt szorítkoznunk.* Az emberek, Oersted szerint, azelőtt azt hitték, hogy a királygyíkok (basilisk) oly pinczékben laknának, melyek soká zárva voltak; hogy láthatatlanok s hogy a kire ránéznek, az meghal. Ime a theologiai magyarázatok tipikus mutatványa. Nem tudom, micsoda metaphysikai magya-

---

* *Aristoteles*ről írt munkámban. 26—34. l. a három fok több példa által van magyarázva.

rázat lépett ennek a helyébe; e módszer szellemében azonban én a következőt ajánlom: A *pinczéség*, ha soká el van zárva, ártalmas az életnek. A positiv magyarázat, mely a dolgok ismert tulajdonságait kutatja, egy veszedelmes gázt fedez föl, a mely súlya miatt alacsony helyeken összegyűl, hacsak a friss levegő hozzájárulása onnan el nem űzi, ez a gáz pedig méreg mindenkire nézve, ki beleheli.

A theologiai rendszer akkor érte el tökéletességének lehető legnagyobb fokát, midőn egy egyes Lélynnek előrelátó működését tette azon számos istenségek különböző működései helyébe, melyeket magának azelőtt képzelt. Ép úgy tettek ez emberek a metaphysikai rendszer utolsó fokán egy nagy Lényiséget (a természetet) mint minden tünetmény okát a lényiségek azon sokasága helyébe, melyet azelőtt fölvettek. Épen így volna a positiv rendszernek is végleges tökéletessége, ha minden tünetményt egy egyetlen általános tény részleges jelenségeként mutathatna be — és úgy látszik, hogy a molecular elmélet ide törekszik oly nagy gyorsasággal.

E törvény rövid jellemzése után térjünk vissza Mill fejtegetéseire:

»Hogy az emberiség e három fokon áthaladt és hogy a theologiai fölfogás a másik kettőnek egyre nagyobbodó befolyása következtében lassanként módosult, ez Comte fölfogása szerint az emberiség fejlődésében a legdöntőbb tény. Ezzel egyidejűleg azonban az egész történeten a tisztán világi dolgok egészen párhuzamos mozgása vonúl végig, a mely a katonai életmódnak, mely azelőtt minden szabad embernek főfoglalkozása volt, fokenkénti hanyatlásában és az ipar által való

helyettesítésében áll. Comte azt állítja, hogy e két történeti befolyás között szükséges kapcsolat van és hogy azok kölcsönösen függenek egymástól, és könnyen kimutatja, hogy az ipar és a pozitív tudomány haladása kapcsolatos; de az ember abbeli hatalma, hogy a természet tényeit módosíthatja, nyilván azon ismerettől függ, a melyet törvényeiket illetőleg magának szerzett. A theologiai gondolkodásmód és a társadalom katonai rendszere természetes összefüggésének kimutatásában nézetünk szerint kevésbé szerencsés; minthogy azonban mind a kettő ugyanazon korszakhoz tartozik — minthogy önmagában mindegyik természetes és elkerülhetetlen; minthogy továbbá együtt módosúlnak és együtt dűlnek meg ugyanazon ok által, ugyanis a tudomány és az ipar haladása által — azért igaza van Comtenak, midőn azokat összekapcsoltaknak, azon mozgalmat pedig, a mely által az emberiség tőlük megmenekszik, egy és ugyanazon fejlődésnek tekinti.

»Miután Comte e tételeket mint a társadalmi dinamika első alapelveit kifejtette, áttér igazolásukra és az egyetemes történet összefüggő áttekintése által való alkalmazásukra. Ez az áttekintés majdnem két egész testes kötetet tölt be, többet e műnek harmadrésznél és alig találhatni itt egy mondatot, mely az egészhez egy-egy gondolatot hozzá nem adna. Ezt legnagyobb tettének tartjuk, kivéve a tudományokról adott átnézetét, de amaz bizonyos tekintetben még ennél is meglepőbb. Óhajtanók, hogy az oly rövid fejtegetésben minő a mienk, legalább halvány képet adhatnánk történeti elemzésének rendkívüli érdemeiről olvasni kell e művet, hogy kellően méltatni lehessen. A ki nem hiszi, hogy a törté-

net philosophiája tudomány rangjára emelhető, annak föl kellene függesztenie ítéletét, a míg Comte ezen köteteit el nem olvasta. Nem mondjuk, hogy ezek nézeteit szükségképen meg fogják változtatni; de azt ajánlanók az illetőnek, hogy nekik arra legalább alkalmat szolgál-tasson.«

Ezek után azt kell tisztába hoznunk, vajjon joggal állítható-e, hogy Comte a Társadalmi Tudományt megteremtette, vagy pedig hogy ő, a mint Mill mondja, e tudomány megteremtését csak lehetségessé tette-e? E czélból mindenek előtt azzal kell tisztába jönni, hogy mit tesz az egy tudományt megteremteni. Én azt hiszem, hogy Mill állítása és az enyém között nincs más, csak kifejezésbeli különbség; ő azt mondaná, hogy Comte alkotását hiányai miatt tudománynak venni nem lehet, ámbár a következő buvárok számára az út immár nyitva áll és a birodalomnak része ki is van már mérve. Ha meg is engedjük azonban, hogy e hiányok oly nagyok, a minőknek ő képzei, jóllehet azt hiszem, hogy egynémely pontokat igen jól lehetne védeni, mégis azokat csak *mint* hiányokat tekinthetem. Egy tudomány sem tökéletes és az utolsó, a legbonyoltabb tudomány, lesz természetesen a leghiányosabb is. Nekünk azt kell számba vennünk, vajjon tudomány-e és oly állapotban van-e, hogy mint minden más tudomány, ez is végtelenül haladhat tovább. Láttuk, hogy a sociologia nélkül a posi-

tiv philosophia megteremtése lehetetlen lett volna, mint-hogy akkor nem *valamennyi* tünemény öleltetett volna át, láttuk továbbá azt is, hogy a társadalmi tüneményeknek a kosmikai tüneményekkel egy tanegészben való kapcsolása nemcsak szükséges volt, hanem hogy e társadalmi tüneményeknek kellett azok elemi törvényeit fölfedni — vagy más szókkal: hogy a sociológiának nemcsak tudománynak, hanem elvont tudománynak kellett lennie. Ezek után azt akarom kimutatni, hogy a mi azelőtt közönséges tudás, vélekedés volt, azt Comte tudománynya alakította át, hogy elemeit más tudományok elemeitől megkülönböztette és a társadalmi lét elvon tudományát állította föl, mely a hierárchiában magának helyet követelt.

Mint Mill megjegyze, Comte előtt már mások is teljesen meg voltak győződve arról, hogy a társadalmi tünemények változatlan törvények szerint folynak le; sőt ezek minden theologiai és metaphysikai magyarázat mellőzésével positiv állást foglaltak el. Igen ám, de a positiv állás egymaga még nem tesz tudományt, és senkisé sem fogja mondani, hogy Montesquieu, Macchiavelli, Smith Ádám, Bentham, vagy a politikai nemzetgazdák fölfedezték volna azon alapvető törvényeket, melyek a tudományt megalkotják. Ők még azt sem látták be tisztán, hogy magát e tudományt statikai és dynamikai törvényekre kell osztani és hogy a statikaiak a biológiából, a dynamikaiak pedig a történetből származtak. Ők különböző tapasztalati általánosításokat csináltak, melyek mint ilyenek becsesek, de arra nézve semmiféle kísérletet nem tettek, hogy azokat tudománynya szervezzék.

A társadalmi elmélkedők általános tévedése az volt, hogy a tüneményeket az »emberi mivolt« törvényeiből próbálták levonni, azaz hogy együttes tüneményeket az egyén törvényeinek egyszerű következményeivé tettek. Ha a metaphysikai fogalmakat, melyek e szerint a deductio alapjává tétettek, mellőzzük is, és föl is veszünk, hogy az igazi biológiai törvények fölfedeztettek és alkalmaztattak, mégis el kell ismernünk, hogy a sikertelenség elkerülhetetlen volt, mert a társadalmi törvények közvetlenül biológiára nem redukálhatók. Így jegyzi meg Comte legkorábbi iratainak egyikében e pontot illetőleg:

»Az emberi nem együttes tüneményei, valamint egyéni tüneményei is végokúl, kétségkívül, szervezetének sajátos természetét ismerik el. Azonban az emberi művelődés állapota minden nemzedékben közvetlenül csak az előbbi nemzedék műveltségétől függ és közvetlenül nem hoz létre mást, mint a következő nemzedék műveltségét. E kapcsolatot a szükséges pontossággal lehet követni kezdetétől fogva úgy, hogy egy-egy tagot közvetlenül csak az előtte valóval és az utána következővel kapcsolunk össze. Ellenkező esetben pedig teljességgel meghaladná elménk erejét, ha valamennyi közbenső viszony mellőzésével, a sor bármely tagját az első kiinduló ponthoz akarnók fűzni.«* A tévedés ép oly nagy mint a physolo-

---

* »Sans doute, les phénomènes collectifs de l'espèce humaine reconnaissent pour dernière cause, comme ses phénomènes individuels, la nature spéciale de son organisation. Mais l'état de la civilisation humaine à chaque génération ne dépend immédiatement que de celui de la génération précédente, et ne produit immédiatement que celui de la suivante. Il est possible de suivre, avec toute la précision suffisante, cet enchaînement à partir

gusoké, akik a férfikor állapotát a gyermekkoréból akarnák dedukálni a nélkül, hogy a serdülő kort is tekintetbe vennék.

Comte nemcsak azt látta, hogyan kell a társadalmi tüneményeket szétosztani és tanulmányozni, hogy tudományt alkossanak; hanem azt is látta, melyik az az elhatározó pont, a melynél fogva ezek a tünemények a többiektől különválnak és a mely egy külön tudomány megalkotását szükségessé tette. Valamint a physikát el kell választani a matematikától, mert a matematikai törvények semmiféle lehető kiterjesztése a physikai tünemények megmagyarázására egymagában nem képes; valamint a chemiát el kell választani a physikától, mert a physikai törvényeken kívül és felül a chemiai tüneményhez a molekularis rokonság törvényei is hozzá járúlnak; valamint a biológiát el kell választani a chemiától és physikától, mert a physikai és chemiai törvények semmiféle terjedelméből sem lehet a szerves élet sajátos törvényeit lehozni: ép úgy kell elválasztani a sociológiát a biológiától, mert az emberi mivoltnak a fajban jelentkező tüneményein kívül és felül létezik még a tüneményeknek egy további fontos sora, mely az egész emberi nem együttes cselekvéséből ered. A történet módosítja az emberiséget.

---

de l'origine, en ne liant d'une manière directe chaque terme qu'au précédent et au suivant. Il serait, au contraire, absolument audessus des forces de notre esprit de rattacher un terme quelconque de la série au point de départ primitifs, en supprimant toutes les relations intermédiaires « — *Comte*: Politique positive IV. k. Appendice, 126 l. V. ö. 98 és 130, 131. ll.

E fölfogás által vált lehetségessé a sociologia; maga a tudomány azonban csakis ez által nem volt még megalkotva. Ha Comte ennél többet nem tesz, ép oly állást foglalt volna el, mint egy biologus Bichât előtt, a ki, tegyük föl, azt gondolta volna, hogy a biologia akkép menthető meg a theológiától és methaphysikától és úgy alkothat tudományt, ha az életet azokra az elemi sajátosságokra redukálják, melyek a szerves szövetekben rejlenek. Ez nyilván csakis egyetlen lépés lett volna a probléma megoldása felé; a következő lépés végtelen nehézségekkel találkozott volna; pontosan meg kellett volna határozni, melyek azok a sajátosságok, a melyeket a különböző szövetek külön-külön mutatnak. Ugyanez áll Comtera nézve is — miután belátta, hogy a történet együttes tüneményeit el kell választani a biologia egyedi tüneményeitől, és miután azokat az *akarat hatásköre* alól kivonta, hogy a *törvény hatásköre* alá helyezze, — kimutatván, hogy azok a társadalom egymás után való fokaiban rejlő föltételektől, nem pedig a gondviselés beavatkozásaitól függenek — csak akkor tette lehetővé a történet tudományát; a fejlődés alapvető törvényének fölfedezése által pedig e tudományt meg is alkotta.

Hogy a tudományt meg lehessen alkotni, arra nézve szükséges volt, hogy az egyes tünemények fölfedjék törvényeiket; hogy pedig elvont tudomány lehessen, arra nézve szükséges volt, hogy elemi törvényeiket fedjék föl. Máskülönbén lett volna történetünk valamely egyes népről, de nem lett volna tudományunk az egyetemes történetről, nem lett volna elvont tudományunk, melynek törvényei szigorúan alkalmazhatók minden nemzetre és minden időre, valamint a biologia törvényei is

egyaránt alkalmazhatók minden égaljban és a szerves lét minden ágában.

A mit Mill egy tudomány megalkotására nézve követel, épen az és semmivel sem több, a mit Comte tanítványai követelnek — ugyanis »föl kell fedezni, vagy ki kell mutatni és végső következményeiig kell követni azon igazságait, melyek a többi igazságok között kapcsoló láncszemet képezhetnek; azon igazságokat, melyek reá nézve ugyanazt a szerepet viszik, a melyet a gravitatio törvénye az astronomiában és a szövetek elemi sajátságai a physiologiában.«

És ez, úgy hiszszük, a három fok törvénye a sociologiában. Mill elfogadja e törvényt; és ezért merem hinni, hogy kétségei Comte követelését illetőleg inkább csak a kifejezés kérdése. Azok, kik e törvényt elfogadni vonakodnak — és ezek többségben vannak — joggal utasítják vissza követelését. Nem áll elég tér rendelkezésemre, hogy ellenvetéseiket bonczoljam; megleégszem azzal, hogy határozottan állitom, hogy az a történetnek törvénye és hogy a történetben kell azt igazolni; psychologia által nem lehet azt megérteni, még kevésbbé pedig megczáfolni. A ki Comteot megérteni és az egész történeten át adott példázó magyarázatait követni akarja, be fogja látni, hogy az ellene fölhozott fölszines ellenvetések mind megdülnek, valamint megdülnek az ellenvetések a gravitatio törvénye ellen, mely szintén terjedelmes és beható igazolásra szorúl, mielőtt igazsága ellenállhatatlan erejűvé lenne.

Miután a Comte által alapított új philosophiát általánosságban jellemeztem, kénytelen vagyok tartózkodni minden kísérlettől, hogy részletezzem, mint Mill helyesen mondja »valamennyi tudomány e philosophiájának bámulatos rendszerezését a matematikától a physiologiáig; ha nem is tett volna egyebet, maga ez a rendszerezés mindenki előtt, ki ezt méltatni képes, a kor egyik legkiválóbb gondolkodójává tette volna.« Természetesen találkozunk itt oly részletekkel is, melyek a tudomány haladása következtében elavultak, más részekkel ismét, melyeket a tudomány el nem fogadhatóknak bizonyított; mindazáltal hiába keresnek előzőinek irataiban akár a legrészletesebb téren működők műveiben bármit is, a mit hozzá lehetne hasonlítani ez alapos és mindenképen kiváló philosophiai fejtegetésekhez, melyek minden egyes tárgynak mivoltát és az emberi fejlődésben őt megillető helyet kijelölik. Annak, ki rendszerét tanulmányozni akarja, türelmesen és elmélkedőleg olvassa azon egymást követő fejezeteket, a melyekben a matematika, physika, chemia, biologia és sociologia philosophiája ki van fejtve; akkor azután, így fölszerelve, bátran szembe fog szállhatni mindazon ellenvetésekkel, melyek e tan ellen különböző oldalról fölhozattak.

Két pontra kell figyelmünket most különösen fordítani, mert egy kitűnő positiv elmélkedő mutatott reájuk először és mert magát a tant lényegében támadják meg. E pontok 1-ször, hogy a tudományok hierarchiájából hiányzik a psychologia; 2-or hiányzik a bizonyítás módszere. Mill nem mondja meg, hová venné föl e tudományokat, hogy azután a hierarchiát átalakítsa, de megmarad a mellett, hogy mellőzésük hiány. Én annál kevésbbé

vagyok hajlandó ez ellenvetések fontosságát kicsinyleni, mért az elsőt én magam is elfogadtam azelőtt, a másodikat illetőleg pedig még mindig habozok.

Ha Mill azt mondja, hogy Comte a tulajdonképi pszichologiai megfigyelést, legalább a mi az elmei működéseket illeti, mint hatástalan proczeszust visszaveti és hogy »sorrendjében sehol a pszichologia tudományának helyet nem ad és róla mindig megvetéssel szól« — úgy e birálatban egyenlően osztozkodik az igazság és a tévedés. Igaz, hogy Comte a belső megfigyelést csalékony proczeszusnak tekinti. Ez a módszer kérdése és én egyetértek Millel abban, hogy Comte itt nagyot tévedett, a mi azon megvetésének tulajdonítandó, a melylyel a pszichologiai kutatásnak általa ismert egyetlen módját és az úgynevezett *Oeil interne*, belső szemet illetve. Az azonban nem igaz, hogy Comte a pszichologiai megfigyelést ellezte volna; ő csak kettős műszert nem akart neki tulajdonítani: egy külsőt, tekintettel a tények egyik osztályára, és egy belsőt, a tények egy másik osztálya számára. Azt azonban el kell ismerni, hogy nézetei e tárgyról nem voltak igen tiszták és hogy ő a pszichologiai elemzés eredményeire csak igen csekély figyelmet fordított. Ha meggondoljuk, hogy azok is, a kik magukat psychologusoknak vallják, mily távol állanak valamely határozott és állandó módszertől, akkor ez alig mondható komoly hiánynak.

Ha azonban azt állítják, hogy ő sorrendjében a pszichológiának nem jelöl ki helyet, akkor egy a tanegészt illető kérdés emeltetik, ugyanis hogy volt-e joga a pszichológiától megtagadni egy elvont és független tudomány rangját, vagy nem? E kérdést illetőleg nem helyeselhetem többé mint évekkel ezelőtt, Mill szempontját és

Comteéra térek át. Akkor azt hittem, hogy a positiv osztályozás elveinek alapján a psychológiát ép úgy külön kell választani a biológiától, valamint a biologia különválasztatott a chemiától, mindkét esetben tehát a különválasztás a tárgyalt tünetemények *sajátosságánál* fogva lett volna szükséges. Most azonban belátom, hogy akkor helytelen fölfogás vezetett balutra. Nem akarok másokat is e szemrehányásba belefoglalni — én legalább összezavartam a módszer alárendelt kérdését a tanegész főkérdésével és ennek következtében a biologiai tüneteményeket nem méltattam kellően. Mivel tehát Comte a psychologiai kutatás egyik eszközét (a subjectiv elemzést) illetőleg tévedett és különbséget nem tevő megvetéssel szólott a psychológiáról (a mi alatt csak az Énről való tudománytalan szószaporitást értette), és mivel a magam részéről beláttam, hogy a psychologia nagybecsű lehetséges tudomány volt, mely az öntudatban külön eszközzel bír — ez a tőle való elválásra csábított és egyetértvén Millel, én is független állást követeltem számára. Behatóbb elmélkedés után azonban beláttam, hogy más elismerni, hogy a psychologia tudomány, és ismét más: a psychológiának az elvont tudományok hierarchiájában: helyet kijelölni. Lehet összevont tudomány, mint a physiologia és a botanika; de a biologia elvont tudományából van leszármaztatva és következétesen csak azok választhatják el tőle, a kik azt hiszik, hogy a psychikai tünetemények az élettüneteményektől lényegileg különböznek. A mit én elhamarkodva mondtam sajátosnak a psychikai tüneteményben, az közelfogadott sajátosság volt, mely a biologiai tünetemények közelfogadott megszorításából és a biologusok philosophia-ellenes gyakorlatából ered, a

kik minden fensőbb functionak tárgyalását a metaphysikusoknak engedték át. Hogy ez komoly tévedés volt, könnyen kimutatható. A biologia az életnek tudománya; az élő szervezetek nyilvánulatai között könnyebbség okáért megkülönböztetjük a növényi functiókat az állatiaktól, az életi tüneteményeket az úgy nevezett psychologiai tüneteményektől; azonban nincs az a positiv biologus, ki azt hinné, hogy ez a különbség reális, hogy egy állati szervezetnek két független életműködése volna, vagy hogy a psychikus functiók nem volnának kiegészítő része a szerves működéseknek, melyeket a műszerek alkata és föltételei határoznak meg; mindennek előtt pedig egyetlen biologus sem hiszi, hogy tudománya tökéletes volna. ha az életi tünetemények köréből kizárnák az érzéklet, indulat, ösztön, akarat és elme összes tüneteményeit. A párhuzam chemia és biologia között egészen hibás. A chemia a molekuláris combinatio tüneteményeivel foglalkozik; az élet tüneteményei ezekhez hozzáadtnak és ez a hozzáadás egy új tudományt alkot. A chemia törvényei ugyanazok maradnának, a mik, ha minden szervezet tönkre is menne. A psychologiai tünetemények azonban nem képeznek hozzáadást az élet tüneteményeihez, ők maguk is életek; és ha képzelhetünk is egy biológiát, mely a növényekre van szorítva, és csak a növényi functiókat foglalja magába, úgy az állati szervezetnek ezen mellőzése lényegében támadná meg a biologia alkatát, mert a fontos törvények egész osztályától fosztaná meg. Más szókkal, minthogy az élet minden általános tudománya szükségképen magába zárja ép úgy az *érző* mint a *tápláló* functiókat, azért a biológiának bármely fölfogása, mely az érzékleteket, ösztönöket és ér-

telmi működéseket kizárná, e tudományt mód nélkül megcsonkítaná.

Comte tehát egészen helyesen járt el, midőn nem akarta a biológiát az életi tünemények egyik fontos osztályának elhagyása által megcsonkítani; a saját elvei ellen vétett volna, ha a psychologia összevont, leszármaztatott tudományát elvont tudomány rangjára emelte és a hierarchiában neki helyet biztosított volna. Könnyen mellőzhetjük arról való nézeteit, hogyan kell a psychológiát tanulmányozni, a nélkül mégis, hogy a positiv philosophia valamely lényeges elemét mellőznők — a nélkül, hogy helyet teremtenék a biológiától független és vele egyenlő rangú psychologia számára. Nem feledhetjük, hogy valamennyi psychologiai tünemény az érzékiségnek tüneményei és hogy ideg-proceszusra, a szervezet működéseire redukálhatók.

Van ugyan egy philosophia, mely egészen más állásponton áll és azt tanítja, hogy érzéklés, érzés, eszmeképzés nem a szervezetnek egyenes functiói, hanem egy oly lényiségnek működései, mely a szervezetben él, mintegy élet az életben, a melynek azzal a szervezettel, a melyben lakozik, csak érintkező pontjai volnának, de közös pontjai nem. Nem akarom itt e philosophiának követeléseit fejtegetni, csak annyit mondok, hogy az nem a positiv philosophia. — A mit tehát Millnek felelni akarok, a következőben foglalható össze : a psychologiai tünemények vagy biologiai tünemények, és abban az esetben a psychologia egy ága a biológiának; vagy pedig a psychologiai tünemények lényegesen különböznek a biologiai tüneményektől — sajátos működései egy sajátos ható erőnek, vagy a ható erő combinatiojának — és ebben

az esetben a psychologia magának az alapvető tudományok között külön helyet követel.

Millhez írt levelében Dr. Bridges* azt fejti ki, mily szűk értelemben használja Comte a psychologia elnevezését és azután így folytatja: »Ha a psychologia alatt az ember erkölcsi és értelmi functióinak minden eszközzel való tanulmányozását értik, akkor bizonyos, hogy Comte psychologus volt, ámbár, mi igen természetes, ő e szót, mely őt a korabeli methaphysikai iskolákkal kapcsolta volna össze, kerülte. Tekintettel arra, hogy az önmegfigyelés módszere szerint a tisztán értelmi functiókat tanulmányozni lehetetlen, Comte, igaz, elfogadta Broussais nézetét, melyet ez *Sur l'Irritation et la Folie* (Az izgalomról és örültségről) című értekezésében oly nyomatékkal fejteget. Lehetséges, hogy ez elmélkedők, midőn e módszert teljesen elvetették, túl mentek a kellő határon. Ki kellene azonban mutatni, hogy e módszer eredményeiben sokkal gyümölcsösebb mint a milyennek eddig bizonyult, mielőtt azt mint az igazság fölfedezésére való eszközt valami nagyra lehetne becsülni. Comte az értelmi és erkölcsi functiók tanulmányozását egész életén át folytatta és pedig oly módszerek szerint, melyek mint hiszem, nem különböznek lényegesen azoktól, melyeket ön követ.«

Littre még élesebben támadja meg Mill ellenvetéseit. Azzal kezdi, hogy lényegesen megkülönbözteti egymástól a tehetségek tanulmányozását és e tehetségek

---

* The unity of Comte's Life and Doctrine: A Reply to Strictures on Comte's later Writings, addressed to J. S. Mill, Esq. M. P. By J. H. Bridges, M. D. 1866.

eredményeinek tanulmányozását. »Comte szerint nincs psychologia a biologia határkörén túl; Mill szerint a psychologia oly fogalmak összessége, melyeket a biologia nem magyarázhat. Mit mondjak, ha már az elején zavart veszek észre, melyet tisztáznom kell, mielőtt nyilatkozhatnám? A zavar az, hogy a psychologia szó némelykor az agyvelő tehetségeit vagy functioit, némelykor pedig ezek származékait foglalja magában. Ha a tehetségekről van szó, akkor Comte részére állok; ha a származékokról van szó, akkor Mill részére állok.« Ezek után azt mutatja ki, hogy a mi a tehetségekre vonatkozik — akár elemzésükre akár osztályozásukra — minden a mi a functiókra, vagy a rajtuk külső befolyások folytán előidézett módosulatokra vonatkozik, joggal tartozik a biológiához, és mint ilyet, Comte tárgyalja is. A tény, hogy van állati psychologia is, határozottan megczáfolja a tehetségek e tanulmányozásának függetlenségéről való föl fogást; mert hiszen az állatok értelmessége, érzései és ösztönei tisztán biológiai kérdések.

»Ezek a fejtegetések, így folytatja, azt mutatják, hogy Comte nem tévedett, midőn a biologia alá rendelte a psychologia tanulmányozását, ha ez utóbbi alatt az értelmi és érzelmi tehetségeket értjük; de ha rajta az ideológiát vagy éppen a logikát is értjük, akkor az ellenvetés természetesen egészen más alakot ölt.« A tehetségek és a származékok különbségének föltüntetésére Littré a nyelv esetét használja. Ujabb kutatások úgymond majdnem bebizonyították, hogy az agyvelő elülső kanyarékaiban ilyen tehetség létezik. »Ez az agyvelő - physiologianak egy döntő esete — egy határozott functio egy határozott műszernek tulajdoníttatik; ha azonban a nyelv

tehetsége a biológiához tartozik is, nem állítható ez a grammatikáról is, mely e tehetségnek származéka.« Lehetne itt a példákat szaporítani. A zene tehetsége vagy tehetségei a biológiához tartoznak, de az általánosan jelzett basshang (counterpoint) nem tartozik ide. Az ideológia, ethika, aesthetika származékok, és mint ilyenek nem foglalnak helyet az elvont tudományok sorrendjében, melyek a positiv hierarchiát megalkotják, ámbár az egyik vagy másik, vagy akár valamennyi igen fontos specziális tudomány lehet. »Általános elméletek ép oly kevésbé kiegészítő része a philosophiának, mint akár a nyelvnek és a grammatikának általános elmélete; és miért ne szólalnánk fel ennek érdekében is, mely bizonyára igen jelentékeny, ha amazok érdekében fölszólalunk?« *

Térjünk most át a második ellenvetéshez. »A tudomány philosophiája két főrészből áll; a kutatás módszereiből és a bizonyítás kellékeiből.« Mellékesen megjegyzem, hogy neki szabadjában áll ugyan meghatározásokat képezni és magát azokhoz alkalmazni, de az már nem áll szabadjában, hogy azokat Comteval szemben zsinormértékül vegye és hogy azután a positiv philosophia

---

* »Leur théorie générale n'est pas plus partie intégrante de la philosophie positive que ne le serait la théorie générale du langage et de la grammaire; et vraiment pourquoi ne pas réclamer en faveur de celle-ci, fort considérable assurément, si l'on réclame en faveur de celles-là?«

ellen kitámadjon, mert az e zsinormértékhez nem alkalmazkodik. Mint a rendszer bírálója, kénytelen annak meghatározásait elfogadni, nem pedig a magáéit alkalmazni. A főnforgó esetben egy positivista azt mondaná, hogy Mill meghatározása olyan, mely egy tudománynak nem philosophiáját írja le, hanem logikáját. Nem emlékszem Comtenak e tárgyról való valamely pontos meghatározására; én fejtegetéseiből a következőt hoznám le: egy tudománynak philosophiáját megalkotja e tudomány közébe tartozó tünemények alapvető törvényeinek egymás mellé rendelése — megalkotják a módszerek, a melyek által e törvények fölfedeztetek — és az a viszony, melyben a tudomány az encyclopaedikus hierarchiában az előttevalóhoz és az utána következőhez áll; más szókkal, megalkotja e tudomány állása és az emberi fejlődésre való befolyásának foka.« *

Miután a meghatározás e különbségére rámutatunk, nézzünk, mennyiben alapos Mill ellenvetése. Ő két kelléket lát. — »Az egyik, így folytatja, arra az útra mutat rá, a melyen az emberi elme zártételekhez jut el; a másik nyilvánvalóságuk bizonyításának módja. Az első, ha teljes, a fölfedezés organonja. Comte rábizza magát az elsőre és azt eddig utól nem ért tökéletességgel tárgyalja. Páratlan azon átnézetében is, melyet az elme azon segédforrásairól ad, melyekkel ez a tünemények

---

* *Littre* a következőt javasolja: — »Egy tudomány philosophiája e tudománynak azon általános tények vagy alapvető igazságok egymásmellé rendelése által való fölfogása, melyek hozzá tartoznak.« — *Revue des Deux Mondes*. Ez az értekezés külön is megjelent e cím alatt: *Auguste Comte et Stuart Mill*.

törvényeinek kikutatásában rendelkezik; kitűnően fejtegeti azon körülményeket is, melyek a bűvárlat alapvető módjainak egyikét vagy másikat a tünemények mindegyik osztálya számára alkalmasokká vagy alkalmatlannokká teszi; a kutatás proceszusának azon bővüléseit és átalakulásait, melyeknek ki van téve, midőn magát a tanulmány egy új köréhez alkalmaztatja; és azokat a külön adalékokat, melyekkel az alapvető tudományok mindegyike a positiv kutatás módszerét gazdagítja, mint-hogy mindegyik tudomány legalkalmasabb arra nézve, hogy az egyik vagy másik proceszust, a maga részéről tökéletessé tegye. Ezeket és sok hasonló tárgyat, mint például az osztályozás elméletét és a tudományos föltevés helyes használatát, Comte annyi belátással és oly kitűnően tárgyalja, hogy nem igen hagy föl kívánni valót. »

A dicséret elég hangzatos és elég tekintélyes részről is jön arra nézve, hogy még Comte tanítványait is kielégíthesse; azonban egy fontos hiány kiemelése követi a sort: »Megtanítanak bennünket arra, melyik a helyes út az eredmények keresésében, de ha valamely eredményt elértünk, hogyan tudhatjuk, vajjon igaz-e? Hogyan szerezhetünk magunknak bizonyosságot a felől, vajjon a proceszus pontosan alkalmaztatott-e, és hogy előzményeink, akár általánosságokból, akár részletes tényekből álljanak, valóban azt a zártételt bizonyítják-e, a melyet reájuk építettünk? E kérdésre Comte semmi világot nem vet; nem szolgáltat sem próbakövet sem bizonyítást. A deductiót illetőleg ő sem Aristotelesnek és követőinek syllogistikus rendszerét — melynek elégtelensége ép oly nyilvánvaló, a mint valódi a haszna — el nem ismeri, sem pedig helyébe mást nem ajánl; az

inductiót illetőleg pedig semmi kánonja nincsen. Úgy látszik, ő nem engedi meg semmi általános kritériumnak lehetőségét, a mely által el lehetne dönteni, valamely adott inductiv következtetés helyes-e vagy nem? Azt állítja, hogy semmi föltevés sem jogosult, ha csak igazolást meg nem enged és hogy egyet sem szabad mint helyest elfogadni, hacsak ki nem lehet mutatni, hogy nemcsak a tényekkel megegyezik, hanem hogy téves volta nem egyezik meg velük. Comte tehát ennélfogva rászorúl az inductiv bizonyítás valamely próbakövére; minthogy pedig ilyet nem nyújt, úgy látszik, hogy a szoros értelemben vett logikának főproblemáját nem tartja alkalmazhatónak. »

Ez az ellenvetés fölötte komoly; ha megengedjük, végzetes volna — egy rendszer, a mely kritérium nélkül szükölködik, oly gyökeres hiányban szenvedne, a mely minden metaphysikai alkotást megdönt. Szerencsére azonban ez a positiv philosophiáról nem áll. Hiány, azt megengedem, van ugyan benne, de az nem oly nagy, nem is oly fontos, mint Mill állítja. Egy philosophiai rendszernek kell valahogy helyének lenni a logika számára is; Comte pedig nem jelölt ki számára helyet, melyet elfoglalhatna. Ez a hiány azonban nem fosztja meg a rendszert a kritériumtól, csak bennünket foszt meg a könnyűségtől, e kritérium kimutatásában. *A logika azon szabályok kodifikációja, a melyeket a különböző tudományok alkalmaztak, és a melyeket alkalmazniok kell.* A logika a tudományok grammatikája. A tagadhatatlanul legjobb logika írója, természetesen jól ismeri e kodifikációnak fontosságát; mi pedig, a kik könyvéből annyit tanultunk, épen nem fogjuk azt kelleténél kevesebbre

becsülni. Mindazáltal, ha a pozitivizmus integritása forog szóban, szabad kételkednünk abban, vajjon a Comte által követett terv nem nyújt-e, mint Littré hiszi, olyasmit, a mi a logika törvényes szentesítésével fölr. Mill azt hiszi, hogy nem; de ez onnan lehet, mert ő félre érti a tervet. Mill ugyanis azt mondja: »Comte szerint a módszert csak úgy lehet eltanúlni, ha azt működésében látjuk; egy tudománynak logikája pedig haszonnal csak maga által a tudomány által tanítható.« A terv azonban bővebb: az a tudományok hierarchiájának módszerekkel való combinatioja, úgy hogy mindegyik tudomány a maga helyén szolgáltatja a saját kriteriumát; ekkép mindegyik tudomány logikája sorban föl van tüntetve, és a mi hiányzik az nem egyéb, mint az egésznek kodifikációja, a Bizonyításnak elvont tudománya.

Ha a logika a tapasztalat szabályainak kodifikációja, úgy megengedhetjük, hogy mint kodifikációnak van haszna. Azonban a Codex semmi új biztosságot vagy érvényességet nem ad. Csak azt mutatja, hogy a szabályok vannak; de jobb próbakövet magoknál a szabályoknál nem szolgáltat. Comte nem érezte szükségét, hogy az igazságnak hathatósabb próbakövet szolgáltatassa, mint a milyen a tapasztalat; maga a logika pedig szintén nem szolgáltatott ilyen próbakövet. Mill kinyilatkoztatja, hogy a végső próbakő az okság törvényeinek egyetemessége. De senki nálánál meggyőzőbben nem bizonyította be, hogy az okság törvénye maga is a tapasztalat általánosítás. Ezért kérdi Littrét: »Hogyan tudjuk, hogy valamely általános tétel a tudományban igaz? Azáltal, hogy a tapasztalat azt minden egyes esetben megerősíti. Ha kivételekre akadnánk, akkor azt vagy mellőzzük

vagy módosítjuk. Legjogosultabb inductióink csak a folytonos igazolás ellenőrzése alatt vannak elfogadva, a logika pedig nem adhat oly szentesítést, mely viszonyos jellemüket megszüntethetné vagy bizonyosságukhoz valamit hozzáadhatna.«

Jóllehet Comte a bizonyítás szabályainak kodifikációját elmellőzi — e mellőzést bőven jóvá teszi Mill — de azért soha és sehol magát a bizonyítást nem hanyagolja el. Azzal, hogy a kutatás módszereit előadja, egyzersmind szabályokat is ad, és mindegyik tudomány philosophiájának e részében az e tudománynak sajátos logikát ki is dolgozta. Mint ő mondja: »Az igazi positiv eljárás soha a logikát a tudománytól külön nem választja. Mert midőn az inductiv módszer mindegyik részét csak azokkal a *tanokkal* együtt tanulmányozzuk, *melyek azt különösen keltették*, azonnal érezni, hogy használatának mindig meg kell egyeznie azon alapvető fogalmakkal, melyeket ez a tudomány az előbbtől nyert.« *

Comteot védelmezvén meg kell említeném azt is, hogy ámbár a logika az a tudománynak, a mi a grammatika a nyelvre nézve, mind a kettőt pedig példáikkal egyidejűleg kell tanítani, azért még mindig szükség volt egy általános logikára vagy methodologiára, valamint egy egyetemes grammatikára vagy a nyelv philosophiájára; és Comte, úgy látszik, némelykor érezte is e szük-

---

* »Le vrai régime positive ne sépare jamais la logique de la science. Car en n'étudiant chaque partie de la méthode inductive qu'avec les *doctrines*, qui l'ont spécialement *suscitée*, on sent aussitôt que son usage doit toujours être conforme aux notions fondamentales que cette science reçoit de la précédente.«
— *Politique positive*, I. k. 518 l.

séget. »Minthogy mindig képtelenség, úgymond, a módszer a tantól külön tanítani, föl kell használni minden alkalmat, a melyben a tudományos tapasztalatból hasznavehető logikai oktatást nyerhetni.« * Hol volna azonban e methodologiának helye, mint elvont tudománynak? a sorrend végén-e vagy pedig az anthropologia egy részének tekintessék-e? — ezt eldönteni másokra hagyta.

A positiv philosophia tehát: *minden* kutatásra kiterjesztése azon módszereknek, melyek a physikai tudományokban eredményeseknek bizonyultak — átalakítása a positiv tudománynak philosophiává — összefoglalása minden tudásnak egy egyöntetű tanegészben, mely képes vallást és ennél fogva politikát is szolgáltatni.

A positiv gondolkodásmód az, melyet a jövő fog uralni. Inductio az az egész történetből, mely azt mutatja, hogy csak három módszer létezett, és hogy ezek mindenütt az átalakulás ugyanazon törvényét tüntették föl: az egykor uralkodó theologiai módszert lassanként a metaphysikai helyettesítette, a metaphysikai megint lassanként átengedte helyét a positiv módszernek. A tünetmények különböző csoportjai egymás után estek a positiv uralom alá, és a mint az egyes csoportok tudományos

---

* »Puisqu'il est toujours absurde d'enseigner la méthode séparément de la doctrine, il faut utiliser toutes les occasions où l'on peut tirer de l'exercice scientifique une saine instruction logique.« — *Politique positive*, II. k. 443. l.

jellemet öltöttek, abban az arányban szabadult föl a theologia és metaphysika befolyása alól, mindegyik tudománynak tökéletessége pedig épen azon teljesség szerint határozatott meg, a melylyel ezek a befolyások kiküszöböltettek.

Ámbár azonban a történet folyama a positiv philosophiát kétségkívül szentesíti, és ámbár a természettudomány folyton gyorsított haladásában egyre nagyobbodó előkészületet látunk az új tanra — mégsem szabad az általános szellemet összezavarni a speciális eredménnyel. Elfogadhatjuk a positiv szellemet és az összes positiv tudományokat, anélkül, hogy elfogadnók azt a philosophiát is, melyet Comte számunkra kifejtett. Én a magam részéről ezt a philosophiát elfogadom és nem ismerek bármely más általános tanegészt, melyet melléje lehetne állítani. Sok positiv gondolkodó van azonban, a ki vagy nem érzi egy tanegésznek szükségét vagy nem látja, hogyan kellene azt most megalkotni; vannak olyanok is, kik azt hiszik, hogy a különböző tudományok egymagukban is elégségesek, egy egyetemes philosophiára pedig, mely azokat összekapcsolná, nincs szükség; végre vannak olyanok, a kik Comte összetételezésével nincsenek megelégedve, ámbár képtelennek helyébe jobbat ajánlani. E szerint még fölötte sok a szervezetlen positivizmus s a jövőnek lesz föladata ezt szervezni. A mit e philosophiáról első láttatra is mondhatunk, az, hogy valóságos tudásnak többé vagy kevésbbé tökéletes rendszerezítése; hogy az egy általános tan, mely minden tudást képes felölelni. Ez az ő megkülönböztető jelleme. »A míg Comte Ágost meg nem jelent, mond Littré, addig az általános elmélődés tere a theologiaé és a metaphysikáé

volt, a részleges elmélődése pedig a positiv tudományé. Midőn ő megjelent, a helyzet megváltozott; a tudományos elmélődés általános lesz, s a theologia és a metaphysika részlegeseek, azaz, nem látszanak egyébnek fokoknál az emberi elme történetében. « *

Többször és szándékosan használtuk e kifejezést »minden ismeret rendszeresítése«; mert a pozitivizmus hatásköre arra van szorítva, a mit meg lehet ismerni; és épen ez a körülhatároló óvakodás keltette a legnagyobb ellenzést. Mi azt állítjuk minthogy nem ismerhetjük meg a dolgok eredetét és végcélját — mert az eredő és vég-okok tehetségeink alkatánál fogva számunkra megközelíthetetlenek — azért ezeket szigorúan ki kell zárni philosophiánkból, a mely csakis azzal foglalkozik a mi megismerhető. A pozitivizmus épen nem tagadja az ily okok meglétét, csak azt tagadja, mintha már a meglétükre való pusztán hivatkozással a tünemények törvényeibe némi belátást nyernénk. A pozitivizmus meglétüket sem nem állítja, sem nem tagadja, hanem megelégszik azzal a kijelentéssel, hogy ezek az okok elméink számára megismerhetőkké nem tétettek; és habár minden embernek szabad oly képzelmenyekkel mulatnia, melyekben örömet leli, azért még nem szabad azokat bevinni a philoso-

---

* »Tant qu' Auguste Comte n'a pas paru, le champ de la spéculation générale appartient à la théologie ou à la métaphysique, et celui de la spéculation particulière à la science. Quand il a paru, les positions sont interverties; la spéculation scientifique devient générale, et la théologie et la métaphysique deviennent particulières, c'est-à-dire, qu'elles ne se montrent que comme des étages de l'histoire de l'esprit humain « — *Littre*, Auguste Comte, 99. 1.

phiába is. Hiába való dolog, jobb kenyeret kérni, mint a milyent búzából süthetni. Az emberi ismeret korlátozásai némely türelmetlen elmének terheseknek tetszhetnek; és közönségesen olyanok is azoknak szemében, kiknek nincs elég türelmük sokat eltulajdonítani abból, a mi már meg van ismerve — a philosophia azonban, mely az emberi tehetségnél nagyobb birósságot nem kíván, és a tapasztalat bizonyosságaival megelégszik, kinyilatkoztatja, hogy az eredő és végokok után való keresés hiábavaló fáradozás.

3. §. A philosophiának vallássá alakulása.

Úgy e történet terve, valamint az a kevés tér, a mi még rendelkezésemre áll, nem engedik meg, hogy kifejtsem azon elmélődéseket, melyek Comte második korszakát kitöltik. Hogy ez a philosophia hirtelen vallássá alakult át, már említve volt; ámbár ez az átalakulás tanítványai közt meghasonlást idézett elő s az egyik párt azt állította, hogy Comte a positiv módszertől eltávozott és hogy a saját tanához lett hűtlen; a másik párt pedig, hogy e későbbi fejlődés előbbi elmélődéseivel teljesen össze egyeztethető és hogy egész élete annak az egy czélnek lett volna szentelve: hogy egy bebizonyított hit alapján politikát alkosson.*

Későbbi művei, ugyanis a *Politique*, a *Catéchisme* és a *Synthèse subjective* külön csoportot képeznek, me-

* V. ö. e tekintetben *Littre* művét Comteról és *Dr. Bridges*; Letter to J. S. Mill.

lyek akár szükséges fejlődései legyenek philosophiájának akár nem, a gondolkodás e rendszerének csorbitatlanságát legkevésbé sem támadják meg; elfogadhatja ezt az is, a ki a vallásnak szükségét nem érzi, valamint az olyan is, a ki nem hiszi, hogy Comtenak ez az átalakítás sikerült. Ekkép nevével két egymástól elválasztható tan van összekapcsolva; az egyiknek buzgó hívei a másiknak némelykor csak részben követői, némelykor pedig nyílt ellenfelei is.

E kérdések tárgyalása nem tartozik ide. Részemről csak azt akarom mondani, hogy ámbár Comteot igen tisztelem és nézetei iránt egyre növekvő rokonérzést táplálok, ez utóbbi műveket még sem tekinthettem soha egyébként nagyszerű erőmegfeszítésnél egy Utopiának megalkotására, mely minden előbbi Utopiától abban különbözik, hogy az emberiség múltja szolgál neki biztósítékul. Azt hiszem, hogy a rendszeresítés e kísérlete korai volt: a sikertelenség bizonyos volt, mert az alkotmányoknak fejlődniök kell, azokat csinálni nem lehet — ő pedig éppen e fejlődés törvényeit nem veszi tekintetbe. Előbbi éveiben máskép járt el; egy Valathoz írt levelében kinyilatkoztatja, hogy philosophiájának célja, a nevelés egész rendszerét újjá alakítani. A míg pedig az egész tan teljesen kifejtve nincsen, addig gondosan kell kerülni minden kísérletet, mely a kormányzás létező formáit megváltoztatná. Csakhogy erről később egészen megfeledkezett. Az általa alkalmazott módszer azok közül való, melyet a positiv philosophia nyomósan elítél; a subjectív képzelet pedig, melyet itt oly bőven működtet, meg van ugyan engedve egy Utopiában, de egyebütt végzetes hatású. Fájdalom, ő maga illusztrálja a három

fokról való törvényét, a mely szerint ugyanaz az elme némely dolgok tárgyalásában a positiv fokon állhat, más dolgokat tárgyalásban pedig a metaphysikai fokon. Soha metaphysikus a kosmos rendszerét önkényesebb fogalmakkal és a tapasztalat nagyobb megvetésével nem construálta mint Comte, midőn politikáját megalkotja. Nemcsak hogy a tapasztalatot és az igazolható tényeket folyton mellőzi, hanem némelykor nyílt ellentétben is áll velök; oly föltevéseket ad elő, melyek ép oly vadak, mint egy költőnek képzelmei. A módszer ezen hiányai és a korai rendszeresítés miatt kénytelen vagyok tőle különválni, némely tanokat kétségbe vonni, másokat meg egyenesen visszavetni, melyek pedig, ha csak ráutalás-képen volnának előadva, igen termékeny befolyást gyakorolhatnának. Ez utóbbi művekről általán el lehet mondani, hogy ha azonnal elismerték volna, hogy csak Utopiát rajzolnak — hogy csak látományai és ráutalásai egy elmélődő észnek, mely a neki felötlött gondolatokat másokkal is akarja közölni — akkor közvetlen hatásuk hasonlíthatatlanul nagyobb lett volna, mert erkölcsi és nemesítő szellemök és ráutalásaik gazdagsága megnyerte volna sokaknak rokonérzését, a kiket pedig így ellenségekké tesz a véglegesítés követelésének gőgje és az a veszély, hogy itt oly eszmék gyakorlati érvényesítésére történik kísérlet, melyek elméletileg még nincsenek eléggé tisztázva. Más egy philosophiai javaslatot meghallgatni, azt elménkbe vésni és nézni, mennyiben képes nehézségeket megoldani, mennyiben fér össze a tapasztalattal és mennyiben nem — és ismét más, egy szónokra hallgatni, a ki látományait törvényekül adja elő.

Nagy tanító létére Comte ráutalásait azon tisztelettel fogadták volna, mely azokat megilleti. Mint főpap azonban arra kényszerített bennünket, hogy minden általa előadott tételt szigorú vizsgálat alá vessünk. Elismerhetjük mélyreható fontosságát azon törekvésének, melylyel minden bebizonyított igazságát a vallás egyik elemévé igyekszik tenni azáltal, hogy magasabb céljának kimutatása által minden tanulmányt vallásossá törekszik tenni, úgy hogy még a matematika is egy része lehetne az erkölcsiségnek; beláthatjuk, hogy arra hí fel bennünket, hogy öntudatosan tegyük azt, a mit az emberek kezdetről fogva öntudatlanul tettek, ugyanis, hogy a dolgok igazságába való minden belátást magunkviseletének tegyük egyik szabályává. De maga az itt uralkodó elv int bennünket óvatos tartózkodásra. Teljesen meg kell győződve lennünk valamely igazságról, mielőtt a magaviselet szabályává tehetnők. Már pedig bizonyos, hogy Comtenak több nézete és ezek közül még az alapvető kérdésekre vonatkozók is épen nem dicsekedhetnek oly nyilvánvalósággal, mely meggyőződés keltésére szükséges; és ámbár ráutalásait hálásan fogadjuk, de azért azokat törvényekül épen nem ismerhetjük el.

Mindezt azon számosaknak magatartását illetőleg kellett elmondanunk, a kik Comte későbbi elmélődéseit egészen rokonérzettel ugyan, de mégis csak egy férfiú oly erőlködéseinek tekintik, a ki a későbbi nemzedékek munkáját akarja megelőzni. Ez eszmék történetét elmondotta ő maga a *Politique* első kötetének előszavában; és ámbár a későbbi hévnek meglátszik rajta a nyoma, mégis mindenki, a ki korábbi tanulmányait olvasta, vagy a *Philosophie* első és utolsó fejezetei fölött

elmélkedik, el fogja ismerni, hogy az az előszó lényegileg igaz dolgokat mond el. Semmi sem lehet bizonyitóbb mint az, hogy eleinte az volt a célja, hogy a tudomány alapján alkossa meg a politikát. Ez a politika nem hordotta eleinte a vallásnak színezetét, de az átalakulás elkerülhetetlen volt. Egy tanegész, mely a világ, az ember, és a társadalom magyarázatát szolgáltatja, mely a nevelést újjá alkotta és a társadalmi viszonyokat szervezte, mindennek fölött pedig szellemi főnhatóságot állapított meg — az ilyen tan valamennyi főfűnciójában a vallással volt azonos. »A pozitivisták, úgymond Comte, ma az egyetlenek, a kik a szellemi problémát az anyagi kérésnek elébe tevén, az iparbeli újjászervezést az értelmi és erkölcsi újjáalkotásra alapítják. A többi reformátorok ellenben mind megegyeznek abban, hogy mindenekelőtt az anyagi társadalmat akarják szabályozni, a nélkül, hogy a nézeteket és erkölcsöket már valahogyan fegyelmezték volna.« * A nézetek fegyelmezésének feladatát a philosophiának kell végezni, mely midőn a létezők külső rendjének egyöntetű magyarázatát adja, egyszersmind közös Hitet is szolgáltat; a magaviselet fegyelmezésének feladatát pedig kötelességeink erkölcsi fölfogásának kell végeznie. Kötelességeink ezen fölfogása a társadalmi fejlődés törvényének megfigyeléséből ered, minthogy »a

---

* »Les positivistes sont aujourd'hui les seuls qui, plaçant le problème spirituel avant la recherche temporelle, fondent la réorganisation industrielle sur la rénovation intellectuelle et morale. Tous les autres réformateurs s'accordent au contraire à régler immédiatement la société matérielle sans avoir aucunement discipliné les opinions et les mœurs.«

jövő, melyet elő akarunk készíteni, lényegileg a múltból ered, melyet nem tudunk megváltoztatni.« *

A Positiv Vallás minden előbbi vallást akar összefoglalni és kiegészíteni, valamint a Positiv Philosophia is összefoglal és kiegészít minden előbbi philosophiát. Hasonlít hozzájuk a célban, különbözik pedig tőlük abban, hogy bizonyított igazság teszi az alapját. Bár mennyire legyenek külön választva a különböző hitek, a pozitivizmus azokat lényegileg kombinálja, mindegyiket helyi és időbeli rendeltetése szerint tekinti, mint az emberi fejlődés egy fokának kifejezését. »Voltaképen csak egy vallás van, mely egyetemes és végleges is, a mely felé a részleges és ideiglenes összetételezések egyre jobban törekedtek, a mennyire a megfelelő helyzetek ezt megengedték.« ** Mihelyt az emberiség vallása tisztán föl volt fogva, azonnal fény látszott derülni a vallás történetére mint annak a célnak elmondására, a mely egyre határozottabb lett; mindenütt ugyanazon irányzat volt megfigyelhető, mindenütt az *emberi* mivolt eszméje foglalta el inkább és inkább a tért, mely azelőtt természetfölötti hatalmaknak volt föntartva; az Istenek, melyek mindig az emberi erő túlzásai voltak, egyre inkább annak lettek megtestesítései, a mi az emberi mivoltban a bámulatra és szeretetre legméltóbb, a míg a kereszténységben az elismert eszményi Ember meg nem jelent.

---

* »... l'avenir que nous voulons préparer résulte essentiellement d'un passé que nous ne pouvons changer.«

** »Il n'existe au fond qu'une seule religion à la fois universelle et définitive, vers laquelle tendirent de plus en plus les synthèses partielles et provisoires, autant que le comportaient les situations correspondantes.«

Méltatlan és helytelen szemrehányás tehát az, a melylyel Comteot gyakran oly gúnyosan illetik, hogy vallását a kereszténységből kölcsönzött elemek bő bekebelése által gazdagította volna. Pedig minthogy a kereszténység a vallásos gondolat legfőbb és legvégsőbb fejlődése, és mert ez a minden vallásban foglaltatott emberi elemet léptette előtérbe — azért készítette az leghatasóbban elő a humánitás vallását. Már pedig Comtenak célja volt az emberiség egész múltjából mindazt kiemelni, a mi fensőbb mivoltunk fejlődésével összhangban állott s ezért természetesen sokat kellett a kereszténység tanaiból a saját összetételezésébe bevenni. Így tehát bizonyos metaphysikai tanokon kívül — a melyekre igen nagy súlyt nem fektetnek, kevés van a legfölvilágosodottabb keresztények fölfogásában, a mi a pozitivizmussal azonos nem volna, vagy megfordítva, kevés van a pozitivizmusban, mit, a mennyiben ez életre tartozik, a keresztények készségesen el nem fogadnának. A főkülönbség abban áll, hogy a pozitivizmus a bevallottképen önző indító okoknak kevesebb befolyást enged.

Szerencsétlenségére azonban Comte nem szorítkozott egy nemes erkölcsi tan előadására, hanem ellenfeleit ingerelte, bámulóit pedig zavarba ejtette a legkülönbözőbb részletes vallási szabványok fölállítása által, a mivel a rendszeresítés iránti előszeretetét elégitette ki. Ezeket izléstelenségnek vagy még rosszabb valaminek tartják; a közönség pedig, mely mindig kész a részletekbe kapaszkodni és a lényegest mellőzni, fölszóval e különböző szabványok ellen, beszél ellenök és nevet fölöttük, mintha a humánitás vallása egyebet nem is jelentene. Ugyanazon látvány ez, melyet a külső vallásos szokások fölötti czi-

vakodások mutatnak, a melyek közben az emberek egészen megfeledkeznek hogy keresztények.

Két dolgot kell minden vallásnak tennie, ha soká érvényben akar maradni: ki kell elégítenie az értelmet és szabályozni kell az érzelmeket. Hogy az értelmet ki-elégíthesse, oly magyarázatát kell nyújtania a világnak és a társadalomnak, mely képessé tesz bennünket a Külső Rendet, melynek létünk alá van vetve, megérteni és e megértés által módosítani. Hogy az érzelmeket szabályozhassa, oly magyarázatát kell nyújtani az embernek, mely képessé tesz bennünket a Belső Rendet, mely erkölcsi létünket megalkotja, megérteni és e megértés által magunkat ahhoz alkalmaztatni. Mennyiben felel meg a pozitivizmus jelenleg az ily követelményeknek, az kérdés. Már maga az a követelése azonban, hogy megfeleljen nekik, elég arra, hogy komoly figyelmet keltsen. Az tiszta sor: ha a jelenlegi szellemi anarchiát valaha egy közös hit fogja helyettesíteni, ha az embereknek valaha oly hitrendszerük lesz a világegyetemet és hozzávaló viszonyukat illetőleg, mely bizonyításon alapulván, vita tárgya nem lehet, akkor — óh mily messze van az még! — akkor oly politika fog létre jöni, mely minden nézetbeli különbséget kizár. Akkor azután a Philosophia Vallássá alakul át.

Azalatt pedig az anarchia megmarad tovább is és a hit csak lassan nyer tért.

A PHILOSOPHIA JELEN ÁLLÁSA.

A philosophia története mindeddig hosszú előkészület korszaka volt. A tudománynak philosophiává alakulásával új korszak hajnala dereng. Ezentúl a történet fejlődésről fog szólni, nem pedig forradalomról — a törekvések találkozásáról, nem pedig meghasonlásáról. Mind-egyik tudománynak megvolt a maga előkészítő korszaka, a melyben ismereteket gyűjtött, de semmi uralkodó fölfogás a kutatásoknak egységet nem adott, semmi megállapított módszer valamennyi embert arra nem képesített, hogy azon egy templom építésében közreműködjenek. Ekkor változás állott be: mindegyik tudomány meg lett »alapítva« a közönséges ismerettől különválasztva és valamennyi munkás törekvése karöltve járt, a fejlődés folytonos volt. A positiv philosophia megalapítása bezárja az előkészítő korszakot és megnyitja a fejlődés korszakát. Ez a rendszer abban különbözik minden eddig fölállított rendszertől, hogy a specziális tudományoktól fogadja el a módszereket, melyeket alkalmaztak és az eredményeket, melyeket elértek és így az emberi törekvés egészének kifejezését és átnézetét nyújtja — nem követi a régi tervet, mely szerint előbb megalkotják a rendszert és

azután alkalmazák módszerét és eredményeit a tudományok részleges kutatásaira. Mint tanegész, a positiv philosophia még távol áll a teljességtől. Sok bővítésen és átalakításon kell majd még keresztül mennie, haladván a fölfedezés haladásával és alkalmaztatván magát a tudományos megismerés minden változásához. Mialatt pedig a jövőendő nemzedék munkásságát követeli és magába fölveszi, azalatt tovább is fog haladni ugyanazon a nyomon, nem zavarva az elvek vitája által.

Midőn e jóslatot leirom, nem felejttem a tényt, hogy e tan jelenleg nem igen talál sok hívőre és hogy még a positiv gondolkodó sem mindig hajlandó azt elfogadni. Hipparkhos és Bichât nem igen találtak buzgó hívőkre koruk astronomusai és biologusai között, a philosophusok között meg csak heves ellenfelekre; a tünő évek azonban fényt derítettek az emberek elméire; így fogja a positiv philosophia is, daczára a skeptikusoknak és ellenfeleinek, magának az uralomra vezető utat kivívni. Ki kell azt vívnia, mert egyetlen versenytársai a theologiai philosophia és a methaphysikai philosophia, ezek pedig hosszú uralom után visszahozhatatlanul elvesztették hatalmukat minden téren, a hol a positiv tudománynyal kellett szembeszállniok. Mihelyt a győzelmes positiv tudomány philosophiává alakult át, voltakép vége lett a versenygésnek. Ha tehát Comte el is fogna avúlni annyira mint Hipparkhos, és annyira mögötte maradna is a tudománynak, mint Bichât ma, a positiv philosophia azért zavartalanul fog ezentúl uralkodni.

A történetben, melyet e lapok elmondottak, mintegy bizonyítását lehetett találni annak, hogy az a módszer, a mely szerint minden metaphysikai kutatás folyik,

tehetetlen és meddő. A positiv philosophiának sürgős szüksége e szerint nyilván valóvá lett. Ha a múlt egy egyöntetű és mindent átölelő tan szükséges voltára rámutat, vajjon minő ráutalásait találjuk a jelenben e czél minél előbb való megvalósításának? E kérdésre haszonnal lehetne megfelelni akár egy egész kötetben. Azon a kevés lapon azonban, a mely még rendelkezésemre áll, csak futólagosan érinthetem az idevágó tényeket.

Franciaországban első tekintetre a jelek kedvezőtleneknek tetszenek, minthogy a mi kevés elmélődésbeli működés (a positiv tndomány kivételével) itt van, az hátrózott ellentétben áll a positiv szellemmel. A XVIII. század elleni reactio még mindig tart és a »materializmus« még mindig a madárijesztő, melylyel az embereket a positiv irányzattól óvják és elijeszti. Németországban ellenben a régi spiritualizmus egyre inkább elveszti hitelét és az úgynevezett materialisztikus vélemények népszerűsége emelkednek. Sőt Angolországban is félreismerhetetlen az erős vonzódás a positiv eszmék felé minden itt uralkodó theologiai türelmetlenség ellenére is, mely mindent matérializmusnak szokott bélyegezni.

A materializmus csunya szó, mely némely írók igen kétes becsű nézeteit is jelenti, továbbá némely ízetlen és erkölcstelen nézeteket, melyeket meggondolatlan és kiméletlen polemikusok nagyon is könnyelműen ezeknek az íróknak szoktak tulajdonítani. Bármilyenek is legyenek azonban nézeteik a materialistáknak, megvan legalább az az előnyük, hogy minden metaphysikai lényiségtől megszabadúlnak s hogy a tünetmények magyarázatát a tünetmények törvényeiben keresik. Tanúk lehet csonka és tökéletlen, s én azt hiszem, hogy valóban ilyen; a szók

és a határozatlan általánosságok nagyon is gyakran szoktak arra használtatni, hogy a pontos fogalmak helyét betöltsék; de azért a fogalmakat meg kellene czáfolni mint téveseket, nem pedig denuncziálni mint veszedelmeseket. Hiszen elég bajos a kutatás már magában is minek az útját mindenféle madárijesztőkkel még akadályosabbá tenni. Ha a materialisztikus nézetek tévesek, akkor csak annyiban veszedelmesek, a mennyiben tévesek; pedig sokan e nézeteket csak azért mondják téveseknek, mert azt hiszik, hogy veszedelmesek. A támadás ily neme ellen a philosophusok fölszólalni kénytelenek. Hatásos módszer, az igaz, de éppen azért kell azt elítélni, Az embereket, fájdalom, az igazságtól el lehet riasztani és a tévedéshez oda lehet őket csalogatni;* Franciaországban e csalogatást nyilvánosan be is vallották és Cousin nyíltan fordúl hallgatóinak »hazafiságához« — *nos belles doctrines* — »szép tanaink« érdekében.

Az ellenhatás a tizenennyolczadik század philosophiája ellen nem annyira egy elégtelennek bizonyított,

---

* *Taine* az ő élénk stilusával így festi a csekély fontosságot, melyet a közönség a tiszta elmélődéseknek tulajdonítani szokott: — »Támadjatok meg egy psychológiát valamely más psychológiával; négy vagy öt magányos elmét meg fogtok győzni, de a nagy közönség rátok sem hallgat. Hirdessétek azonban hangos szóval, hogy, ha ezentúl is hinni fognak ellenfeleiteknek, akkor az Isten, az igazság, az erkölcsiség forog veszélyben — s meglássátok, a közönség azonnal hegyezi a fülét: a birtokos nyugtalanodik vagyona miatt, a hivatalnokok állásaik miatt; a denuncziált philosophusokat gyanús szemmel fogják nézni; óvatosságból elszedik könyveiket a gyermekektől; a családapa nem hagyja meg többé fia kezében, a mi valószínűleg méreg.« -- *Les Philosophes français du XIX-ième Siècle*, 5. l.

mint inkább egy oly tan elleni reactio volt, melyről azt hitték, hogy szörnyű erkölcstelenségnek volna a forrása. Ez az ellenhatás igen nagy volt, mert az az iszony növelte, mely Európát a francia forradalom kicsapongásai folytán izgalomba ejtette. Az emberek Condillac, Diderot és Cabanis philosophiai véleményeit a rettegés saturnáliáival kapcsolták össze és a Conventus büntetteiért ezeket tették felelősekké; és a mi e nézetekben talán igaz is volt, azt félredobták azzal együtt, a mi bennük téves volt, megkülönböztetés nélkül, elemzés nélkül, büszke és türelmetlen megvetéssel. A mely nézet a materializmusnak csak színét is mutatta, vagy a materializmus felé csak hajolni is látszott, azt mint olyant denuncziálták, mely szükségképen a vallás, az erkölcsiség és a kormány megdöntésére vezet. A mely nézet pedig a spiritualizmus felé látszott hajolni, azt nagy buzgón üdvözölték, terjesztették és dicsérték; nem azért, mert bebizonyíthatóképen igaz volt, hanem mert azt hitték róla, hogy a társadalmi rendet föntartani képes. És valóban, ha ez időkre visszatekintünk és tekintetbe vesszük a nyomort és az anarchiát, mely azt is megbecstelenítette, a mi e mozgalomban szükséges, és azt is elhomályosította, a mi benne igazán magasztos volt, akkor megérthetjük, hogy annyi nemes szív és elme, bizonytalanságban hanykódván, mintegy ösztönszerűen kelt ki nemcsak a forradalom ellen, hanem mind azon elvek ellen is, a melyeket a forradalom emberei valaha vallottak. Ha a kérdést e távolságból tekintjük, világosan belátjuk, hogy a »materializmusnak« valósággal ép annyi köze van a forradalommal, mint a kereszténységnek azokkal a rút jelenetekkel, melyeknek az anabaptisták voltak szerzői; és megérthetjük,

mily elválhatatlanúl volt összekapcsolva e nemzedék eszméjében a forradalom a materializmussal.

Ez a kapcsolat oly nagy befolyású volt, hogy napjaink egy híres orvosa kockáztatta állását, mert azon ma már majdnem általánosan elfogadott, de akkoriban általános elszörnyűködéssel fogadott nézetet fogta védelmé alá, hogy az agyvelő a léleknek »műszere.« Vissza kellett vonnia e nézetet, melyet a jámbor Hartley és sok más előadtak, a nélkül, hogy megbotránkozást keltettek volna. Vissza kellett azt vonnia, nem mert a tudomány szempontjából tarthatatlan lett volna, hanem mert az erkölcsiség szempontjából veszedelmesnek ítéltett.

Az ellenhatás története Franciaországban igen tanulságos; sokkal több tért követel azonban előadása, mint a megnyit neki e helyen szentelhetünk.* A befolyás négy ága szakad egybe, melyek valamennyien azonegy forrásból erednek, ugyanis a forradalom túlzásaitól való iszonytól. A katolikusok, élükön a nagy *De Maistre* és *De Bonald*, a vallásos érzelmekhez fordultak; a royalisták élükön *Chateaubriand* és *Staël* asszony, a monarchikus és irodalmi érzelmekhez fordultak; a metaphysikusok s velök *Laromiguière* és *Maine de Biran*, és a moralisták, élükön *Royer-Collard* — valamennyien a sensualizmus gyöngye pontjait támadták meg és a skót és német philosophiai rendszerek lelkesült fogadására az utat előkészítették.

---

* Ajánljuk az olvasónak e pontot illetőleg: *Damiron*, Essai sur l'Histoire de la Philosophie en France au XIXième Siècle; *Taine*, Les Philosophes français du XIXième Siècle; és *Ravaisson*, Rapport sur la Philosophie en France au XIXième Siècle.

Egyetlen tekintet ez írókra meggyőzhet bennünket arról, hogy főcéljuk az erkölcsiség és rend védelme, melyet az általok megtámadott philosophia által veszélyeztetnek hittek. Folytonosan olvasóik előítéleteihez és érzelmeihez fordulnak. Az okadatolásbeli hiányokat az ékesszólás helyettesíti, a bizonyítás helyét pedig az érzelmek fölbúzdulása foglalja el. A hallgató el van bájolván, föl van izgatva, el van kábítva, megtanúlja a nemesebb érzelmeket összekapcsolni a spiritualisztikus tanokkal, a nemtelen gondolatokat pedig a materialisztikus tanokkal; a míg elméjében az egyik iskola elváltatlanul össze nem kapcsolódik a hódolat érzelmeivel mind az iránt, a mi fölséges, mély és nemes, a másik iskola pedig a megvetés érzelmeivel mind az iránt, a mi selejtes és becestelen. Az ellenhatás vezetői fényes tehetségű férfiak voltak és működésük fényes eredményű volt. Most azonban, hogy a vitatkozás heve csillapodott, és mindezek a viták immár a történetéi, mi, kik azokat már bizonyos távolságból nézzük, nem találhatunk bennük sem philosophiai haladást, sem pedig új elemeket, melyek a philosophia fejlődését előmozdíthatnák és jövőendő alkotások számára bővebb alapot vetnének. E kísérleteket a politika vagy az irodalom történetében kiváló hely illetné meg; a philosophia történetében azonban csak azért érdemelnek említést, hogy figyelmeztessék az embereket a tizennyolczadik század korlátolt mivoltára és rendkívüli hiányaira. Föladatuk a bírálat volt és ennek megfelelek.

Egy tan és csakis egyetlen egy emelkedik ki mindezekből a kísérletekből, mely egy ideig egy valóságos iskolának állását foglalta el. Mikor főnállott, nagy zajt keltett, de ma már viszhangja is alig hallatszik el hoz-

zánk. Gyöngébb tan alig talált valaha elfogadásra; Történetünk teljessége kedvéért azonban mégis kell neki egy pár mondatot szentelni. Az eklekticizmus véget ért, néhány jó eredményt azonban mégis szült: lendületet adott legalább a történeti kutatásnak és a saját gyöngesége által is megerősítette a következtetést, hogy a transcendentális problémáknak *a priori* megoldása lehetetlen. Mert az eklekticizmus volt a philosophiai elmélődésnek végső származéka, mely összefoglalt mindent, a mit a philosophusok megalkottak, és mely egy végső tan fejlődése mindezekből a különböző alkotásokból — és ez a végső tan maga is visszavetetik.

Ez iskolának fejei *Cousin Victor* és *Jouffroy Tamás*; az egyik kiváló szónok minden eredetiség nélkül, a másik őszinte gondolkodó, a kinek érdemeit hírneves társa elhomályosította. Mint író megérdemli Cousin azt a tiszteletet, mely nevét megilleti, ha kivesszük, hogy tanítványainak és segédeinek munkáit az ő tudtuk nélkül oly módon használta föl, mely legalább is gyanúsnak mondható. Mi azonban nem akarunk Cousinnal foglalkozni, hanem az eklekticizmussal. *Royer-Collard* behozta a skót iskola elveit, hogy azokkal a szenzualizmus elvei ellen küzdjön, *Reid* és *Stewart* műveit Jouffroy lefordította, Royer-Collard, Jouffroy és Cousin pedig magyarázták és fejtegették azokat. E tanárok tehetsége és a reactio felé való irányzatuk uralkodóvá tették Franciaországban a skót philosophiát. Cousint azonban ernyedetlen buzgalma Kant tanulmányozására vitte és ő ugyanazzal a hévvel adta elő a »königsbergi bölcse« némi tanait, mint azelőtt a skótokét. Mihelyt pedig a párizsiak Kantról is kezdtek valamit tudni, Cousin

Alexandriába sietett, hogy onnét is kerítsen valamit; és ráakadt Proklosra. Kiadta Proklost; tartott róla fölolvasásokat; némely eszmét kölcsönbe vett és rá is akarta őt a philosophia trónjára ültetni, ha a közönségnek tetszett volna. Egy Németországba tett kirándulása megismertette őt az újkori Proklossal — Hegellel. Midőn azután Párizsba visszatért, annyit talált föl Hegel tanaiból a közönségnek, mennyit ez megérthetett. Az ő híres eklekticizmus a semmi egyéb mint Hegel *Philosophia Történetének* félreértése, néhány tetszetős okkal fölpiperézve.

Cousinnek nagy szónoki tehetsége volt; a többség előítéleteinek és szenvedélyeinek hizelgett; mint a legtöbb szónok, ő is kész volt mindent föláldozni a hatásnak; a vele született tehetetlenség vagy hiányos nevelés pedig megakadályozták abban, hogy bármiről is tiszta fogalmat szerezzen magának — így emelkedett ő úgy tehetségei mint hiányai következtében oly nagy hirre, hogy azt az általa elhomályosított kitünő elmék érdekében valóban sajnálnunk kell. Ő volt a philosophiai patronizálás megteremtője és Franciaország tanszékeit oly tanárokkal töltötte be, a kik hívei voltak, vagy gyöngeit nyíltan kimutatni nem merték. Minthogy továbbá teljesen járatlan volt a positiv tudományban, azért a philosophiát minden tudományos befolyástól mintegy megóvta. A századok haladása nem vétetett tekintetbe és a scholasticizmus újra forgalomba hozatott. Az ékesszólás szegényes mesterfogásai helyettesítették a kutatást. A világos és átlátszó francia szellem egy ideig szégyellette világosságát és attól való féltében, hogy fölszínesnek, erkölcstelennek fog tartatni, visszautasította a positiv tudomány segítségét és szánalmat keltő módon ment koldulni

az Énhez, a Belső Szemhez, a Végtelenhez, az Igazhoz, Széphez és Jóhoz (le Moi, l'Oeil interne, l'Infini, le Vrai, le Beau, et le Bien).

Az utóbbi évek azon termékei közül, melyek komoly figyelmet érdemelnek, megemlítjük *Cournot* két művét, *Delboeuf* logikáját és *Renouvier* tanulmányait.* Az újabb termékek közt figyelemre kétséggkívül legmértöbb *Taine* munkája,** a melyben francia világossággal és az ő szerencsés stilusával összefoglalta az angol és a német psychologiai kutatás némely legjobban megállapított eredményeit, egyesítvén Millt, Baint és Spencert, Herbart, Helmholtz és Wundt tanaival. Valóban meglepő látni, hogy miután művének nagyobb részében e vezéréket követte, a vége felé Hegel elveit fogadja el és azokat egy jövőendő methaphysika alapjaiként mutatja be. Akár helyeselje azonban az olvasó *Taine* nézeteit, akár nem, a mű mindvégig érdekelni fogja és arra ösztönözni, hogy a problémákat újra kutassa.

Olaszországban a philosophia majdnem kizárólagosan metaphysikai és főképen a theológiára van irányozva. Nápolyban a Hegelianizmusnak van központja, a melynek *Vera* a vezetője; van továbbá egy kis csoportja a theologia ellen küzdőknek, melynek vezetőjéül *Franchi* említhetni.*** Én csak egy művet ismerek, a mely

---

* *Cournot*: Essai sur les fondements de nos Connaissances, 2 kt. 1851; és: Traité de l'enchaînement des Idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire. 2 kt, 1861; *Delboeuf*: Essai de Logique scientifique, 1865; *Renouvier*: Essais de Critique générale, 1854.

** *Taine*: De l'Intelligence, 2 kt. 1870.

*** *Franchi*: La Filosofia della Scuole Italiane. 1863.

némikép positiv irányú és ez *Secchi* római szerzetesnek igen nevezetes fejtegetése,* melyet senki, ki a physikai erők egymáshoz való viszonyának újabb tana iránt érdeklődik, olvasatlanul nem hagyhat. A philosophia jelen állásának rajzát *Ferrari* nyújtotta,** a melynek becséről nem szólhatunk.

Németországban, mely oly soká volt a metaphysikának hazája, egy ideig határozottan a pozitivizmusra irányzott mozgalom volt észrevehető. »A Hegelianizmus bukása, úgymond Haym, össze van kapcsolva azzal az érzettel, hogy a philosophia általában kiveszőben van.«*** Hogy is lehetne másként? Oly nagy sikertelenség annyi túlzott remény után szükségképen odavezet, hogy az elmélődés haszna iránt kétségbe essenek. A többség türelmetlenül fordult el az ilyen kutatásoktól, melyek mindenkit skepticizmusához vagy képtelenséghez vezettek, és a positiv tudományra fordította figyelmét, mely kevesebbet ígért, de annál többet teljesített. Volt és van még ma is egy csekély kisebbség, mely az elmélődéssel fölhagyni nem akar. Nem is vehetni ezt tőlük rossz néven. Ha az elmélődés bukása nyilvánvaló is, e bukásnak okai még nincsenek elegendőképen kimutatva; innét van, hogy még mindig akadnak buzgó harczosok, kik reménynyel biztatják magukat. Nem látják, hogy a metaphysika módszere olyan, a melylyel semmi bizonyosságot el nem ér-

---

* *Secchi*: L'Unità delle Forze fisiche; saggio di filosofia naturale. 1864.

** *Ferrari*: Essai sur l'Histoire de la Phil. en Italie au XIX ième Siècle. 2 kt. 1869.

*** *Haym*: Hegel und seine Zeit, 5 l.

hetni és így a régi nyomon haladnak, a helyett, hogy új ösvényeket keresnének; újra megjárják előzőik útját, keresvén, ha nem fedezhetnének-e föl valami mellékutat, melyet még eddig észre nem vettek. Ez magyarázza, hogy Kant, Herbart, Schopenhauer és Leibnitz iránt új érdekeltség mutatkozik. A positiv tudomány soha sem tér vissza megczáfolt tévedésekhez és egy elhagyott állást soha vissza többé nem foglal — a metaphysika azonban, igen természetes, visszatér elhagyott bálványaihoz és új tömjént gyűjt oltárain. A metaphysika, minthogy nem igazolható, nem is czáfolható. Figyeljük meg továbbá, hogy míg a positiv tudomány kosmopolitikus, a metaphysika nemzeti. Nevetséges volna angol astronomiáról, német physiologiáról, olasz physikáról, vagy francia chemiáról beszélünk, kivéve ha e kosmopolitikus tudományok állását a különböző országokban föl akar-nók tüntetni. E tudományok bármelyikét fejtegető munka pedig, mely nem volna érthető minden országban, egy kísérlet, mely csak Franciaországban volna érvényes, Angol-, Német- és Olaszországban pedig nem — azt azonnal félre vetnők. A metaphysikai philosophiával azonban máskép áll a dolog. A németek büszkélkednek abban, hogy nekik, és csakis nekik van philosophiájuk; és igaz is, hogy szólhatunk *német* philosophiáról, mint például khinai vallásról, a melynek dogmái és szertartásai más nemzetek előtt érthetetlenek vagy képtelenségek. Csak türelmes előkészület árán értheti meg a legtöbb, philosophiával foglalkozó angol, francia vagy olasz, a német philosophiát; terminológiája, sarktételei, fölvételei, bizonyításai, egyaránt távol fekszenek az ő gondolkodásának körétől. Másrésről meg a németek leplezetlen

megvetéssel szólnak minden más nemzet philosophiai törekvéseiről. Azt hiszik, hogy nekik algebrájuk van, másoknak meg csak egyszeregyük.

Mindazonáltal úgy van, a mint mondtam; Németország arra a meggyőződésre ébredt, hogy a positiv tudománynak le kell tennie a metaphysikát eddigi helyéről. Az ontologia kevés művelőt talál, a psychologia pedig *naturwissenschaft* — (természettudomány)nak mondja magát és buzgón keresi a gondolkodás szerves mechanizmusát.* A hegeli iskola hanyatlása a *Herbart* vagy az úgynevezett matematikai metaphysikusok iskolájának népszerűségével egy időbe esett; és ennek tanítványai főképen azzal tűntek ki, hogy megtámadták az *a priori* módszert, a melynek megdöntése szükséges előkészítése a positivizmusnak. A fiatalabb *Fichte* azt mondja, hogy »mióta a rendszerek, melyek absolut ismeretet akartak elérni, kihaltak, és Kantnak az a sarktétele, hogy *mi az igazságot csak annyiban foghatjuk föl, a mennyiben az emberi mívolttal áll viszonyban*, újra érvényre emeltetett, azóta nyilvánvaló lett, hogy minden philosophiai problémának a psychologia ellenőrzése alá kell helyeztetni... Nem azt hisszük, hogy bármely külön psychologiai tan (akár

---

* A legnevezetesebb művek közé tartoznak: *Waitz*, *Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft*, 1849; *Lotze*, *Medicinische Psychologie*, 1852; *Fechner*, *Elemente der Psychophysik*, 1860. *Wundt*, *Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele*; 1863; *Wundt*, *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung*, 1862; és *Helmholtz* kutatásai: *Handbuch der physiologischen Optik*, 2-ik kiad. 1867. A német psychologia némely kutatásai igen világosan vannak előadva *Morell* e művében: *Introduction to Mental Philosophy on the Inductive Method*, 1862.

Kanté, Frisé vagy Herbarté) *véglegesen* meg lett volna állapítva, hanem csak azt, hogy az emberi lélek tudományát és szellemének törvényeit kell a philosophia egyetemes kiinduló pontjaivá tenni. *

Ha a mostanában megjelent pszichologiai műveket vizsgáljuk, meglep bennünket az a változás, mely a német philosophiát érte; mert még azok az írók is, kik még mindig sinylenek a metaphysika békőiban, föltűnő buzgósággal kölcsönöznek a positiv tudománytól annyit, a mennyit egyáltalában lehet — valamennyien pedig belátják, hogy föltétlenül szükséges, a szellemi tünetekben az elhatározó physiologiai proczeszusokat fölfedezni. Ez az irányzat még jobban kitűnik a materializmus föllépéséből, a mely mintegy tizennyolcz évvel ezelőtt történt és a theologiai viták rég letűnt napjaira emlékeztet.

1852 ben adta ki a physiologus *Moleschott*, *Der Kreislauf des Lebens* (Az élet körforgása) című nevezetes munkáját, mely főkép Liebig physiologiai tévedései ellen volt irányozva. Könnyen érthető és népszerű stílussal írja le az »anyag körforgását« az ásványok világától a növények világáig, és a növényi világtól az állatiig, és az állattól a pszichikai világig. A pszichologiaig? Igenis. Moleschott bevallott materialista, a ki nem ismer el más valóságokat, mint az Anyagot és Erőt, e két elválhatatlan eszmét. Az élet és a szellem minden tüneteit az anyag változásaira viszi vissza. Az Erőről szóló fejezetében megtagadja az erőnek, mint független lényi-

---

* *J. H. Fichte*: Contributions to Mental Philosophy, fordította *J. D. Morell*, 1860, 88. l.

ségnek régi methaphysikai fogalmát és azt egyszerűen az anyag tulajdonságaira redukálja. Minthogy pedig mi az anyagot csak tulajdonságai által ismerjük meg, és soha sem ismerjük meg a tulajdonságokat, ha az anyag távol van, azért az következik; »*kein stoff ohne kraft, kein kraft ohne stoff*« — nincs anyag erő nélkül, nincs erő anyag nélkül.

A könyv nagy föltűnést okozott. Ugyanabban az évben adta ki *Vogt Károly*, a híres természettudós, *Bilder aus dem Thierleben* (Képek az állatvilágból) című munkáját. Sokan, a kik Vogtnak túlzott republikanizmusát a embriológiában tett kutatásaira való tekintetből megbocsátották, föl voltak mintegy riasztva e türelmes-ségükből, midőn azt találták, hogy Vogt az állatok lelkéről írt tanulmányában azt mondja, hogy az emberek csak állatok és hogy »a gondolat ugyanabban a viszonyban áll az agyvelőhöz, mint az epe a májhoz.« Természetesen a gondolat nem volt oly túlzott és zabolátlan, mint a hogy a kifejezés mutatni látszik; és Vogt később ki is nyilatkoztatja, hogy csak azt az általánosan elfogadott nézetet akarta kifejezni, hogy a gondolkodás az agyvelőnek functiója. De mint Proudhon híres mondanak: *la propriété c'est le vol* — a tulajdon: lopás — úgy ennek a formulának zaja is fölriasztotta a világot. E tanulmány, szerencsétlenségre, az oly férfiúhoz mint Vogt, nem is volt méltó: elhamarkodott és töredékes lévén, csak elkésériteríteni tudott, de meggyőzni nem. Annyira hajlandók voltak azonban az elmék e tárgy körül az izgalomra, hogy e gyöngye megrázkódás is siettette az általános kifakadást és *Wagner Rudolf* (1853. májusban) egy levelet közlött az újságokban, melyben kinyi-

latkoztatja, hogy physiologiai leveinek (*Physiologische Briefe*) közlését megszünteti az »izgalom és visszatettség« következtében, melyet a materializmus ellen intézett denuncziációja és a hit és ismeret viszonyáról való népszerűtlen nézetei okoztak.

Az izgalom tovább tartott és 1854-ben Wagner kinyilatkoztatta, hogy a physiologusok göttingai kongresszusában a »külön lélekállomány« kérdését fogja tárgyalni. A kihívást Ludwig örömmel elfogadta; a kongresszus nagy várakozást keltett. Wagner azonban vagy nem érezte magát oly jól, hogy jelen lehetett volna, vagy, mint az ellenfelek állítják, félt a vitatkozástól. Mindenesetre bizonyos volt, hogy csak kevés támogatásra talált volna. »Az olvasó a tudomány embereinek e tárgyról való fölfogásáról fogalmat alkothat magának, ha meggondolja a tényt, hogy ötszáz jelenlévő között egy hang sem emelkedett a spiritualisztikus philosophia mellett.« * Ugyanazon évben fordul Wagner a nagy közönséghez a Hit és Tudás (*Glauben und Wissen*) című tanulmányával, a melyben kinyilatkoztatja, hogy hit dolgában úgy gondolkodik, mint a legszegényebb szénégető, a tudás dolgában pedig elfogadja a tudománynak minden eredményét. Erre fölszólalt Vogt. Egy megsemmisítő röpkéirattal felelt: A Szénégető hite és a Tudomány (*Köhlerglaube und Wissenschaft 1855*). Ezt követte Büchner híres »Erő és Anyag« (*Kraft und Stoff*) című munkája, mely igen gyorsan hét vagy nyolcz kiadást ért és egy ideig a legerhírhedtebb könyv volt Európában. Nemsokára követte ezt Czolbe, *Neue Darstellung des Sensuatismus* mun-

* *Deutsches Museum*, kiadva Prutz által, 1854. 48-ik sz.

kája, melyet a tizenkilencedik század *Système de la nature*-jének nevezhetni. Nem számlálhatom itt föl mindazon könyveket és röpkéiratokat, a melyek e tárgyról megjelentek; még kevésbbé fejthetem ki e helyen nézeteiket. Elég itt a vita tényét följegyezni, mert a materializmus legnevezetesebb ellenfelei is, mint Wagner, Lotze és Fichte hajlandók voltak a kérdést egészen tudományos alapon megvitatni, és ha a materialisztikus iskola ellen kikeltek, onnét volt, mert belátták — és azt hiszem, igen helyesen látták be — hogy ez az iskola sem a kosmikus sem a psychikus problémák kielégítő megoldását nem nyújthatja.

A szellemi erjesztő anyag jótékony befolyással volt. A metarialisták nagy körben keltettek rokonérzést azon törekvésük iránt, hogy a még mindig tengődő scholasticizmust, mely a positiv tudományt elnyomta és egy igazi philosophiának kidolgozását megakadályozta, gyökerestől kiirtsák. Tetszést arattak továbbá azon ellentállásuk miatt is, melyet a hivatalos orthodoxia és compromissumok ellen kifejtettek. Rámutattak az ontologiai rendszerek hiábavalóságára és föl hívták az embereket, hogy habozás nélkül lépjenek az objectiv kutatás ösvényére. A positiv tudomány igen sok eredményét népszerűsítették. Nagy nyereség volt a tudományos férfiak, de főkép a philosophusok többségére nézve tanulni — és valóban meg is tanulták — Du Bois-Reymondtól* és Moleschottól, hogy az erő nem lényiség, mely a szenvedő anyagot vezeti, hanem hogy »mind a kettő csak elvonás a dolgokról,

---

* *Du Bois-Reymond*: Untersuchungen über thierische Electricität, 1849, I. k. 38. l.

mindegyik kiegészíti a másikat, mindegyik föltételezi a másikat.« Az erő dinamikus jelenése az anyagnak, az anyag pedig statikus jelenése az erőnek.

Mialatt pedig a közönség megúnván a metaphysikát, e szellemmel sympathizált és forradalmi hevét üdvözte, azalatt a positiv tudomány higgadt és körülállató férfiai joggal fölszólaltak a bonyolt kérdések megoldásában dívni kezdett könnyelmű és fölszínes eljárás ellen, mely a lényeges nehézségeket érintetlenül hagyta. Érezték, hogy a methaphysikai lényiségek kiküszöbölésére csak az első lépés történt meg és hogy nem nagy a nyereség, ha amazok helyébe pusztá frázisok lépnek.

A megoldatlan nehézségek érzete sok tudományos elmét tart vissza a materializmus elfogadásától még akkor is, ha a materialisták vezérnézeteit helyeslik. A biológiai módszer teljes alkalmazása is elégséges annak kimutatására, hogy a materialisztikus szempont ép oly tökéletlen, mint a spiritualisztikus. Ha a lélek föltevése csak félrevezető frázis behozatala, mely azt hiszi, hogy megmagyarázza a tünetényeket, ha azokat elnevezi — úgy bizonyára nem kevésbbé philosophia-ellenes behozatala a híres formulának az agyvelőről és a lélek műszereiről, ha nem kíséri annak világos magyarázata, hogy mi az a »műszer« vagy hogy mit zár magába e bonyolt kifejezés »lélek«? Ha a »lélek« gyűjtő név a functiók nagy csoportjára nézve — az érzéklő, érző, értelmi és cselekvő functiókra nézve — úgy a biológia épen nem hagyhatja helyben, hogy mind e functiókat az agyvelőnek tulajdonítsák, és ki kell nyilatkoztatnia, hogy az agyvelőt »a lélek műszerének« nevezni körülbelül ép oly jogos, mint a szívet »az élet műszerének« mondani.

Ha az agyvelő a szellemi nyilvánulatok csak egyik habár legfontosabbik tényezőjének is tekintetik, akkor a biologia azt követeli, hogy a mechanizmus kimutattassék és hogy az agyvelői proczeszusok, melyektől a szellemi működések függenek, ép oly sorrendi összefüggésben mutattassanak ki, mint a hogy ez ki van mutatva a bélcsatornáról az emésztésnél, vagy a csont és izom alkatról a mozgásnál. Megtette ezt valaki? Ezt senki meg nem kísérlte. A materializmus hatalmas, a mennyiben a positiv tudomány módszereit követeli és a gondolkodás régi scholasztikus módjait korunkra nézve nem tartja megfelelőnek. A rokonérzést, melyet korlátolt volta mellett is keltett, az idők jele; és hogyha vele minden metaphysikai rendszer szemmel látható hanyatlását, és a positiv tudomány szemmel látható terjedését kapcsoljuk össze, akkor nem kételkedhetünk, hogy a positiv philosophia nemsokára Németországban is túlsúlyra fog vergődni, minthogy az úgy, a mint van, az egyetlen rendszer, mely minden irányzatot felölelhet és egyöntetű tant nyújthat a Világról, a Társadalomról és az Emberről.

Nem kevésbbé biztatók a jelek Angolországban. A methaphysikát régóta megúnták itt is — bár nem látták be tisztán azon okot, mely e mellőzést igazolta, de észrevették a metaphysika ismételt sikertelenségét és a positiv tudomány növekedő sikerét. Az őszinteség hiányának sajnos foka és a kelletlen kézség bármely oly egyezkedés elfogadására, mely a theologia és positiv tudomány

teljesen összeférhetetlen tanait szándékozott kiegyeztetni — mindig mutatkozott és mutatkozik még jelenleg is. Az emberek azt akarják hinni, vagy a világgal elhitetni, hogy a thologia is igaz lehet, meg a positiv tudomány is. Azon közben állandón vonakodnak a positiv tudományról lemondani és így, a következetesség bármily árán is, szemmel láthatólag növekedik az irányzat a positiv szempont teljes elfogadása felé. A methaphysika nem jön többé tekintetbe. Nem tetszik sem a név, sem maga a dolog. Ferrier *Institutes of Metaphysics* (A m. tanai), korunk legkitűnőbb műveinek egyike, úgy áll, mint a magányos oszlop a végtelen síkon; még csak sarkkövek sem állják körül. Az egyetlen nagy metaphysikus, a ki iskolát alapított, *Sir William Hamilton*, nyomósan tagadja az ontologia minden követeléseit és az ismeret föltételeinek kimutatását tűzte föladatául. A *Mansell* és mások által is támogatott befolyása tisztán romboló volt. Ha ezek a jeles írók nem is hajlandók a positiv szempontot elfogadni, de legalább hathatósan elősegítették jövődő elfogadását a metaphysikai elméldés hiábavalóságának kimutatása által.

Térjünk most át a hamiltoni iskoláról arra az elmélkedőre, a ki nemzedékünkre a legmélyebb és a legnagyobb befolyást gyakorolta, *Mill Stuart*; ő benne félreérthetetlen példáját látjuk az angol gondolkodás azon hajlamának, hogy a theologiai és a metaphysikai magyarázatokat, mint a jelenlegi tudományokkal többé össze nem férőket, mellőzze. Mill, a positiv philosophiának bevallott híve; épen nem tekinti ugyan e philosophiát tökéletesnek, Comte minden következtetését sem hajlandó elismerni, de elismerte a vezérelvek igazságát s nagyban

közrehatott azok terjesztésében. Jellemzi állapotainkat, hogy az ő *Logikája* a legtöbb művelt angolnak elégnek tetszik a maga philosophiai oktatására. Épen e műnek hírneve ment föl attól, hogy róla e vázlatos rajzban bővebben szóljak. Elegendő továbbá csak megemlítenem *Examination of the Philosophy of Sir W. Hamilton* (H. philosophiájának vizsgálata) című igen nevezetes munkáját. Atyjának *Analysis of the Human Mind* (Az elme elmezése) című műve, melyhez ő, Bain, Grote és Findlater (1869.) számos jegyzetet csatoltak, nagy szolgálatot tett a psychológiának. Mill Jakab tiszta, világos és beható elméje e műben igen szépen tűnik ki, míg az *Analysis* több tévedése és hibája helyre van igazítva a jegyzetekben, miáltal e mű igen jó képviselője az Eszmetársulás Iskolájának a psychológiában.

A posittv iskola egy másik kitűnő férfja *Bain* tanár, a ki a psychológiára szorítkozott, de a kinek művei a tudományos módszer fölötti teljes uralmát és valamennyi positiv tudományban való jártasságát tüntetik ki. *The Senses and the Intellect* (Az érzékek és a szellem, 3-dik kiadás 1865.), *The Emotions and the Will* (Az indulatok és az akarat, 3-dik kiadás 1868.) és *Logic: Inductive and Deductive* (Az i. és d. Logika, 1870.) című műveiben sokat használt föl, a mi az idegek mechanizmusára vonatkozólag fölfedeztetett és azt türelmes psychologiai elemzéssel értelmezte. Műveiben igen sok az útmutatás és a ráutalás. Senki nálánál jobban ki nem mutatta, mint fejlődik a szellem az érzéklés legkorábbi tünetényeiben; az érzékiségben kimutatja a megkülönböztetés (discriminatinon) csiráját és a megkülönböztetésben ismét minden megismerésnek csiráját. Senki to-

vábbá nálánál állandóbb világot nem vetett az önkényes mozgások mivoltára és a physiologiai proczeszusra, melytől függenek.

Sajnálom, hogy nincs elég terem e munkák bővebb kifejtésére, a melyek korunkat jellemezni fogják; egy általános következtetést azonban szabad talán e fejtegetéseimre nézve fölállítani s ez a következő. A kutatás egyetlen köre, melyet még kedvelnek s mely a régi methaphysikához tartozik: a psychologia köre; ebben pedig az egyetlen művelők, a kiknek hiveik vannak, positiv gondolkodók, ugyanis Bain tanár és *Spencer Herbert*.

Az utolsó helyen említett írónak befolyása napról napra növekedik. Jóllehet az ő elvei bevallottképen teljesen és gyökeresen ellenkeznek a hivatalosan elfogadott theologiai és metaphysikai elvekkel, mégis kénytelen minden ellenfele szellemének erejét és világosságát és tudományos ismereteinek terjedelmét és mélységét elismerni. Kérdéses, jelent-e már meg Angolországban nagyobb tehetségű elmélkedő nálánál. — Mily hely illeti meg őt a Történetben, azt csak a jövő fogja eldönteni. Most még sokkal közelebb áll hozzánk, semhogy helyesen méltányolhatnók; azon felül e célra rendszerét már egészen kellene ismernünk, pedig idáig csak két része — *First Principles* (Első elvek 1862.) és *The Principles of Biology* (A b. elvei 1864—7.) és a *Principles of Psychology* (A ps. elvei) — jelentek meg.* Az angol el-

---

* *Spencer* egyéb munkái *Social Statics* (A társadalom statikája, 1851.) *Principles of Psychology* (A ps. elvei, 1855.) két köt. *Essays* és egy kis kötet a *Nevelésről* [ez magyarra is le van fordítva] és egy füzet *The Classification of the Sciences* (A tudományok osztályozása).

mélkedők közt ő az egyetlen, ki philosophiai rendszert alkotott. Látván, hogy a positiv módszert fogadja el, hogy teljesen át van hatva a positiv szellemtől, és hogy rendszerét csakis a positiv tudományok alapján alkotja meg, csak egy kérdést támaszthatni: Mily viszonyban áll ő a positiv philosophiához? E kérdés annál inkább van helyén, mert Spencer már több alkalommal fejezte ki Comte nézeteitől való eltérését; kétségbe vonhatatlan eredetiségének védelmében ez eltérés nagyságát némelykor túlozta és oly ellentétet törekedett kimutatni, a mely nem áll. Még ha el is hinném, hogy mindig Spencernek van igaza, valahányszor Comteval összetűz (a mit pedig épen nem hiszek), még akkor is hatalmas szövetségesét látnám benne a positiv philosophiának, mely sokkal nagyobb mint Comte — mert az egész történetnek eredménye. Ez a philosophia számos és fontos változáson fog keresztül menni: a molekuláris physika egész irányának, a mint ma műveltetik, végre is ily változásokat kell eredményezni. Spencer e részletekben fontos változásokat tehet; a positiv philosophia integritását azonban ép oly kevésbé fogja, megbontani, mint Schwann az ő sejt-elméletével, vagy Du Bois-Reymond az izom folyamok fölfedezésével nem csorbították a biologia integritását. Comte volt az első, a ki megalkotta e philosophiát, valamint Bichât megalkotta a biologiát; a követők egyre-másra többet mellőzhetnek ugyan azon eszmék közül, a melyekből ez alkotás létesítettett — de a módszer és az általános alkat változatlanul meg fognak maradni.

Spencer kétségkívül positiv philosophus, jöllehet nem akar Comte tanítványának tekintetni. Az ő célja egy a positiv philosophiával — ugyanis a positiv tudo-

mány valamennyi fensőbb általánosságainak egy összehangzó tanegészbe való szervezése a positiv módszer alkalmazása által, és a theológiának és metaphysikának teljes mellőzése. A sajátos bélyeg, melyet a fejlődés törvényének részletes kidolgozása által reá nyom — a mely törvényről Schelling azt mondá, hogy az újkori gondolkodás sajátos alkotása, és a melyet a németek majdnem minden irányban nagy sikerrel kifejtettek — ez joggal követeli bámulatunkat; a positiv philosophia azonban magába fogja ölelni minden fölfedezését, valamint magába fogja ölelni mindazon jövőendő fölfedezéseket is, melyek az ő módszere szerint és az ő szellemében fognak történni; vissza fog azonban vetni bizonyos *a priori* és teleologikus irányzatokat, melyeket némelykor föltűntet, és mellőzni fogja az ő tévedéseit valamint mellőzi Comte és minden más kutatónak is tévedéseit.

Sokat követelek-e a Positiv Philosophia számára mindön mindazt lefoglalom részére, a mit a jövő létre fog hozni? Comte, az magától értetődik, ily követelést nem támaszthat. De igenis támaszthatja azon philosophia, melyet Comte a maga örök dicsőségére egész multunkból kifejtett — mert ekkor e követelést voltakép nem is e philosophia támasztja, hanem az EMBERISÉG.

//

It is a well-known fact that the medical profession has been the subject of much criticism and attack in recent years. This is due to many causes, but one of the most important is the fact that the public has become more educated and more critical than in the past. They are no longer willing to accept the word of the doctor without question. They want to know the reasons for his actions and the results of his treatment. This has led to a demand for more information and a more active participation in the medical process. The doctor must now be able to explain his actions in a way that is understandable to the patient. He must be able to show that his treatment is based on sound scientific principles and that it is the best possible for the patient's condition. This has led to a more scientific approach to medicine and a more careful selection of treatments. The doctor must now be able to show that his treatment is based on sound scientific principles and that it is the best possible for the patient's condition. This has led to a more scientific approach to medicine and a more careful selection of treatments.

The medical profession has been the subject of much criticism and attack in recent years. This is due to many causes, but one of the most important is the fact that the public has become more educated and more critical than in the past. They are no longer willing to accept the word of the doctor without question. They want to know the reasons for his actions and the results of his treatment. This has led to a demand for more information and a more active participation in the medical process. The doctor must now be able to explain his actions in a way that is understandable to the patient. He must be able to show that his treatment is based on sound scientific principles and that it is the best possible for the patient's condition. This has led to a more scientific approach to medicine and a more careful selection of treatments. The doctor must now be able to show that his treatment is based on sound scientific principles and that it is the best possible for the patient's condition. This has led to a more scientific approach to medicine and a more careful selection of treatments.

BETŰSOROS

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A római számok az illető kötetre, az arab számok pedig a megfelelő lapra vonatkoznak.

A.

ABÉLARD, Heloise iránti szeretete és jelleme, II 211. Neve, 212. Versenygése champeauxi Vilmoossal, 213, 214 Zavart idéz elő Anselmus iskolájában Laonban, 215. Heloisehoz való viszonya és ennek következményei, 216. Megcsontítása és későbbi élete, 221. Halála, 222. Tanai, 222. Logikája, 222. Fölshóllalása a tekintély ellen, 223. Művei, 224. A nagy vita, 225. Tanának sajátossága, 230.

ABUBACER, II. 254. Művei, 258.

ADONIS kertjei, I. 427.

AGYVELŐ, műszereinek függetlensége, III. 49. Dogmák

arról, hogy micsoda nem, 94. Gall nézete az agyvelő kanyarékainak fontosságáról, 153. Dareste kutatásai, 179. Gall összehasonlító anatómiája az agyvelőről, 133.

AKADÉMIA, Plato a. t alapít, I. 412.

AKADÉMIA, az Új, II. 126. Okadatai, 126. Elfogadja a skeptikizmust, 130.

AKATALEPSIA, Arkesilaos tana az a-ról, I. 132.

AKHILLES - BITONYÍTÁSA eleai Zenónak, I. 218.

ALAK, különbség anyag és a között, II. 56. A Hiány elve, 63. Abélard tana, 230.

AL-FARABI, élete, II. 246. Művei és tanai, 246—7.

ALGAZZALI, élete, II. 260. Neve, 260. Nagy műve, 261.

- Philosophiája, 262—268. A *prófétaság*, magyarázata, 268. Ertekezése a philosophusok ellen, 269.
- AL-HASEN, műve az optikáról, II. 252. E tárgyról való nézetei, 252, 253.
- AL-KENDI, élete, II. 244. Magyarázza Aristotelest, 245. Nézete a philosophiáról, 245.
- AL-MAMUN, Bagdad kalifája, az arab philosophia pártfogója, II. 239.
- ALBERTUS MAGNUS, II. 296. Műveinek befolyása korának philosophiájára, 297.
- ALCHEMIA, azt hiszik, hogy kiváló eszköze a bűvészetnek, II. 297. Spinoza hisz benne, 446. A Helvétius ellen szőtt fortély, 448.
- ALEXANDRIAI ISKOLA, II. 147. Alapítása, 150. Az iskola tanai, 158. Dialektikája, 159. Az újkori német elmélődések történeti állásának hasonlatossága az alexandriai iskoláéival, III. 355.
- ÁLLAM, Plató eszméje, hogy az egyén és a család az államnak föláldozandó, I. 503—504.
- ÁLLOMÁNY, Aristoteles négy különböző nézete az á-ról, II. 59. Descartes, Spinoza és Leibnitz nézetei az állományt illetőleg, II. 572.
- ÁLLATOK, az ember á. hoz hasonlítva Leibnitz által, II. 590.
- ALPETRAGIUS, műve az astronomiáról, II. 256. Föltevése a sphaeráról, 256. Scott Mihály lefordítja astronomiáját, 257. Levi ben Gerson megczáfolja föltevését, 258. *Philosophus Autodidactus* című műve, 253.
- ANATOMIA, Dr. Gall összehasonlító a-ja, III. 128.
- ANAXAGORAS, az első, ki az Alakító Szellem fogalmához eljutott, I. 148. Élete, 235. A kor, melyben élt, 235. Tanítványai, 236. Számkiűzetik, 237. Halála, 237. Philosophiája, 237. Vélemény róla a Phaidonban, 244.
- ANAXIMANDROS, miletusi, I. 154. Élete 155. Tudományos buvárlatai, fölfedezései és tanai, 156. Philosophiája, 156—160.
- ANAXIMENES, I, 149. Elmélődései, 150.
- ANDALUSIA, az arabok alatt a tizedik században, II. 242.
- ANGOLORSZÁG, a philosophia állapota A.-ban III. 598.
- ANOIA megkülönböztetve *νοῦς*-től Plato szerint, I. 494.
- ANSELMUS, canterburyi érsek, szentesíti az ész szahadalmait, II. 209. Összhangzata

az ész és hit között, 209, 210.
 Ellenzi a nominalizmust, 229.
 ANSELMUS, a theologia tanára Laonban, hogyan bánt vele Abélard, II. 215.
 ANTISTHENES, I. 388. Rendszere és tana, 390. Mondásai, 391.
 ANYAG, különbségforma és a. között, II, 56. Abélard tana, II. 231.
 ANYAI szeretet, a viszony a fizikai föltételek és az a. sz. között, III. 93.
 AQUINAS, II, 298.
 ARAB philosophia, II. 237. Eredete, 238. Az arab írók és vezérelvök, 239. s. ff. A legnevezetesebb arab tanítók, 244. Az arab philosophusok munkásságának átnézete, 281. Befolyása Európára, 283.
 ARABOK, mit köszön nekik Európa, II. 241. Politikájuk Spanyolországban, 242. Türelmességök, 242.
³ *APXH*, első használata e szónak a dolgok kezdetének megjelölésére, I. 155.
 ARISTIPPOS, élete, I. 382. Jelleme és pályája, 383. Találó feleletei, 384. *jegyzet*. Philosophiája, 385.
 ARISTODEMOS, a kicsiny, beszélgetése Sokratessal az Istenségről. I. 363.

ARISTOTELES, mit mond Empedeklesről, I. 251. A könyvek tökéletességéről való állításainak vizsgálata, 428. Élete, II. 3. Születésének helye, születése és rokona, 3, 4. Tanúlmányai Athenaeben Platónnál, 5. Xenokratessel Atorneoshoz utazik, 10, 11. Házassága Pythiassal, 11. Mytilenébe menekül, 11. Makedóniai Sándor nevelését vállalja el. 12. Visszatér Athenaebe és a Lykeumban iskolát alapít, 14. Vallástalanságról vádolják, 16. Khalkisba megy, 16. Halála, 16. Működésének mivolta, 17. Módszerének vizsgálata, 20. Logikájának vizsgálata, 38. Metaphysikájának vizsgálata, 50. Psychológiájának vizsgálata, 65. Mennyiben járult hozzá a positiv tudomány történeti fejlődéséhez, 86. Művének befolyása az arab philosophusokra, II. 240, 283. Mikor lett ő *princeps philosophorum*, 284. Műveinek syriai fordítása, 241. Készülnek a fegyverek zsarnoki tekintélyének megdöntésére, 241. Aristoteles neve hirhedt lesz az izlamban, 274. A keresztényeknél nagy tiszteletben áll, 274. Averroes művei bemutatják mesteröket, 275. Tekintélye tartósságának okai, 316. Mű-

- vei ellen intézett támadások, 324. Anagrammot csinálnak nevére, 325.
- ARKESILAOS, II. 126, 127. Philosophiája, 132.
- ASSZONY, mennyire becsüli Pythagoras az a. fontosságát, I. 168.
- ATHENAE állapota a harmadik században Kr. e. I. 408. 409. És Aristoteles ott léte idejekor, II. 7.
- ÁTMENETI korszak a philosophiában, II. 194.
- ATOMOK, Demokritos elmélete az a-ról mint az alakító elemekről, I. 269.
- ATTERBURY, püspök, hogyan jellemezte Berkeleyt, II. 608.
- AVEMPACE, II. 253. Művei, 253, 254.
- AVERROES, arab philosophus, élete, II. 272. Számkiűzetése, 272. Halála, 273, Jogcíme Európa bámulatára, 275. Művei, 276. Tudatlansága, 277.
- AVERROIZMUS, II. 278.
- AVICEBRON (vagy Ibn-Gebir), II. 278. *Fons Vitae* című műve, 279.
- AVICENNA, élete, II, 247. Művei 248. Philosophiája, 249. Számos munkái, 249. *Orvosi Kánonjának* nagy hatása, 250. Ennek okai, 251. Felsőségének megtámadása, 251, 252.

ÁZSIA, a gondolat állandó volta A-ban ellentétben a gondolat haladásával Görögországban, I. 140. Egyidejűsége a tudományos elmélődés emelkedésének Görögországban a Krisztus előtti hatodik század nagy vallásos mozgalmával, 141. A görög fölfogás minden bölcsesség keleten való eredetéről, 162.

B.

- BACON ROGER, nézete a mathematika fontosságáról a philosophia tanulmányozásában, II. 245. Minő szerepet vitt a philosophiában, 299. Hogyan bántak vele, 300. Tanítói és barátjai, 300. Tanulmányai és munkái, 301. Elöljárói megfenyítik, 301. IV. Kelemen pápa hozzá fordul kutatásainak eredményei ügyében, 301, 302. Útjába gördített nehézségek, 303. Művei, 303–309. Kiadásuk, 304. Egyetlen szerző sem idézi, 304. Összehasonlítása Bacon Ferencz-czel, 305. Philosophiája, 307, 313.
- BACON lord, összehasonlítása Bacon Rogerrel, II. 305, 306, 312. Ő és Descartes az újkori philosophia megteremtői, 358.

- Miben hasonlítanak egymáshoz, 354, 357, 358, 398. Bacon philosophiájának szelleme, 355. Eletrajzi adatok róla, 360. Híre az utókornál, 361. Az inductiv módszert megteremti, 362. Ennek sajátos jellemvonásai, 365. Módszerének vázlata, 370–385
- BAILEY SÁMUEL, Berkeleynek általa megkísérlett czáfolata, II. 607, *jegyzet*.
- BAIN, tanár, III. 600.
- BARDILI, nagy fölfedezése, III. 324.
- BECK, Zsigmond, idealizmusa, III. 322.
- BENYOMÁSOK, az Akademiкусok föltevés a b.-ról, II. 134.
- BERKELEY, György, cloynei püspök, érdemei, II. 607. Élete, 607, 608. Művei, 609. Káplán lesz és Peterborough gróf titkára, 608. Utazásokat tesz egész Európában 608, 609. Derryben alesperes lesz, 608. Amerikába megy, 609. Meghal Oxfordban, 609. Berkeley és a józanész, 610. Idealizmusa, 617. Az öntudatról adott elemzése, 618. Főtételei, 636. Az okság kérdése, 642. Fölszóllás idealizmusa ellen, 645. Munkásságának eredménye, 646. Szembe állítása Lockével, III. 5. Hogyan lett dogmatikus idealizmusa skeptizizmussá, 6.
- BIOLOGIA, az újkori, II. 593. A pszichologiai mint a b.-nak egyik ága, III. 136.
- BOLDOGSÁG, Epikuros nézete a b.-ról, I. 105.
- BÖLCSESEG, Plato elmélete a b.-ról, I. 502
- BOYLE, Róbert, barátsága Spinozával, II. 443.
- BROUSSAIS, nézete a betegségekről, III. 143. Minek tekintette ő a phrenológiát, 151.
- BRUNO, Giordano, iratai, II. 320. Élete, 321. Dominikanus lesz, 321. A transsubstantiatio mysteriumában kétkedik, 321, Megtámadja Aristoteles tekintélyét, 324. Menekül a kolostorból, 326. Nyílt erpártolása, 326. Genfbe megy, 326. Azután Párisba, 327. E helyen való népszerűsége, 327. Angolországban, 328. Nyilvános vitája oxfordban, 329. Itt tartott fölolvadásai, 330. Nyilvános vitázása Párisban, 331. Németországban, 332. Védelmére kel a sátánnak, 332. Az egyházból való kitagadása, 332. Frankfurtban, 333. Velepczében, 334. Az inquisitio elé idéztetik, 334. Római börtönbe vitetik, 336. Kitagadtatik és elevenen való megégetésre ítéltetik, 337. Vértá-

nusága, 337. Philosophiája, 340. Művei, 340, 347. 348. Erdemei, 342. Hite, 344. Nézetei az Istenről, 345. *Spacio*jának elemzése, 348, 349.

BUDDHA vallása, alakulásának korszaka, I. 141.

C.

CABANIS, Péter János György, pályája, III. 85. A biológiai módszer kezdete C. művében, 85. Fölfogása egy lehetséges pszichológiáról, 86, 88. Átnézete az emberi szervezetről, összehasonlítva az állatokéval, 90, 91. Kutatása az erkölcsi és pszichológiai állapotok közt létező viszonyokat illetőleg, 92. Művének népszerűsége, 94. Kétértelmű nyelvezete, 95, 96.

CHEMIA, veszélyesnek ítélte-tik, II. 314.

CICERO, a görög philosophia befolyása dialogusaira, II. 148.

COLERUS, János, Spinozáról írt életrajza, II. 421.

COMBE, György, javításai a phrenologia elméletének nomenklaturájában, III. 156.

COMTE, Ágost. összehasonlítja Gall föltevését a Descartesével, III. 143. És Broussaiséval, 143. Élete és pályája, 459. Ba-

rásága Poinsoival és De Blainvilllel, 462. Casimir Périer magán titkára, 462. St. Simonhoz csatlakozik, 462. Nyiltan szakítanak egymással, 467. Házassága. 469. Fölolvasásai, 471. Örültségi rohama, 472. Művei, 478. Mért nem csatlakozott a nemzetörtséghez, 480. Jobb viszonyok közt él, 480. Tartózkodik az olvasástól, 481. Hogyan írja műveit, 481. Egy volt tanítványának róla följegyzett visszaemlékezései, 482—488. Elválík nejétől, 488. Elveszti hivatalos állását, 489. Angolországból gyámolítják, 489. Clautilde de Vaux aszszonynyal ismerkedik meg, 491. E nő halála, 492. Comte ellen intézett támadások, 495. Második örültségi rohama, 496. A *Politique positive*, 499. A *Catéchisme positive*, 501. A *Synthèse subjective*, 502. Dr. Robinet közlései, 502, 503. Halála, 503. Műveinek bírálata, 504—507. A Positiv Philosophia tanai, 507. A híres *loi des trois états*, 543. Comte tanának integritását megtámadó nézetek, 550. Minő helyet ad ő a pszichológiának, 556. A philosophiának vallásá alakulása, 572.

CONCEPTUALIZMUS. II. 232, 233. Kedvező szemmel nézik, 233.

CONDILLAC, Bonnot István, Abbé de, élete és művei, III. 37. Ferrand kisasszony befo-lyása elmélődéseire, 38. Mű-vei, 39. Rendszere, 39. Meg-jegyzései Lockeról, 39, 40. Hogyan alakul át az érzéklet az elme minden tehetségeivé, 41, 42. Ellenvetések rendszere ellen, 43. Rendszerének sajátossága, 46. Hogyan eredezteti a tehetségeket, 46. Rendsze-res tévedése, 346. Elmélete a tudás eredetéről, 49. Nagy ér-demei, 56. Hiszi a lélek szel-lemi voltát, 57.

COURNOT, műve, III. 589.

COUSIN, Victor, megjegyzései Descartes módszeréről, II. 397. Birálata Locke philosophiá-járól 536. Igazságtalanságá-nak és fölszínességének pél-dái 561. Philosophiája. III. 587.

CROTON, Pythagoras titkos társaságának alakulása C.-ban, I. 168.

CYNIKUSOK, I. 389. A név eredete, 391. Tanaik, 399, 400.

CYRENEIEK, I. 382.

D.

DAEMON, Sokrates d.-ja, I. 370.

DARESTE, Camille, kutatásai az agyvelő kanyarékait ille-tőleg, III. 179.

DARIUS, Herakleitos levele D.-hoz, I. 227.

DARWIN, Erasmus, élete, III. 70. Művei, 70. »Sensorius mozgásai«, 71.

DE TRIBUS IMPOSTORI-BUS, a képelt mű, II. 268. jegyzet.

DEDUCTIV módszer, Bacon nem látja be, hogy ép oly fon-tos mint az Inductiv módszer, II. 380. Descartes módszere, 390. A módszer alkalmazása, 402. Helyes-e ez a módszer? 408.

DÉLIOS, Sokrates magatartása, midőn a sereg D.-tól futás-sal megy el, I. 320.

DEMOKRITOS, I. 264. A ne-vető philosophus, 264. Uta-zásai és tanulmányai, 264. Philosophiája, 265.

DESCARTES, (Baconnal együtt) az újkori philosophia atyja, II. 353. Miben hasonlítanak egymáshoz, 354, 357, 358 398. Ellenkezése a theologiával, 356. Philosophiája, 356 - 359. Jegyzetek életéről. 386. Első művei, 388. Módszere, 390. Rendszerénde lényeges része. 393. Az Inductiót illeténél kevesebbire becsüli, 400. Fon-tenelle párhuzama, Descartes és Newton között, 401. Mód-szerének alkalmazása, 402.

Helyes - e ez a módszer ? 408.

DIALEKTIKA, Zeno föltalálja a d.-át, I. 215. Plato d.-ja, 458—461. Az alexandriai iskola d.-ja, II. 159.

DIOGENES, apollonia, I. 151. Tétélei, 152.

DIOGENES, sinopei, I. 389. Jellemzése, 392. Róla való adomák, 393.

DIONYSIUS I, Syrakusa zsarnoka, hogyan bánik Platóval, I. 414.

DOGMATIKUSOK, hogyan osztályozza Algazzali a d.-at, II. 265. Mi ő szerinte a d. célja, 265

DUALIZMUS, a d. kérdése, II. 634. A d. nehézségei, 630—632.

E.

EKLEKTICIZMUS, Franciaországban, III. 587.

ECLIPSIS, Anaximenesről mondják, hogy az e. rézsut irányát fölfedezte volna, I. 150.

EGY, a Pythagoreusok e.-je, I. 174. Euklidése, 379.

EGYHÁZ, ellenkezése az irodalommal és positiv tudománynyal, II. 198. Ez ellenkezésnek okai, 199.

ÉKESSZÓLÁS, az első írott értekezés az é.-ről Aristoteles szerint, I. 256. Az é. fontossága a sophisták szerint, 290, 305.

ELEAIAK, I. 188. az e. hite, 204.

ÉLETERŐ ELVE, a é. téves tanának vizsgálata, I. 89.

ELMEI FORMÁK, Kant szerint, III. 252.

ELMÉLKEDÉS, Demokritos szerint az ismerethez vezető kalaúz, I, 267. Az elm. Locke szerint, II. 544.

ELMÉLKEDŐ tehetség Aristoteles szerint, II. 72.

EMBER, Leibnitz elméletében az állatokhoz hasonlítva, II. 590.

EMBERISÉG, azon alapvető eszme, melyet meg kell valósítania, III. 350. Az e. egész élete, 351.

EMLÉKEZET, Condillac az e.-ről, III. 56.

EMPEDOKLES, minő helyet foglal el, I. 250. Aristoteles Em.-ről, 251. A kor, melyben virágzott, 254. Halálára vonatkozó regék, 255. A bizonytalanság tanítóit és iratait illetőleg, 255. Philosophiája, 257.

EMPIRIZMUS, Hegel megjegyzése az e.-ről, III. 428.

EPIKUREUSOK, II. 101. Az ep. i psychologia és physika eredete, 108.

EPIKUROK, II. 101. Kertje, 103.

Művei, 104. Rendszere, 105.

EPISTATES, Athenae ep. e, I. 322.

ERETNEKSÉG, a szó értelme, II. 200.

ERÉNY MIVOLTJA, a stoikusok er-nek mivoltja, II. 123.

ERKÖLCSTAN, Sokrates az erk. t. teszi a physika helyébe, I. 330.

ERŐ, Leibnitz szerint, II. 572, 573.

ÉRZÉKEK, az öt ér. osztályozását Avicennának tulajdonítják, II. 250.

ÉRZÉKISÉG, az ér. formái Kant szerint, III. 229. Különbség Érzékiség, Értelem és Ész között, 238, 242, 243.

ÉRZÉKLÉS, központjai, vagy az érzékek székelyei, III. 51, 52.

ÉRZÉKLET, Demokritos a gondolattal azonosítja, I. 266. Protagoras szintén, 300. Az ér. Aristoteles *De Anima* művében, II. 65. Elemzése az érzékekről adott tárgyalásának, 74–87. Az érzékek Pyrrhon szerint, 95, 96. A stoikus nézet az ér.-ről, 115, 117, 119. A skeptikusoké, 120. Mit ért Locke ér. alatt, 544. És mit Leibnitz, 571. Condillac rendszere, III. 38. Hogyan alakul át Condillac szerint

az érzéklet az elme minden tehetségévé, 40, 41. Az érzéklet műszereinek és az agyvelőnek függetlensége, 49, 50.

ÉSZ, szembe állítva a tekintélyvel, Scotus Erigena szerint, II. 205. Anselmus nézete az észről és hitről, 209, 210. Az ész harcza a tekintélyvel, 523. Az ész tehetsége Kant szerint, III. 234. Ámító és csalékony mivolta Kant szerint, 235. Különbség Ész, Érzékiség és Értelem között, 238, 242, 243.

ÉSZKÉPEK, az észk. négy osztálya Baconnál, II. 371.

ÉSZLELÉS, proceszusa, melynél fogva a *ki nem tetsző* részleteket is látjuk, I. 30. Szorosan összefügg a következtetéssel, 30. Demokritos föltevése az észl. magyarázatára, 268, 269. Az észl. fölfogása Aristoteles *De Anima* című művében, II. 75. Az Akadémikusok szerint az öntudatnak állapota, III. 137. Az észl. tényleges proceszusa, III. 50. Reid elmélete, 113–115.

ESZMÉK, Plato elmélete az e.-ről, I. 466, 486. Aristoteles ellenzi n. eszmé-elméletét, II. 26. Az eszmék igazságának kriteriumai Descartes szerint, 409. Descartes nem vallja a velünk született eszmék tanát,

413, 414. Locke kutatásai a velünk született eszméket illetőleg, 538, 544. Valamennyi eszménk forrásai Locke szerint, 547. Hume tanai, 635. Mi az oka eszméinknek? 642. Az eszmék két forrása Locke szerint, III. 40. Az eszmék birodalma és functiója Kant szerint, 305, 306.

EUKLIDES, I. 377, 378. Tanának vázlatja, 379. Dialektíája, 381.

F.

FAJOK, Hegel fölfogása a f.-ről, III. 386.

FAJOK ÉS NEMEK, a visszaállítás kanonjának alkalmazása a f. és n. eredetének kérdésére, I. 105. Nagy vita a f. és n. mivoltát illetőleg, II. 225.

FÉNY, Aristoteles nézete a f.-ről, II. 77. Telesio nézete, 77. jegyzet

FERENCZRENDÜEK, irigy szemmel nézik Bacon munkásságát, II. 301. Hatalmuk, 302.

FETISIZMUS, a f. forrása a gyermekekben és vademberekben, I. 37.

FICHTE, Gottlieb János, élete, III. 313. Jelleme, 315, 320.

Megismerkedik Kant irataival, 316. Kiadja *Kritikáját*, 318. Meghivatik a jenai philosophiai tanszékre, 319. Atheizmusról vádolják, 319. Erlangenben és Berlinben, 319. Halála, 320. Rendszere, 328. Idealizmusa, 330, Idealizmusának alkalmazása 344. A történet philosophiája, 349.

FICINO, Marsilio, platoi iskolát alapít, II. 316. Latinra fordítja Platót, 316.

FISCHER KUNO, Leibnitz harmonia praestabilita-féle föltevéséről, II. 581, 582. Kant Birálatának átnézete, III. 251. Állandó fáradozása Kant idealizmusának kimutatásában, 306.

FONTENELLE, párhuzama Descartes és Newton között, II. 401.

FÖLD, forgása, Bruno által állítva, II. 336.

FÖLFEDEZÉS, A tények becse mint a f. eszközei Bacon szerint, II. 377.

FORGÓ, asztal, I. 44. a f. tümenényeinek magyarázata, 45 —47. Taine nézetei a *De l'Intelligence*-ben, III. 589.

FRÁNCZIAORSZÁG, ellenkezés Fr.-ban a positiv szellem ellen, III. 582. Eklekticizmus Fr.-ban. 587.

G.

GALL, József Ferencz, élete, III. 125. Nagy műve, 125. Megfigyelései a koponyáról és agyvelőről, 126, 127. Nézetei, 127. Spurzheim tanítványa, 128. Phrenologiai föltevése, 128. Spurzheimmal utazást tesz Németországon és a Svajczon keresztül, 128. A francia *Institut*nak benyújtott emlékiratuk, 128. Újra átdolgozva Gall által, 129. Egyenetlensége Spurzheimmal s tőle való elválása, 129. Halála és koponyájának alakja, 129. Mivel járult hozzá a tudomány öregbítéséhez, 129, 140. Flourens támadása, 136, 137. Fáradozása a psychologia és biologia összekapcsolására, 137. Módszere, 140. A biológiának, mint tudománynak, alapot szolgáltat, 140. Az agyvelőről való psychológiája téves 147. *Az idegrendszer anatómiája és physiológiája* cz. műve, 148. Módszerének alkalmazása, 155. Birálja a psychologusokat, 159, 160. A föltevés igazolása, 162. Ingadozó fölfogása arról, hogy mi egy tehetség és mi egy műszer, 177. 179

GEOGRAPHIAI TÉRKÉPEK, föltalálásuk miletusi Anaximandrosnak tulajdoníttatik, I. 155.

GEOMETRIA, Anaximandros g. i. problémái, I. 155. Plato nézete a g-ról, 413.

GERSON, Levi ben, Alpetragius föltevését czáfolja, II. 258

GLANVILL. *Scepsis Scientificája*, III. 20.

GONDOLAT, a g. szükségesége nem lehet a dolgok szükségessége, I. 72, 73. Példák a gondolat némely gyarlóságairól, 97. Demokritos az érzéklettel azonosítja, 267. Protagoras szintén, 298, 299. Minden gondolkodás első megététele, III. 14. Elmélkedés a gondolat formáinak általános elvéről Kant philosophiájában, 225, 252. Különbségtétel a gondolat objectiv és subjectiv elemei között, 299, 300.

GYÖNYÖRŰSÉG, Aristippos fölfogása. mely szerint a jó a concretben, az összevontban van, I. 386, 387. Epikuros fogalma a gyönyörűségről, II. 105.

GÖRÖGÖK. megkülönböztető sajátosságuk, I. 139. Tudományos kutatásaik teszik tudományos ismereteink alapját, 140. Ellentét a görög gon-

dolat haladása s az ázsiai gondolat állandósága között, 140. A tudományos elmélődés Görögországban egy időbe esik a nagy vallásos mozgalmakkal a keleten, 141. Görögország irányzata a monotheizmus felé, 141. A legkorábbi görög elmélkedők nézetei, 142. s ff. A görögök előszere tete a vitázás és czáfolás iránt, 290, 291. A görög állapotok Zenonnak, a stoikusnak, idejében, II. 112, 113. Philo sophiájuk befolyása Romára, 148. A görög befolyás hatása, 316.

GROSSETETE, Róbert, lincolni püspök, forradalmi szelleme, II. 300. Barátsága Bacon Roger iránt, 300.

H.

HALLÁS, Aristoteles nézete a h. műszeréről, II. 80.

HÁROMEGYSÉG, az alexandriai iskola tana a h.-ről, II. 165.

HARTLEY, Dávid, élete, III. 60. A képzet - társulás elve, 60, 61, 62. Rendszere, 62, 69.

HARVEY, megjegyzése Baconnak a tudományról írt műve fölött, II. 363.

HEGEL, György, Vilmos Frigyes, élete III. 367. Művei,

367—369. Barátsága Göthével és Schillerrel, 368. Halála, 369. Módszere, 370. Nézeteinek általános elfogadása, 370. Absolut idealizmusa, 377. Módszerének hasznavehetetlensége, ha a természetre vagy a történetre alkalmazzuk, 384. Hogyan bántik Newtonnal, 384. Nézetei a földről és hörről, 385, 386. A fajokról, 386. És a hangról a zenében. 387. Logikája, 387. s ff. Rendszere inkább panlogizmus, mint pantheizmus, 412. A *Természet Philosophiája*, 414. A négy nagy mozzanat a történetben, 418. A *Vallás Philosophiája*, 419. Fölfogása a teremtésről, 420. *Mozzanatai*, 421. Hegel bírálata, 422. Stilusának nehézségei, 423. Bajos az ő okadatait úgy nézni, a mint ő nézte azokat, 425. Elfogadjuk-e hogy a logika a fölfedezés organonja, 433. Tévedésének forrásai, 438, 439.

HELOISE ÉS ABELARD II. 216. H. önmegtagadása, 219.

HELVETIUS. hogyan fogott ki rajta az alchimista, II. 447.

HEMEROBAPTISTÁK, II. 289.

HERAKLEITOS, I. 225. Életének eseményei, 226. *Philosophiája*, 227.

HERMIASNAK, Aternaeos zsarnokának barátsága Aristote-

- les iránt, II. 10. Meggyilkolása, 11.
- HIÁNY, a h. elvének eredete, II. 63. Ellenkezője az alaknak, 63.
- HÖBBES, Tamás iratai, II. 511. Nézete a psychológiáról, 512. Állása a philosophia történetében, 513. Nézete a képzeletről, 517, 518. Materializmusa, 520, 522 Nézete az emlékezetről, 523.
- HOMEROS, összehasonlítása Xenophanesel. I. 192.
- HOMOEOMERIÁK, I. 240 (Pótlándó ugyanott a jegyzetben: »Alapos okunk van hinni, hogy nem Anaxagoras, hanem Aristoteles kezdette először a *homoeomeriák* szót. Lásd *Ritter*, I. 286.«)
- HORATIUS, a görög philosophia befolyása H.-ra, II. 148.
- HORUS, Lyons püspöke, Scotus Erigenát vádolja, II. 208.
- HÖ, Hegel nézete a h.-ról, III. 386.
- HUME, David, oksági tanát Locke megelőzi, II. 555. Megjegyzései Berkeley föltevéséről, 635. Eredete és pályája, III. 3. Művei 4. Scepticzizmusa. 5 s ff. Psychológiája, 14. 18. Az okság elmélete, 18. Ellenfeleinek okoskodása, 20, 21.

I.

- IBN-GEBIROL (vagy Avicbron) *Fons Vitae* cz. műve, II. 279.
- IDEALIZMUS, A subjectiv módszer végső eredményeiben a pantheisztikus idealizmust eredményezi, II. 419. Az idealizmus elemei Locke-ban, 551. Berkeley idealizmusa, 617, s ff. Az idealizmus okadatainak scepticzizmussá fejlesztése, III. 1. Az idealizmus elősegíti a józanész elleni reactiót, 101. Kant tiltakozik az idealizmus vádjá ellen, 393. Fichte idealizmusa, 328. Alkalmazása, 344. Schelling idealizmusa, 354. Hegel abszolút idealizmusa, 377.
- IDŐ ÉS TÉR, Kant tana az időről és térről megbirálva, III. 290.
- IGAZSÁG mi az i.? I. 23. Az igazság tanúbizonyságának mivolta és lehetsége, 64. Felelet Mill kihívására, 72. A subjectiv és objectiv megfelelése az igazság tanúbizonysága által kimutatva 66 A szükséges igazságok mivolta, 109 Az igazságnak Bacon Roger által fölállított négy akadály. II. 307, 308 Kant a szükséges igazságoknak sa-

játos értéket és biztosságot tulajdonít, III. 222, 223.

IGAZSÁGOSSÁG, Plato elmélete az i.-ről, I. 502.

INDUCTIÓ használata, Sokratesnél és Baconnál, I. 356. Aristoteles tapasztalata egyértékű az i.-val, II 31. Egyike Aristoteles logikája két nagy eszközének, 47. Bacon, az inductiv módszer megteremtője. 362 Leírása és példákkal való magyarázása az inductionnak, 375. Miért nem látta be, hogy a deductio és inductio egyenlő fontosságú, 381, 382.

INSTANTIÁK, Bacon előjogú instantiai, II. 376–378.

ISA BEN ZARA, Aristoteles fordítása, II. 241.

ISIDOR, SEVILLAI, *Etymologiarum*, II. 268.

ISTEN, Anaximandros fölfogása I.-ről, I. 157. Xenophanes hite I.-ben, 190. Herakleitosé, 231. Plato eszméi I.-ről. 491. Okadatai, melyekkel létét bizonyítja, 492. Philon theológiája, II. 152. Az alexandriai iskola theológiája, 163, 164. Az I. három rendbeli mivolta Spinozánál, 172. Az alexandriai tan a kieredésről. 175. Bruno nézetei I.-ről, 345, 346. Descartes bizonyítása I. létét illetőleg, 404, 405 A német

philosophiában beállott változás, III. 597.

ISTENEK, az i. élete, Plato szerint, I. 479.

ISTENSÉG, Sokrates és Aristodemus beszélgetése az i.-ről, I. 364.

ISMERET, emberi, végső célja, I. 25. Próbaköve, 69. 70. Hogyan különbözik a tudomány a közönséges ismerettől, 100. Empedokles nézete az i.ről, 257. Demokritos véleménye, 266. Sextus Empirikus tudósítási Protagoras nézetéről az emberi ismeret viszonyosságát illetőleg, 300. Plato nézete az emberi ismeret problémájáról, 482. A stoikusok és skeptikusok vitája arról, hogy minő kriteriuma van az igazság ismeretének, II. 95, 96. Miért ellenezte az egyház a világi ismeretet, 199. Hobbes nézete, 514. Locke kutatásai az emberi ismeret eredetét, bizonyosságát és terjedelmét illetőleg, 536, 537. Nevezetes haladás, melyet Locke az ismeret eredetének kimutatását illetőleg tett, 545. Leibnitz epigrammja, 545. Locke nézete ez epigramm mivoltáról, 547. Berkeley kutatásai az emberi ismeretet illetőleg. 618. Condillac elmélete, III 38. Kant öt alap-

vető tétele az ismeret forrásait illetőleg, 228. 229.

IRODALOM, az egyház ellenkezése az ir.-mal, II. 198

ISRAELI, Izsák, Alpetragius föltevéséről, II. 257.

IZLAMIZMUS, ellenkezése a philosophiával, H. 274.

IZLÉS, Aristoteles nézete az izlés műszeréről, II. 78.

IZSÁK, a nestorianus, Aristotelest fordítja, II. 241.

J.

JÓNIAI iskola, jellemző saját-sága első korszakában, I 145.

JOUFFROY TAMÁS, philosophiája, III 587.

JÓZANÉSZ Berkeley püspök és a j. II. 610. Minő okok idézték elő a józanész reak-tióját, III. 104 A józanész philosophiájának kérdéses té-telei. 105.

K.

KΑΛΩΝ, τὸ, megjegyzések Plato ezen eszméjéről, I. 496.

KALIFÁK, bagdadi, kutatásaik kéziratok után, II 242.

KANT Immanuel, élete, III. 187. Előremondja az Uranu

létét, 188. Megírja *A Tiszta Ész Birálatát*, 188. Hiányai, 189. Halála, 190. A *Birálat* bírálata, 191, 192, 193. 276. Hogyan kell Kantot tanulmányozni, 193. A bírálati philo-sophia. 194. Módszere, 199, 200. Nézete a forradalomról, melyet ő a philosophiában előidézett, 203. Tana az ész elősségéről a természet fölött, 204. Különbség közte és Hume között, 205. Előljáró tételek, 207. s ff. Minden ítélet vagy elemző vagy összetételező, 208 Az egyetemesség jelleme, 217. A tapasztalat Kant szer-int, 225. Nézetei az ismeret forrásairól, 228. Tanának igazi mivoltja, 235. Tana által elért eredmények. 269 Gyökeres tévedése, 276, s ff. Micsoda értelemben vette ő az Elmei Formákat 295 Rendszerének alapvető tévedései, 303.

KARNEADES, II 123. Rómá-ban, 129.

KATEGORIÁK, Aristoteles el-rendezése, II. 42.

KEPLER, optikai nézetei, II. 253, *jegyzet*.

KÉPZELET, hogyan tárgyalja Aristoteles, II 71. Hobbes nézete a k.-ról, 517, 518. A képzelet hatása az emberi testre, III 141.

KERESZTÉNYSÉG, harcza az Új-Platonizmussal, II. 150 151.

KERINGÉSEK, a k. hires elmélete Descartesnél, II. 405.

KIEREDÉS, a k. tana, az alexandriai iskola szerint, II. 175.

KISÉRLET. Bacon Roger nézete a kísérlet szükséges voltáról, II. 312. A metaphysikusok és theologusok ellene vannak, 313. Bacon nem taníthatta a kísérleti módszert, 362

KITAGADÁS, a k. alakja a zsidóknál, II. 426 - 431.

KORMÁNYZÁS, Sokrates nézete a kormányzás tudományáról, I. 332.

KOSMOLOGIA, rationalis, I. 60. Mansel vizsgálata a r. k. ról, 52

KÖNYVEK, elégtelenségek az oktatás céljára, Sokrates szerint a *Phaidros*-ban, I. 426. Vizsgálata Aristoteles megjegyzésének a könyvek tökéletlenségét illetőleg, 429. A könyvek ára Aristoteles idejében, III. 5. jegyzet.

KÖTELESSÉG, a k. eszméje Fichte szerint, III. 350

KÖZÉPKOR, a k. skepticizmusa, II. 285. A középkor philosophiájának két korszaka, 286.

KRANIOSKOPIA, III. 145, 146, 164, 171. 172 173.

L

LÁTÁS, elemzése Aristoteles nézeteinek a látásról, II, 74—78.

LÉG. Aristoteles és Galen azt hiszik, hogy az eleven erekben (arteriákban) lég kering, II. 51. A lég, Anaximenes szerint, a dolgok kezdete, 150. Apolloniai Diogenes szerint szintén, 152. Diogenes nézete, hogy a lég hasonló a lélekhez 152.

LEIBNITZ, mennyiben van lekötelezve Brunonak, II. 343. Epigrammja az ismeret eredetéről, 545. A metaphysikai szellem által van eltöltve, 571. Azon fáradozik, hogy a tudományt kibékítse a theológiával, 572. Nézete az állományról, 572. 573. Fogalma a testnek és léleknek összhangjáról az érzéklésben, 577 Föltevése az eleve megállapított összhangról, 578. Sikerül neki ott találni első elvet, a hol Hegel nem tudott, 587. Bámulata Locke iránt, 589. Elméletének valódi ereje, 599. Ellenkezik Lockével, 599 s ff.

LÉLEK, hasonlósága a léggel, I. 152. tana a lélek halhatatlanságáról, 373 - 379. A lélek eszméje Plato *Phaidros*-ában, 477 - 482. Plato tana a l. hal-

hatatlanságáról, 483. Aristoteles nézete a lélek azon részéről, mely megismer és elmélkedik. II. 71. Teremtő hatalma, 72. A lélek módosulatai érzékletek. a stoikusok szerint, 117, 118, 133, 134. És a skeptikusok szerint, 134. A lélek halhatatlansága az újplatonisták szerint, 331. Descartes különbségtétele test és lélek között, 404. Plato finom hasonlata, mely szerint a lélek könyv, melynek az érzékletek a megírói, 548. A lélek tehetségei Kant szerint, III. 242.

LÉLEKVÁNDORLÁS, Pythagoras tana a l-ról, I. 182.

LÉNYISÉGEK, Locke fölismeri a scholastikusok tévedését a l-et illetőleg. II. 542.

LÉT, Plato nézetei a létről I. 461. És a lét székhelyéről, 476.

LOCKE JÁNOS élete, II. 525.

Az orvostudományra adja magát, 526. Utazik Európában, 527. *Tanulmánya*, 527. Megjegyzések műveinek szellemét illetőleg, 529. Es módszerét illetőleg, 535. Kutatása a velünk született eszmékről, 536, 539. Az idealizmus és scepticizmus elemei Lockeban, 551. Megelőzi Hume tanát az okságról, 555. Birálata, 560. Ellenzet az ő és Leibnitz né-

zetei között, 599. s ff. Szembeállítás Berkeleyvel, III. 5. Condillac megjegyzései rendszeréről, III. 39.

LOGIKA, görög eredete, I. 140. Eleai Zeno föltalálja a dialektikát, 215. Aristoteles logikájának vizsgálata. II. 38. Abélard a theologiai vitatkozásokban hatalomnak mondja, 223. Hegel logikája, III. 387. s ff. **ΛΟΓΟΣ**, a szó a mystikus rendszerekben, II. 152.

M.

MAHOMEDANIZMUS, a m. vallásos vakbuzgóságának eredete, II. 273.

MANGIAMELE, a számoló fiú, III. 168—169.

MANSEL, a rationalis psychologia céljáról, I. 61. Meghatározása a tapasztalatról, elmondva, 129. kifejti azt a csalékonyságot, mely Descartest balútra vezette, II. 413.

MATERIALIZMUS Hobbes m. a, II. 518. A m. jelen állása, III. 597, 598.

MATHEMATIKA, görög eredete, I. 140.

MATHEMATIKUSOK, I. 154.

MEGARAIK, I. 377.

MEGFIGYELÉS, tehetetlensége, ha helyes és igaz módszer nem vezeti, II. 282.

MEGHATÁROZÁSOK, minden philosophia alapjai, I. 455.

MEGHATÁROZÁS, minek tekintete Aristoteles, II. 42.

METAPHYSIKA, három nagy fölosztása, I. 60. A m. szülőoka, 87. Különbségtétel a lehetséges és valódi között a m.-ban, 98, 99. Aristoteles m.-ja, II. 50. Négy főelve vagy oka 55, 56. Négy különböző nézete az állományról, 59. Különbségtétel anyag és alak között, 59, 60. A hiány elve az alak ellenkezője, 63. A spinozizmus alapvető nehézsége a metaphysika lehetlensége, 458. A metaphysikai módszer alapvető balfogása, 486. Ellenvetés a geometriai metaphysika ellen, 487. Leibnitz metaphysika módszere 574.

METAPHYSIKUSOK, különbség a positiv tudomány emberei és a m. között, I. 54, 55. Ellentét a matematikusok és m. között. 57. *jegyzet*. A metaphysikusok elméldései napjainkban, 59.

METEMPSYCHOSIS, a m. tana, Plato által kölcsönzött, I. 495.

MILETUS, a perzsa invasio előtt, I. 144.

MILL, Stuart, kihívására felelet I. 72. Ellenvetése az ellen, hogy a gondolat szükségeségeit a dolgok szükségeségeinek vegyük, 84, 85. Megszorítása a dogmának: *cessante causa cessat et effectus*, III. 32. A positiv philosophia híve, III. 599.

MÓDSZER, fontossága, I. 23. Az objectiv és a subjectiv módszer, 23, 25. A m. fontossága a megfigyelésnél, II. 282. Példa arra, mily határozatlan értelemben vétetik sokszor a módszer kifejezés, 398. Descartes módszerének alkalmazása, 300. Helyes-e ez a módszer? 408. Hegel egy új m.-t talál föl, III. 370.

MOLESCHOTT, nézetei az anyagról és erőről, III. 593.

MONASOK, az igazi egységek Leibnitz szerint, II. 574. Működésök Leibnitz szerint, 585.

MONODYNAMIZMUS, a görögök m.-a, I. 141.

MONOTHEIZMUS, a zsidók m.-a és a görögöknek a m. felé való irányzatuk, I. 141. Plato monotheizmusa, 490, 491.

MORTEIRA, Saul Lévi aggódik Spinoza tanítványa fölött, II, 423. Kit ítél kitagadtatásra, 426.

MOSLIMEK, Algazzali négy osztályát állítja föl a hívő m.-nek, II. 265.

MOZGÁS, eleai Zeno okadata a mozgást illetőleg, I. 218, 219.

MYSTIKUSOK, a m. λόγος-a, II. 152. Skepticizismusuk, 153. Theológiájuk. 165.

N.

NAPÓRÁK, Anaximandros a napórát találja föl, I. 152.

NEMEK ÉS FAJOK, a nagy vita róluk, II. 225.

NÉMETORSZÁG, a mostani irányzat N.-ban a positiv tudományok felé, III. 597.

NEVETŐ, Domokritos, a nevető philosophus, I. 264.

NEWTON, Izsák, Fontenelle párhuzama Descartes és N. között, II. 401.

NYELVTAN, Sevillai Isidor könyve a ny.-ról, II. 287.

NIKLAS, segítője Gallnak, III. 126.

NOMINALIZMUS, a n. vitája a realizmussal, I. 463. Viták a n.-t illetőleg, II. 226. Roscellinus, a n. első védője és vértanúja, 227. Ellenzése a realizmus ellen, 228. Elítélése az egyház által, 235, 236. Occam védelmezi a n.-t, 314, 315.

NOUMENON ÉS PHAENOMENON, II. 298.

ΝΟΥΣ, a világegyetem mozgató ereje Anaxagoras szerint, I. 148. 238. Hogyan különbözteti meg Plato az ἄνεια-tól, 494. jegyzet. Hogyan tárgyalja Aristoteles, II. 71. Az alexandriai iskola Isteni Szellemé, 168.

O.

OBJECTIV MÓDSZER, I. 25, 26. Miben áll biztossága, 35. Ellentétbe helyezve a subjectiv módszerrel, 36, 37, 45, 49. Példákkal való magyarázat, 38, 43. Bacon és Descartes behozzák, II. 398.

OCCAM, Vilmos, II. 313, 314. Megadja a scholaszticizmusnak a halálos döfést, 314. Philosophiája, 315.

OKSÁG, Algazzali okadatolása ellene, II. 263, 264.

OKSÁGI VISZONY, Hume tana, Locke által megelőzve, II. 555 Hume tana az oksági viszonyról, III. 18. Talán Hobbestől kölcsönözte, 20.

OK, vég-, Leibnitz kiinduló pontja, II. 572.

ÖNTUDAT, II. 137. Az öntudat minden igazságnak alapja, Descartes szerint, 402. Ber-

keley elemzi az öntudat tényeit, 617. Brown a kettős öntudatról, 630. A metaphisikusok és biológusok az öntudatról, III. 18. Schelling, 366.

OLASZORSZÁG, a philosophia jelen állása Ol.-ban, III. 589, 590.

OLDENBURG, Henrik barát sága Spinoza iránt, II. 443.

ORVOSTUDOMÁNY, tanulmányozását a domokosok megtiltják, II. 314.

OSZTÁLYOZÁS, Plato nézete az o.-ról, I. 456.

OXFORD, Bruno elmés megjegyzése az o.-i egyetemről, II. 330.

P.

PANTHEIZMUS, a p.-féle való irányzat Németországban, III. 354. Ez az ország a p. állhatatos megtermője, 355.

PARIS, a scholasztikus philosophia Athenaeje, II. 204, 205.

PARMENIDES, I. 202, 203. Philosophiájának jelleme, 204, 208. Rendszerének központja, 209. Különbég közte és Melissos között, 211.

PARR, Dr. tévedése Hartley munkáját illetőleg, III. 61.

PERIPATETIKUSOK, az elnevezés eredete, II. 14, 15. Ez iskola iratainak irányzata, 34, 35.

PHAENOMENA ÉS NOUMENA, I. 238. Plato elmélete a Ph.-ról és Eszmékről, 490, 491.

PHANTASMA vagy jelenség, a stoikusok szerint, II. 118, 119.

PHILON, alexandriai, II. 150—155. Új-Platonizmusa, 151, 152. Theológiájának körvonalai, 153.

PHILOSOPHUS, a szó föltalálása, I. 165.

PHILOSOPHUS AUTODIDACTUS, foglalatja, II. 258, 256.

PHILOSOPHIA, *első korszak*; elválk a theológiától és a kosmikus tüneményeket észszerűen törekszik magyarázni, I. 139. *Második korszak*: A kosmologikus elmélkedés sikertelensége a philosophia törekvését a tudás eredetének és határainak lélektani problémáira irányozza, 225. *Harmadik korszak*: Az első válság. — A philosophia elégtelensége e lét problémájának megoldására s a bizonyosság alapjának megállapítására, skeptikus közönyösséget támaszt, 279. *Negyedik korszak*: A philosophia a válságból kiemelkedik a módszer új fejlődése

által — a dialektikát negatív procezzusként olyképp alkalmazza, hogy előkészíti az inductív nyomozásnak pozitív megállapítását, 311. *Ötödik korszak*: Az ethika fejlődése a philosophia föladatának sokratesi meghatározása következtében, 377. *Hatodik korszak*. A philosophia ismét a legmagasabb czélok után tör. — Kísérlet történik Sokrates negatív dialektikáját, a főbb problémák pozitív megoldása által tovább fejleszteni. — Először ismerik el határozottan, hogy a philosophiának kriteriumra van szüksége. — A felelet ezen kérdésre a subjectiv módszernek logikai alapot nyújt, 403. *Hetedik korszak*: A philosophia először ölti magára az összefüggő tan rendszeres alakját, azáltal, hogy a létezőkről való minden következtetései logikai elvekre vonatkoztatnak. — A Plato megállapította kriteriumot Aristoteles rendszeresíti és alkalmazza. — A bizonyítás egy módja helyet foglal a gondolat első rendű eszközei között, II 3. *Nyolczadik korszak*: Második válság a philosophiában. — A subjectiv módszer gyökeres tökéletlensége újra kitűnik azáltal, hogy

kriteriumát nem lehet alkalmazni, 93. *Kilenczedik korszak*: Az ész a hittel frigyesül és a philosophia, lemondván függetlenségéről, ismét a theologiának lesz az eszköze. Az alexandriai iskola, 147. Mi a philosophia, 154. A görög philosophia átnézete Thales-től Plotinosig 174. Az ókori philosophia befejezése, 185.

PHILOSOPHIA, újkori. *Átmeneti korszaka*: A philosophia küzd a theologia alól való fölszabadulásáért s végre a középkor végén sikert arat, II. 193. A scholaszticizmus, 196. Az arab philosophia, 244. A pozitív tudomány emelkedése, 291. A tizenharmadik század, 291. *Első korszak*: A philosophia újra elválnak a theológiától s a természettudomány segédelmét keresi, 353. *Második korszak*: A subjectiv módszer végletei a pantheisztikus idealizmusban, 419. *Harmadik korszak*: A philosophia szünetel, hogy az elmének birósságát és határait megállapítsa, 511. *Negyedik korszak*: A külvilág problémája pszichologiai adatok alapján fejtegetve, 607. *Ötödik korszak*: Az idealizmus okadatainak skepticizmuszába fejlesztése, III. 1. *Hatodik kor-*

szak: Kísérletek a pszichológiai mechanizmus működésének fölfedezésére: a szenzualisztikus iskola, 36. *Hetedik korszak*: Második válság: idealizmus, skepticizmus és szenzualizmus a józnaész ellenhatását idézik elő, 101.

Nyolczadik korszak: A pszichologia végre a biologia egyik ágának el van ismervé. A phrenologiai föltevés, 123.

Kilenczedik korszak: Visszatérés az ismeret eredetének alapvető kérdésére, 183. *Tizedik korszak*: A philosophia újra az absolut ismeret követelését támasztja, 311.

Tizenegyedik korszak: A positiv philosophia alapítása, 457. A philosophiának vallássá alakulása, 572. A philosophia célja, 507. A philosophia jelen állása, 580.

PHRENOLOGIA, Gall phrenologiai föltevése, III. 133. Gall módszere, 140. Módszerének alkal. azása, 155. A phrenologia elhanyagoltatik a kranioscopia kedvéért, 158. Ez elhanyagolás eredményei, 159. Gall föltevésének igazolása, 162, 163. Megfigyelések és okadatok, melyek a phrenológiát megfosztják hitelétől, 165. s ff.

PHYSIKA, a philosophusok phy-

sikájának forrása, I. 36. Sokrates az erkölcostant teszi a ph. helyébe, 330. Lord Bacon szerint »minden tudománynak anyja«, II. 366. Descartes a physikát tisztán mathematikai problémáknak mondja, 406.

PHYSIKUSOK, I. 39.

PHYSIOLOGIA, Gall idegrendszerének ph.-ja, III. 148.

PLATO, nézete a sophistákról. I. 293, 294. Hogyan írja le Sokratest, 319. Elmondja Sokrates pörét és utolsó pillanatait, 335—341. Élete, 403. Elméjének mivolta, 404. Stílusa, 405. Plato mellékneve, 406. *jegyzet*. Rokonsága és gyermekora, 406. Barátsága Sokratessel, 407, 408. Szolgálati a peloponnesusi háború alatt, 408, 410. Utazásai, 411. Megalapítja az Akadémiát, 412. Siciliába megy, 414. Utolsó évei és halála, 415. Hire Athenaeon kívül, 416. Mély melancholiája, 418. Korholja a költöket, 417. A komikumra való tehetsége *Párbészédeiben*, 417. Megjegyzések műveiről: hitelességök, jellemök és céljuk, 418—446. Módszere, 446—466. A platói elméletek, 566, 506. Plato befolyásának forrásai, 655, 506. Az arab philosophusok nem

- igen ismerik műveit, II. 240.
 Marsilio Ficino latinra fordítja munkáit, 316.
- PLINIUS, megbízhatatlansága, III. 13.
- PLOTINOS, az alexandriai iskolát alapítja, II. 149. 161. Hármege, 165. Tanai, 157. 158.
- POLYTHEIZMUS, forrása, a legkorábbi nemzetek közt, I. 37.
- PORPHYRIOS, hogyan ítél róla a kelet és hogyan a nyugat, II. 240.
- POSITIV TUDOMÁNY, emelkedése, II. 291.
- POSITIV PHILOSOPHIA, alapítása, III. 457. Vizsgálata, III. 507. s ff.
- POTIDAEA, Sokrates P.-ban, I. 319.
- PRAEDICABILIAK vagy tulajdonítások, Aristotelesnél, II. 45. 46.
- PRAEFORMATIO és praesistentia tana, Leibnitz által hirdetve, II. 585.
- PROKLOS, II. 179. 180. Törekvése, hogy a pogányság valóságos szellemét újra föléleszse, 180. 181. Tana, 183. 184. Cousin kiadja műveit, III. 588.
- PRODIKOS, etikája, I. 304.
- PRÓFÉTASÁG, Algazzali nézetei a pr.-ról, II. 268. 269.
- PROTAGORAS, I. 298. 299. Philosophiája, 300.
- PRYTANOK, Athenae pr.-jai, I. 322.
- ΨΥΧΗ, hogyan különbözteti meg Plato a νοῦς-tól, I. 494. jegyzet.
- PSYCHOLOGIA, egy része a metaphysikának, I. 60. A rationalis psychologia czélja, 61. 62. Aristoteles ps.-ja, II. 65. Érzékiség 67. Észlelés, 67. Képzelem és a Nus, 71. 72. Elemzése Aristoteles tárgyalásának az érzékekről, 47. I. Látás, 74. II. Izlés és szaglás, 78. III. Hallás, 80. IV. Az érzéklet általában, 82. Szünetelés a történetben, hogy az elemének bíróságát és határait megállapítsa, 511. A külső világ problémája pszichológiai adatok alapján fejtegetve, 607. Hobbes nézete a pszichológiáról, 515. A tizenharmadik század pszichológiai iskolájának előjárója, 607. Hume pszichológiája, III. 14. A pszichologia két nagy iskolája, 58. Hartley ps.-a, 62. Darwiné, 71. De Tracyé, 83. Cabanisé, 85. Reidé, 117. A skót iskola sikeretelensége, 118. Gall módszere, 140. s ff. Törekvése a pszichológiának a biológiával való összekapcsolása ügyében, 137. A pszichologia a biologia egyik ágának ismertetik el, 137. Hogyan ítél róla Comte, 557.

PYRRHON, II. 93. A skeptikus philosophiát alapítja, 94. Tanai, 94.

PYTHAGORAS, I. 160. Mesék róla, 162. Tanultságának és philosophiájának eredete, 163. Egyptomi útjának mondája, 164. Állításai, 165, 166. Titkos társasága Krotonban, 168, 169. Felfedezi a zenei húrokat, 170. Philosophiája, 171. A lélek-vándorlásról való tana, 182.

R.

RAJONGÁS, Plotinos r. a. II. 162. Schelling értelmi szemlélete, III. 360.

RATIONALIZMUS, Abélard által behozva, II. 222.

REALIZMUS. vitája a nominalizmussal, I. 463. II. 225, 226. Canterburyi Anselmus és champeauxi Vilmos, 229, 230. Az egyház elítéli a realizmust, 235. E tannak megszűnte, 236.

REID, Tamás, III. 103. Művei, 104. Philosophiája, 105, 106. Állítólagos czáfolata az idealizmus elméletének, 107. Psychologiai kutatásai, 117.

REINHOLD Kantot tökéletesíteni kezdi, III. 322.

RHAPSODUSOK, az ókorbeliek, I. 188

RHETORIKA, föltalálása Empedoklesnek tulajdoníttatik, I. 256. Aristoteles közlése a föltalálásról, 256

RÓMA, Görögország befolyása R-ra, II. 148. Ellentáll a tudománynak, 198.

ROSCELLINUS, a nominalizmus első védője és vértanúja, II. 228. Ellenfelei, 229, 230.

ROSSZ, a platói elmélet a rossznak mivoltáról. I. 493.

REZGÉSEK, mit tudtak róluk Hartley idejében, III. 65. És mit tudnak ma, 67, 68. Darwin »sensorius mozgásai«, 71

S.

SAINT SIMON, Comte Ágost együtt van vele, III. 462. Comte későbbi elkeseredettsége ellene, 466. És nyilvános szakítása vele, 467.

SALISBURY JANOS, kora logikai fonákságát ostromozza, II. 235.

SÁNDOR, Nagy, Aristoteles nevelő, II. 12. Háladatossága tanítója iránt, 13.

SENSUALIZMUS, Hobbes sensualizmusa, II. 512, 513. a s. iskola növekedése, III. 39. Hartley s.-a, 62. Darwiné, 71. De Tracyé, 81. Cabanisé, 87.

- A szenzualizmus a józanész ellenhatását segíti előidézni, 101.
- »**SENSORIUS MOZGÁSOK**«
Darwinnál, III. 71.
- SCOTUS ERIGENA**, II. 205.
Véleményei és agyasságai, 207, 208. Az egyház menydörög el-
lene, 208.
- SKEPTICIZMUS**, a régiek sk.-a (lásd: skeptikusok). A
skepticzizmus elemei Locke-
ban, II. 551. Az idealizmus
okadatainak skepticzizmus-
fejlesztése, III. 1. Hume skep-
ticizmusa, 5. Ennek mivolta,
7. A skepticzizmus a józanész
ellenhatását segíti előidézni,
101.
- SKEPTIKUSOK**, különbség a
sk. és a sophisták között, I.
302. Kallikles skepticzizmusa
Plato *Gorgias*ában, 303. Sokra-
tes igaságai ellentétben a so-
phisták skepticzizmusával, 330.
Pyrrhon, a skeptikai philoso-
phia megalapítója, II. 94. A
skeptikus tanok összegyűjtve
és rendszerezítve Sextus Em-
piricus által, 98, 99.
- SCHELLING**, József Frigyes
Vilmos élete, III. 353. Tanai,
354, Német Platonak nevez-
tetik, 354. Személyes hasonla-
tossága Sokratessel, 354, Ki-
sérlete, hogy a pantheizmus-
nak tudományos alapot adjon,
355. Értelmi szemlélete egy-
értékű Plotinos rajongásával,
355. Elmélődéseinek jelleme,
356. Mi szerinte a fény, 362.
Hogyan bánt Newton elmé-
lődéseivel, 362. Elmélődései a
sarkítás általános törvényéről,
362. Az élet functioiról, 363. El-
mélődésének eredményei, 364.
Módszere, 365. Művei, 366.
- SCHOLASTICIZMUS**, általá-
nos átnézete a sch.-nak, II.
196. Végzetes gyöngesége, 201.
Kezdeté, 205. A nagy vita,
225. Halálos döfés éri, 315.
- SKINOS**, a zsarnok, Dionysios
kinestárnokáról való adoma,
I. 384. *jegyzet*.
- SCOTISTÁK ÉS THOMISTÁK**,
vitájuk, II. 315.
- SHERIDAN**, megjegyzése Dar-
winnak a szépről való elmé-
lete fölött, III. 80.
- SMITH**, Ádám, Hume jellem-
zése, III. 5.
- SOCIOLOGIA**, a s. tudománya,
III. 520, 540, 541.
- SOKRATES**, élete, I. 311. Az
igazság szeretete és a téve-
dés üldözése, 312. Hogyan írja
le őt Alkibiades, 313. Szüle-
tése és gyermekkora, 317. A
physikát tanulmányozza, 317.
Xantippe felesége, 318. Kato-
nai szolgálata, 319. Hogyan
írja le őt Plato, 319–321.
Nyilvános pályája, 321. Tö-

- rekvése, hogy az embereket a saját tudatlanságukkal megismertesse, 324, 325. Beszélgetése a politikusokkal, költőkkel és művészekkel, 326, 327. Hogyan tanított, 328. Megczáfolja a sophistákat, 329. A physika helyébe az erkölcs-tant teszi, 330. Bevádoltatik és elítéltetik vallástalanság és erkölcstelenség miatt, 331. Plato közlései pöréről és utolsó pillanatairól, 336—341. Hogyan rajzolja őt Xenophon, 333. philosophiája, 423. Tana a lélek halhatatlanságáról, 363. Démonja, 370.
- SOKRATESI MOZGALOM, rövid átnézete, II. 88. Rövid átnézet a sokratesi tanról, 141.
- SÖMMERING, ő figyelte meg először, hogy az agyvelő térfogása viszonyban áll az értelmi erővel, III. 131.
- SOPHISTÁK, mik voltak? I. 279—298. Nagy összegeket kértek volna állítólag, 281. Tanításuk, 284, 301. Különbség a sophisták és skeptikusok között, 302. Sokrates megtámadja a sophisták skepticizmusát, 329.
- SUFIK, a szó értelme, II. 265. Algazzali nézete róluk, 268.
- SPANYOLORSZÁG, politikai állapota az arabok alatt, II. 242.
- SPENCER, Herbert, Millnek adott felelete, I. 72. Megjegyzései Berkeley föltevéséről, II. 633. Fejtegeti a tehetségek fejlődését, III. 55, 88. Megjegyzései Comte Ágost osztályozásáról, 533.
- SPINOZA, Az isten háromféle mivolta, II. 172. Élete, 419—455. Kitagadása, 426. Nézetei, 434—438. Üveget köszörül és rajzol, 442. Barátai, 443. Felelete Károly Lajos választófejedelemnek, és XVI. Lajosnak, 445, 446. Hisz az alchemiában, 446, 447. Megjelenik a *Tractatus Theologico-Politicus*, 448. *Ethikája*, 451. Magánélete, 452. Halála 454. Tanai, 455. Miben áll erejük s miben gyöngék, 455—504.
- SPURZHEIM, Gall tanítványa lesz és a phrenologia elméletét elfogadja, III. 126. Az elmélet nomenklaturájába javításokat hoz be, 156.
- STAGEIRA, vagy STAGEIROS, III. 3.
- STEWART, Dugald, Reid életéről és műveiről irt tanulmánya, III. 103. Okadata a külső világ létesítésébe vetett hitet illetőleg, 107.
- STIRLING, *Secret of Hegel* cz. munkája, III. 384.

STOIKUSOK, II. 104, 110—125.

Tanaik, Sextus Empiricus szerint, 117, 118.

SUBJECTIV MÓDSZER, gyöngesége és veszedelmes volta, I. 28—35. Alapkülönbség a subjectiv és objectiv módszer között, 50. Plato alkalmazza, 452. Minő kriteriumot ad ő ennek a módszernek, 505. Descartes újra behozza e módszert, II. 395. A subjectiv módszer végletei a pantheisztikus idealizmusban 419.

SWEDENBORG, viszonya Kant-hoz, III. 190.

SYLLOGIZMUS, Aristoteles logikája két nagy eszközének egyike, III. 77.

SZAGLÁS, Aristoteles nézete a sz. műszeréről, II. 78.

SZÁMOK, a pythagoreusi tan szerint a dolgok ős okai, I. 173. Aristoteles e tanról. 179, 180.

SZELLEM, a sz. hatalma Anaxagoras szerint, I. 238.

SZEMLELET, Kant szerint, III. 264.

SZEMLELET, lelki, Schelling nézete, III. 355.

SZERETET, az alakító hatalom, Empedokles szerint, I. 262.

SZERETET, platói, mit értettek alatta eredetileg és mit értenek alatta ma, I. 496, 497.

SZÉP, megjegyzések Platonak a szépről való eszméjéről, I. 496.

Darwin megjegyzései a szép iránt való érzelmünk eredetéről, III. 80.

SZÍN, Aristoteles nézete a sz. ről, II. 68. 76. A régiek nézetei, 77. jegyzet

«SZÓ», a sz. Philon és a mystikusok szerint, II. 152.

SZÜKSÉGES IGAZSÁGOK, mi-voltuk, I. 108—136.

T.

TAPASZTALAT, micsoda. I. 110, 111. Meghatározása és magyarázata azon értelemnek, melyben a tapasztalat szava rendesen használtatik, 118. Mennyiben redukálhatók a szükséges igazságok a tapasztalatra 110. Dr. Whewel meghatározása. 126, 127. Manselé, 127, 128. Aristoteles szerint egyértékű az inductióval, II. 31. Összehasonlítása a mesterséggel, 31. Micsoda a tapasztalat Hobbes szerint, 524. És Kant szerint, III. 222, 223. Mit zár magába a tapasztalat, 276.

TÁRSULÁS, a t. törvénye, Hartley által föllállítva, III. 61, 68.

TEHETSÉGEK, osztályozásuk, Avicenna által, II. 550.

TEKINTÉLY, Scotus Erigena szerint. II. 207. Harczok az ész és tekintély között, 224

- Fontossága az orvostudományban, 251. Bacon Roger a tekintély káros befolyásáról, 307, 308. Az okok, melyek a tekintély gyarapítására közreműködtek, 317, 318. A tekintély elve ellentétben a szabadságával, 319.
- TÉNYEK, a valódi értelem, melynek tulajdonítandó, I. 31. Ellentét tények és elmélet között, 23.
- TÉR ÉS IDŐ, bírálata Kant tanának a t.-ről és i.-ről, III. 290, 291.
- TEREMTÉS, Hegel fölfogása a t.-ről, III. 421.
- TÉRKÉPEK, Anaximandros föltalálja a t.-ket, I. 155.
- TERMÉSZET, Hegel módszerének alkalmazása a természetre, III. 384, 412.
- TÉVEDÉS, a t négy forrása, Bacon szerint, III. 371.
- THALES, nézete a hatóerőkről a világ alkatában, I. 143. Él-tének eseményei, 144. Elmélő-dései, 145—148.
- THEOLOGIA, Philon th.-a II. 153. A philosophia visszaesik a th. hatalma alá, 141. A scholasticizmusfontossága a theologia föloszlásában, 201. A vitázó theologia harcászati befogása, 285. A philosophia újra elválnak a theológiától, 353. A theologia állapota, III. 509. 510.
- THOMISTÁK ÉS SCOTISTÁK, vitájuk, II. 315.
- TÖRTÉNET, Sevillai Isidor nézete a történetről, II. 287. és *jegyzet*. Hegel módszerének alkalmazása a történetre, III. 384.
- TRACY, Destutt de, élete, III. 81, 82. Rendszere, 82 83. Hiányai, 83, 84.
- TUDOMÁNY, megkülönböztető jellemvonásai. I. 52. Az igazolás módszere a tudományban, 52, 53. Különbség a metaphysika és tudomány között, 54, 55. Miben különbözik a közönséges ismerettől, 101. Az egyház ellentáll a tudománynak, II. 199. Bacon tesz első kísérletet a tudományok philosophiájának megalkotására, 364, 366. Schelling nézetei a pozitív tudományról, III. 363. Hogyan osztályozza Comte a tudományokat, 529—534.
- TÜRELMESSÉG, jelleme, II. 242.
- TÜZ, minden dolgok *αρχή*-je. Herakleitos szerint, I. 232. 233.

U.

- ÚJ-PLATONIZMUS, eredete, II. 148. Harca a kereszténységgel, 156, 157. Az iskola tanai, 158. A lélek halhatatlanságának tana az új-pl. szerint, 331.

V.

VALLÁS, Hegel módszerének alkalmazása a vallásra, III. 376, 377. A philosophiának vallássá alakulása, 572. Mi szükségeltetik a valláshoz, hogy soká fönmaradjon, 579.

VÉGOKOK, Spinoza a v.-ról, II. 479.

VÉGTELEN MINDENSÉG, Anaximandros nézete a v m.-ről, I. 156.

VILÁG, Plato elmélete, mely szerint a világ élő való, I. 492.

VILÁGOK, a v. sokasága, Bruno nézete, II. 336.

VILMOS, champeauxi, Abélard versenyez vele, II. 213. Iskolája, 214. Realizmusa, 230.

VISSZAÁLLÍTÁS, a v. kanonja, I. 102—103. E kanon elhanyagolásáról való esetek, 104, 105.

VISSZAEMLEKEZÉS, a v. tanának kifejtése Plato *Phaidon*jában, I. 484.

VIZ, a dolgok kezdete, Thales szerint, I. 146.

VRIES, Simon, barátsága Spinoza iránt, II. 443.

VOGT, Károly, állítása az agyvelő functióját illetőleg, III. 594. Vitája Wagnerrel, 595.

W.

WAGNER, Rudolf, vitája Vogttal, III. 595.

WHEWELL, Dr., a tapasztalatról, I. 126. Okadata, 127, 127. Birálata Locke philosophiájáról, II. 564, 565.

WITT, Jean de, barátsága Spinozával, II. 444.

X.

XENOPHANES, I. 188. Élete, 188. Egy Istenben hisz, 189. Összehasonlítása Homerossal, 192. Micsoda következtetésekre jutott, 197.

Xenophon, Sokratesről adott jellemzése, I. 341, 342. Közlése Sokrates beszélgetéséről Aristodemossal, 363—369.

Y.

YA'hya ben 'Adi, arabra fordítja Aristotelest, II. 241.

Z.

ZENE, Hogy Pythagoras fedezte volna föl a hangskálát, I. 170. Al-Farabi műve a zenéről, II. 247. Megczáfolja a pythagoreusi fölfogást, 247.

ZENO, eleai, I. 212. Erkölcsi tulajdonságai és hazafisága, 213. Mondják, hogy Nearkhos előtt megjelent volna, 214. Fölta-
tálja a dialektikát, 215. Philo-
sophiája, 210.

ZENON, a stoikus, II. 110. Ta-
núlányai 111. Iskolája, 111.
Philosophiája, 114. Iskolájá-
nak tanai, 117, 122.

ZSIDÓK, a korszak, melyben
a zsidók monotheizmusukat
föllállították, I. 141. Fontos-
ságuk a tanúltságnak és
tudománynak terjesztésében
Európában, II. 242. Szerepök
mint elmélkedők, 279. Minő
hasznot hajtottak a philoso-
phiának. 279. És a nép műve-
lődésének, 28. Zsidó átok
Spinoza fölött, 426.

A III. KÖTET TARTALMA

ÖTÖDIK KORSZAK.

Az idealizmus okadatainak skepticizmuszá fejlesztése.

	<i>Hume.</i>	Lap.
1. §. Hume élete		3
2. §. Hume skepticizmusza.		5
3. §. Hume psychológiája		14
4. §. Hume oksági elmélete		18

HATODIK KORSZAK.

Kisérletek a psychologiai mechanizmus működésének fölfedezésére: a szenualisztikus iskola.

I. FEJEZET.

Condillac.

1. §. Condillac élete	37
2. §. Condillac rendszere.	38

II. FEJEZET.

Hartley.

1. §. Hartley élete	60
2. §. Hartley rendszere	62

III. FEJEZET.

Darwin	70
------------------	----

IV. FEJEZET.

Destutt de Tracy	81
----------------------------	----

V. FEJEZET.

Cabanis	85
-------------------	----

VI. FEJEZET.

A hatodik korszak rövid átnézete	98
--	----

HETEDIK KORSZAK.

Második válság : idealizmus, skepticizmus és szenzualizmus a józanész ellenhatását idézik elő.

Reid	103
----------------	-----

NYOLCZADIK KORSZAK.

A psychologia végre a biológia egyik ágának el van ismerve. A phrenologiai föltevés.

Gall.

1. §. Gall élete	125
2. §. Gall tudományos adalékai	129
3. §. Gall módszere.	140
4. §. A módszer alkalmazása	155
5. §. A föltevés igazolása	162

KILENCZEDIK KORSZAK.

Visszatérés az ismeret eredetének alapvető kérdésére.

Kant

1. §. Kant élete	187
2. §. A bírálati philosophia	194

	Lap.
3. §. Az előleges tételek	207
4. §. Az ismeret forrásai.	228
5. §. A különbség érzékiség, értelem és ész között.	238
6. §. Az elmei formák	252
7. §. Elért eredmények	269
8. §. A Birálat bírálata	276

TIZEDIK KORSZAK.

A philosophia újra az abszolút ismeret követelését támasztja.

I. FEJEZET.

Fichte.

1. §. Fichte élete	313
2. §. Kanttól Fichtéig	321
3. §. Fichte rendszere	328
4. §. Fichte idealizmusának alkalmazása	344

II. FEJEZET.

Schelling.

1. §. Schelling élete	353
2. §. Schelling tanai	354

III. FEJEZET.

Hegel.

1. §. Hegel élete	367
2. §. Hegel módszere	370
3. §. Az abszolút idealizmus	377
4. §. Hegel logikája	387
5. §. Panlogizmus	412
6. §. Hegel bírálata	422

TIZENEGYEDIK KORSZAK.

A positiv philosophia alapítása.

Comte Ágost.

1. §. Élete	459
2. §. A positiv philosophia	507
3. §. A philosophiának vallássá alakulása	572

A PHILOSOPHIA JELEN ÁLLÁSA	580
--------------------------------------	-----

BETŰSOROS TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ	605
---	-----

ÉRTELEMZAVARÓ SAJTÓHIBÁK.

I. KÖTET.

97 l.	4 sor felülről,	levezetés	helyett bevezetés
111 » 10 »	»	jegy	» kifejezés
136 » 10 »	»	pontnak	» partnak
143 » 9 »	alulról,	tény	» lény.

II. KÖTET.

725 l.	5 sor alulról,	Avicema elé kell e szó és	
395 » 1 »	felülről,	számvetők	helyett fölsorolók
523 » 10 »	»	hogyan	kiegészítendő öt.
634 » 12 »	»	hypothetice	helyett hypothesise
636 » 16 »	alulról,	föltétele	» főtétele
637 » 11 »	»	elméleteknek	» elméteknek.

III. KÖTET.

56 l.	4 sor alulról,	agyvel	helyett agyvelő
78 » 3 »	»	olynak	» olyanok
113 » 1 »	»	azt elmarad	
114 » 13 »	felülről,	az	» azt
136 » 1 »	alulról,	figyelmem	» figyelmen
142 » 8 »	felülről,	tulanodítani	» tulajdonítani
149 » 14 »	»	fölfedezték	» fölfedeztek
151 » 2 »	alulról,	megvizsgálású	» megvizsgálása
155 » 2 »	felülről,	azt	» az
197 » 8 »	alulról	tudománynak	» tudományok.

III. KÖTET.

212	1.	4	sor alulról, összételezés	helyett összételezés
213	»	12	» felülről, összételezők	» összételezők
224	»	2	» alulról, föléttel	» föltétellel
295	»	8	» felülről, mennyít	» mennyi
299	»	13	» » fogatnók	» fogadnók
315	»	14	» » és elmarad	
316	»	6	» alulról, szolga	» szólva
317	»	3	» » azt	» az
330	»	13	» » a elmarad	
338	»	5	» » érhetik	» érhetjük
360	»	4	» » ismerherhető	» ismerhető
381	»	8	» » tenné	» tenni
404	»	4	sor felülről, kijelenté	» kijelentené
483	»	10	» alulról, a másikka	» másokkal
496	»	14	» » nétkül	» néikül
533	»	3	» » töltevésnek	» föltevésnek
568	»	7	» » emliteném	» emlitenem.

